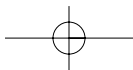
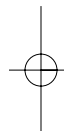
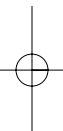
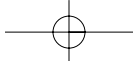

ÉVKÖNYV 2001 IX.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

ÉVKÖNYV 2001 IX.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 2001
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

KÓRÖSI ZSUZSANNA
RAINER M. JÁNOS
STANDEISKY ÉVA

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

ISCSU MOLNÁR ISTVÁN

© 1956-OS INTÉZET

HATVANAS ÉVEK

- 9 KOZÁK GYULA
Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a)
- 42 JÓZSA PÉTER
Tíz esztendő
Alakulások a magyar értelmiségben 1967–1977 között
- 69 RAINER M. JÁNOS
Kémeink az Oxford Streeten
Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967
- 87 STANDEISKY ÉVA
Mélyrétegi metszet
Jobboldali fiatalok a hatvanas években
- 111 MOLNÁR ADRIENNE
„Minden eszközzel gátoltak bennünket”
A Borsod megyei munkástanács-vezetők sorsa a forradalom leverése után

HÁBORÚ, HADIGAZDASÁG

- 131 UNGVÁRY KRISZTIÁN
Népiártás – kollaboráció – megtorlás. A Szovjetunió embervesztesége, 1941–1945
- 147 GERMUSKA PÁL
A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között

EMLÉKEZET, EMLÉK

- 175 LITVÁN GYÖRGY
Búcsú Hegedűs B. Andrától
- 177 GERMUSKA PÁL
Isten veled, Tanár Úr!
- 179 **„Sose hittem volna, hogy a közvélemény fő funerátornak fog elkönyvelni”**
Részlet Hegedűs B. András interjújából
A bevezetőt írta és sajtó alá rendezte Murányi Gábor
- 194 KENDE PÉTER
Egy korszak nagy tanúja
In memoriam Vásárhelyi Miklós
- 199 **Élni a börtön után**
Részlet Vásárhelyi Miklós életútinterjújából
A bevezetőt írta és sajtó alá rendezte Kozák Gyula

SZEMLE

- 215 B. BERNÁT ISTVÁN
Jogsértések a koalíciós időszakban
 Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*
- 223 RÁTKI ANDRÁS
Suta politizálás
 Földesi Margit–Szerencsés Károly: *Halványkék választás. Magyarország – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*
- 227 VALUCH TIBOR
A proletárdiktatúra a munkásosztály „önuralma”
Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok
- 231 VARGA LÁSZLÓ
Válság vagy megújulás? „Desztalinizáció” Kelet-Közép-Európában
Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen
- 251 STANDEISKY ÉVA
Változatok 56-ra
 Völgyesi Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*
- 255 EÖRSI LÁSZLÓ
Iránytű a diákoknak?
 Orbán Éva: *Iránytűnk '56. Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak*
- 260 LITVÁN GYÖRGY
Végül is mitől omlott össze?
 Paul Hollander: *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism*

BESZÁMOLÓK

- 269 **Beszámoló az 1956-os Intézet 2000. évi tevékenységéről**
 Összeállította Germuska Pál
- 273 **A munkatársak publikációinak jegyzéke, 2000. július–2001. június**
 Összeállította Győri László
- 281 **Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2000–2001**
 Összeállította Győri László
- 298 Szerzőink
- 299 Rövidítésjegyzék
- 303 Table of Contents
- 305 Az 1956-os Intézet kiadványai

EZÚTON IS SZERETNÉNK KÖSZÖNETET MONDANI
 VÁSÁRHELYI MIKLÓS CSALÁDJÁNAK
 AZ INTÉZET MUNKÁJÁHOZ NYÚJTOTT TÁMOGATÁSÁÉRT.

HATVANAS ÉVEK

KOZÁK GYULA

Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a)

JÓZSA PÉTER

Tíz esztendő

Alakulások a magyar értelmiségben 1967–1977 között

RAINER M. JÁNOS

Kémeink az Oxford Streeten

Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967

STANDEISKY ÉVA

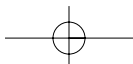
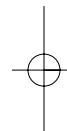
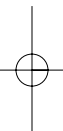
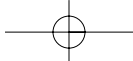
Mélyrétegi metszet

Jobboldali fiatalok a hatvanas években

MOLNÁR ADRIENNE

„Minden eszközzel gátoltak bennünket”

A Borsod megyei munkástanács-vezetők sorsa a forradalom leverése után

HÁBORÚ, HADIGAZDASÁG

UNGVÁRY KRISZTIÁN
Népiítés – kollaboráció – megtorlás. A Szovjetunió embervesztesége, 1941–1945

GERMUSKA PÁL
A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között

EMLÉKEZET, EMLÉK

LITVÁN GYÖRGY
Búcsú Hegedűs B. Andrásról

GERMUSKA PÁL
Isten veled, Tanár Úr!

„Sose hittem volna, hogy a közvélemény fő funerátornak fog elkönyvelni”
Részlet Hegedűs B. András interjújából
A bevezetőt írta és sajtó alá rendezte Murányi Gábor

KENDE PÉTER
Egy korszak nagy tanúja
In memoriam Vásárhelyi Miklós

Élni a börtön után
Részlet Vásárhelyi Miklós életútinterjújából
A bevezetőt írta és sajtó alá rendezte Kozák Gyula

SZEMLE

B. BERNÁT ISTVÁN

Jogsértések a koalíciós időszakban

Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*

RÁTKI ANDRÁS

Suta politizálás

Földesi Margit–Szerencsés Károly: *Halványkék választás Magyarország – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*

VALUCH TIBOR

A proletárdiktatúra a munkásosztály „önuralma”

Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok

VARGA LÁSZLÓ

Válság vagy megújulás? „Desztalinizáció” Kelet-Közép-Európában

Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen

STANDEISKY ÉVA

Változatok 56-ra

Völgyesi Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*

EÖRSI LÁSZLÓ

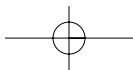
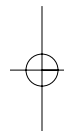
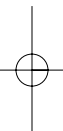
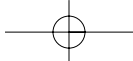
Iránytű a diákoknak?

Orbán Éva: *Iránytűnk '56. Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak*

LITVÁN GYÖRGY

Végül is mitől omlott össze?

Paul Hollander: *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism*

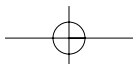
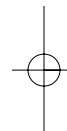
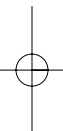
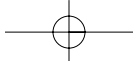

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 2000. évi tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál

A munkatársak publikációinak jegyzéke, 2000. július–2001. június
Összeállította Győri László

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2000–2001
Összeállította Győri László

A FÉNYKÉPEKET A FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR
BUDAPEST GYŰJTEMÉNYE,
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁRA,
HAVAS FANNY ÉS
VÁSÁRHELYI MIKLÓSNÉ BOCSÁTOTTA RENDELKEZÉSÜNKRE,
KÉSZÍTETTE INKEY TIBOR, FÖLDVÁRI ÁRPÁD, HEGEDŰS PÉTER,
KORCSOG ERNŐ, RÉV MIKLÓS, SZALAY ZOLTÁN, SZÉKI DEZSŐ ÉS
TÉCSY KATALIN.

A KÖTETET AZ 1956-OS INTÉZET MEGBÍZÁSÁBÓL
AZ 1956-OS KUTATÁSI ÉS KÖNYVKIADÓI KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG GONDOZTA
FELELŐS KIADÓ A KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG VEZETŐJE

KORREKTOR SZÖLLŐSI ZSUZSANNA

NYOMDAI KIVITELEZÉS OPEN ART KFT.
TÖRDELÉS SIMONYI KATALIN
FELELŐS VEZETŐ BARCZA ANDRÁS

ISSN 1216-7851

KOZÁK GYULA

MARWICK SZERINT A (HATVANAS ÉVEK) VILÁG(A)¹

Eredeti szándékom szerint egy rövid áttekintést szerettem volna készíteni a hatvanas évek magyar társadalmáról, annak gazdasági, társadalmi, politikai, valamint kulturális mozgásairól. Amikor a *Beszélő* című folyóirat előkészítette a *Beszélő évek* sorozatot, abban én is részt vettem, s számomra vitathatatlan tény volt, hogy a hatvanas évek magyarországi eseményei döntően meghatározzák jelenkori történelmünket. Nálunk is paradigmaváltás történt, ha nem is a „Just Do it!” szellemében. Már hozzákezdtam az íráshoz, amikor a kezembe került Arthur Marwick *The Sixties* című vaskos könyve², s annak lapozgatása közben rádöbbentem, hogy a hazai történelesekéről nem lehet érdemben szólni, ha nem ismerjük, mi történt abban a világban, amelytől vasfüggöny választott el bennünket. Vasfüggöny, de nem hermetikus. Mivel abba a generációba tartozom, amely a hatvanas években Nyugaton mozgalmáival megvalósította a kulturális forradalmat, a nagy paradigmaváltást, s én magam is, bár sokkal kisebb intenzitással, mint nyugati kortársaim, átéltem mindazt, ami Európa boldogabbik és szerencsésebb felén, valamint Amerikában történt, úgy gondoltam, nem lehet semmi érdemit állítani, ha nem tekintjük át, hogy mi is volt az, ami hozzánk is beszivárgott.

Marwick könyve jókor került a kezembe. E kitűnő tudós még a történész szakmában is szokatlan alaposággal foglalja össze a hatvanas éveket, s bár bevallottan kísérletet sem tesz arra, hogy tézisszerű következtetéseket vonjon le, mégis az általa rendkívüli plaszticitással megjelenített történések és azok scenírozása olyan élővé és újra átélhetővé varázsolja a hosszú hatvanas éveket, hogy elvettem eredeti elképzelésemet, s a nagyszerű angol kutató munkájának ismertetését választottam feladatomul.

Marwick nagy ívű társadalomtörténeti munkát hozott létre, amelyről megjelenésekor mind a szakmai folyóiratok, mind a mértékadó napi sajtó a legnagyobb elismerés hangján nyilvánult meg. Két-három oldalnyi terjedelemben könnyű lenne dicsérni a szerzőt és művét, mint ahogy azt meg is tette például a *The Journal of American History* 1999. decemberi számában, vagy még korábban, 1998 decemberében Merle Rubin másfél flekknyi terjedelemben a *New York Times Book Review*-jában (From Beatlemania to Vietnam címmel). Az ilyen szokásosan rövid recenzióknak azonban csak akkor van értelme, ha az olvasó, miután felkeltették az érdeklődését, lemege a sarki könyvesboltba, megvásárolja, és elolvassa a könyvet.

1 Utalás John Irving *Garp szerint a világ* című amerikai bestsellerére (Ford. Bartos Tibor. Budapest, 1988, Európa, 533 o.); <http://www.randomhouse.com/atrandom/johnirving/>

2 Marwick, Arthur: *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States c. 1958–c. 1974.* Oxford–New York, 1998, Oxford University Press, 904 o. (A továbbiakban *A hatvanas évek.*)

A rövid XX. század (Hobsbawm³) hosszú hatvanas évtizede (Marwick) – legalábbis abban a kultúrkörben, amelynek a perifériáján mi is élünk –, ha más-más megfontolások alapján is, valamikor 1958 körül kezdődött, és 1973–1974-ben fejeződött be. Marwick ezt a tizenöt-tizenhat éves évtizedet írta meg, s könyve csak azért nem vált igazi bestsellerré (vagyis nem került az eladott példányszámok alapján is a toplistára), mert a „közolvasó” egy kilencszáz oldalas könyvet még akkor sem vesz meg, ha annak nyelve és témája amúgy emészthető lenne számára. Marwick óvatos, könyvének alcímet is adott, nehogy vád érhesse, hogy valami fontosról megfeledkezett: *Kulturális forradalom Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban és az Egyesült Államokban, kb. 1958–kb. 1974*. Az alcím azonban ne tévesszen meg senkit, hiszen már a filiszöveg *ellentmondásba* kerül vele: „ez a könyv monumentális tanulmány az európai és amerikai politikai változások nyomán bekövetkezett kulturális forradalomról”. Vagyis a filiszöveg írója (s itt mindegy, hogy a szerkesztő-e vagy maga a szerző) kellő súlyt helyez a politikai változásokra, s nem is csapja be az olvasót, hiszen a terjedelmes szöveg jelentős hányada foglalkozik a „nagy történelemmel” (is).

A SZERZŐ

Ám mielőtt a kötetről szólnék, szükségesnek érzem a szerző bemutatását, hiszen egy ilyen hatalmas vállalkozás sikeres megvalósításához nem elegendő felkészült történésznek lenni, tekintettel arra, hogy arról a félmúltról szól a könyve, amelynek még nagyon sok átélője, alakítója köztünk van, s ezek a tanúk azonnal *ugranának*, ha a megírt történelem *szaga* nem egyezne meg az általuk átélt események szagával. Vörös Dani (Daniel Cohn-Bendit⁴) bármennyire is konszolidálódott, nem nagyon tűrné, ha egy szobatudós okvetetlenkedéseivel találná szembe magát. De a kötetben név szerint nem említett Jack Lang is hallatná szavát, ha 68 Párizsa valótlán színben jelenne meg Marwick könyvében.

Marwick Edinburghban és Oxfordban végezte tanulmányait, Edinburgh-ban és Aberdeenben kezdte egyetemi karrierjét, majd 1969-től már a londoni Open University⁵ alapító történelemprofesszora. Innen számos *kiruccanást* tett, volt vendégprofesszor a New York State Universityn⁶, Buffalóban, a Stanfordon⁷, Kaliforniában, az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales-on⁸, Párizsban és a perugiai egyetemen. Könyvének megjelenése előtt, a kilencvenes évek második felében alapította meg az Open Universityn a Sixties Research Groupot⁹ (a Hatvanas Évek Kutatócsoportot), amelynek ma is a vezetője. De Marwick nemcsak utazásaival, vendégprofesszorságaival tűnik ki, hanem sokoldalú érdeklődésével is.¹⁰

3 http://www.j-bradford-delong.net/Econ_Articles/hobsbawmsageofextremes.html

4 http://www.bettinaroehl.de/Daniel_Cohn_Bendit/daniel_cohn_bendit.html; http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/bright/Bendit/benditarchive.html

5 <http://www.open.ac.uk/frames.html>

6 <http://www.sunysb.edu/>

7 <http://www.stanford.edu/>

8 <http://www.ehess.fr/>

9 <http://www.open.ac.uk/Arts/60s/activity.htm>

10 Arthur Marwick főbb művei: *Beauty in History*. Thames and Hudson, 1988; *Britain in our Century*. Thames and Hudson, 1984; *Britain in the Century of Total War*. Bodley, 1968; *British Society Since 1945*. Lane, 1982; *Class: Image and Reality*. Collins, 1980, Macmillan, 1990; *Culture In Britain Since 1945*. Blackwell, 1991; *The Age of Opportunity 1914–1984 Del*. Blackwell, 1998; *The Deluge*. Bodley, 1965, Macmillan, 1991; *The Home Front*.

Emellett feltűnő, hogy *A hatvanas évek* című könyvében csak azokkal az országokkal foglalkozik, amelyekben hosszabb-rövidebb ideig élt, bírja a nyelvüket, s belülről ismeri kultúrájukat. S az már szinte természetesnek tetszik, hogy 1968 májusában ott volt a párizsi barikádon, s ma, már jóval túl a hatvanon is, kalandra késznek jellemzik a róla megjelent recenziók.

HATÁRPONTOK

A hatvanas évek a fehér, északi félteke számára a nagy paradigmaváltás időszaka volt. De legalább ennyire, bár más okok miatt, paradigmaváltást hozott a harmadik világ számára is. A hatvanas években fejeződött be visszavonhatatlanul a második világháború. A hatvanas években került vissza a nyugati világ – Jánossy Ferenc¹¹ szavaival – a trendvonalra, érte el azt a fejlettségi, jóléti szintet, amelyet korábban is elért volna, ha nincs a háború. De a hatvanas éveknek az egész földgolyóra vonatkozóan talán legjelentősebb eseménysorozata a mintegy négyszáz éve fennálló gyarmatbirodalmak felbomlása, a gyarmatok függetlenedése volt. Ugyanakkor a vietnami háború rendkívüli indulatokat generált elsősorban az Egyesült Államokban, de az idő múlásával és a háború mind brutálisabbá, embertelenebbé válásával és eszkalálódásával az egész világon. A jóléti társadalmak kialakulása és a morális értékrend megváltozása jellemezte a Marwick által megjelölt kezdő éveket.

Az 1958-as (kérdőjellel megjelölt!) évet Marwick alapos megfontolások után választotta a hatvanas évek kezdőpontjának. A háború utáni *baby boom*¹² gyerekei ekkorra kerültek abba az életkorba, amikor már komolyan számításba jöhetnek mint fogyasztó. A gazdasági és demográfiai változások ekkorra értek be, jelentősen növekedett az urbanizáció, robbanásszerű fejlődésen ment át a televízió és a rádió, s általában a tömegkommunikáció, ekkorra indultak a társadalom egészét érintő oktatási reformok. S ekkor kezdődött – új aktorok megjelenésével – az első mozgolódás (first stirring), amely a kulturális forradalom kezdetét jelenti. Kialakult az ifjúsági és a tinédzserkultúra, ezeknek a fiataloknak a saját, korábbtől és szüleiktől eltérő értékrenddel rendelkező világa. Egy a korszakkal foglalkozó kutatás szerint a tinédzserek nem a tizenéveseket jelentik, hanem a tizenöt–huszonöt éves korosztályokat, amelyek nem rendelkeznek önálló életvezetéssel (vagyis nem élnek házasságban), dolgoznak ugyan, de nem ön-ellátóak, középiskolába vagy egyetemre, főiskolára járnak. A kezdő időpont megválasztásában döntő jelentősége volt a *teenager business* fellendülésének, amelyet az emelkedő életszínvonal tett lehetővé.

Marwicknál a vizsgált országokban az 1974-es év a befejező időpont. Marwick azért teszi 1974-re a korszakhatárt, mert szerinte egy évre volt szükség ahhoz, hogy az olajválság nyomán kialakult gazdasági recesszió a mindennapokban is jól érzékelhető legyen.

Thames and Hudson, 1976; *The Illustrated Dictionary of British History*. Thames and Hudson, 1980; *The Nature of History*. Macmillan, 1970; *War and Social Change in the Twentieth Century*. Macmillan, 1974; *Women at War 1914–1918*. Fontana, 1977.

11 http://www.vein.hu/mk/tszk/kozgaz/munkaero_janossy.htm; http://www.axis.hu/origo/Gorol_irtak/eszjarasok.htm

12 <http://www.babyboom1.com/>; <http://www.ed.gov/pubs/bbecho99/>

KULTURÁLIS FORRADALOM (?)

Marwick a *kulturális forradalom* kategóriáját evidenciaként használja. A kulturális forradalom azonban önmagában nem lenne vizsgálható és értelmezhető, ezért a szerző emellett a társadalmi és politikai változások bemutatását is vállalja. És meg is teszi. Ami számunkra viszont igazán izgalmas: a kauzalitás. Ha csak felsorolnánk (részben meg fogjuk tenni) a vizsgált korszak nagy és máig ható kulturális toposzait, a korszak nagy politikai és társadalmi eseményeit, s ezeket megkísérelnénk egymáshoz rendelni, nem lenne túl nehéz dolgunk. Ám ha elkezdennék azon gondolkodni, hogy mikor melyiket kell okként s melyiket okozatként kezelniük, hamar zavarba jönnének. S zavarunk csak akkor múlna el, ha a hegeli világszemlélet garázdálkodását vélnék tetten érni. Fukuyama szerint „azoknak a diákoknak, akik egy időre hatalmukba kerítették Párizst, és csaknem megbuktatták De Gaulle tábornokot¹³, nem volt semmiféle racionális okuk a lázadásra, hisz többségükben a földkerekség egyik leghatalmasabb és leggazdagabb társadalmának vatta között nevelt magzatai voltak”¹⁴. Marwick nem teszi fel a kérdést, amit Fukuyama¹⁵, hogy vajon Nietzsche lőtte-e ki relativizmusával a nyugati demokrácia filozófiai támaszait, s azt a hatalom és az erő doktrínájával helyettesítette-e. Nietzsche neve Marwick könyvében nem is szerepel, mint ahogy Hegelé sem. Marx és a marxizmus is csak mérsékelt mennyiségben fordul elő, annál inkább a korszakot meghatározó Marcuse¹⁶.

Marwick módszere – látszólag – rendkívül egyszerű. Egymás mellé rendezi a társadalmi és politikai történéseket, s hozzájuk rendeli a kulturális forradalom legpregnánsabb jelenségeit. Az igazi feladat Marwick számára, hogy a kulturális forradalom reprezentatívnek ítélt történéseit egyrészt egy az olvasó számára is logikus rendben tudja prezentálni, másrészt a társadalomtörténeti vonatkozások szoros kapcsolatot mutassanak a kulturális étellel, harmadrészt a társadalom- és politikatörténet szinkronitása mintegy argumentálja a korszak reprezentációját.

Nekem mint recenzensnek az a legvonzóbb Marwick könyvében, hogy Antonioni¹⁷ és a Beatles, a francia Nouvelle Vague¹⁸ és Twiggy¹⁹, Yves Klein²⁰ és Woodstock²¹ evidenciaként jelennek meg egymás mellett. A művészetek különböző területein más-más országok vitték a prímet. A franciák és az olaszok a film, az amerikaiak a rock and roll, az angolok a színház területén jelentettek vonzó etalont a korszakot meghatározó fiatalok számára. De a változó időben (a hatvanas évek folyamán) bizonyos hangsúlyeltolódások is voltak. Nyilvánvaló, hogy a szegregáció elleni küzdelemben az USA járt az élen, hiszen a négerkérdés (akkor még nem volt politikailag inkorrekt a néger szó, még nem létezett az idiotisztikus *politically correct* kategória, amely miatt ma már nem szabad bókolni egy szép nőnek, mert szexuális zaklatásért feljelenthet) ott okozott meg- és feloldhatatlannak tűnő problémákat. S a feketék emberi jogi mozgalmai mellett, azzal párhuzamosan szükségképpen izmosodott meg a *women's lib* is.

13 <http://www.chateauversailles.fr/en/290.asp>

14 Fukuyama, Francis: *A történelem vége*. Ford. Somogyi Pál László. A jegyzeteket ford. M. Nagy Miklós. Budapest, 1994, Európa, 468. o.

15 <http://mason.gmu.edu/~ffukuyam/>

16 <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell12.htm>

17 <http://www.imsa.edu/~mitch/directors/antonioni.html>

18 <http://www.astuk.com/products-by-keywords/nouvelle-vague.html>

19 <http://www.modmodworld.com/twiggy.html>

20 <http://home.sprynet.com/~mindweb/page30.htm>; http://www.artcyclopedia.com/artists/klein_yves.html

21 <http://www.woodstock69.com/>; http://www.woodstock69.com/woodstock_mem.htm

Marwick tiszta lapokkal játszik. A bevezető rész első fejezetében felteszi (és meg is válaszolja) a kérdést, hogy valóban volt-e a hatvanas években kulturális forradalom. S a válaszában a politikai tényeken túl (Vietnam²², New Left²³, választójogi törvények, abortusztörvény stb.) olyan tényezőket is meghatározóként említ, mint a tranzisztor megjelenése, a mikrobarázdás lemez elterjedése, a televíziós és telekommunikációs rendszerek (köztük kiváltképpen a televízió) forradalmasodása, a repülésben a jetek elterjedése, a háztartások technikai eszközökkel való felszerelése (mosó- és mosogatógépek). (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az elmúlt három évtizedben a levegőben az utaskilométerek száma megtízszereződött, a földi motorizáció pedig már Kínát ostromolja, s ha eléri, akkor valóban vége a világnak, mivel az amerikaiak tesznek a kiotói egyezményre²⁴.) De a technikai fejlődés önmagában kevés lett volna, az eszközöknek át kellett hatniuk a mindennapokat, be kellett épülniük az emberek életébe. S ez a beépülés – a gazdasági fellendüléssel párosulva – a fogyasztói (jóléti) társadalmak kialakulását tette lehetővé, amely után már csak egy ugrás volt a globalizált világ létrejötte. Új kánonok vették át rohamos gyorsasággal a régiéket helyét az életmódban, a divatban, a zenében, a művészetekben, a közbeszédben. A rock nemcsak egy volt a zenei irányzatok közül, hanem egyben életforma-definíció is, univerzális nyelv, amely még a vasfüggönyön is képes volt – szinte akadálytalanul – áthatolni. S ez az univerzalitás nemcsak az akkori térben volt érvényes, hanem ma már látjuk, időben is. Mindaddig csak a komolyzene legnagyobb szerzőire volt jellemző, hogy évtizedekig (évszázadokig) érvényes műveket alkottak, vagyis klasszikussá válhattak. S lám, Elvis és a Beatles, Bob Dylan²⁵ és Joan Baez²⁶, Jimi Hendrix²⁷ és a Rolling Stones ma is állandó műsorszámái a médiának: klasszikussá váltak. Mint ahogy Fellini, Truffaut és Bertolucci is.

Az új kánonban megjelentek a pszichedelikumok is. Nem mintha addig a világ nem ismerete volna a heroint vagy az ópiumot, de a kábítószer a hatvanas években az ifjúság lázadásának eszközévé vált, s az LSD²⁸ (az új, szintetikus kábítószer) megjelenése új lehetőségeket nyitott. Woodstockban már tömegesen voltak kábítószeresek.

Párhuzamosan a társadalomtudományok, a filozófia területén egyszerre voltak jelen, s fejtették ki hatásukat olyan gondolkodók, mint Sartre és Althusser²⁹, Barthes és Foucault³⁰, Marcuse és McLuhan. A marxizmus különböző válfajai rendkívüli népszerűsége tettek szert, különösen a kampuszok világában.

És túl minden tárgyi, technikai és ideológiai okon történt valami, ami mindent megváltoztatott, ami addig érvényes volt. A fogyasztóvá vált tizenévesek éppen azt kezdték mérhetetlen étvágyal fogyasztani, ami e korszak legjellegzetesebb kínálatát jelentette: a rockot, a (mikrobarázdás, később LP-ként rövidített, mára elavult) lemezeket, a tévét, a könnyen emészthető ideológiákat, amelyből elsősorban azt értették meg, hogy a szabadság nekik is kijár. Hogy a szabadság nekik jár elsősorban! Vagyis a fiatalok a világról való közbeszédben nemcsak passzív elszenvedőként, hanem aktív résztvevőként jelentek meg, s ennek következtében a reklám új, kiapadhatatlan célpontjaivá váltak. A háború utáni baby boom „eredményei” ekkor-

22 <http://www.saigonbao.com/amazon/page80.htm>; <http://www.lbjlib.utexas.edu/shwv/shwvhome.html>

23 <http://members.tripod.com/~newleftstandard/>; <http://www.media68.com/docs/kokolokol.htm>

24 <http://www.unfccc.de/>

25 <http://www.bobdylan.com/>; <http://members.nbc.com/elstongunn/>

26 <http://www.baez.woz.org>

27 <http://www.jimi-hendrix.com>

28 <http://www.usdoj.gov/dea/pubs/lsd/toc.htm>; <http://www.usdoj.gov/dea/pubs/lsd/lsd-4.htm>

29 <http://www.marxists.org/reference/archive/althusser/>

30 <http://www.csun.edu/~hfspc002/foucault.home.html>

14 HATVANAS ÉVEK

KOZÁKGYULA

ra váltak potenciális fogyasztókká, s őket volt képes Bill Haley³¹, Elvis Presley és a Beatles a zenében megszólítani, de az amerikai autóipar is rájuk kacsintott, amikor olyan „proli Porsché” gyártott, amely egyszerre biztosította a szabadság érzését, a száguldást és a gazdagságot: ez a kocsis a Ford Mustang³² volt.

Ezek a fiatalok nem akartak Vietnamban meghalni, ezért voltak „vevők” a polgárjogi mozgalmakra, a háborúellenes akciókra, s ezért lehetett a jelszavuk a „Szeretkezz, ne háborúzz!” („Make Love, Not War!”). Az önidentitás keresése jellemezte a hatvanas évek első harmadát, a második harmadát a megtalált értékek csiszolása, a harmadikat pedig a túlfűtött élvezet és a brutális állammal szembeni brutális megnyilvánulás. Woodstockban már Jimi Hendrix és Joan Baez volt az Isten, a szex és a kábítószer: Hendrix behalt: szimbólum lett, Baez életben maradt: ő élő legenda. Mindketten bekerültek abba a panteonba, amely a hatvanas éveknek állítatott, s amelynek igazi múzeuma Elvis Presley memphisi lakóháza.

De ne ugorjunk ekkorát! Marwick igen nagy teret szentel a rocknak, s ebben messzemenően találkozik a recenzens egyetértésével. Nem áttal két topten-listát is közzétenni, az egyiket 1956-ból, a másikat 1959-ből. S a másodikon már a korszak (s a rocktörténelem) nagy idolja áll az élen: Cliff Richard, de a topon van Elvis Presley és Paul Anka is. A Beatles – Marwick szerint – az egyik nagy és mindent átszövő topicja a korszaknak. A viták, amelyek az Elvis- és Anka-, valamint a Beatles-rajongók között lezajlottak, nem korlátozódtak a tengeren túlra. A rock nemcsak zene volt, hanem életforma. Legközvetlenebbül a szex és a pia (illetve a kábítószer) társult hozzá. A korszak fiataljai – szemben az ötvenes évek jól fészült, középosztályi értékeket preferáló Amerikájával – a hatvanas évekre fűtültek szüleik avított értékeire. „Ráztak”, ittak, rockkoncertekre jártak, és a fiúk nemcsak kocsikázni vitték a lányokat (ne feledjük: a *kocsikázás*, mint olyan, a gazdagodó Amerikában, az alacsony benzinárak mellett, az ötvenes években bevett szórakozási kategória volt), hanem a kocsikázás közben természetes volt, hogy az aktus is megese. (1965-ben Michel Schofield egy szexuális szokásokat feltáró kutatást végzett a fiatalok körében – ez volt az első ebben a témakörben –, s ebből megtudhatjuk, hogy jelentősen megváltoztak az USA-ban az erkölcsök, s ezen belül a szexuális szokások is. Jelentősen csökkent az első szexuális aktus bekövetkezőkori életkor.)

A hatvanas évek Franciaországa és Angliája a gyarmatbirodalom elvesztésén túl még küzdött saját politikai és gazdasági terheivel. Angliát az 56-os szuezi válság, Franciaországot az algériai háború és az OAS³³ tevékenysége nyomasztotta. A rock azonban nem törődött a politikával. Sem Kennedy lelövésével, sem Fidel Castróval. Persze a franciáknak a *gloire* fenntartásához kellett, hogy Elvis mellett Aznavour is a placcon legyen. Mint ahogy az olaszoknak kellett Adriano Celentano és Rita Pavone. Az angolok szerencsésebbek voltak, mert egyrészt az amerikai rock anyanyelvükön szólalt meg, másrészt jött a Beatles, s úgy érezték, ők győztek a rockcsatában, hiszen a Beatles amerikai turnéi óriási tömegeket vonzottak, a lemezek példányszáma pedig minden addigi csúcst megdöntött.

Marwick könyvének legnagyobb hibája, hogy Németországot kihagyja vizsgálódásai köréből, bár számos ponton találhatunk utalást – hiszen megkerülhetetlen – az akkor még nyugat-németországi történésekre. A német fiataloknak kellett a legnagyobb küzdelmet folytatniuk szüleik generációja ellen, hiszen a háború után felnőtte vált első generációnak Hitler és Auschwitz szellemisége ellen szükségképpen hasonlóan radikálisan és szélsőségesen kellett fellépni.

31 <http://www.billhaley.co.uk/bill1.htm>

32 <http://www.mustangsmustangs.com/ford.htm>

33 http://www.arab.net/algeria/history/aa_french.html

Németország abban különbözött a Marwick által vizsgált négy országtól, hogy ott együtt jelent meg 1968-ban és a hetvenes években a tekintélyellenesség és az autoriter, marxista ideológián alapuló erőszak. A hely és a kor jellemzője volt a sokszínűség, az egyéni és közösségi autonómia, a központ nélküli hálózatok építése és a heves tiltakozás (nem is eredménytelenül) a porosz típusú autoritatív hagyományok ellen. Az ellenkultúra (counter culture), a házfoglalások, a hétköznapi forradalmasítása sokakat vonzott, annak ellenére, hogy a személyiségformálás eredménye (persze a mából szemlélve) enyhén szólva vitatható volt, s nem mindenki lett Joschka Fischer (vagy Lionel Jospin³⁴, aki Michel elvtársként az Internacionalista Kommunista Szervezet, az OCI trockista csoportjának tagja volt, s 2002-ben akár Franciaország köztársasági elnöke is lehet), de megmaradt az erőszakmentesség szintjén. A hetvenes évek elején megalakult kommunista szekták és a városi gerillacsoportok (a Red Army Fraction [RAF], a Forradalmi Sejték, a Június 2. Mozgalom, amelyeket Marwick is említ) már csak a kapitalizmus *szerepmaszkaiként* értelmezték azokat az embereket, azokat az ellenségeiket, akiknek az életét kioltani készültek. Megszületett az új szlogen: a „disznó rendszer”, „az USA–SA–SS-imperializmus”, amely ellen fegyveresen kell harcolni.

A gerillák és szimpatizánsaik eltávolodtak a *humánus* ellenkultúrától, radikalizálódtak, komolyan vallották Lukács Györgynek azt a nézetét, miszerint a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál. Ám ez a kisebb baj lett volna, ha ennek a gondolatnak az elfogadása nem párosul azoknak az embertelen diktatúráknak az elfogadásával, sőt példának tekintésével, amelyek éppen a hitleri Németországhoz álltak a legközelebb (Mao Ce Tung Kínája, Enver Hodzsa Albániája). A RAF valódi harcot vívott, fegyverekkel, terrorcselekményekkel, emberrablásokkal, s ezzel valóban nem illeszthető a Marwick által vizsgált ország sorába, hiszen a paradigmaváltás az USA-ban és Európa nyugalmasabb (?) felén végül is békésen beépült a társadalmi közbeszédbe (persze beépült Németországban is, de *annak ellenére*, ami ott történt), s ma már – csak némi túlzással – a közgondolkodás alapját azok az értékek jelentik, amelyek a hatvanas években forrtak ki (még akkor is, ha Jospint támadják a múltja miatt...).

A NÉGY ORSZÁG

Marwicknak, a kutatónak jogában áll azt és éppen azt a négy országot kutatása tárgyául választania, amelyet választott, egy komoly tudóstól azonban joggal elvárható, hogy a prezentáció belső logikája kikezdetetlen legyen. A fehér, északi félteke (amely azóta jelentősen bebaráncult, besárgult, sőt befeketedett) Marwick által választott négy országa a világkultúra legdominánsabb szereplői voltak (és Németországgal kiegészítve maradtak máig is), tehát ami ott történt, annak hatása végighullámozott a fehér kultúrán (s mint látjuk, a sárgán és a feketén is). Salazar Portugáliája és Franco Spanyolországa a téma vonatkozásában, az adott időszakban szóba sem jöhetett.

Éppen Németország kihagyása miatt érdemes megvizsgálunk, hogy ezek az országok milyen szerepet játszottak a második világháborúban. S ezt azért kell megtennünk, mert a háborús sokk kiheverésének évtizedes pillanata az, amiről beszélünk. Az Egyesült Államok a Szövetségesek élén harcolt a náci Németország ellen, de a Pearl Harbour-i japán bombázástól elte-

34 A jobboldali sajtó természetesen élesen támadja Jospint, annak ellenére, hogy egykori „ifjúkori intellektuális kalandja” (ezek az ő szavai) során csoportja éppen a Moszkva-barát Francia Kommunista Párt kommunistáinak kiűzésére törekedett.

kintve közvetlen anyagi kár az országot nem érte. Az USA ugyan jelentős ember- és anyagi veszteségeket szenvedett, de idegen katona nem tette lábát a földjére.

„Az USA kivételével a háború végén a harcoló felek országai romokban heverték”³⁵, ráadásul a háború előtti nemzetközi rendszer összeomlott, és elképesztően megerősödött a Szovjetunió, amely – miközben a gyarmatbirodalmak összeomlottak – egyre nagyobb európai és ázsiai területek felett szerezte meg az ellenőrzést.

Nagy-Britanniában szintén nem szálltak partra németek, de Angliába elég mélyen behatoltak a német bombázók, amelyek jelentős anyagi és emberveszteséget okoztak. A britek közelről érezték a háborús veszélyt, s mind lelkileg, mind anyagilag sokkal jobban megszenvedték a háborút, mint az amerikaiak. A britek talpra állása sokkal tovább tartott, mint az amerikaiaké. A háború utáni években a britek szegények voltak, ma el sem tudjuk képzelni, hogy a jegyrendszer 1950-ig tartott, s a gazdasági fellendülés csak az ötvenes években kezdődött meg, ám az elsők között valósították meg a jóléti államot, az állampolgári jogon járó társadalombiztosítást és a szociális nyugdíjat.

Franciaország felét a németek megszállták (Párizst is), voltak kollaboránsok és voltak ellenállók, ami a nemzetet megosztotta. (Alain Resnais filmje, a *Szerelmem, Hiroshima* ennek a traumának talán a legjelentősebb feldolgozása.) Franciaországban a németek jelentős pusztítást vittek végbe, elhurcolták a baloldaliakat, a zsidókat, az ellenállókat, és nemcsak francia katonákat gyilkoltak meg, hanem polgári lakosokat is. A tradicionális német–francia ellentét a háború után kibékíthetetlennek látszott. (Később, hála a Szovjetunióknak és a hidegháborúnak, mégis kibékültek...)

Olaszország, szemben a három másik országgal, nem a Szövetségesek, hanem a náci Németország oldalán állt, őket az amerikaiak szabadították fel. A négy ország közül Olaszország volt a háború előtt is a legszegényebb, s a háború utáni években ott tartott a legtávolabbi helyreállítás. Ennek különös oka volt még az ország északi és déli része közötti – máig tartó – óriási gazdasági, kulturális különbség.

Nagy-Britannia alkotmányos monarchia volt (s maradt máig), Franciaország köztársaság, de mindkettő jelentős gyarmatbirodalommal rendelkezett. Az USA prezidenciális demokrácia, amely még a hatvanas évekig hordozta a korábbi rabszolgatartó világnak, a feketeellenességnek minden kínját. Olaszországot a Mussolini-trauma máig kiheverhetetlenül, feldolgozhatatlanul nyomasztja (lásd napjainkban az unoka politizálására adott hisztérikus választ).

Az ötvenes évek végére a még fennálló régi birodalmak is megértették, hogy a formális gyarmatosítást fel kell számolni. Az 56-os szuezi kaland volt talán az utolsó kísérlet a globális gyarmati hatalom visszaállítására, ám az USA nyomására „lefújták a hadműveletet” (Hobsbawmtól kölcsönözve a kifejezést). 1960–1962-ben szinte az összes még megmaradt afrikai brit és francia gyarmat függetlenné vált, és a többi is hamarosan követte. A hetvenes évekre a gyarmatbirodalmi korszak véget ért.

A négy országot eltérő múlt, eltérő értékrend jellemezte, s amit kulturális forradalomként értelmezünk, az végső soron ezeknek az értékrendeknek a másfél évtized alatti kiegyenlítődségét eredményezte, majd világstandarddá tette azt. Franciaországban és Olaszországban a katolikus vallás és a családi tradíciók erősebbek voltak, mint az USA-ban és Angliában. Ugyanakkor Franciaország a kontinens legdinamikusabban fejlődő országa volt, hatalmas demográfiai robbanással. Ez a helyzet az ifjúsági probléma iránti különös érzékenységet és az ennek következtében létrejövő kutatásokat generálta. Az algériai háború elleni tiltakozás jelentette azt a kö-

35 Hobsbawm, Eric J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1998, Pannonica, 222. o.

zös kapaszkodót, amely a fiatalokat és a baloldaliakat, a liberálisokat összekötötte. Az erős kommunista párt és a brutális rendőrség állandóan ébren tartotta az ellenállás gondolatát.

Franciaországban 1959-ben jött létre a *Radio Europe No. 1.*, amely a fiatalokat célozta meg műsoraival. A hatvanas évek fordulójára izmosodott meg a filmes Nouvelle Vague, amely a XX. század legerőteljesebb filmes irányzata lett. S a franciák a pop-rock területén sem hagyták magukat kiszolgáltatottá válni az angolszász kultúrának, saját sztárjaik a tengerentúliaknál is népszerűbbek voltak (Johny Hallyday, Françoise Hardy stb.). Megalakult a *J2* magazin, amely a fiatal lányokat választotta célközönségének.

Olaszország lassabban ébredt, lassabban csatlakozott a nagy trendhez. Ifjúsági magazinjuk ekkor nem volt, csak a kommunisták 1958-ban indított *Nuove Generazione* című lapja szolgált némi „forradalmi” munícióval, de aztán 1963-ban megindult a *Ciao Amici*, amely már a kulturális forradalom toposzaihoz igazodott. Az ő nemzeti sztárjaik hozzánk könnyebben jutottak el „legálisan”, mint az amerikai és az angol sztárok: Bobby Solo, Celentano, Modugno, s a San Remo-i fesztivál sem tartozott a tiltott gyümölcsök közé. A muzikális olaszok pop-rock magazinja lett a *Sorrisi e Canzoni*. Az olasz fiatalok számára a lázadás első lépése a családtól való szabadabbá válás volt, s ebben a zene, a bulik, a nagy közös együttlétek jelentették az első, ám meghatározó lépést.

Az 1958–1963 közötti időszakot, amelyet Marwick a hatvanas évtized első korszakának, a nagy fellendülésnek nevez, az új ifjúsági kultúra kibontakozása jellemezte. Érdekes, hogy a fiatalok önfelszabadítása mellett a szülők is felszabadultabbakká váltak, amely nyilván összefüggött a jóléttel, az egzisztenciális gondok csökkenésével, a háború emlékének távolodásával. A fiatalok mentalitása hatott a szülőkére, s ez visszahatott a fiatalokra, egy sajátos iterációs folyamat indult meg, amely az ifjúsági szubkultúra erősödésének biztos bázisává vált.

Anglia tradicionális munkásosztállyal rendelkezett, ezért hagyományai sokkal nehezebben voltak megváltoztathatók, mint az amerikaiaké. A francia és az angol munkásosztály létszáma a háború után indult jelentős növekedésnek. Az USA új, ezekben az években kibontakozó nagy nemzeti mítosza a *middle American* volt, a felfelé nivellált közép. De a négerkérdés ignorálatlanul ott lappangott minden progresszív megnyilvánulás mögött.

A KORSZAKOT MEGALAPOZÓ MŰVÉSZET ÉS POLITIKA

A háború utáni világot egyszerre jellemezte a felejteni akarás, az újrakezdés vágya és a múlt tisztázásának az igénye. Azok a fiatalok, akik nem vagy csak gyerekként élték át a háborút, s nem voltak markáns emlékeik, csak szüleik elbeszéléséből, az irodalomból ismerték a borzalmakat, amelyeken az előző generációk keresztülmentek. De ismerték abból a lenyomatból is, amelyet megtapasztalhattak: saját társadalmuk, saját környezetük értékeiből. A szülők generációja egyszerre akarta restaurálni és teljesen megváltoztatni a múltat. Angliában a gyarmatok elvesztése még a manchesteri prolinak is fájdalmat okozott. A franciák is fájlalták gyarmataik elvesztését, de Algéria nem hagyta lanyhulni éberségüket.

A gazdasági fellendülés mind a négy országot (ha eltérő mértékben is) jellemezte. Ehhez olyan szociális intézkedések társultak, mint a fiatalok nagyobb arányú iskolázásának lehetősége, a lakáskörülmények javulása (bár a panel azért végig kísértett Európán...), a bérekből, a fizetésekből nagyobb hányad maradt az úgynevezett differenciált fogyasztási javakra, mint korábban, s a kontraszt különösen a háborús és a háború utáni szűkösséghez képest volt jelentős. S valamennyi ország társadalmá nyitottabbá vált, részben a továbbtanulók nagyobb aránya, részben a technikai kihívások miatt (kellott a képzetesebb munkaerő).

Ám valóban, mind a francia filmes Nouvelle Vague-ban, mind az angol irodalmi új hullámban, mind az olasz és amerikai társadalomkritikai irodalmi művekben jelentős teret kapott a létező kapitalizmus bírálata. A szereplők között sok volt a munkás, az elesett, esélytelen ember, a társadalomból kiábrándult, a társadalommal szembeforduló hős.

Nem tudtuk (magam is csak Marwick könyvéből tudtam meg), hogy 1955-ben Angliában még börtönbüntetésre ítélték egy könyvvarust, mert raktáron tartotta D. H. Lawrence *Lady Chatterley szeretője* című könyvét. S hogy az USA-ban is 1960-ig kellett várni, amíg egy bíróság kimondta, hogy ez a könyv „nagy és kiváló regény, és szerzője a korszak egyik legnagyobb írója”. S még mindig a cenzúránál maradva, 1961-ben börtönbüntetésre ítélték egy San Franciscó-i könyvkereskedőt Henry Miller *Ráktérítő* című regényének árusításáért.

A korszak nagy amerikai regényei, John Updike *Nyúlcsipője*, Ken Kesey *Száll a kakukk fészkére*, Kerouac *Úton*, Joseph Heller *A 22-es csapdája* című regénye, Mary McCarthy³⁶ *A csoportja* – amely egyike volt a szexualitást a mű középpontjába állító írásoknak –, szinte kivétel nélkül az új életérzésről szóltak, s kultuszregénnyé váltak.

Az amerikai irodalmi tradíciókból következően a társadalomkritika az amerikai regényekben sokkal áttételesebben jelent meg, mint akár az angol, akár az olasz regényekben, de a korszakra jellemző volt, hogy a regény is igyekezett szembenézni a szociális és morális kérdésekkel (Baldwin, O'Brien).

Az olasz irodalomban olyan mára már vitathatatlanul klasszikussá vált figurák jelentek meg, mint Pavese, Calvino, Moravia, a hatvanas évek irodalmi változásainak fő meghatározó személyiségei, s persze Lampedusa és Eco, akik mára a világ kultúrájáról szóló közbeszéd állandó szereplői lettek. Ezek a szerzők egyrészt szociális és morális problémákkal foglalkoztak műveikben, másrészt allegorikus és nem naturalista eszközökkel jelenítették meg mondanivalójukat. A korábbi évtizedre jellemző *neorealizmus* lassan átadta a helyét a sokkal differenciáltabb művészi eszközöknek, ám egyben előkészítette a később született művek fogadását.

A zene mellett a mozi volt a legnagyobb hatással a közgondolkodás változására. A film mindaddig utolsó nagy korszakát élte ekkor, s azóta csak a silányodás, a kommercializálódás jellemzi. Miközben az európai film szinte túlzottan finommá, szenzibilissé vált (Fellini, Godard, Truffaut, Chabrol), s egyszerre volt direkt és rendkívüli választékossággal áttételes (gondoljunk Anita Ekberg kalapjának repülésére a Szent Péter-bazilika tetejéről), allúziókkal teli, addig az amerikai filmben megkezdődött a napjainkig tartó prostitualizálódás, legalábbis ami a hollywoodi (nyugati parti) moziit illeti. Nem tudhatjuk, ma különösen nem, hogy Warhol két nagy statikus mozija (a második tizenkét órán át az Empire State Building kapuját vette, fix kameraállásból) hová sorolandó: a keleti parti alternatív mozihoz vagy a képzőművészeti performanszokhoz?

A képzőművészetben a nagy robbanás a hatvanas évek első felére esett. Ekkorra vált máig visszavonhatatlanul a művészet fővárosává New York. S ennek a pénzen kívül még egy jelentős oka volt: jelesül az, hogy temérdek művész menekült Hitler elől Amerikába. Az izmusok egymásmellettsége jellemezte a korszakot, a pop-art és az absztrakt expresszionizmus a tasizmussal, a neo-dadával és az új realizmussal jól megfér.

Marwick rendkívül részletesen ismerteti a korszak képzőművészetét, ebből azonban azt tartom feltétlenül kiemelendőnek, hogy ezekben az években Yves Klein, Andy Warhol³⁷, Roy Lichtenstein³⁸ (és mások) visszavonhatatlanul Amerikába helyezték át a képzőművészeti súly-

36 Mary McCarthy még a hatvanas évek végén elment Vietnámba, és megírta riportkönyvét, amelyben értelmetlennek minősítette az amerikai jelenlétet a *nagy kázinóban*, a vietnamiak ellen folytatott háborút.

37 http://www.artcyclopedia.com/artists/warhol_andy.html

38 http://www.artcyclopedia.com/artists/lichtenstein_roy.html

pontot, s kijelölték a következő évtizedek útját. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Európában ne lettek volna gigászi képzőművészek, de őket is Amerika tette nagygyá. A brit Henry Moore³⁹ és Francis Bacon⁴⁰ vagy az olasz Eduardo Paolozzi⁴¹ párhuzamosan volt jelen Európa és az USA galériáiban. S amiről Marwick nem szól: ekkor szabadult el a kortárs művészek műveinek ára. Ekkor, 1959-ben épült a Guggenheim Múzeum⁴², s ekkor indult el a nagy kortárs gyűjtemények fejlesztése.

Persze a franciáknak volt egy behozhatatlan előnyük. Amíg a század nagy klasszikusai mint Picasso⁴³, Chagall⁴⁴ stb. éltek, addig a mitikus hegemonia (hiába tevődött át a centrum New Yorkba) mégis megmaradt Párizsnak. Aztán amikor ezek a nagyok meghaltak, Párizs a második, majd a harmadik helyre szorult, s most, a német újraegyesítés után a művészetek nagy központjainak csupán az egyike.

A RASSZIZMUS (ELLENI HARC)

Az USA hatvanas évekbeli történetének legfontosabb jelensége a rasszizmus elleni küzdelem volt. Az amerikai társadalom számára létkérdéssé vált a feketék és fehérek viszonyának megváltoztatása. Az USA-ban a négerkérdést illetően óriási különbségek voltak a *Deep South* (mély Dél, magyarul: a sötét Dél) és a liberálisabb Észak között. A rasszizmus elleni küzdelemben való részvétel a felvilágosult, liberális értelmiségiek számára természetes kötelesség, a feketék számára pedig létkérdés volt. Számunkra elképzelhetetlen volt, hogy amit mi kommunista propagandának hittünk (Amerikában verik a négereket, létezik a szegregáció, a déli államokban az autóbusszon csak külön részen utazhatnak a feketék, hatalmas gettóknak több százezren élnek stb.), az csak a szépített változata volt a valóságnak. A művelt világ (egyik) szegénye volt az amerikai rasszizmus. Azon persze elgondolkodhatunk, hogy bár az USA nagyjából rendezte a feketék helyzetét (az Öböl-háborúban kitűnt színes bőrű Colin Powell⁴⁵ Bush jr. külügyminisztere), Martin Luther King halála napja az USA-ban nemzeti ünnep, munkaszüneti nap, azonban „házon kívül” a *coca-kolonializmus*nak nevezett, immáron gazdasági álcába bújtatott globalizmus, ha nem is finkelsteini⁴⁶ értelemben, de nem oldódott meg. (S amikor e sorokat írom, vitathatatlan tényként kiderült, hogy Lumumbát valóban az amerikai titkosszolgák gyilkolták, gyilkoltatták meg!)

A hatvanas évek első felében szerte az USA-ban, természetesen elsősorban a sötét Délen (Alabamában, Dél-Karolinában, Mississippiben), de az egyetemi kampuszokon is jelentős mozgódások kezdődtek, amelyek aztán tömegmozgalomba torkolltak. Martin Luther King, a mozgalom karizmatikus vezetője szinte egyszerre volt ott minden helyszínen, beszédeket tartott, s radikális, de békés megoldást követelt a hatalomtól, amely teljesen felkészületlenül szemlélte a feketék felszabadítási törekvéseit. A feketék és fehérek közötti szakadék rendkívül mély volt. A feketemozgalmak elsősorban a szociális különbségek (alacsonyabb iskolázottság, ennek következtében alacsonyabb keresetek, rosszabb életkörülmények, s mindez tetéve a diszk-

39 http://www.artcyclopedia.com/artists/moore_henry.html

40 http://www.artcyclopedia.com/artists/bacon_francis.html

41 http://www.artcyclopedia.com/artists/paolozzi_eduardo.html

42 http://www.guggenheim.org/new_york_index.html

43 http://www.artcyclopedia.com/artists/picasso_pablo.html

44 http://www.artcyclopedia.com/artists/chagall_marc.html

45 <http://www.state.gov/secretary/>

46 <http://www.salon.com/books/review/2000/08/30/finkelstein/>

rimináció közvetlen formáival, a kirekesztés megannyi anakronisztikus módjával) megváltoztatását követelték. Mozgalmaik akkor váltak a hatalom számára igazán félelmetessé, amikor elérték a nagy egyetemeket, a gazdag keleti és nyugati parti városokat, sőt Washingtonot is. Csak fokozta a hatalom tehetetlenségét, hogy az akkor már igen elterjedt televízió ezekről a tüntésekről élőben számolt be.

Az események 1960-ban kezdődtek, s 1963-ra érték el tetőpontjukat. Ahogy az amerikai cenzúra elképzelhetetlen volt számunkra, ugyanúgy az is, hogy 1963-ban M. L. K. vécépapírra írt üzenetét csempészték ki az alabamai börtönből (*Letter from Birmingham Jail*). A négerrek egyenjogúságáért folyó küzdelem fokozatosan az egész Egyesült Államokra kiterjedt, Los Angeles-től Saint Louisig, Philadelphiától Chicagóig. 1963 nyarán csak Kaliforniában ezeröttszáz tüntetés zajlott! S ezek jelentős része a rendőrségi beavatkozás miatt, a szervezők számdéka ellenére, de a résztvevők kezdeményezésére brutalitásba torkollott. 1963. augusztus 28-án zajlott a híres *March on Washington for Job and Freedom*, amelyet M. L. K. vezetett, ő mondott beszédet, innen származik a később Woodstockban is elhangzó dal címe, az *I Had a Dream*.

John Fitzgerald Kennedy polgárjogi törvénye és Robert Kennedy legfőbb ügyész (J. F. K. fivére) üzenete a Fehér Házból (*A White House Special Message on Civil Rights*) a következő területeken tett ígéreteket a feketéknek: szavazati jog, a polgári jogok kiterjesztése, a munkához és a tanulásához való jog, a lakóhelyi deszegregáció és végül a közpénzek feketék számára kedvezőbb elosztása, a speciális területeken pedig a közpénzek fokozott folyósítása. Ez az üzenet azt jelezte, hogy a központi hatalom kész lett volna lépni, de egy olyan szövetségi állam esetében – teszem hozzá én –, mint amilyen az USA, a problémák megoldása nem ilyen egyszerű. Hiába lett 1964-ben M. L. K. az év embere a *TIME* magazinban, s kapott Béke Nobel-díjat, a rasszizmus elleni harc, a feketék jogainak kivívása egyáltalán nem fejeződött be. (M. L. K. 68-as meggyilkolása után, napjainkig nem fejeződött be a feketék harca, kétségtelen azonban, hogy nagyon jelentős előrelépések történtek.)

Olaszországban nem volt érzékelhető színes kisebbség, azonban a sok Amerikában élő olasz emigráns miatt különösen érzékenyek voltak a tengerentúli történésekre. Olaszországnak szegregációs, kisebbségi problémái az Ausztriához tartozó Dél-Tirollal kapcsolatban voltak. Franciaország küzdött az algériaiak ellen, s ott voltak a tengerentúli területei (Guinea, Guadeloupe, Martinique, Reunion) is. A britek a Commonwealth országaiból betelepedőkkel voltak elfoglalva, és még ott volt a máig tartó ír kérdés is. Angliában a színes bőrűek leginkább a nagyvárosokban telepedtek le, azok közül is eminensen Londonban. Mind Párizsban (illetve Párizs környékén), mind Londonban kialakultak gettósodott, bevándorlók által lakott negyedek, s ha az amerikai négerkérdéshez hasonló mértékben nem is jelentek meg a gondok, máig tartóan a brit és francia társadalom megoldatlan problémái közé tartozik a színes bőrű, soknemzetiségű kisebbségek helyzete. Mindkét országban létrejöttek a bevándorlók, a színes bőrűek szervezetei, s voltak különböző atrocitások is, de ezek meg sem közelítették az amerikaiakat.

1964–1969

A hatvanas évek közepét Marwick azzal jellemzi, hogy ekkor kiteljesedett a technológiai forradalom, éleződött az űrverseny az oroszok és az amerikaiak között, s az USA abszolút dominanciára tett szert a technika, a technológia terén. Amerikában kialakult az „új munkásosztály”, amely már nem jellemezhető a szociológia korábbi kategóriáival: rendkívül képzett, és a technológiai fejlődésnek köszönhetően munkájában egyre kisebb szerepe van a fizikai erő kifejtésnek. Ugyanakkor a tömegtermelésnek köszönhetően a háztartásokban rohamosan ter-

jedt a mosógép, a frizsider, új, szintetikus anyagok vették át a nehéz és drága fémek helyét. De a szintetikus anyagok s különösen a freonnal hajtott aeroszolok megjelenése a katasztrofális környezetszennyezés kezdetét is jelentette. Ekkor alakultak meg az első multinacionális vállalatok (például az UNILEVER Angliában). De ekkor került forgalomba a fogamzásgátló tabletták első generációja, amely – mint látni fogjuk – a szexuális szokások liberalizálódásának egyik generálója lett, miként a környezetszennyezés a környezetvédelmi mozgalmaknak. A gazdasági növekedés különösen Franciaországban és (Nyugat-)Németországban folyamatos és rendkívül meggyőző volt, e két országot csak Japán előzte meg. 1960–1970 között Japánban (éves átlagban) 10,6 százalék, az USA-ban 4,6 százalék, az Egyesült Királyságban 2,8 százalék, Franciaországban 5,7 százalék, Olaszországban 5,2 százalék volt a gazdaság növekedése. Az USA a háború után nagyon magas (gazdasági) szinten volt, ezért esetében még ez a növekedési ráta is elképesztően nagy.

A gazdasági növekedéssel együtt járt a nők munkába állása és a kisvállalkozások tömeges születése. Olaszországban növekedett az Észak és Dél közötti gazdasági különbség, az USA-ban is a feketék között találhatjuk a legtöbb szegényt. Valamennyi országban jelentősen csökkent a mezőgazdasági népesség, stagnált az iparban foglalkoztatottak száma, és nőtt az úgynevezett harmadik szektorban foglalkoztatottaké.

Az Egyesült Államokban még Kennedy elnöksége idején a legfelsőbb kormányzati szinten napirendre került a szegénység elleni küzdelem problémája, s ennek nyomán született meg az elnök üzenete a kongresszushoz, amely azonban nem hozta meg a szükséges eredményeket. Anglia ekkor már Európa legfejlettebb szociálpolitikájával rendelkezett: állampolgári joron járt az orvosi ellátás (National Health Service), az alapnyugdíj, az iskolai képzés, a lakáshoz jutás segítése (szociális lakásépítésekkel). Ekkor született meg a jóléti állam fogalma (welfare state), amely – legyünk akár marxisták, akár nem – mégiscsak megágyazott számos olyan ideológiának, társadalmi gondolatnak, amely soha nem születhetett volna meg, ha nincs mögötte a jóléti állam nyújtotta biztonság. (Szóval: alap meg felépítmény..., ha még dereng valami.) Franciaországban az angolok 100 százalékos egészségügyi támogatásával szemben *csak* 80 százalékos volt az állami támogatás, ám itt is megkezdődött az új szociális biztonsági rendszerek kiépítése. Olaszország azonban még nem tudott felzárkózni e két európai országhoz.

A szociális és gazdasági változások mellett elengedhetetlenül szükséges volt az oktatási rendszer kompatibilissé tétele a megváltozott világhoz, hiszen azokban az országokban, ahol intenzív mozgás volt a faluból a városba, az iskolázatlan és a városi (ipari) kultúrát nem ismerő tömegeket kellett a munkásosztályba integrálni, ennek pedig az iskola a legmegbízhatóbb és leghatékonyabb eszköze. Az Egyesült Államokban a *middle class* mitológiája ugyan elfogadottá vált, ez a középosztálynak nevezett réteg napjainkig a legheterogénebb mind iskolai végzettségben, mind társadalmi eredetben, mind jövedelemben. Bár kétségtelen, hogy jövedelmét tekintve felette van egy olyan határnak, amely már a jólét küszöbét jelenti, az új munkásosztály helye a társadalomban definiálatlan maradt. Különösen azért, mert a kék- és a fehérgalérosok között még maguk az e csoportokba tartozók is rossz kritériumok alapján tesznek különbséget, bár kétségtelen, hogy jelentős a szakadék azok között, akik fizikai energiájukat is felhasználják a munkavégzés során, és azok között, akik ezt nem teszik.

Johnson elnök hirdette meg a *great societyt*, s elnöksége alatt született meg a *Civil Rights Act*, az új oktatási program, valamint a *Food Stamp Act* (a szegényeknek juttatott élelmiszerjegy-akció, amelynek során finom technikák alakultak ki arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet az élelmiszerjegyet alkoholra beváltani), illetve a *Social Security Act*.

Franciaországban az új munkásosztállyal kapcsolatos vizsgálatokra jelentős tudományos kapacitásokat mozgósítottak, itt elsősorban Alain Tourain nevét és munkásságát kell kiemelni.

A négy ország közül Anglia képviselte a legzártabb világot a társadalmi mozgások tekintetében. Bár ott is megindult az oktatás átalakítása és reformja, s bár a háború után az elit egyetemekre is (Oxford, Cambridge) bekerülhettek tehetséges szegény gyerekek, a régi, patinás és drága iskolák megmaradtak, s azokat csak az elit (értsd: gazdagok) gyerekei látogatták – mindközönségesen pénzügyi okok miatt.

Olaszországban az 1949–1967 közötti időszakban a felsőfokú iskolákban tanulók között az apa foglalkozása szerint negyvenszeres volt a különbség, ami azt jelenti, hogy a felső társadalmi osztályból származó hallgatók aránya negyvenszer nagyobb volt, mint az alsó osztályokból érkezőké. 1963-ban az Egyesült Királyságban megszületett a *Robbins Report on Higher Education*, amelynek nyomán nyitottabbá vált az egyetemi képzés, s ebben az időben talán az egész világot a legnyitottabbá.

IDEOLOGIÁK, IDEOLÓGUSOK

S itt elérkeztünk a hatvanas évek karakterét meghatározó mozgásokat kiváltó elméleti, ideológiai fogalmak bemutatásának szükségességéhez. Marwick szerint bekövetkezett a paradigmák eltolása a legvégső határokig, vagyis bekövetkezett a kreatív szélsőségesség (creative extremism). S ezt a szerző a *strukturálisizmusban*, a *konceptualizmusban* és az *indeterminációban* véli felfedezni, valamint a *represszív toleranciában*, a *világfaluban* és az *authorok halálában* – utóbbi természetesen áttételesen értendő.

Amerikában a kreatív szélsőségesség legkarakteresebb példái M. L. K. erőszakmentes demonstrációi a feketék szabadságjogaiért, egyáltalán, M. L. K. politikai mozgalma, amelynek jelszava a szabadság és engedékenység volt. King új módszereket alkalmazott harcában, új módon kommunikálta mozgalmának célkitűzéseit, és felhasználta a televíziót, a magazinokat, a kísérleti színházat is.

A korszak ideológiáját Marcuse, Levi-Strauss, Barthes, Lacan, Althusser, Foucault, Derrida, McLuhan, Leary⁴⁷ és persze Sartre „szállították”.⁴⁸ Ezeknek a tudósoknak az elméletei megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Először azért, mert különösen kialakított zsargonjukkal saját társadalmuk változó napjainak állapotára reagáltak. Másodszor azért, mert ők – bár rendszerint triviálisan és szlogenné formáltan – mégis direkt módon befolyásolták a diákokat és mindazokat, akik az ellenzéki mozgalmakba, demonstrációkba bekapcsolódtak, azzal kapcsolatba kerültek a késő hatvanas években. Harmadszor azért, mivel nagyon merészek és extravagánsak voltak, s ezzel a hatvanas évek intellektuális kultúrájának fontos aspektusát voltak képesek kifejezni. Negyedszer pedig azért, mert (talán kivéve McLuhant és Learyt) intellektuálisan nagyon izgalmasak és kihívóak voltak, és erős hatást gyakoroltak az intellektuális világra – olyan formában, amelyet posztmodernizmusnak lehetne nevezni.

47 Timothy Francis Leary (1920–1996) amerikai pszichológus, a kábítószer-használat egyik legismertebb szószólója, hirdetője az USA-ban. A Harvardon írók, képzőművészek és zenészek körében folytatott kísérleteket hallucinogén anyagokkal, illetve azok tudatformáló hatásával. Tőle származik a „turn on, tune in, drop out” szlogen, amely az ellenkultúrában rendkívül népszerűvé vált. A kábítószeres propagálásáért Nixon „Amerika legveszélyesebb emberének” nevezte. Vélhetően Leary nyomán az Országos Pulmonológiai Intézetben (Korányi) is folytatók – feltételezésem szerint félhivatalos – kísérletek pszichedelikumokkal művészek részvételével.

48 Az *Élet és Irodalom* 1968. évi 13. számában B. L. E. (Bajomi Lázár Endre) cikke olvasható Francia viták a strukturálisizmusról és a marxizmusról címmel. Ebben hangsúlyosan említi Foucault *A szavak és a dolgok* című könyvét mint az elmúlt év legnagyobb (tudományos) bestsellerét. Csak oda kellett volna figyelniünk...!

Olvasóként, recenzensként úgy gondolom, hogy minden korszak filozófusa képes kritikai választ adni kora társadalmának még a legszélsőségesebb megnyilvánulásaira is. (Ez az állítás természetesen a diktatúrákban élő filozófusokra nem, illetve csak erős megszorításokkal értelmezhető.) A hatvanas évek filozófusai olyan problémákra irányították a figyelmüket (például a szemiotika és a jelek tanulmányozása), amelyeket korábban nem kellő komolysággal tanulmányoztak.

Volt azonban valami, amit nem vitattak: a történelem és a társadalom kapcsolatát, aminek értelmezését Marx fejlesztette ki. S megtartották Marx Hegeltől átvett elvét, jelesül azt, hogy az uralkodó osztály minden történelmi szakaszban azáltal tartja fenn domináns helyzetét, hogy a többi osztályra ráerőlteti az ideológiáját.

Valamennyien élesen kritizálták a Szovjetuniót, és a francia filozófusok különösen elítélték a hivatalos, a Francia Kommunista Párt által vallott marxizmust, de abban megegyeztek, hogy a kor társadalmá burzsoá jellegű, s abban a kapitalista ideológia uralkodik, amely kétarcú, és hogy a társadalomnak szembe kell szállnia az uralkodó hatalommal, hogy egy jobb, alternatív társadalom vegye át a helyét.

Marcuse, aki a kapitalizmus legélesebb bírálója volt, azt vallotta, hogy a szovjet és az amerikai társadalom konvergál, az USA-t demokratikus totalitarista társadalomként jellemezte, s ennek az elvnek az alapján hirdette antikapitalizmusát. Marcuse óriási hatással volt a korszak fiataljaira mind Európában, mind az USA-ban. Neomarxistaként támadta az antihumánus kapitalista államot, az ipari civilizációt. (Az ő tanítványa volt Kaliforniában a nálunk is jól ismert és frizurája után összetéveszthetetlen Angela Davies.)

Ekkor született meg McLuhan világfalu- (global village) elmélete, amely a kommunikációs társadalom (és annak minden veszélye) első kinyilvánítása volt, valamint az a felismerés, amelyet a rendszerváltozás után mi is megtapasztalhattunk, hogy a médium maga az üzenet (the medium is the message). Világhírűvé vált könyve a Gutenberg-galaxisról, máig a kommunikációelmélet alapműve.⁴⁹ S ma már kimondhatjuk, valamennyi *guru* közül ő volt az, akinek a jövődölései a legnagyobb mértékben megvalósultak.

Roland Barthes kijelentése, hogy a szerzők, az authorok halottak, azt jelentette, hogy *csak a szöveg számít*.⁵⁰

Nálunk Timothy Leary neve a többiekénél kevésbé ismert, holott az USA nyugati partján az egyik legjelentősebb guru volt. A hatvanas években már középkorú férfiként (1920-ban született) azonosult az ifjúsági szubkultúrával (sokan infantilisnak tartották a UC Berkeley kampuszán PhD-t szerzett klinikai pszichológust), aki alapítója volt a *Psychedelic Review*-nak, s a börtönt is többször megjárta. Lapjában a kábítószer s annak fogyasztását hirdette, s véleménye szerint a drog az ifjúság médiuma (medium of the young).

Foucault, a francia intellektuális élet egyik központi figurája, Learyhez hasonlóan homoszexualitásával kilógott a polgári sorból. Nálunk csak 2000-ben jelent meg az a műve, amely 68 Párizsában – ha túlzás is azt mondani, hogy mindenki által értett kézikönyv, de mindenképpen – a fiatal értelmiségiek egyik fontos olvasmánya lett. Ez a mű *A szavak és a dolgok*. Foucault bon mot-ja volt: ők (mármint a fiatalság) nem csinálják a forradalmat, ők maguk a forradalom.

Franciaország rendelkezett a legerősebb ideológiai, filozófusi háttérrel. Marcuse – bár a második világháborút már az amerikai hadseregben töltötte, mégiscsak – importként érkezett

49 McLuhan, Marshall: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Ford. Kristó Nagy István. Budapest, 2001, Trezor, 331 o.

50 <http://www.we.got.net/~tuttle/>

Amerikába, s emellett számos francia tudós gondolatait is importálták az országba. Az amerikaiak sokkal pragmatikusabbak voltak az európaiaknál, de erre jó okuk volt: a fekete polgárjogi mozgalom és a vietnami háború.

Olaszországban Umberto Eco, Italo Calvino és Nanni Balestrini⁵¹ közel sem töltöttek be olyan meghatározó szerepet, mint a francia és az amerikai fiatalok nagy szellemi idolkai. Az áthallás azonban – már csak a földrajzi közelség miatt is – igen erős volt: Párizs hatása nagyon erősen kisugárzott Olaszországra. Mint ahogy Párizs kisugárzása egészen az USA nyugati partjáiig érezte hatását.

A MŰVÉSZETEK A KORSZAK MÁSODIK SZAKASZÁBAN

Marwick nyolc pontban foglalja össze a hatvanas évek csúcskorszaka (high sixties) művészténeke jellemzőit:

1. A különböző kultúrák keveredése (például elit és populáris kultúráé).
2. A határok elmosódása mind az egyes művészeti ágak (képzőművészet, zene, színház stb.), mind a műfajokon belül, amelynek legkarakteresebb példája a happening.
3. A konceptualizmus megjelenése.
4. Aleatorikus, meghatározatlan, bizonytalan jelentések⁵².
5. Partecipáció (itt megint a happeningekre kell elsősorban utalni).
6. A technológia behatolása a művészetbe (mobilok, konkrét zene, elektromos, illetve elektronikus zene, pszichedelikus show, s itt Leary emelendő ki).
7. Radikális kriticismus, forradalmi hozzáállás.
8. Egyszerre szociális és kulturális töltetű műalkotás, amely maga az ellenkultúra.

Az USA és Nagy-Britannia szinkronban volt: a popzene és a divat a korszak ifjúsági közbeszédének legfontosabb témájává vált. Vallották, hogy az a művészet, amit annak neveznek. A szuperrealizmus és a pop-art, illetve az op-art (előbbi a szlovák eredetű Warhol nevéhez fűződik, utóbbihoz Vasarely révén nekünk, magyaroknak is közünk volt⁵³), amely optikai illúziókeltésen alapszik. S aztán jöttek sorra a többi *artok* és *izmusok*: a konkrét art, a land art, az earth art, a minimal art, a concept art, a body art, a konkrét költészet, a kinetikus költészet stb.

De igazi tömeghatásra csak a film és a zene (azon belül is a pop és a rock) számíthatott (s némiképpen az építészet köz által látható része), s azok a szlogené egyszerűsödött filozófiák, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy „társadalmi hatóerővé” váljanak. Nehéz elképzelni, hogy az egyébként zseniális Stockhausen vagy Warhol (akit maga Marwick is a kor művészeti epicentrumának tart) képes lett volna tömegekre hatni. Yves Klein polgárpukkasztó kiállításait is csak néhány ezren láthatták, de lehet, hogy túlzok a számban. Joseph Beuys⁵⁴ is csak keveseket hozott lázba, s ma is inkább a leggazdagabbak igényeit elégíti ki, most már leginkább műveinek milliódolláros nagyságrendű áraival.

51 <http://www.nannibalestrini.arsed.it>

52 Az aleatorikus zenében az interpretátor a legteljesebb szabadságot élvezi, olyan sorrendben játssza az előtte lévő kottán álló hangokat, amilyenben kedve szottyan.

53 Az *Encyclopaedia Britannica* CD mindössze tizenhét sort szentel Vásárhelyi Győzőnek, az 1999-es kiadás pedig még nem tud az akkor már évek óta Budapesten működő Vasarely Múzeumról. A két külföldön működött természetesen megemlíti (Château de Gourdes-ban és Aix-en-Provence-ban).

54 <http://www.walkerart.org/beuys/gg3.html>

Boulez nevét sokkal inkább azért ismeri a nagyközönség, mert karmesterként is kiváló. Reich⁵⁵ repetitív zenéje pedig szinte csak a legbeavatottabbak számára jelent élményt. Cagéről⁵⁶ inkább azt tudja a nagyközönség műveltebb része, hogy képes volt elmenni Afrikába a bennszülöttek dobhasználatát tanulmányozni.

Am ott volt Bernstein⁵⁷ és Coltrane⁵⁸! Bernstein, aki szupersztárrá vált, holott „komolyzenész” volt, a New York-i Filharmonikusok élén töltötte az 1958–1970 közötti éveket, de közben nem áttalotta megkomponálni a *West Side Story*t és a *Candide*-ot sem. Emellett felismerte a tévében rejlő lehetőségeket, és máig utolérhetetlen zenenépszerűsítő sorozatot tartott, amelyet először Amerikában, majd szinte az egész világon műsorra tűztek (és utánoztak). A dzsesszről és a pop-rock zenéről később még szólok. A dzsessznek különösen a feketék emancipatorikus mozgalmában volt meghatározó jelentősége.

Az építészet területén a korszakot a gazdagság, a gazdagodás jellemezte. Hiszen építeni csak akkor lehet, ha van rá pénz. Bár az USA magához vonzotta (importálta) a világ legjobb építészeit (még Le Corbusier-t, Gropiust és Mies van der Rohét is), azért maradtak elegen Európában. Olaszországban élt Ponti és Nervi, és rendelkezésükre állt a sok pénz, az állami megrendelés. Éltek is vele.

Sorra születtek a nagy beruházások mind Európában, mind Amerikában, amelyekhez a legjobb építészeket alkalmazták. De nemcsak monumentális építmények születtek (mint például Párizsban az Orly repülőtér), hanem lakótelepek, szerényebb középületek, toronyházak is és persze a leggazdagabbaknak magánvillák. (Amelyekről Fussel könyvében⁵⁹ sok elmarasztalást is olvashatunk...)

A színházi életben is új tendenciák jelentek meg szerte a világon. Az avantgárd színházi törekvések forrását nehéz lenne megjelölni, de kétségtelen, hogy a legnagyobb, legerősebb bázisa az USA, ezen belül is New York volt: a Bread and Puppet Theatre (Peter Schumann)⁶⁰, a Living Theatre⁶¹, az Open Theatre, a Café la Mamma.

Angliában a „dühös fiatalok” és a társadalomkritikus darabok a sajátos angol színházi struktúrának köszönhetően jobb kőszínházakban is helyet kaptak. Peter Brook⁶² kísérletei is a „forradalmi” színházhoz kapcsolhatók. A Bread and Puppet Theatre 1964-ben, amikor az amerikaiak elkezdték Vietnam bombázását, hatalmas békedemonstrációt rendezett, s később is számos ilyen akcióban vett részt. A színház a társadalomkritika és a politika részévé vált. De a politikától mentes színház is megváltozott értékek szerint működött – természetesen nem a Broadway és a West End hagyományos színházaira gondolok, bár a musicalek rohamos terjedése azok esetében is változást hozott, elég a *West Side Story*ra gondolnunk –, hirtelen olyan darabok is óriási sikert arattak, mint Ionesco⁶³ *A kopasz énekesnője*, amely az ötvenes évek eleje óta egyazon színházban a mai napig folyamatosan műsoron van Párizsban⁶⁴.

55 <http://www.newmusicbox.org/archive/firstperson/reich/bio.html>

56 <http://w3.rz-berlin.mpg.de/cmp/cage.html>

57 <http://www.leonardbernstein.com/>

58 <http://www.geocities.com/BourbonStreet/Square/9063/index/coltrane.html>

59 Fussell, Paul: *Oszátlýlétarán Amerikában*. Ford. és utószó: Bartos Tibor. Budapest, 1987, Európa, 197 o.

60 http://www.theaterofmemory.com/art/bread/inter_ps.html

61 <http://www.livingtheatre.org/>

62 http://easyweb.easynet.co.uk/~fisher/Peter_Brook.html

63 <http://cpcug.org/user/stefan/ionesco.html>

64 http://www.artotal.com/lieux/x_huchet.html

New Yorkban megszorodtak a feketék és a polgárjogi célokat maguk elé tűzők színházai. Ezekben a színházokban tézisdarabokat játszottak, bár ezek nagyon is nézhetőek voltak. Sikerült szerves kapcsolatot teremteni a kísérleti színház és a *women's lib*, illetve a *gay liberation*, valamint a *black liberation* mozgalmak között. Mart Crowley *The Boys in the Band* című darabjában (1968) a homoszexualitásról beszélt, szokatlanul szokimondóan. A színház a társadalmi ellentmondások, a represszív demokrácia, a multik ellen emelte fel szavát, és találta meg ehhez a közönségét.

Természetesen ezt a tendenciát felismerve a „nagyok” (vagyis a Broadway színházai) is ki akarták hasítani a maguk szeletét a tortából, s a *Hair*⁶⁵ már Broadway-musicalként, majd filmként lett világsiker. Ebben a musicalben a vietnami háború elleni tiltakozás és az ifjúsági szubkultúra, az ifjúsági értékek fogalmazódtak meg, s színpadra kerülhettek egy új világ értékei; már nem is polgárpukkasztásként, hanem evidenciaként esett szó hasisról, antimilitarizmusról és persze a címadó (hosszú) hajról.

Olaszországban Giorgio Strehler⁶⁶ Piccolo Teatro-beli szereplése volt revelatív.

A „NAGY FELFORDULÁS” ELŐKÉSZÍTÉSE

Hogy a *high sixties* politikai mozgalmait megértsük, ismernünk kell azt a gazdasági és kulturális hátteret, amelyben e mozgalmak megszülettek, s termékeny talajra találtak. Arról már esett szó, hogy az USA lakossága jobban élt, mint a másik három ország, amelyeknek ki kellett heverniük a háborúban szerzett sebeket. Ám a hatvanas évek közepére az európai országokban is bekövetkezett a gazdasági növekedés, a technológiai innováció, és uralkodóvá vált a szocialista, liberális ideológia. Marcuse éppen azért váltott ki olyan erős visszhangot, és azért lehetett a bekövetkező mozgalmak ideológiai vezéralakja, mert egyetemi előadásaiiban és írásaiiban ostromozta a kommercializálódást, a világban végbe menő standardizációt és homogenizációt. Vagyis az elsők között volt képes nagy hatással fellépni a globalizálódó világ ellen.

A szabadabb szex eredményeképpen növekedett a házasságon kívül született gyerekek száma, s Benjamin Spock (nálunk is megjelent) 1946-os könyve, amely a szexuális élettel kapcsolatban rendkívüli engedékenységet hirdet, ekkor került a sikerlisták élére. Különösen érdekes, hogy Amerikában az angol filmekből tanulták meg a fiatalok a reális szexet. Ez annak köszönhető, hogy az angolok rendkívül pragmatikusak voltak e tekintetben, s ők a filmjeikben a naturalista ábrázolással lázadtak.

A *high sixties* a szexuális liberalizáció kezdetének a korszaka. Megjelennek a tinimagazinok, a női magazinok (Olaszországban az *ABC* és a *Grazia*, Franciaországban az *Elle* és a *Marie-Claire*), amelyek már *attól sem riadtak vissza*, hogy „reklámozzák” a fogamzásgátlókat, s felvilágosítsák a nőket, hogy a coitus interruptuson kívül (1966-ban Franciaországban még a nők 90 százaléka csak ezt ismerte mint terhességmegelőző módszert) a védekezés más eszközei is léteznek.

Ekkortájt lendült fel a szépségipar, amely napjainkra a hadiipar és a gyógyszeripar mellett a harmadik legnagyobb üzletág a világon. Ezt a korszakot Marwick a négy „S” korszakaként jellemzi: *showbiz*, *sellin*, *service* és *sex*. A kontraszt túl éles volt a korábbi történelmi korszakokhoz, korszakokhoz képest, ezért találtak meghallgatásra a kiüresedő világ kritikusai. A belső, morális értékek helyét átvette az üres megjelenés. A mind intenzívebben terjedő televízió, a

65 <http://americantheater.about.com/musicperform/americantheater/cs/hair/>

66 <http://www.strehler.org>

speciális rétegeket megcélzó magazinok és a filmek az új értékeket közvetítették. Bár a francia Nouvelle Vague azt tűzte zászlajára, hogy a korábbi sztárkultusz helyett a természetességet fogja képviselni, éppen a filmnek mint médiumnak a karakteréből következik, hogy ezek a lázadó rendezők is szükségképpen létrehozták saját sztárjaikat, akik az európai nőideált évtizedekre meghatározták: Brigitte Bardot, Anette Stroyberg, Catherine Deneuve. S megszülettek a férfisztárok is, mind között a két legnagyobb: Alain Delon és Jean-Paul Belmondo. De az olaszok is „szállítottak” a világnak nőidolokat Gina Lollobrigida és Sophia Loren személyében, és persze férfiakat is. Monica Vitti olyan kivételt jelentett, amelyet megjelenése óta sokan és sokféleképpen próbáltak értelmezni, hiszen ő nagyon különbözött a fenti szépségideáloktól, mégis az új kánon egyik meghatározó személyiségévé vált. (Antonioni ki is mondja: „megteremtettem a szépség új kánonját”. És igaza volt!) Olaszországból származik a század legnagyobb férfisztárja, Marcello Mastroianni.⁶⁷ Az angolok egy kicsit lemaradtak, de azért Vanessa Redgrave és Julie Christie, illetve Peter O'Tool és a James Bondként karriert csináló Sean Connery bekerült a világ legismertebb színészei közé.

Amerikában James Dean volt a nagy idol, és az akkor még fénykorában lévő Marilyn Monroe. James Dean fiatalon bekövetkezett halálával vált generációja kultuszfigurájává.

A prúd Amerikában (Kaliforniában) jelent meg 1964-ben a topless, s az egész északi féltekén elterjedt a miniszoknya, majd a forrónadrág. Ezek a nagyon egyszerűen leírható jelenségek a szexuális forradalom legpregnansabb jelei. S mert a mozi és a tévé szinte azonnal eljuttatta az információt a világ minden részére, a divat pillanatok alatt elterjedt, s a külső megjelenés mellett a mögötte rejlő magatartás is világdivattá vált. A *liberation* elé bármi tehető: *gay, women, black, sex* stb. S furcsa mód (vagy talán nem is olyan furcsa?) a *black is beautiful* gondolata a fekete felszabadítási mozgalmakkal és a szexuális szabadságért való küzdelemmel párhuzamosan jelent meg. Az *Ebony* című lap a hatvanas évek közepén már ötmillió példányban jelent meg, s olyan fekete értékeket közvetített, amelyek korábban szégyellnivalók voltak. Ilyen például a feketék hajviseletének vállalása. (Tudniillik a feketék, ha már bőrük színét nem tudták megváltoztatni, különböző hajjegyenesítési praktikákat dolgoztak ki, hogy legalább ebben az egy vonatkozásban ne térjenek el a fehérektől. Angela Davis hajviseletével is a feketék emancipációját demonstrálta, éppen azzal, hogy vállalta a göndör fejéket.)

Bár a szexuális szabadság gondolatának kísértete bejárta Európát és Amerikát, Anglia az 1963-as Profumo-botrányt még nem volt képes lenyelni, a hadügyminiszternek pedig mennie kellett, mert fény derült egy prostitútaival való kapcsolatára. (Lám, mennyit változott a világ, Clinton Lewinsky-afférja nem ingatta meg az elnököt, pedig az minden vonatkozásában *erkölcsesebb* volt, ha ennek az érték kategóriának egyáltalán van itt értelme.)

A szabadság-szabadosság közötti határvonalat egyre nehezebb volt megjelölni. A konzervatív szemléletű Angliában olyan bányászokról folyt a vita, mint a pubok nyitva tartása és az alkoholfogyasztási életkor alsó határának megváltoztatása. (Lásd ezzel kapcsolatban napjaink hazai álvitáját a nagy bevásárlóközpontok vasárnapi nyitva tartásáról!) A szex szabad, de egy korsó sörért, amelyet valaki a korhatárkorlátot megszegve fogyaszt, súlyos büntetés jár. Ki érti ezt? De ki érti, hogy 2001-ben az amerikaiak tizennyolc éves koruktól szavazhatnak, de alcoholt csak huszonegy éves koruktól fogyaszthatnak Texasban?

A high sixties a nemzeti és egyéb identitások megerősödését is magával hozta. Európában a nemzeti identitás nagyon sok esetben Amerikával szemben értelmezve fogalmazódott meg. Különösen a franciák vették zokon az amerikanizálódást, a tömegkultúra terjedését, az amerikai (kommersz) filmek áradatát. S Amerika még nem volt olyan erős, hogy maga alá tudta

67 Kezdődhet a vita! Robert Redford, Paul Newman, Charles Bronson... vagy a régebbiek közül?

volna gyúrni Európát, Európa még el tudta adni saját értékeit a dominanciára törekvő Amerikának. (Persze amikor Európáról szólok, akkor mindig Nyugat-Európára gondolok.) A brit Beatles már 1964-ben kéthetes amerikai turnén vett részt. Ennek az a különös jelentősége, hogy az amerikai rock-pop zenével egyenértékű együttes képes volt az öreg kontinenst reprezentálni. Miként a Rolling Stones és a Who is nagy amerikai sikereket ért el.

S a ruhadivatban is még Párizs volt az abszolút első. Yves Saint-Laurent, Dior verhetetlenek. Ám ez a divatvilág nem azokhoz és azokról szólt, akik majd a hatvanas évek végén történelmet csinálnak. YSL és Dior a közép- és felső osztálynak termelt és termeltetett. A hippie, yippie és egyéb a társadalomról lemorzsolódó közösségek, mozgalmak éppen a középosztályi értékek megtagadásával kezdték lázadásukat. E mozgalmak képviselői javarészt ezekből a társadalmi csoportokból, rétegekből származtak, indulatuk apáik generációjának értékrendje ellen azért volt olyan elementáris, mert túl jól ismerték azt. (A franciáknál a *papa fia* megnevezés körülbelül olyan jelentéssel bír, mint nálunk a *pubika*.) Az ifjúsági szubkultúrák attól váltak a nyugati társadalmak számára meghatározó jelentőségűvé, hogy létszámuk egyre nagyobb, megnyilvánulásaik egyre radikálisabbak voltak, s értékrendjük egyre jobban eltért az apák értékrendjétől.

Ezek a leszakadó csoportok a különböző országokban különböző névvel illették magukat. Hollandiában *provóknak*, Franciaországban és Olaszországban *situacionalistáknak*, Amerikában *hippie-knek* és *yippie-knek* nevezték magukat. S bár elnevezésükben különböztek, voltak olyan jegyeik, amelyek közösek, s amelyek alapján lehet róluk együtt beszélni. Radikális antikapitalisták, hívei a zöld ellenkultúrának, imádják a rock-pop zenét, elvetik a polgári világ általuk avított tartott értékeit, a szabad szerelemben hisznek, új életformát követelnek maguknak, amelynek egyik formája a kommuna, az ember embernek farkasa társadalmi gyakorlata helyett a szeretetet, egymás megértését hirdetik, tiltakoznak a hatalom (és minden más) által gyakorolt erőszak, elsősorban a vietnami háború ellen, radikális megoldást követelnek a szegénység problémáira, a fajok közötti egyenlőség szószólói, s végül, de nem utolsósorban létformájuk szerves részének tartják a kábítószer (marihuánát, hasist és az akkor felfedezett szintetikus LSD-t).

Tom Wolfe *Kandírozott mandarinzelésznű áramvonal* című könyve (az eredeti címen kicsinyég fordított a zseniális fordító, Bartos Tibor, mert az így hangzott: *The Kandy-Kolored Tangerine-Flake Streamline Baby*), amely 1963-ban keletkezett, s talán a legpontosabb tudósítás a popművészetről. Idézem a fülszöveget: „Arról a kísérletről, melyet az agyontechicizált amerikai tömeg-társadalomban az egyes rétegek, nemzedékek a maguk szubkultúrájának, életforma-rituáléjának, »félvilágának« a kimunkálásáért folytatnak.” Tehát még időben megkaptuk (az impresszum tanúsága szerint 29 600 példányban) a gyakorlat átvételéhez szükséges kézikönyvet.

De térjünk vissza az életmód, -forma forradalmának résztvevőihöz, a virággyerekekhez, a szerelmet hirdető osztályuktól elszakadni vágyókhöz. Ők azok, akik 1967-ben New Yorkban és San Franciscóban megrendezték a *Summer of Love*-ot (a Central Parkban és a Golden Gate Parkban), ők azok, akik a maguk által létrehozott családokban (önként vállalt közösségekben) éltek, s a társadalom felső régióiból származtak. Ekkor, 1967-ben már hároméves a *Village Voice*, amelyről mi is képet alkothatunk, ha a(z) elsősorban) kezdeti *Magyar Narancsra* gondolunk, hiszen a lap alapideája (mind formáját, mind nyelvezetét tekintve) ettől a laptól származik. A *Village Voice* volt ezeknek az underground mozgalmaknak a legnívósabb amerikai orgánuma. A négybetűs szavak a lap számára nem jelentettek tabut, írásai általában durván támadták a polgári világ értékeit, nyelve egyszerre volt nagyon szellemes és bárdolatlan, közönséges. Szóval olyan, mint a *Magyar Narancs*. Azt hiszem, a *Village Voice* legjobb, talán még az eredetét is felülmúló mutánsa a *Mancs*.

Angliában is megjelent két új underground lap, az *International Times* (1966) és az *Oz* (1967), utóbbit elsősorban az alternatív társadalom szószólójaként tartják nyilván. Ezek formájukban eltértek a *Village Voice*-tól, tartalmuk radikalizmusában azonban csak annyira, amennyire a britek értéktagadása eltért az amerikaiakétól.

A háborúellenesség, az erőszak-ellenesség valamennyi ország underground mozgalmát jellemezte. De nemcsak a háborút elleneztek ezek a fiatalok, hanem a hadsereget, a kötelező hadviselést is. 1966-ban Milánóban hatalmas antimilitarista demonstráció volt, s az 1969. augusztusi woodstocki fesztivál alapvető mondanivalója is az antimilitarizmus, a szex és a kábítószer volt.

Itt hangzott el Jimi Hendrix előadásában az amerikai himnusz enyhén szólva is sajátos parafrazisa, amely ma is elgondolkodtat bennünket, hogy mit szólna a jó magyar polgár, ha a magyar *Himnusz* hasonló átíratát hallaná. Woodstockban nem keltett megütközést Hendrix egyik utolsó fellépése (nem sokkal később kábítószer-túladagolásban meghalt), s az opus az amerikai kultúra szerves részévé vált. A magaskultúráévé! Woodstockban hangzott el az akkor már egy éve halott M. L. K. híres mondatára komponált dal, az *I Had a Dream*, John B. Sebastian⁶⁸ előadásában. King jelen időben fogalmazott (*I Have a Dream*), de Woodstock idején már halott volt, s a múlt idő a tiszteletadás sajátos formájává vált.

Amerika a filmművészet területén „későn ébredt”. Hollywood dominanciája miatt csak 1967–1970 között születtek meg azok a filmek, amelyek választ adtak a korszak kihívásaira, és valamelyest „hasonlíttak” az ekkor született európai filmekre, vagyis a társadalom aktuális problémáit fogalmazták meg, nem hollywoodi nyelven. Ezek a filmek: *Érettségi után* (1967, *The Graduated*, Dustin Hoffmann-nal), *Bonnie és Clide* (1967), *Szelíd motorosok* (1969, *Easy Rider*), *Éjjeli cowboy* (1970, *Midnight Cowboy*), *M. A. S. H.* (1970). Közülük a *Szelíd motorosok* nálunk, Magyarországon is kultuszfilmmé vált.

Rendkívül tanulságos az *Encyclopaedia Britannica* (EB) 1968. évi pótkötetének (*The Book of the Year 1968*) tanulmányozása. Ebben a vaskos és tekintélyes kötetben (tekintélyes abban az értelemben, hogy az EB mint forrás a világ tudományossága számára megkérdőjelezhetetlen autoritást képvisel) több olyan címszó is szerepel, amely témánk szempontjából kikerülhetetlen. Az egyik egy *special report*, amely a *The Flower Children*⁶⁹ címet viseli. Ha azt hisszük, hogy a hivatalosság konformitásigénye csak a létezett szocializmusra volt jellemző, s ha azt hisszük, hogy annak kielégítését csak a k-európai értelmiségiek „követték el”, akkor tévedünk. A két könyvoldalni írás a látszólagos objektivitás mellett mérhetetlen lesajnálással szól a virággyerekekről. A különbség a mi konformista értelmiségünk és az EB szócikkének szerzője (Ralph J. Gleason) között csupán annyi, hogy amott jobban tudták leplezni, amikor éppen a hatalmat szolgálták ki, amikor éppen az amerikai nyárspolgár szája íze szerint írtak. Az álobjektív írásból megvetés sugárzik. Már a kezdet, az alapintonáció is arról árulkodik, hogy a szerző hangulatot akar kelteni a virággyerekek ellen: „Néha láthatunk az országutak, autópályák mellett álló, hosszú hajú, katonakabátot viselő fiatalokat, akik hálósákkal a csomagjukban stopolnak New York, Chicago vagy San Francisco felé.” S aztán a folytatás, már nem szó szerint. Ezek nem átallanak öreg, saját maguk által dekorált autókban utazni, vagy öreg buszokban csoportosan vonulni általában kutyával vagy gitárral. S aztán jön a nagy pofán csapás: az amerikaiak első cigány generációját (*gypsies*) hippiknek nevezzük. Aztán megint az álkorrektség következik, megmagyarázza a szerző, hogy a dzsessz *hip* szavából származik az öndefiníció. Majd Bryan Wilson idézi a szerző, aki szerint ezek a fiatalok a fennálló, teljesít-

68 http://www.bonzaroo.com/artist.asp?artist_id=8605

69 <http://www.smh.com.au/news/0103/22/features/features5.html>

ményelvű társadalom ellen lázadnak, szembefordulnak az amerikai középgenerációval, a kommercializmussal és a bürokráciával. Ezek a fiatalok nagy többségükben fehérek, a középosztályból származnak, ideáljaik között kiemelkedő helyet foglal el George Harrison, Allen Ginsberg, Bob Dylan és a Beatles, valamint kábítószereznek. S azt is megjósolja szerző, hogy hamarosan el fognak tűnni a térképről. Egyetlen dologról azonban nem esik szó: a vietnami háborúról, amely egyik generálójá volt a mozgalomnak. Az *EB* javára szól viszont, hogy a Race Relations címszó alatt meglehetősen részletességgel beszámol a feketék (ott természetesen még négerek) mozgolódásairól, ám ebből a cikkből sem sugárzik szemernyi empátia sem.

MOZGALMAK, MOZGOLÓDÁSOK, TÖMEGAKCIÓK

A társadalmi mozgalmakat nem néhány elszánt és rátermett vezető generálja, ők csak megtalálják a helyüket, amelyet a történelem kijelöl a számukra. A mozgalmak azért születnek, mert a társadalomban olyan folyamatok zajlanak le, amelyekre más módon nem találnak reagálási lehetőséget azok, akik ezt a megoldást szorgalmazzák. A háború utáni Európa és az USA tele volt feszültségekkel, megoldatlan problémákkal, amelyekre a hatalomnak választ kellett volna adnia, amely azonban egészen mással volt elfoglalva. A hatalmat az a generáció gyakorolta, amelyik még aktívan részt vett a második világháborúban, és meg sem értette, hogy a felnövekvő generáció mit akar. Nem volt érzékszervük az új generáció problémáira. S az amerikai demokráciának általában is mélységesen ellentmondott a feketék kirekesztettsége, teljesen anakronisztikus szegregációja. (Az nem vigasztalta a feketéket, hogy Eisenhower elnök háziiorvosa történetesen egy néger volt.) A polgárjogi mozgalmak azért is indultak az amerikai Délről, mert a négerek helyzete ott volt a legelviselhetetlenebb, a szegregáció ott szinte még a XIX. századi hagyományokat konzerválta.

A francia és az olasz diákok a munkásokat utánozták demonstrációikkal. A vietnami és az algériai háború pedig azokat is a mozgalmak felé sodorta, akik egyébként közvetlenül nem voltak érintve. Kétségtelen, hogy az amerikai mozgalmak között a két legmarkánsabb tendencia a háborúellenes és a feketék felszabadításáért folytatott mozgalom volt. Mind a *Free Speech*, mind a *New Left* háborúellenességével szerzett magának híveket. Európában még az antiimperializmus is jelentős tényezője volt a kibontakozó mozgalmaknak, valamint az iskolarendszer korszerűsítésének, nyitottabbá tételének igénye és a generációk közötti konfliktus. Olyan példaképeket kerestek, akik kellően nagy formátumúak voltak, s így találták meg például Che Guevarát és Franz Fanont.

Amerikában a háborúellenes demonstrációk tüntetői a karhatalommal való összetűzések során hallatlan brutalitással találták szemben magukat, ami csak tovább fokozta dühüket. A sokféle ideológiai gyökerű lázadók (beatnik, hippy, alternatív, underground stb.) néhány fentebb felsorolt alapértékben egyetértettek.

A politikai (polgárjogi, háborúellenes) mozgalmakra mintegy szuperponálódtak az egyéni szabadságjogok új megfogalmazásai, mint például a *sex lib'*, amely ekkor vált fontos kérdéssé. Franciaországban, amely a politikai aktivizmus terén nagy hagyományokkal rendelkezett, már 1963-tól számos vidéki egyetemen demonstrációk voltak, amelyek elsősorban a liberalizmust követelték az intézményektől az azokban uralkodó autoritatív szellemiség helyébe.

A marxizmus különböző áramlatai különösen Európában terjedtek el, és váltak igen vonzóvá. A *hivatalos* marxizmus mellett a maoizmus, pontosabban a (természetesen meg nem értett) kulturális forradalom jelentett vonzó alternatívát, de Ho Si Minh és Castro is az ünnepeket

és követendő példaképek közé került. Velük a harmadik világgal való szolidaritás jelent meg a hatvanas évek mozgalmaiban.

Ám míg Európában importált hősökre volt szükség, addig Amerikában *kitermelődtek* a korszakot meghatározó saját hősök, elsősorban a fekete polgárjogi aktivisták közül. Martin Luther King, az erőszakmentes harc hirdetője lett a különféle amerikai mozgalmak vitathatatlanul első számú idolja, de halála után egyre több fekete és nem fekete mozgalmár került az élő panteonba. Természetesen az M. L. K. vezetett feketemozgalmak sem voltak képesek a maguk elé tűzött erőszakmentességet betartani, s nem is mindig a fehér dominanciájú rendőrség fellépése miatt. A hatvanas évek közepétől egyre szaporodtak az összecsapások a feketék és a rendőrök között, tömegessé váltak a letartóztatások, Los Angelesben (annak is Watts városrészében), Detroitban, Chicagóban hatalmas tüntetések és összecsapások voltak, a Wattsban történtek után a városrészt katasztrófaövezetté nyilvánították.

A fekete szervezetek gomba mód szaporodtak, s gyakorlatilag kikerültek a békés eszközökkel hirdető csoportok ellenőrzése alól, de a hatalom még M. L. K.-val szemben sem volt kíméletes, s 1965-ben Alabamában őt is börtönbe csukták. A feketék *mozgalmai* – mert most már többes számban kell róluk beszélni – mind több követeléssel álltak elő, a szegregáció megszüntése mellett a pozitív diszkriminációt követelték (az oktatás, a lakhatás, a foglalkoztatás területén). Amikor az *EB* a hippiket hasonlította a cigányokhoz, azért követett el kardinális hibát, mert a feketék voltak azok, akiknek a helyzete az európai országok cigány kisebbségéhez egyáltalán hasonlítható lenne. Úgy gondolom, hogy a hatvanas évek feketéi hozzávetőlegesen olyan helyzetben voltak, mint ma a cigányok Magyarországon. Még az a folyamat is félelmetesen rokon, ahogy a cigányból *roma* lesz (ami teljesen abszurd, hiszen azok aránya, akik így nevezhetnék magukat, az össz cigányságnak mindössze 10-15 százaléka), miként a négerből *fekete* lett.

M. L. K. meggyilkolása sokkolta az amerikai közvéleményt, még azokat a középosztálybelieket is, akik egyébként nem nagyon szimpatizáltak a feketék és nem feketék polgárjogi mozgalmaival. Őt évvel Kennedy meggyilkolása után ez az újabb politikai merénylet kellett ahhoz, hogy a feketék harca az amerikai közvéleményben, közbeszédben ne csak anómiás jelenségeként legyen jelen, hanem valódi helyére kerüljön. Nem véletlen, hogy nem a Kennedy-, hanem a King-gyilkosság napja lett ünnep az USA-ban!

A hatvanas évek végére a fekete és a fehér polgárjogi mozgalmak kéz a kézben folytatták tevékenységüket, de elmondhatjuk, hogy a fehérek mozgalmai voltak azok, amelyek mintegy kapcsolódtak szolidaritásvállalásukkal a feketékhez, és saját követeléseikkel kiegészítették a feketék követeléseit. A fehér, fiatal értelmiségi szolidaritás nagyon sokat jelentett a feketék számára.

A FORDULÓPONT – 1968

Persze hogy Párizs jelenti számunkra, európaiak számára a fordulópontot. Illetve: dehogy persze! A k-európaiak számára a prágai tavasz, majd a bevonulás, s nekünk magyaroknak az új gazdasági mechanizmus bevezetése, a fából vaskarika: az állami tulajdonban lévő vállalatok piaci szemléletűvé tétele természetesen sokkal fontosabb volt, annál is inkább, mert Párizsról keveset tudtunk.

Párizs előtt azonban – s ezt kevesen tudják – Olaszországban és (Nyugat-)Németországban igen jelentős események zajlottak, már egy évvel korábban. Rudi Dutschke már 1967 májusában, a perzsa sah látogatásakor demonstrációt szervezett, s a „diákkorradalmak első mártírja” is német volt, Benno Ohnesorg személyében.

Olaszországban 1967 novembere és 1968 áprilisa között a munkások és az egyetemisták számos közös akcióban vettek részt. 1967 novemberében Milánóban elfoglalták a katolikus egyetemet szolidaritásul a munkások megmozdulására, és demonstrációt tartottak a torinói egyetemen, s a következő hónapokban a polgárjogi mozgalmak egész Olaszországon végigsöpörtek. A diákok és a munkások elsősorban az északi, erősen iparosodott vidéken találtak egymásra. A jelszavak a korai munkásmozgalmi jelszavakkal voltak rokoníthatók. „Forradalom igen – reform nem!” „Workers’ power – arms to the workers!” „Guevara doesn’t talk, he shoots.” „Power comes out of the barrel of the gun!” S ezek mögött participációs követelések, a jobb munkakörülmények, egy erős szakszervezet és a magasabb bérek ígénye húzódtott meg.

1968 elején a francia sajtó elégedetten vette tudomásul, hogy a diákmegmozdulások elkerülték Franciaországot, hiszen a német és olasz események azt a látszatot keltették, hogy ott kulmináltak az események. Az öröm azonban korai volt, mert a párizsi diáknegyedben már áprilisban háromezren tüntettek Rudi Dutschke mellett, és megtámadtak egy rendőrautót is.

A 68-as párizsi események új, militáns szakasza az uszodaincidenssel vette kezdetét, amely a maga abszurditásában, banalitásában és humorosságában egyszerre bizonyította, hogy a diákok és a hatalom logikája mennyire különbözött, s hogy a robbanások mennyire kiszámíthatatlanok. 1968. január 8-án Nanterre-ben egyetemi uszoda átadására került sor: A felavatási ceremóniát az az ifjúsági miniszter, François Missoffe celebrálta, aki korábban szerkesztője volt egy a francia fiatalok problémáit összefoglaló kötetnek. Daniel Cohn-Bendit vezetésével fiatalok egy csoportja számon kérte a miniszteren, hogy az egyetemisták szexuális problémáiról miért nem esett szó a kötetben. Missoffe ironikusan válaszolt, s a válasz felbőszítette a diákokat. „Ahogy elnézlek beneteket – így a miniszter –, nem is csodálkozom, hogy szexuális problémáitok vannak. Ezen azonban könnyen segíthettek, ha bementek a medencébe, és lehűtitek magatokat.” Erre válaszul az egyetemisták Missoffe-nak azt kiabálták, hogy olyan, mintha a Hitlerjugend tagja lenne.

Párizs mind Európában, mind Amerikában kelően elő volt készítve. De már 1967-ben Franciaországban is tízezer diák sztrájkolt az oktatási törvény ellen, tíz napon keresztül. Nem feladatunk a 68-as párizsi események bemutatása, még kevésbé értelmezése. Marwick jelentős teret szentel (joggal) ennek az eseménysorozatnak. Számunkra a párizsi megmozdulásoknak azon elemei fontosak, amelyek valóban megkülönböztetett jelentőségűvé teszik. Nagyon fontosnak tartom, hogy az amerikaiak vietnami háborúja éppen úgy beleszövődött a képbe, mint a franciák Amerika-ellenessége. (Annál is inkább, mert a franciák indokínai múltja sem volt makulátlan.) Március 22-e volt a mágiikus dátum, az e napról elnevezett mozgalom május 3-ra fizikai összecsapássá fajult, amikor már a rendőrség brutálisan beavatkozott, a diákokhoz csatlakozó munkások pedig kockakővel ostromolták a rendőröket, akik viszont bevetették az amerikaiak által Vietnamban használt CB-gázt. A hangulat valóban forradalmi, eufórikus s erősen baloldali volt. Az *Internacionálét* sokkal többször énekelték, mint a *Marseillaise*-t. Harmincezer (!) utcai harcos (köztük ötezer középiskolás) állt szemben a rendőrökkel.

A felkelés eszkalációja megállíthatatlan volt. Ami a diákmegmozdulások jelentőségét fokozta, az a munkások bekapcsolódása és a felkelés, a sztrájkok országossá válása volt. Az indulatok a felkelők oldalán nem csitulak, többek között azért sem, mert a rendőri beavatkozás rendkívül brutális volt, a hatalom (amely mögött maga a Tábarnok állt) nem is próbálkozott „lágý” megoldást találni, olyannyira biztos volt a dolgában, hogy bátran nyúlt az erőszakhoz. A salátás kocsiknak gúnyolt rendőrautókba tömegesen tuskolták be azokat a fiatalokat, akik nem találtak menedéket valamelyik bisztró vécéjében, vagy nem tudtak elmenekülni egy átjáróházon keresztül.

A május 13-i huszonnégy órás általános (!) sztrájk azt jelzi, hogy a munkásság teljesen a diákok mellé állt (hétmillióan vettek benne részt). Georges Pompidou (ekkor még csak mi-

niszterelnök), amikor visszatért külföldi útból, tévébeszédet mondott, és azt ígérte, hogy gyorsan konszolidálja a helyzetet. Beszéde azonban elkésett, a sztrájk és a milliós tüntetés leállíthatatlan volt, a túlzottan magabiztos De Gaulle rosszul mérte fel erejét, s ez kis híján a bukását idézte elő. Az elnök iránti antipátiára jó példa ez a falfelirat: „Hosszú életet De Gaulle-nak! (Egy mazochista francia)”. A jelszavak szellemesek és kíméletlenek. „Az álom valóság” – így az egyik, a másik pedig: „Marxista vagyok a Groucho-vonalból”.

Vörös Dani elemében volt, a Sorbonne épületében tartott sajtótájékoztatót. A párhuzam az 1936-os népfront és az 1968-as események között sok vonatkozásban jogos, például május 21-én a katolikus papok is szolidaritásukat deklarálták! Május 24-e (Fekete Péntek), amikor a kettős állampolgárságú (német–francia) Daniel Cohn-Benditet nem engedték visszatérni Németországból Franciaországba. (Persze visszazökött...) A hatóságoknak ez az akciója csak olaj volt a tűzre, a sztrájk további eskalálódását és a diákok mind indulatosabbá válását váltotta ki. De Gaulle saját logikája szerint lépett: antikommunista tüntetést szervezett Párizsban, amelyen négyszázezen vettek részt. (De hol van ez a hétmillió sztrájkoló?!). Két nappal később a legnagyobb francia szakszervezet, a CGT (Confédération Générale du Travail) és a diákok ellentüntetést szerveztek, amely különlegesen brutálissá vált; mind a tüntetők, mind a rendőrség mindent megtett, hogy a rend ne álljon helyre. Három hónap alatt nyolc halottja és ezer-nyolcszáz sebesültje volt a zavargásoknak. S hogy a rendőrség, a hivatalosság nyelvén fogalmazunk: az anyagi kár is igen jelentős volt.

De Gaulle ugyan még egy rövid ideig nem bukott meg, de a hatalom teljesítette a diákok és a munkások követeléseit. 1968 végére megszületett az új egyetemi törvény, a munkások több jogot és 10 százalékos fizetésemelést kaptak, s 1969 júniusában Pompidou lett De Gaulle utódja.

A fényes francia példa (Marwick szavai) hatott Olaszországra. Az olasz események sajátosága volt, hogy megjelentek az újfasiszta elemek is. Angliában sokkal visszafogottabban reagáltak Párizsra, mint Olaszországban, de a diákok és a háborúellenesség itt is napirendre került.

Amerikában 1968: *annus horribilis*. King szervezi a feketék „hosszú menetelését” és a szegénység elleni programját, amikor Memphisben (ahol majd megnyílik az Elvis Emlékmúzeum...) egy hotel erkélyén meggyilkolják. S mégsem a feketék, hanem a diákok az év fő aktorai!

Bár Franciaországban a lakosság lélekszámahoz képest sokkal többen vettek részt a 68-as megmozdulásokban, az Egyesült Államokban nagyobb jelentősége volt az ország különböző részein elszigetelten megéő történéseknek, mint bárhol másutt a világon. S hogy miért, arra hamarosan választ is adok.

A megmozdulások a keleti parttól a nyugati partig, New Yorktól Chicagón át San Franciscóig terjedtek. Keleten a Columbia Egyetem volt a lázadások fő fészke. Volt sztrájk, épületfoglalás, *sit-in*, szolidaritás a feketékkel, összecsapás a rendőrökkel, barikád. A rendőrség megsértette az egyetemi autonómiát, és durva, többórás harc után szorította ki az egyetem épületéből a diákokat. Április–május a Columbia Egyetemé volt. Augusztusban Chicago vette át a stafétabotot. A diákok Johnsonnal szemben Robert Kennedyben⁷⁰ bíztak volna, de őt meggyilkolták. A háborúellenes tüntetéssel szemben a Nemzeti Gárdát vetették be. Chicagóban ott van Allen Ginsberg⁷¹, aki „a beat-mozgalom élő ikonja”. A jelszavak itt már keményebbek lettek. Amíg New Yorkban megelégedtek a „Ki a rendőrökkel az egyetemről!” és a „No Cops!” jelszavakkal, Chicagóban már azt skandálták: „Kill, kill, kill!” S a feketék is aktívabbak lettek.

70 <http://www.rfkmemorial.org/>

71 <http://www.charm.net/~brooklyn/People/AllenGinsberg.html>

S hogy milyen is volt a nyugati parton 1968, azt mi az *Eper és vér* című filmből (idealizáltan és a hatalom szája íze szerint egy kicsit tompítva) tudhatjuk. San Francisco, Los Angeles, a Free University of Berkeley, a Cornell University, az UCSF és az UCLA kampuszai mind bekapcsolódtak a diákmozgalmakba.

Marwick igen részletesen ismerteti a 68-as év eseményeit. Én ettől eltekintek, annál is inkább, mert arra az alapkérdésre nem tudok választ adni, hogy mi volt igazán fontos, és mi kevésbé, vagy egyáltalán nem. Hogy melyik esemény hatása változtatott a történelem menetén, s melyik volt csupán diákcsinny? Úgy gondolom, hogy ami 1968-ban történt, az kulturális forradalom volt, amely nem fejeződött be abban az évben, s bár a marxizmus, illetve annak különböző *legyengített* változatai kudarcot vallottak, s a kapitalista világgal szemben gyermekdednek tűnik minden idealista alapon történő szembefordulás, ami történt, annak rendkívül nagy jelentősége volt, olyan nagy, hogy napjainkig érezteti a hatását. A résztvevők idealizmusa és bátorsága tiszteletre méltó, hiszen nem hihettek a győzelemben, mégis életüket adták, vállalták a szembeszegülést a rendőri brutalitással, a sérülést. S tiszteletre méltónak tartom mind a francia, mind az amerikai mozgalmakat, mert azok egyetemes emberi értékekért folytak, amelyek között az antikolonializmus, a színesek egyenlősége, a háborúellenesség mind-mind vitathatatlan, s máig vállalható.

S ha a „kisebb” jelentőségű és individualistább értékeket nézem, akkor sem kell csalódnunk a mozgalmak fiataljaiban. A szülők generációjának bornírt beszabályozottsága ellen küzdeni: nemes és tiszteletre méltó feladat. Az etatizmus ellen küzdeni nem kevésbé. Ami pedig a szexuális szabadságot, a nagyobb diákjogokat illeti, azok szintén egy új generáció alapértékei lettek.

Úgy gondolom, hogy 1968 volt a legújabb kori történelem mindmáig (s vélhetően örökre) utolsó, még doktrínákra (no, enyhítsünk: ideákra) alapuló, az egész nyugati világot elérő mozgalma. Ma is vannak tiszta eszmék alapján szerveződő mozgalmak, amelyek gyökerét a 68-as diákmozgalomban lelhetjük meg: a környezetvédő, az antiglobalista, a nukleáris energia elleni mozgalmak ilyenek. Ám ezek esetében a célok erősen leszűkítettek, bárha nem kevésbé nemesek is, mint elődeiké voltak.

Vajda Mihály szavaival a 68-ig tartó korszakot ekképpen lehet összefoglalni: „A hatvanas évek tehát az univerzális baloldali perspektíva kora, egy olyan kor, melynek értelmisége ismét, vagy még mindig abban akar hinni, hogy mindazon szörnyűségek ellenére, amelyek századunkban történtek, az emberiség most már végre magára talál, kialakítja az emberhez méltó, racionális berendezkedést, s ezzel, Marxszal szólva, véget vet az emberiség önmagához méltatlan előtörténetének.”⁷²

Ami pedig az életforma területére, az individuális szabadságjogokra vonatkozó követeléseket illeti, azok – különösen a mi kultúránkban – máig aktuálisak. Soha nem következett volna Woodstock, soha nem született volna meg a *politically correct speech*, sokkal lassabban emancipálódtak volna a feketék és más színesbőrűek, és még folytathatnám a sort, ha nincs 68.

72 Vajda Mihály: Posztmodern beszéd a gyönyörű HATVANAS évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14.–június 30.* Szerk. Nagy Ildikó. Budapest, 1991, Képzőművészeti Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria–Ludwig Múzeum, 334 o.

MINDENT LEHET, MINDEN MEGTÖRTÉNHEK

Annak bizonyítására, hogy a hatvanas évek nem vagy csak áttételesen társadalmi érvényű követelése a (fehér) világ köztudatában máig jelen vannak, s az egyenlőtlen fejlődés eredményeképpen a hatvanas évek mozgalmainak bizonyos akkor megfogalmazott s a nyugati világ egyes részein ma már triviálisnak számító forradalmi eszméi, követelése a hozzánk mostanság jutnak el, egyetlen példát idézek. A példát azért választottam, mert e sorok írása közben jelent meg a *Magyar Narancs*ban Forgács Zsuzsa feminista kiáltványa (A Nap, a Hold és a klitorisz⁷³), amely a vaginális és a klitorikus orgazmus közötti különbséggel foglalkozik, az utóbbi javára. Még a *Magyar Narancs* olvasói körét is megosztotta a híresen-hírhedten szabad szájú és szélsőséges liberális szerző. Képzeld el, hogy a hatvanas évek Amerikája vagy Franciaországa, Olaszországa mennyivel indulatosabban és kevesebb megértéssel fogadta, fogadhatta Anne Koedt⁷⁴ írását, amely az American National Women's Lib konferenciájára készült, s azt a címet viselte, hogy *A vaginális orgazmus mítosza*⁷⁵.

Amerika konzervatív és prűd ország volt (s bizonyos értelemben maradt máig), ezért a legtöbb harcra ott volt szükség, még a mélyen katolikus és családcentrikus olaszoknál is nagyobb ellenállás fogadta a nőmozgalmakat, különösen mert azok nem elégedtek meg a társadalmi egyenlőség hirdetésével, hanem megfogalmaztak követeléseket a szexualitás területén is.

A nagy felfordulás azért volt hasznos a hatvanas években, mert annak fényében (árnyékában?) már igazán nem volt túl megbotránkozató a szexről beszélni, s a kampuszok kollektív artikulációja sokkal nagyobbat csattant, s könnyebben volt vállalható. S beszéltek is a women's lib mozgalmárai! A diákmozgalmak mellett Amerikában megjelent a fundamentális feminizmus, s Európában is olyan „fővédnököt” sikerült találniuk a feministáknak, mint Simone de Beauvoir, Jean-Paul Sartre felesége.

A *macsoista* Amerikában különösen az keltett megrökönyödést, hogy a nők a szexuális kezdeményezéshez való jogot is követelték. S ez párosult a szexuális szolgaság alól való felszabadulás igényével. De a szexualitás terén nem elégedtek meg a lázadók a heteroszexuális világ felforgatásával, megjelentek a melegek és a leszbikusok is, s a mozgalmak az ő jogaikat is zászlajukra tűzték. Az az ív, amelyet a mozgalmak ideológiája képes volt átfogni, a „Make Love, Not War!” szlogenben manifesztálódott a legmarkánsabban. Egy ilyen nagyon egyszerű jel-szóban lehetett eljutni a vietnami háború tagadásától a több (és jobb) szexig. S innen már a fekete mozgalmak sem voltak messze.

A feministák lapokat indítottak szerte a világban: Bostonban (*Bread and Roses*)⁷⁶, New Yorkban, Londonban, Rómában. Ám a feministák nem elégedtek meg azzal, hogy a szó erejével éljenek, akciókat is szerveztek, az egyik legnevezetesebb közülük az volt, amikor 1970-ben megzavarták a Royal Albert Hallban a Miss World-választást. A tévé által is közvetített, több tucat országban látható ceremóniát füstbombával próbálták megakadályozni. Egy másik emlékezetes akciójuk a Street Theatre Group által a londoni Trafalgar Square-en 1971-ben rendezett utcaszínházi előadás volt, amelyen három gigantikus pénisszel léptek fel a *Sugar and Spice* című előadásukban.

A franciák az iróniájukkal tűntek ki, amikor tüntetést szerveztek az ismeretlen katona sírjánál az ismeretlen katona feleségéért. De talán Franciaországban vált a nők emancipálása a

73 <http://www.mancs.hu>

74 A feminista irodalom legfontosabb műveit lásd <http://www.pinn.net/~sunshine/book-sum/castro.html>

75 <http://www.cwluherstory.com/CWLUArchive/vaginalmyth.html>

76 <http://www.breadandroses.com/essence.html>

leghamarabb hivatalosan is a politika részévé, a radikális nőszervezetek itt érték el a leggyorsabb sikereket, különösen a foglalkoztatás és a bérezés területén.

A nőmozgalmak alapkérdése az abortusz lett. A szexuális szabadság ugyanis az abortuszhoz való jog nélkül vajmi keveset ért. Az abortusz pedig abban a kultúrkörben, amelyről Marwick könyve szól, tiltva volt, illetve rendkívül szigorú feltételekhez kötöten lehetett csak elvégezni.

Olaszországban a katolikus klérus jelentette a legnagyobb akadályt az abortusz engedélyezése előtt. A fiatal egyetemisták és egyetemi oktatók hozták létre a *fallokratikus szexuális kultúra elleni* mozgalmakat, amelyek párosultak a katolikus prűderia elleni fellépéssel. Azt vallották, hogy a szabad nő klitorikus, az elnyomott vaginális. S alapszlogenjük volt, hogy a pénisz női megfelelője nem a vagina, hanem a klitorisz. Természetesen ezeknek a mozgalmaknak voltak szélsőséges, férfigyűlő leágazásai is, ilyen volt az Olasz Nők Felszabadítási Frontja, amely azt hirdette, hogy minden rossznak a férfiak az okai.

A harc két fronton zajlott. A terhesség megelőzéséért és a nem kívánt terhesség megszakításáért. Az akkoriban megjelenő fogamzásgátló tabletták mellékhatásai miatt nagyon veszélyesek voltak. Az abortusz legalizálása nem csupán azért volt fontos, mert az ideológiai harc eredményeképpen a nagyobb szexuális szabadságot élvező nők körében több volt a nem kívánt terhesség, hanem azért is, mert egyre több volt az illegális abortusz. A nem orvosok által elvégzett terhességmegszakításnak csak az USA-ban évente ezres nagyságrendű volt a halálos áldozata, s felmérhetetlen azoknak a száma, akik többé nem szülhettek gyereket. Az USA tagállamonként eltérően rendelkezett az abortuszról, s a szigor lassan bár, de enyhült. Általában akkor engedélyezték a terhesség megszakítását, ha az anya élete, egészsége veszélyben forogott. De ahogy múlt az idő, a liberálisabb tagállamokban a törvények mind nagyobb lehetőséget biztosítottak a nőknek.

Franciaországban az *ELLE* felmérése szerint a nők kétharmada abortuszpárti volt. 1971-ben a *Nouvel Observateur* abortusz melletti felhívását háromszáznegyvenhárom prominens francia nő írta alá. Ahhoz, hogy a francia törvényhozás „felébredjen”, egy munkásasszony tizenhat éves lányának nem kívánt terhességére, illetve az azt megszakító előbb illegális, majd orvosi (legális) beavatkozásra volt szükség, amely végül tömegdemonstrációvá fajult. Az esetet Marwick részletesen leírja, s talán némi túlzással, de „a jelenkori történelem legmegrendítőbb eseményének” nevezi Marie-Claire Chevalier történetét.

A hatvanas évek vége, amely dátum szerint már jócskán a hetvenes évek elejét jelenti, a „teljes arcátlanság” ideje volt. Minden mindennel összekeveredett. A nők nemcsak a szexuális szabadság, az abortusz, a terhesség megelőzése mellett tüntettek és szervezkedtek, hanem a válás jogáért, a házasságon belüli teljes jogegyenlőségért is. A polgári társadalom ezt még valahogy lenyelte volna, ám amikor olyan mozgalmak jelentek meg, mint a melegek a békéért (Gay Lib' Front), és New Yorkban sorra nyíltak a meleg szórakozóhelyek, de még Olaszországban is megalakult a harcos meleg egyesület (1971-ben a United Front of Italian Revolutionary Homosexuals), s Franciaországban maga Sartre állt a melegek mellé, a prűd polgárság s a még nála is prűdebb katolikus (metodista, anglikán) vidék ezt már teljes arcátlanságnak tartotta. Ekkor született meg a „Just Do it!” szlogen, amelyet a pesti utcán ma is gyakran láthatunk pólókra felírva. A „Just Do it!” általános biztatás (önbiztatás?) arra vonatkozóan, hogy mindenki éljen úgy, ahogy neki megfelelő, ahogy neki jó. Nem definiálja a szlogen, hogy mit kell tenni, csak arra biztat, hogy azt tedd, amihez kedved van. Meleg újságok jelentek meg (Franciaországban 1971-ben a *L'Idiot Liberté*), Londonban 1970-ben melegtalálkozót rendeztek (The First Meeting of the London Gay Lib' Front), amelyen a feministák és a leszbikusok is részt vettek.

A szexuális felszabadulás, illetve az ezért folyó küzdelem megjelenik az irodalomban és a filmben is. Egyrészt direkt művek formájában (*1000 Love Positions*), másrészt a művészeti eszközök felszabadultabb, gyakran provokatív eszközök alkalmazásával állnak a mozgalmak mellé. Voltak művek, amelyek kifejezetten arra törekedtek, hogy provokálják a „békés polgárságot” (*Deep Throat*, mély torok, az orális szex apoteózisa vagy a *Sensuous Women*), de számos alkotó a társadalmi problémák megjelenítésénél a levegőben lévő nagyobb szabadságot építette be művébe.

A mindent lehet, mindennek van létjogosultsága, filozófiája remekműveket generált. A kései hatvanas években (1969–1974) születtek meg a magára talált amerikai olyan filmalkotásai, mint *A keresztapa*, az *Amerikai Graffiti*, a *Magánbeszélgetés*, Polanski *Kínai negyede*, Altman *Nashville*-je, Scorsese *Taxisofőre*-je, amelyek keménységük, szókimondásuk mellett szociális érzékenységükkel is kitűntek. S a nagy pacifista film, a *Hair* is ennek a korszaknak a terméke. Angliában a *Hely a tetőn* (*Room at the Top*) volt egyszerre a szabadság és a szociális érzékenység megjelenítője. Persze az *Emanuelle* (regényben 1970-ben, filmen 1972-ben) nem azzal vívott ki népszerűséget, hogy a women’s lib eszméit népszerűsítette, hanem azzal, hogy inkább pornográfia, mint művészet – művészetnek eladva.

A szexuális felszabadításért folyó nőmozgalmak többet jelentettek önmaguknál. A nagy emancipatorikus harc a világ teljes átrendezésének egy olyan szegmensén keresztül történő megragadása volt, amely mindenki számára jól érthető, s amelyben – bármennyire is a régi kánon elvetésével, a hímuralom ellen irányult – a férfiakra is számítani lehetett. Hiába születtek művek, amelyek arról szóltak, hogy az egyedülálló nők is teljes szexuális élvezethez juthatnak, a férfiak megéreztek, hogy a hangos szélsőségesek is éppen az ő új pozícióik erősítését szolgálják. Az *Emanuelle* szerzője, Maryat Rollet-Adrian (álnevén Emanuelle Arsan) az *Evergreen Review*-ban nyílt levelet jelentetett meg VI. Pál pápához címezve, amelyben olyan témákat érintett, mint a fogamzásgátlás, a feminizmus és a reciklálás (!). Ebben a levélben hangzott el: „az erotikus kultúra egy létező párhuzamos kultúra”.

Az 1973-ban bemutatott *Ördögűző* című film az obszcenitást, a szexet, az olcsó misztikumot és a blaszfémiát keverte (a kislány feszülettel maszturbál), s ekkor már a színen volt Wilhelm Reich a hatvanas évek sex lib’ mozgalmának apostola. Bertolucci filmje, *Az utolsó tango Párizsban* (1972) azonban hiába tartalmaz hard pornó jelenetet, brutalitást, mégis innen maradt a művészet és a pornó határán.

A hivatalos hatalom természetesen nem nézte sem jó szemmel, sem tétlenül, hogy az új normák egyre több (fiatal) hívet hódítanak meg maguknak. Működött a cenzúra, s az akkor igazi filmnagyhatalomnak számító Franciaországban 1964–1974 között évi tíz-tizenöt filmet cenzúráztak (vagyis nem engedtek bemutatni), s ennél is többet „vágtak”, rövidítettek meg annak érdekében, hogy a mozikba kerülhessenek.

A politikai mozgalmak is felerősödtek a kései hatvanas években. Ahogy a közbeszéd radikalizálódott, úgy radikalizálódtak a baloldali ideológiájú, osztályharcos mozgalmak. Németországban a Vörös Hadsereg Frakció (a Bader–Meinhoff-csoport) mind több terrorista akciót hajtott végre (robbantott, zsarolt, gyermeket és bankot rabolt), Olaszországban a Vörös Brigádok szerveződtek, elsősorban a felső osztályok családjuk életmódjából kiábrándult gyermekeiből. Ők sem kímélték a nagytőkéseket, a multik menedzsereit. Célpontul a Pirellit, a Siemest választották. Az USA-ban is baloldali inspirációjú erőszakhullám kezdődött, s a feketék mozgalma M. L. K. halála után új erőre kapott. A briteknek pedig az IRA és az erősödő szakszervezeti mozgalmak jelentették a legnagyobb problémát.

1969 augusztusában került sor arra a háromnapos eseményre, amelyet sokan a kulturális forradalom csúcspontjának tartanak: a woodstocki fesztiválra. Ha a szervezők tudták volna, hogy

történelmet csinálnak, nyilván sokkal több „nagygyút” hívtak volna meg, de még így is komoly anyagi gondokkal küzdöttek, s a fellépőket is alig tudták kifizetni. Woodstockban zenészekből „vegyes volt a felhozatal”, persze voltak olyan nagy nevek, mint Joan Baez és Jimi Hendrix, de ha akkor és ott nem lépett volna fel, akkor ma már nem nagyon emlékeznénk Richie Havensre vagy Arlo Guthrie-ra. Woodstockban nem volt ott Bob Dylan, a Beatles⁷⁷, a Rolling Stones⁷⁸, de azért ott volt a Who. A háromnapos, szabadtéri, botrányoktól sem mentes zenei fesztivál egyszerre volt kulturális esemény s a végleges paradigmaváltás megpecsételése. (Csak zárójelben: a Pepsi Sziget a mi kis Woodstockunk.)

Melyek is voltak az új paradigma lényeges elemei? A *szabadság*, amely a három nap alatt a féktelenségben, a kontrollnélküliségben nyilvánult meg. A *szex*, amelyet gátlástalanul űztek a többször is megázó fiatalok. A *pacifizmus*, amelyhez a muníciót a mind gyűlöletesebbé váló vietnami háború biztosította. Az *előző generáció értékeinek elvetése*, amely éppen a zenében manifesztálódott. A *rasszok közötti egyenlőség*, amely az együttlétben és a fekete zenészek istentítésében nyilvánult meg. A *kábítószer*, amelyből a három nap alatt mérhetetlen mennyiség fogyott. Az akkor még újdonságnak számító szintetikus szer, az LSD tarolta a piacot, de nem volt hiány marihuánából és hasisból sem.

Woodstock nemcsak azoknak vált generációs élményévé, akik jelen voltak (hiszen „csak” körülbelül háromszázötven-négyszázezer fiatal fért el a mezőn), de azoknak is, akik az ott történnel lélekben azonosultak, s az elhangzott zenéket himnikus magasságokba emelték. Ebben hasonlított 68 Párizsához, hiszen az úgynevezett 68-as generáció alapértékként értelmezte a párizsi diák- (és munkás-) megmozdulásokat. Kellettek ezek a nagy események, amelyek a mai napig is több generációnak a közös élményei, amelyek stabil asszociációs bázist jelentenek.

Persze Bob Dylan (nem utolsósorban szövegeivel), a Beatles és a Rolling Stones amerikai turnéi hatalmas tömegeket vonzottak, de a mégoly népes koncertek sem épültek be a kollektív tudatba és tudatalattiba oly módon, mint Woodstock. Ekkor már tömegesen menekültek a sorköteles amerikai fiúk a katonai szolgálat elől Kanadába, s egyre nőtt az undor a közepgenerációban is, hiszen az USA Kambodzsa is megtámadta, s bár az amerikai propagandagépezet úgy igyekezett eladni a háborút, hogy az elfogadható legyen, a kiábrándultság egyre jobban terjedt, s egyre többen hitték, hogy fiaik, testvéreik értelmetlenül pusztulnak el a Távolságon. A kambodzsai front megnyitása ellen tüntetőkre Ohióban a Nemzeti Gárda támadt, tüzet nyitott rájuk, s két halálos áldozata is volt a tüntetésnek.

A kiábrándultságot csak fokozta, hogy mind világosabbá vált, hogy a korábban idolként tisztelt s halálával azonnal a nemzeti panteonba bekerült Kennedy és az őt követő Johnson intenciói szerint zajlott a vietnami háború. A hatalom végleg erodálódott a Watergate-botrány után, s a korábban a demokrácia letéteményeseként tisztelt elnöki nimbusz ekkor esett összerakhatatlanul darabjaira. Nixonnak sikerült a mindenkori elnöknek kijáró még maradék tiszteletet is kiölni a népszerűség többségét kitevő fiatalokból, feketékből, nonkonformistákból.

Angliában és Franciaországban újtukra indultak azok a törekvések, amelyek talán mára már befejeződtek: megszületett az igazi multikulturális társadalom, létrejött a diszkriminációmentesség az élet minden területén. A munkalehetőség, a foglalkoztatás, a lakhatás, a hitelfelvétel, a biztosítás stb. Ámbár – miként annak tanúi lehetünk – a brit munkásosztály rasszizmusa máig tart, annak ellenére (vagy éppen azért?), hogy a volt gyarmatokról, a Commonwealth országokból a hatvanas években megindult a bevándorlás Nagy-Britanniába. Igaz, a Kanadá-

77 <http://www.thebeatles.com/>

78 <http://www.the-rolling-stones.com/history.html>

ból és Ausztráliából bevándorlók nem ütköztek akadályba, de az ázsiaiak és egyáltalán a színesek, már korántsem részesültek túl lelkes fogadtatásban. Az ő bevándorlásukat ráták szabályozták.

TELJES ÉLETET ÉLNI!

A hatvanas évek kulturális forradalma sem gazdasági, sem politikai forradalom nem volt, nem született meg az osztálynélküli társadalom, de az élet számos területén olyan eredményeket ért el, amelyek alapjaiban változtatták meg az élet minőségét mind a vizsgált országokban, mind az egész fehér északi féltekén, beleértve a volt szocialista országokat is. Alapjaiban, de eltérő módon és mértékben. Nyilván a britek voltak a legelégedettebbek és a legoptimistábbak, hiszen a háború utáni mélypontról nagyon magasra íveltek, s olyan problémák oldódtak meg, mint a lakáshelyzet, a generációk közötti viszony, a fiatalok tanulási lehetősége, a munkához jutás lehetősége stb. A legelégedetlenebbek viszont az olaszok voltak, leginkább az Észak és Dél közötti hatalmas szakadék és a katolikus vallás nyomása miatt. Az *Express* című párizsi lap felmérése szerint a franciák minden vonatkozásban boldogabbak voltak 1969-ben, mint 1957-ben. A társadalom különböző csoportjai, ha eltérő vonatkozásban is, de a korszakot pozitívan ítélték meg. „Minden lehetséges a szellem szabadsága miatt, amely áthatja a korszakot” – írta az *Express*. Túlzásokba azért nem szabad esnünk, hiszen a nagy változások ugyan bekövetkeztek, de korántsem mindenütt, és még kevésbé mindenkire vonatkozóan.

De kétségtelen, hogy a hatvanas évek végére (1974) jelentősen megváltozott mind Nyugat-Európa, mind Amerika. Egyre több nő állt munkába, megjelent a meztelenség a magazinokban (a *Playboy* jár az élen), a nők emancipáltabbakká váltak, s a házasság intézménye – ha a különböző korosztályoknál eltérő mértékben is, de – fellazult, új értelmet kapott.

Persze az életszínvonal növekedése az a legobjektívebb jellemző, amelynek segítségével eligazodhatunk. A hivatalos mérések szerint 1959-ben az USA-ban a lakosság 22,4 százaléka élt a szegénységhatár alatt, 1970-re ez az érték 11,4 százalékra csökkent. (Persze tudjuk saját hazai tapasztalatainkból, hogy ezekkel a számokkal milyen óvatosan kell bánnunk!) Nixon megvalósította a szegények támogatásának programját, amire azért is nagy szükség volt, mert a szegények a vizsgált négy ország közül az USA-ban voltak a legmagasabb arányban. Itt élt több tízmillió fekete gettóban, itt éltek munkások lehetetlen nyomorban ipari kolóniákon, itt éltek mexikóiak, Puerto Ricó-iak iskolázatlanul, munka nélkül óriási tömegben, s itt voltak a legnagyobb arányban a lemorzsolódottak, utóbbiak öt és fél milliónyian. A meghirdetett Great Society (Nagy Társadalom), ha nem is valósult meg, olyan program volt, amely reményt adott a társadalom peremén élőknek, s a gazdagok, a középosztálybeliek lelkiismeretét is megnyugtatta. Az USA számára, amely már ekkor a középosztályosodás felé mozdult, az under-class réteg, vagyis a társadalmon kívül rekedtek jelentették a legégetőbb gondot. De az anyagi jólét megteremtésére tett kísérletek mellett megkezdődött a politikailag korrekt beszéd is, a négerből előbb fekete, majd afroamerikai lett, ami persze nem jelentette, s ma sem jelenti, hogy a feketék elleni rendőri túlkapások ne lennének mindennaposak, s a börtönökben ne a feketék lennének messze a lakosságon belüli lélekszámuk fölött túlreprezentálva. De a jég megtört, feketék kerültek a képviselőházba, sőt fekete nők is olyan déli választókerületekből, ahol korábban labdába sem rúghattak volna.

A kulturális forradalom Olaszországban is indukált politikai sikereket. A társadalom emancipációja számos területen bekövetkezett a hatvanas évek mozgalmi hatására. Elemi igény alakult ki a társadalom újjáalakítására, az állam és az egyház viszonyának megváltoztatására,

a kötelező katonai szolgálat eltörlésére, az információs szabadságra, a sajtócenzúra teljes eltörlésére, és ami talán a legfontosabb: a szakszervezetek nagyobb szabadságára, a sztrájkjog kiszélesítésére, valamint a szex és az abortusz korábbítól eltérő értelmezésére.

A fiatalok a burzsoá társadalom ellen lázadtak, de e lázadásnak mindig konkrét tartalmat adtak, lázadásukat lebontották konkrét követelésekre. Ilyen volt például a szavazati jog tizen-nyolc éves korra való leszállítása, és Franciaországban, Nagy-Britanniában az ombudsmani intézmény bevezetése.

Ha párhuzamot vonunk a hatvanas évek antiburzsoá mozgalmi és a mai antiglobalizációs mozgalmak között, akkor nem tévedünk sokat, ha azt mondjuk, hogy a mai mozgalmak egyes folytatásai a harminc-negyven évvel korábbiaknak, csak éppen a megváltozott peremfeltételek miatt új szlogenekkel. Ne feledjük, hogy a Római Klub által finanszírozott *Only One Earth (Csak egy Föld van, 1972)* című kötet, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy a jövőért az emberiség csak együtt képes tenni, elementáris hatást váltott ki, s a másik hasonló tanulmány, a *The Limits to Growth (A növekedés határai, 1972)* még megdöbbentőbb adatokat közölt. Igaz, egyik kötet proféciai sem váltak be – szerencsénkre –, de a lényegen ez semmit nem változtat: ekkor kezdődött meg a világméretű környezettudatos gondolkodás, amely leginkább a legfejlettebb országok ellenállásába ütközik a mai napig.

Olyan témák kerültek igen nagy intenzitással napirendre, mint a halálbüntetés eltörlése, a mozgáskorlátozottak esélyegyenlőségének megteremtése, a nyugdíjrendszer, a gyerekek és nők családon belüli helyzete, vagyis a különböző partikuláris mozgalmak arra voltak jók, hogy ráirányítsák a közvélemény figyelmét olyan témákra, amelyek addig nem voltak előtérben.

Amerikában különös jelentősége volt például annak, hogy a feketék és egyéb kisebbségek képviselői a rendőrségen dolgozzanak. S végül, ami a négy ország társadalmát alapvetően megváltoztatta: a nők családon belüli szerepének megváltozása. Igaz, ez nem történhetett egyik napról a másikra, s ma sem mondhatjuk, hogy befejeződött a folyamat, de a nők egyenjogúságáért folytatott küzdelem a hatvanas évektől vált természetessé, hogy úgy mondjam, evidenssé, s ekkortól számíthatjuk, hogy a történelemben először próbálták megvalósítani a nemek közötti egyenlőséget a gyakorlatban is. Kimondattuk, hogy a család nem hierarchikus, hogy férj és feleség egyenrangú. Igaz, a marxizmus klasszikusainál erről sok szó esik, de a gyakorlati megvalósításra, arra, hogy a közbeszéd releváns részévé váljék e trivialitás, a hatvanas évek végéig kellett várni.

Marwick így foglalja össze a hatvanas évek mozgalmainak eredményét: „A változások és a fejlődés valódi jelentősége, hogy megváltozott a hétköznapi emberek élete, változtak az anyagi kondícióik, a személyes és a családi viszonyaik és a szabadidős tevékenységük.” Ez utóbbihoz (a szabadidős tevékenység kiemeléséhez) szükséges megjegyzést tennünk. A televíziózás ugyanis ebben az időszakban vált Európában tömegessé, ebben az időben tört be az emberek mindennapjaiba, ettől kezdve egyre többen fogyasztják a televíziós információt.

S a konklúzió: „A hatvanas évek tette lehetővé, hogy száraz lábbal keljünk át a kilencvenes évekre”.

BEFEJEZÉSÜL

Marwick könyvének csak csodálattal lehet adózni. A nyolcszázoldalnyi szöveg, az ötvenoldali jegyzetapparátus, a hatalmas bibliográfia és a szinte hibátlan név és tárgymutató mindenkinek, aki e témában el kíván igazodni, megkerülhetetlen. A csodálat mellett azonban joggal vethetjük a szerző szemére, hogy a túl nagy tudás, a részletek túlzott ismerete megakadályoz-

ta, hogy az olvasó külön térkép nélkül is eligazodjék az adathalmazban. Marwick ugyanis egyetlen olyan mondatot sem ír le, amely mögött ne lenne tények, információk tömege. S ebből az is következik, hogy sok esetben az információbőség aránytalanságot idéz elő. Természetesen a szerző joga, hogy egyes eseményeket kiemeljen, és a többinél részletesebben mutasson be, elemezzon, de az viszont az olvasó joga (kellene legyen), hogy az óriási tudományos apparátus teljes ismerete nélkül is eligazodjék a könyvben. Persze a bőség zavaráért kárpótolt az olvasmányosság, az elemzések és a sztorik eleven keveredése, s a szerző mély empátiája mindazzal, amiről szól. Ez utóbbiról külön érdemes szót ejteni.

Marwick ugyanis meg sem kíséri, hogy elefántcsonttoronyból szemlélje az általa vizsgált és bemutatott világot. Sőt! Olyan eleven valóságként kapjuk a hatvanas évek történéseit és a történések elemzését, mintha a szerző mindenütt jelen lett volna. Nem titkolja, hogy szimpatizál azzal a korszakkal, amelyet bemutat, s azt sem titkolja, hogy kinek a pártján áll.

Ha valaki csak az egyébként technikailag gyenge képanyagot nézi végig, az is megtudhatja, hogy miről szól a könyv. S csak a képek alapos megszemlélése is jól eligazítja a tájékozódni vágyót, milyen is volt ez a korszak. Kedvenc képem a Pentagonnál a vietnami háború ellen tüntető leány, virággal a kezében, s vele szemben az állig felfegyverzett katonák.

Ment-e előrébb a világ a hatvanas években megküzdött csaták által, parafrázálhatjuk a költészetre vonatkozó kérdést. Számos vonatkozásban, miként azt fentebb bemutattam, ment. A lényegi kérdésekben, már ami a hetvenes évek elején megfogalmazott problémákat illeti (*A növekedés határai*), ott tartunk, ahol akkor tartottunk, vagy talán még rosszabb a helyzet. De ma már elképzelhetetlen, hogy polgárjogi mozgalmakkal, diákmegmozdulásokkal bármit is el lehetne érni, hiszen a hatalom olyan kifinomult eszközökkel rendelkezik (már ha kifinomultnak lehet nevezni azt, amit Seattle-ben vagy Genovában tettek), vagy durvábban fogalmazva olyan cinikussá vált, hogy a hajdani eszközök megmosolyogni valók, archaikusak, múzeumi tablóba kíváncsoznak csupán. Marwick könyvét úgy olvashatjuk, mint egy nagyon régi, soha vissza nem térő világ lenyomatát. Egy olyan világét, amelyben a romantikusan őszinte virággyerekek még képesek voltak nyomást gyakorolni a hatalomra, amelyben De Gaulle – igaz, elég durva rendőri beavatkozás mellett – vette a fáradságot, hogy ellentüntetést szervezzon maga mellett. Ma már egyik is, másik is elképzelhetetlen. Kína holnap motorkerékpárra ül, holnapután autóba, s a fenntartható növekedés megszűnik. Énekelhet (ugathat) bármit Joan Baez vagy Bob Dylan, a pusztító karaván attól még megállíthatatlanul halad. S Jimi Hendrix egy bárányfelhőről értetlenül nézi, mivé lett a világ.

JÓZSA PÉTER

TÍZ ESZTENDŐ ALAKULÁSOK A MAGYAR ÉRTELMSÉGBEN 1967–1977 KÖZÖTT

KENDE PÉTER BEVEZETŐJE

Az alább olvasható szöveg számomra egy régi adósságot ró le, a mai olvasó számára pedig betekintést nyújt a hatvanas–hetvenes évek pártállamidegen magyar értelmiségének közéletébe.

Szerzője, Józsa Péter a kor egyik ismert és elismert szociológusa volt, aki egyebek között a strukturalizmus magyarországi meghonosításában szerzett érdemeket. Én a háború utáni évek egyetemi világában ismerkedtem meg vele, s emigrálásom előtt (1957. január vége) nem sokkal az 56 utáni útkeresési próbálkozásai hoztak vele össze: egy Max Webertől elinduló szociológiai könyvsorozat kiadásáról álmodozgattunk.

Ezt követően 1976-ban láttam őt viszont Párizsban, ahová – már tevékenyen működő szociológusként – jó szerencséje kiutazni engedte, s ahol akkor már gyümölcsöző szakmai kapcsolatokat épített ki több francia tudományos műhellyel. Engem arról tájékoztatott, hogy szellemi ellenállás van, illetőleg hogy még hiányoznak ennek a formai (szervezeti, politikai) keretei. Tulajdonképpen arra akart rábeszélni, hogy indítsunk együtt egy Párizstól Budapestig ívelő elméleti-politikai folyóiratot, amelyhez a magyarországi közreműködőket ő, a külföldiakat pedig én szervezném. A tervet tréfásan *Öst-Westlicher Divannak* neveztük egymás között.

A párizsi *Magyar Füzetek* (1978–1989) voltaképpen ebből az ösztönzésből keletkezett, őskigondolója Józsa Péter volt (amint ezt a folyóirat történetét összefoglaló kis tanulmányomban¹ meg is írtam). Józsa nevével azonban a sorozat füzetekének és köteteinek egyikében sem találkozunk, holott az első három szám még Józsa életében jelent meg, illetve készült. Ennek az az oka, hogy a mellékelt dolgozat késve érkezett a folyóirat induló számához (1978. ősz). A következő számban azért nem kaphatott helyet, mert az egy Budapestről megszerkesztve érkezett zárt anyag volt. Valami okból, amelyre már nem emlékszem, Józsa dolgozata a 3. számból is kiszorult, a 4. szám (még mindig 1979-ben, de már Józsa Péter Bibóéval szinte napra egybeeső halála után) pedig teljes egészében a Bibó István tanulmányaiból készült válogatásnak volt fenntartva. S mire Józsa elemzésének végre helyt adhattunk volna, a magyarországi értelmiségi közhangulat már messze túlhaladt azokon a problémákon, amelyekről a dolgozat említést tesz. Így aztán nagy szomorúságunkra a szöveg a kézirattemetőbe szorult, ahonnan talán egy éve került át az 1956-os Intézetbe. Ott figyeltek fel arra, hogy ez a negyedszázados szöveg milyen érdekes, azóta feledésbe merült dolgokat tartalmaz. Nem lehetne-e most már

1 „A Magyar Füzetek búcsúja”. *Századvég*, 1990. 3–4. sz. 5–13. o.

kordokumentum gyanánt publikálni – szegezte nekem a kérdést az *Évkönyv* egyik szerkesztője, Standeisky Éva. Az indítványra örömmel mondtam igent, egyrészt mert valóban érdekes a szöveg, másrészt pedig így végre célhoz jut egy annak idején kallódásra kárhozott írás.

Még megjegyzendő, hogy a kézirat fejlapján nem Józsa Péter neve állt, hanem a kettőnk megállapodása alapján választott pseudonim, Péczeli Jolán. Józsa haláláig csak a feleségem és én tudtuk, hogy ki rejtőzik az álnév mögött. A viszonyok olyanok voltak, hogy még a legszorosabb baráti-munkaközösségi körben sem volt tanácsos egy rejtőzködő szerző nevét kolportálni: ki tudja, hogy egy véletlen elszólás milyen illetéktelen fülekig juttathatná el... Ma már ezen mosolygunk, de akkor ezek komoly dolgok voltak.

A dolgozat – bár egészen pontos dátumot nem tudunk mondani – minden valószínűség szerint 1978-ban íródott. A szövegben csak stílári és helyesírási javításokat végeztek a szerkesztők, ezért az olvasónak nem szabad elfeledkeznie arról, hogy sok minden, amit Józsa Péter jelen idejű érvényességgel fogalmazott meg, mára természetesen érvényét veszíthette.

Magáról a dolgozatról közelebbit nem kell mondanom: ítélje meg az olvasó, hogy huszonöt év távlatában mi hámozható ki a magyarországi értelmiségi közérzetnek ebből az *inside-story*jából.

A KIEGYEZÉS KÖRÜLMÉNYEI – A REFORM

A magyar társadalomtörténet e tanulmányban csak annyiból érdekes, amennyiben szükséges az értelmiség magatartásának megértéséhez. Lehetetlenség volna elemezni mindama tényezőket, amelyek az 1967-es kiegyezéshez vezettek, s amelyeknek kombinált játéka szabta meg utána is a fejleményeket. Némi kitekintésre mindazonáltal szükség van.

A kiegyezés bázisa az úgynevezett „gazdaságirányítási reform” vagy más néven „új gazdasági mechanizmus” volt. A reformviták már a hatvanas évek elején megindultak. A reform szükségességét részint közgazdászok hangoztatták, részint pedig párt- és állami vezetők mint Péter György, Nyers Rezső, később Fock Jenő, a gyorsan emelkedő Vályi András stb. A hivatalos reformtervezet 1966-ra készült el, 1967-ben hagyta jóvá a Központi Bizottság.

A reform általános, elvi célkitűzése a mereven bürokratizált és centralizált, a mechanikus értelmezett „többtermelést” fetisizáló, a munka termelékenységének lényeges emelésére, sőt a lakosság pusztá ellátásának folyamatos biztosítására is képtelennek bizonyult sztálini gazdasági struktúra felszámolása. Nagyon leegyszerűsítve: a rentabilitás biztosítása a termelési eszközök állami tulajdonának érintetlenül hagyása mellett.

Ennek megfelelően a reform három fő célkitűzése: az értéktörvény vagy a gazdaságosság érvényesítése az üzemek tevékenységében és a gazdaság egészében; a vállalati önállóság megvalósítása és ezzel a szabad vérkeringés, a praktikus hajlékonyság előmozdítása; annak a bevezetése, amit az anyagi érdekeltség progresszivitási elvének nevezhetnénk.

Az első kettő nem igényel kommentárt, a harmadik azonban igen, annál is inkább, mivel azt abban a nyílt formában egyetlen reformdokumentum sem fogalmazta meg, viszont a későbbi konfliktusok egyik fontos ürügye volt.

A sztálini modellben a gyárigazgató ugyanolyan állami (párt-) hivatalnok, mint a tanácselnök vagy a párttitkár, vagy a nyomozótiszt. A státusával együtt járó javadalmak ugyanolyan természetű bürokratikus juttatások (kocsihasznalet, lakás, káderbolt, különleges üdülési lehetőségek stb.). A „jó munkájáért” járó plusz sem különbözik: valamivel több juttatás, stabilabb pozíció, kitüntetés, presztízs.

A reformerek elgondolásai mögött jelen volt az a Magyarországon már 1954-ben megérett felismerés, hogy a szocialista gazdaság többek között azért sem működik, mert az üzemek ál-

lami tulajdonba kerülvén sehol, semmilyen értelemben sincsenek olyan a termelési folyamatot közvetlenül befolyásoló meghatározott személyek, csoportosulások stb., akiknek személy szerint érdekük volna az intenzív és lehetőleg harmonikus fejlődés biztosítása. (A reformerek a Nagy Imre-féle 1953–1954-es reformperiódusban többnyire tagjai voltak az ezt a kurzust támogató fiatal pártértelmiségnek, majd az 1955–1956 folyamán kikristályosodó pártellenzéknek.) A hatvanas évek első felében arra a gondolatra jutottak, hogy az ésszerű gazdálkodásban a növekedésben való személyes érdekelttség mechanizmusát úgy lehet kialakítani, hogy ha ettől a gazdálkodók anyagi helyzete drámai mértékben függ – vagyis például a művezető prémiuma érje el az évi hét-nyolcezer forintot, az osztályvezető mérnöké a tizenkét-tizen-nyolcezeret, a vezérigazgatóé a negyven-ötvenezeret is.

Persze ahhoz, hogy a renumerálásnak ez a módja nemzetgazdaságilag igazán hatékony legyen, új kritériumok kidolgozása vált elodázhatatlanná magának az eredményességnek a mérésére. Tegyük hozzá, ez a rész volt a kidolgozott reformban – szükségképpen – az egyik legproblematikusabb pont. Mindez egy csapásra kikezdte az egész árelméletet, és felvetette a közgazdaságtannak számos más addigra félig-meddig lezárt vagy eltemetett kérdését.

A párt és a kormány törvényerejű rendeletekkel, szervezeti és személyi intézkedésekkel hozzáfogott a reform megvalósításához. Bízta elsősorban a közvetlenül érdekeltek, másodsorban a lakosság támogatásában, a parasztkéban csakúgy, mint a munkásokéban, bízták a csehszlovákiai fordulatban (a reformerek egy része Ota Šik elgondolásait igen közel állónak érezte), s bízták abban, hogy a reformtól várható gyors gazdasági javulás eloszlatja majd a szovjet vezetők gyanakvását is.

Az értelmiségben meginduló mozgások megértéséhez fontos tudni, milyen erők álltak a reform mögött, amelyek elleneztek, s hogy az egész folyamat milyen politikai és ideológiai konzekvenciákkal járt.

A REFORMOT KÍSÉRŐ POLITIKAI ÉS IDEOLÓGIAI KONFIGURÁCIÓ

A reformtörekvést a legnagyobb meggyőződéssel természetesen a közgazdász értelmiség egy része támogatta, olyan emberek, akik a legtöbb és a legmélyebb információval rendelkeztek a bajokról, az átörökölt struktúra életképtelenségéről. Mellettük állt a „menedzserek” vezető rétege (bizonyos miniszterhelyettesektől és trösztvezérektől nagyvállalati vezérkarokig), hiszen nekik a reform ésszerűbb gazdálkodást, értelmesebb, igazoltabb tevékenységet, nagyobb hatalmat, bizonyos gazdasági-politikai-szellemi függetlenséget ígért. Velük voltak a már említett csúcspanaszvezetők meg a „második vonal” néhány figurája is (Huszár István, Tímár Mátyás, Ajtay Miklós stb.). Nevezük ezt a nem kis létszámú embercsoportot az uralkodó osztály technokrata frakciójának. Végül sikerült elgondolásaiknak megnyerni a centrumot is (Kádár János, Aczél György, Fehér Lajos, Apró Antal), e nélkül a KB sohasem fogadta volna el azokat.

Ellenezte a reformot az egész pártgépezet, élén a megyei apparátussal és a KB apparátusának számos hivatalnokával, valamint magától értetődően a hadsereg és a rendőrség számos exponense – vagyis azon szférák, ahol a legtöbb sztálinista maradt funkcióban, és amelyeknek ezen túlmenően feltétlen, osztatlan hatalmát is fenyegette a reform. E bürokrata frakciónak is megvoltak a maga vezetői a csúcsszervezetekben: a PB-ben Biszku Béla, Gáspár Sándor, Nemes Dezső, a nagy-budapesti pártbizottságban Németh Károly stb. Az elkövetkező időszakot (1972 végéig) e két frakció ádáz harca jellemezte, olykor véres epizódokkal, mint például Péter György, Vályi András, Tömpe András máig is tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halála. Mivel a reform a technokráciát bizonyos mértékig hatalomra juttatta, de a bürokráciát a hatalomtól nem fosztotta meg, nem tévedek nagyot azt állítván, hogy 1967–1968

folyamán Magyarországon különleges kettős hatalom jött létre, és ez a helyzet mind az értelmiség, mind a porondra lépő új, fiatal nemzedék viselkedését mélyen befolyásolta.

A harc nem mindig és nem csak közvetlenül a hatalomért folyt. A harcoló felek taktikája, ilyen-olyan reagálásuk ideológiai összetevőiktől is függött, továbbá ideológiai áttételekkel, ideológiai kihatások által különböző és változó csoportokat állítottak maguk mellé, vagy sodortak ellenfelük táborába.

Ideológiai síkon bizonyos fogalompárokkal lehetne tömören kifejezni az összecsapásokat szabályozó, a pártokat megalkotó princípiumokat. Ez persze mind leegyszerűsítés, mégis érzékelhetőnek látom a történeteket ilyenképpen.

A technokrácia vagy reformpárt a „gazdasági szabályozók” érvényesítését követelte, a bürokrácia vagy rendpárt viszont a „tudatos szocialista osztálypolitika” szükségességét hangoztatta. Az első elv logikája ez: a dolgok csak úgy mehetnek jól, ha az emberek nem előírásból, hanem érdekből cselekszenek, s a szocialista állam feladata ama mechanizmus kialakítása, amelynek jóvoltából maga az élet neveli rá – akár hosszadalmasan is – a tömegeket, hogy úgy lássák saját érdekeiket, ahogyan az a szocialista fejlődésnek is érdeke. Ez a gazdasági szabályozók fejlődésének mechanizmusa. A másik elv abból a lenini gondolatból indul ki, hogy a szocialista forradalom egy politikai hatalomátvétel, és az új politikai felépítmény „építi maga alá” a szocialista gazdaságot (fordítva, mint a polgári forradalom esetében), tehát a gazdaság bontakozását nem szabad az egyéni érdekek tömeges érvényesülésének játéka bízni, mert az élet spontaneitása csak kapitalizmust szülhet.

A reformpárt a rentabilitást és a hatékonyságot hirdeti, a rendpárt a párt- és államvezetés szilárdságát helyezi előtérbe. A technokraták komolyan veszik Leninnek azt a tételét, hogy a szocializmus csak akkor bizonyítja be fölényét, ha a kapitalizmusnál magasabb fokra emeli a munka termelékenységét, s megpróbálnak konkrét programot kidolgozni, amely ezen elvnek közvetlenül érvényt szerezhet. A bürokraták Leninnek ahhoz a tételéhez ragaszkodnak, hogy a marxizmus alfája és ómegája a hatalom kérdése. A hatalmat kell megtartani, szilárdítani és kiterjeszteni; a két világrendszer között nem verseny folyik, hanem élet-halál harc; eredményeik nem összemérhetők; az ipari országokat nem utolérni kell, hanem (előbb vagy utóbb) legyőzni. E két felfogásban nem nehéz felismerni a hruscsovi, illetve a sztálini alapkonceptiók tükröződését, nemkülönben azt a két pólust, amelyek között a szocialista tábor külpolitikai taktikájának ideológiája ingadozik.

A technokraták a racionalitás elve mellett kardoskodnak, s a gazdasági növekedés, az objektív ágazati összefüggések öntörvényei által diktált következményeket hangsúlyozzák. A bürokraták a szocializmus „eszméire” (és ezen belül olykor, ha ez taktikailag indokolt, a szociális igazságosság szempontjaira) hivatkoznak, s azt hangoztatják, hogy a szocialista gazdaságpolitika nem ésszerűségek érvényesítése, hanem beavatkozás, eszmék megvalósítása a gazdasági életben. (Persze ez teszi lehetővé a reformerek szemében, hogy a sztálini gazdaságpolitikát voluntaristának minősítsék.)

Külön megemlítendő egy körülmény, amely mégoly többszörös ideológiai burkolásban sem fogalmazódott meg, de éppen hogy nyilvánvaló volt: a reformpárt lazítani akarta a szovjet gazdaságtól és a KGST-től való függést, a rendpárt számára viszont ez érinthetetlen volt. A reformpárt általános irányzatát itt több tényező határozta meg. A közgazdász-reformer értelmiség abból a tényből indult ki, hogy a szanalás, a felfejlődés feltétele a béklyók lazítása; a menedzsment rövid távon is gúzsba kötötték a KGST-determinációk, így minden ilyen lazulás csak előnyére válhatott; a csúcsvezetésben lévők pedig tudták, hogy ha a reformot komolyan meg akarják csinálni, ez együtt jár a lazulással, s ezt kénytelenek voltak végiggondolni, akceptálni, függetlenül attól, hogy személy szerint örültek-e neki. A bürokrácia álláspontját nem szük-

séges kommentálni. Ezenmód a reform zászlaja nolens volens mindazon erők tömörülésének zászlaja lett egy pillanatra, amelyek a szovjeteiktől való függés mérséklését óhajtották. (Tudniillik Péter György egyik bűne később az volt, hogy hangot mert adni helytelenítésének a csehszlovákiai okkupáció kapcsán, és nem másutt, mint a szovjetek iránti bürokrata hűség népi demokratikus fellegvárában, Kelet-Berlinben.)

Ezen logikának a konfrontálódása alkalmassá tette a technokrata áramlatot arra, hogy mindazon elemek hivatalosan, illetve nyilvánosan hangoztatható érvrendszerévé legyen, akik felocsúdván az ötvenhatos szovjet beavatkozás és az azt követő megtorlás általi letaglózottságból, folytatni akarták a harcot „minden ellen, ami rossz” (Lukács György kifejezése), amit számukra még akkor is voltaképpen a sztálinizmus fogalma szimbolizált.

A REFORMHÁBORÚ JÁRULÉKOS CSATATEREI

I. A kínai kérdés. Érdekes szerepe volt a magyarországi konfiguráció képződésében a szovjet–kínai vitának, amely úgyszólván kapóra jött a reformpárt csúcsvezetésének. Aki végiglapozza ezen évek magyar sajtóját, a szovjet–kínai polémiával, a maoizmussal, a „nagy proletár kulturális forradalommal” foglalkozó anyagokat, megfigyelheti, milyen pontosan szűrték meg az információt. Kizárólag olyan tényeket közöltek, amelyekből a magyar értelmiségi arra következtethetett, hogy Kínában egyszerűen csak egy még elvadultabb sztálinizmus kapott lábra, mint amilyen a Szovjetunióban valaha is létezett. A hírekből és a közzétett kínai szövegekből kiderült, hogy Kínában vallásos miszticizmusba hajló személyi kultusz, eszelős gazdasági voluntarizmus, kegyetlenség, értelmiségellenesség stb. uralkodik, megtetézve bizonyos sajátos, európai emberben különös idegenkedést keltő, az ember méltóságát megalázó ázsiai formákkal. A magyar sajtó – bölcsen – három dolgot mulasztott el: nem helyezte bele mind e tényeket a sajátos kínai kontextusba, amelyen belül sok mindennek más az akusztikája (ilyen elemzési törekvésnek még az árnyéka sem volt tapasztalható); nem közölte ama kínai tényeket, amelyek nem feltétlenül keltettek volna visszatetszést, mint amilyen például a szovjet-orosz bürokratahagyomány és -struktúra elméleti és gyakorlati kritikája volt; végül (s talán ez a legfontosabb) óvakodtak tiszta vizet önteni a pohárba abban a kérdésben, hogy valójában miért is haragszanak a kínaiak az oroszokra. Vagyis buzgón vádolták Maoékat nacionalizmussal (nem tisztázván egyébként, miként illeszkedik össze nacionalizmusuk és ultravörösségük), de mélyen hallgattak a Kínát sértő szovjet nagyhatalmi lépésekről. (Persze még ez a sajtó is ártott a kommunizmus általános tekintélyének, hiszen egy addig csak dicsőített kommunista nagyhatalom, a proletárdiktatúra helyzetének és politikájának súlyos külső és belső ellentmondásait tárták – ha megszűrve is – elő. A lózungok és plakátok mögött megjelölték a csúcsvezetésen belüli klikkharokokat stb., mégpedig ugyanolyan hangnemben, ugyanúgy idézőjelbe téve a rezsim saját fedő kifejezéseit, amint ezt a nyugati sajtó művelte a szovjet-orosz szféra eseményei kapcsán.)

Hogy a magyar helyzet mindazonáltal mily bonyolult volt ekkor, kiviláglik abból is, hogy a reformpárt és a rendpárt uralmon lévő csoportjai a Kína-ellenes propagandában közös platformra kerültek. Az mindkettejük érdekeit szolgálta, mert egyrészt a „kínai téboly” esetelése még vonzóbbá és megnyugtatóbbá tette az értelmiségiek számára a józan ész uralmának ígéretét, másrészt viszont enyhíthette vagy közömbösíthette a szovjetellenes indulatokat, ugyanis ama paradox helyzet jött létre, hogy még a szovjet nyomást legnehezebben tűrő magyar értelmiségiek sem Kínának, hanem Kína ellen drukkoltak; úgy látták, hogy amit Mao támad, az nem a Szovjetunió, hanem a mai Szovjetunióban az a valami, ami még mindig jobb, mint Sztálin, s amit „támogatni kell” a „sztálinizmus ellen”. Következésképpen és világosan gondolkodó magyar ellenzéki értelmiségiek mondogatják ekkor, hogy a népi demokráciák ellenzékének nagy

történelmi szerencséje a maoizmus fellépése, mert ideológiai leleplezéséhez a Brezsnyev–Kádár–Gomułka-vonalnak szüksége lesz a „revizionistákra”, sőt a politika inerciája emezeket még a hatalom közelébe is sodorhatja. (Brezsnyev van ugyan hatalmon, de a megvéendő valami igazából a „hrucsovizmus”, mert a következetesen antisztálinista Hruscsov mítosza még ma is tartja magát. A magyar értelmiség széles köreiben elterjedt hiedelem, hogy Berija kiiktatása 1953-ban a sztálinizmus felszámolásának egyik állomása volt, s képtelenségnek tekintik azt az eléggé bizonyítottnak látszó verziót, hogy éppen Hruscsov védte meg a sztálini örökséget, avagy annak egy részét, éppen Berijával szemben.)

A kínai–szovjet polémia magyarországi manipulatív kiaknázását elemezve szólni kell az 1945 utáni magyar értelmiség politikai gondolkozásának arról a lényegi sajátosságáról, hogy – kiváltképpen 1953 után – teljesen megmerevedett benne a kommunista mozgalmon belüli „jobb-” és „baloldali” fogalma. Eme topográfiában: baloldali = sztálinista, jobboldali = anti-sztálinista. Ennek persze mély történelmi okai vannak, amelyek még a Kommünista Munkáspárton belüli helyzetre nyúlnak vissza, és összefüggnek a magyarországi parasztkérdés sajátosságával (amely összefonódott a nemzeti kérdéssel, a magyar nacionalizmussal), de úgyszintén a parasztszármazású magyar értelmiség szerepével és a kommunistáknak ehhez való viszonyával. Úgyhogy a magyar kommunista mozgalom bármelyik szakaszában az a helyzet, hogy majdnem kizárólag egyféle opozíció van: egy szektás, dogmatikus pártvezetéssel áll szemben egy szélesebb népi összefogásra törekvő, a nemzeti problémákra érzékenyebb ellenzék. A fiatal magyar kommunisták hivatalosan is azt tanulták 1945–1955 között, hogy például a Kommün „balos”, „szektás” hibák miatt bukott meg. (A Kommünt azért lehetett bírálni, mert felelőssé lehetett tenni – persze mindig csak hallgatólagosan, talán a nevét sem említve – az 1937-ben megölt Kun Bélát.) 1953 után aztán kiderült, hogy Lukács (Blum) téziseit 1928-ban a Komintern szektás indítékkal jobboldalinak minősítette. 1948-ban ugyancsak jobboldali elhajlóként ítélték el Lukácsot, döbrent rá a magyar értelmiségi 1954-ben, a Rákosi–Révai-féle kultúrpolitikára visszatekintve.

Ilyképpen a magyar értelmiségi fejében valamely örök „jobb-” és „baloldal” képe él, amely egydimenziós polaritás, a szektáság-szélesség, merevség-hajlékonyság tengelyén helyezkedik el. Robert Vincent Daniels *The Conscience of the Revolution* (A forradalom lelkiismerete) című művében adott meghatározásában ezen tengelynek felel meg ama dimenzió, amelyet ő úgy jellemez, mint az „osztályszempontokhoz” vagy „elvekhez” való ragaszkodásban érvényesülő szigor, illetve lazaság mértéke. A magyar értelmiségi azonban nem ismerte a Daniels által kimutatott másik dimenziót, amely az uralmi formák demokratizmusával-bürokratizmusával, a tömegek bevonásának vagy kirekesztésének mértékével jellemezhető. Ismerte ugyan, csak belekeverte az elsőbe. Mert hiszen a kommunista mozgalom története szerint az elvhűség-engedékenység ellentét fedti a „baloldali-jobboldali” szembeállítást, ámde a másik dimenzióban a hagyomány szerint (Magyarországon kívül) a demokratizmus a baloldali, a bürokratizmus a jobboldali. Minthogy a magyar kommunista szemében „minden, ami rossz”, az baloldali, a bürokratizmus, a sztálini terror stb. minden szektás baloldaliság non plus ultrája, és ezért nem érti például Trockij *Életemjének* nyelvezetét, ahol a Sztálin által végrehajtott „jobboldali ellenforradalomról” olvasunk.

E kis kitérőre azért volt szükség, hogy értsük: miért volt alkalmas mumus a maoizmus mint igazi „baloldali” jelenség a „jobbna áhítózó” magyar értelmiségiek karámba terelésére. Némi merészséggel feltételezhető, hogy a maoizmus rémének még a centrum reform mellé állításában is volt szerepe. A maoizmus megjelenése ergo minden tekintetben a reformpárt vezérkarát segítette: a rezsím sínjeire terelte az ellenzéki értelmiséget, ország-világ előtt demonstrálta az irracionalista voluntarizmus veszedelmeit, megnyerte a centrumot a reformnak, közömbösítet-

te egy pillanatra a rendpárt ellenállását, megnehezítette a szovjet vezetés számára, hogy azonnal fellépjön a reform ellen.

2. *A szabadságjogok és a szellemi élet.* A magyar kormányzat már 1957-ben világosan látta, hogy mihelyt leszámolt a forradalommal (nem érdekes most, hogy voltak-e viták, és meddig terjedtek a szükséges megtorlás méreteiről) – de már közben is – adnia kell, demonstrálván, hogy nem azonos a „Rákosi-rendszerrel”. Mit adhatott? Nagyobb nyugalmat, hogy a munkásnak ne kelljen tartania attól, hogy valamilyen megjegyzéséért detektív szállítja le a villamosról, hogy a kisiparosnak ne kelljen havonta új adókimutatástól rettegni, nagyobb jólétet, több levegőt. Valóban, nemcsak az értelmiségiek, az egyszerű magyar dolgozók is folyvást azon mérték a Kádár-rendszer elfogadhatóságát, mennyire szabadítja ki őket az 1956 előtti állapotok poklából. A hatvanas évek elején keletkezett az a mondás, hogy Magyarország a „legvidámabb barakk a láger területén”, meg ekkor mondogatták, hogy Kádár kivégeztette Nagy Imrét, és utána megvalósította a programját. Ez még a kollektivizálásra is áll, mert bár csúnya akció volt (ma is sok történet kering erről a falvakban), a magyar termelősövetkezetek örendelkezése és mozgási szabadsága sokkal nagyobb lett, mint 1956 előtt volt, és mint bárhol a szocialista táborban.

A fejlemények értékelésében nem szabad elvetni a sulykot. Érintetlenül maradtak mindazon berendezkedési formák, amelyek ezen államiság tulajdonképpeni működési módját teszik ki, s amelyekre a jóhiszemű baloldal Nyugaton vagy azért nem figyelt fel, mert saját, persze bonyolult helyzete folytán könnyebb volt elhitetnie magával a komédiát, vagy azért, mert a mindennapi élet olyan apró mozzanataiban érvényesültek, hogy természetesen nem tudhatott róluk, vagy végül azért, mert bár itt mindenki tudott róluk, mégsem voltak dokumentálhatók. Így mi sem változott ama tekintetben, hogy bár az egész forma szerint választott testületekből épült fel, soha egyetlen döntést sem ezen testületek hoztak, hanem a szürke grémiumok, s a testületek egyetlen funkciója lett e döntéseket olykor – csomagban – jóváhagyni, vagyis fenntartani azt a látszatot, hogy léteznek. A lakosság, a közvetlenül érintettek vagy akár csak az „illetékes” testületek részéről semmi néven nevezendő ellenőrzés vagy számonkérés nem volt lehetséges. Soha nem volt még Magyarországon rendszer, amely a de nobis sine nobis államisági elvét ily tökélyre fejlesztette volna. Mi sem változott ama tekintetben, hogy bármely nyilvános sajtóorgánium felelős szerkesztője állami hivatalnok lehet csak, akit a Tájékoztatási Hivatal nevez ki, és vált le, hogy az illetékes miniszterhelyettesek és a pártközponti hivatalnokok közvetlenül ellenőrzik a sajtót, úgy is, hogy értekezleten megadják a direktívákat, amelyek állásvesztés terhe mellett végrehajtandó utasítás jellegével bírnak, és úgy is, hogy lépten-nyomon letelefonálnak a lapoknak – szabályos körtelefonok ezek –, szabad-e írni valamiről, és hogyan stb. (Előfordult, hogy valaminő nem száz százalékig kívánatos, de nem is teljesen elhallgandó esemény után az éjszakai órákban írták elő a használható jelzők melegségi fokát.) Mi sem változott ama tekintetben, hogy a pártközponti osztályvezető-helyettesnek nagyobb a hatalma, mint a miniszternek, hogy a kerületi pártbizottságnak országos jelentőségű vállalatok személyi kérdéseiben nagyobb a hatalma, mint a miniszterhelyettesnek.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy nem létezik – nem létezhet – olyan szervezet, amely ne az államapparátus részeként működne. Ha e szabály csorbát szenved, a spontán képződményt gleichschaltolják vagy szétzúzzák. Hihetetlenül nehéz megértetni olyan emberekkel, akik nem a rendszerben élnek, hogyan lehetséges, hogy nem létezik parlament, ha egyszer „létezik”, hogy nem léteznek szakszervezetek, ha egyszer „léteznek”. De nyomban kezd a dolog megvilágosodni, ha ilyenkor feltesszük az ellenkérdést: hogyan lehetséges az, hogy e milliós munkástömegeket, a legkülönbözőbb szakmájú, kultúrájú, jövedelmű, érdekű embertömegeket felőlelő hatalmas képződményekben 1948 óta (1956 periódusát most kivéve) sem alsó, sem

középső, sem felső és legfelső szinten soha semmi néven nevezendő nyilvános politikai vita nem folyt? E szakszervezetek államosított múmiák, igazi sztálini „transzmissziós szíjak”, álláslehetőségek a munkásarisztokrácia kiválasztottjai számára, továbbá bizonyos helyzetekben, óriási méreteiknél fogva alkalmassá válhatnak arra, hogy a csúcson folyó kemény hatalmi harcban, a párt Politikai Bizottságán belül képződő frakciók számára bázisul szolgáljanak. (Ó, korántsem a szervezetek bármiféle „mozgósításával”, hanem egyszerűen olyan formában, hogy ez vagy azon személy adott esetben a szakszervezetek „képviselőjének” szerepét játssza: maguk a szakszervezetek mit sem tudnak arról, hogy „vezéreik” milyen játszmában milyen lapokkal vesznek részt.) A munkásság számára a szakszervezeteknek egyetlen tényleges funkciója van: az állami vállalat, a pártszervezet és a közigazgatási bürokrácia malomkövei között őrlődő ember egyéni sérelmeinek jobb-rosszabb orvoslása, afféle szelep, amely például följelentheti a vállalatot, hogy nem lehet mosdani a mosdóhelyiségekben, hogy nem adják ki a védőtelt és hasonlókat.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy semmiféle igazán kényes ügyről, amely igazán fontos embereket vagy igazán fontos szervezeteket, vagy netán KGST- avagy szovjet intézményeket kompromittál, vagy igazán belevilágít a rendszer repedéseibe, sosem tájékoztatják a lakosságot. Az országot igazgató kamarillának tulajdonképpen két gondja van: amennyire lehet, továbbvonszolni a gazdasági élet szekerét, és eltitkolni a bajokat. Ebben az országban, miként a többi testvéri szocialista országban is, hónapról hónapra olyan botrányos esetek tucatjai követik egymást, amelyekből egy szabad országban csak egy is hetekre megtöltené a sajtót, s minisztereket és trösztvezéreket buktatna meg, ám itt mélységes csend honol körülöttük. Arról, hogy milliós beruházások tönkremennek, mert a szovjet fél nem szállított, vagy rossz berendezéseket szállított, vagy mert KGST-érdekből avagy honi csoportosulások klikkharcai folytán a hosszú távú programok alternatíváiból a legrosszabbat választották, csak szóbeszédből tud a lakosság, illetve annak mindig csak egy piciny része. Amikor az egész iskolarendszer tönkremenyben van, és az oktatás színvonala meredeken süllyed, a sajtó fejlődésről ír. A magyar repülőgépek sorra lezuhannak, mert a MALÉV ki van szolgáltatva a Szovjetunióknak, de ez a téma tabu. Új házak dőlnek össze, kétéves autótak mennek tönkre, mert építéskor ellopták az anyagot, gázrobbanások embereket ölnek meg, az újonnan megnyitott budapesti metróvonalon nem működik a szellőzés, az iparcikkek használhatatlanok, de mindenki minden fölött napirendre tér. „Vannak még gondjaink”, „harcoljunk szenvedélyesen a hibák, az önzés, a kispolgáriság ellen” – ez a lemez forog 1948 óta, de bármilyen igazi elemzés tabu.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy az országban a legnagyobb hatalom a rendőrség. Minden jelentősebb vállalatnak, minden központi szervezetnek megvan az állandó belügyi összekötője, akinek állásfoglalásai személyi kérdésekben döntenek. Az egész életet a rendőrspiclik sűrű hálózata szövi be, olyannyira, hogy nyolc-tíz fős társaságokban többször elhangzott már: „erről ne beszéljünk, mert négy értelmiségi közül legalább egy besúgó”. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy áttelefonáljon tudományos intézmények vezetőinek, és tudtukra adja óhajait különféle ügyekben. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy ügyészi felhatalmazás nélkül, „tanúkihallgatás” és „vizsgálat” címén huszonnégy-negyvennyolc-hetvenkét óráig fogva tartson embereket. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy rendszeresen (és titokban) átvilágítsa magánszemélyek postáját, ki- és bemenő küldeményeket visszatartson, csomagokat bontson fel, és csonkítsa meg. A rendőrségnek joga van minden brutalitáshoz: hogy igazoltatás címén véresre verjen ártatlan fiatalembereket, hogy ok nélkül kiutasítson embereket nyilvános szórakozóhelyekről, hogy nyáron a Balaton mentén állandóan rettegésben tartsa a fiatal táborozókat, hogy letartóztassa, és napokig fogva tartsa hivatalos szociológiai felmérések

kérdőbiztosait, és hasonlókat. A lapok szerkesztőit a Tájékoztatási Hivatal nevezi ki, de a belügy hagyja jóvá. Ugyanígy minden jelentősebb kinevezést bármilyen állami vagy társadalmi posztra jóvá kell hagyatni a Belügyminisztérium valamelyik hivatalnokával. Az egyetemeken esti tagozataira a közönséges halandónak a túljelentkezés miatt majdnem olyan nehéz bejutnia, miként a nappali tagozatra, ám a rendőrségnek fenntartott helyei vannak, s az ifjú nyomozók válogathatnak, milyen diplomát szeretnének.

Az ország minden téren a Szovjetuniótól függ: katonailag, gazdaságilag, politikailag, ideológiailag. Magyar hadsereg mint szuverén magyar érdekek fegyveres garanciája nem létezik: gyakorlatilag a Varsói Szerződés egyik hadseregcsoportja, amely szervezetében, fegyverzetében, felszerelésében és feladataiban mindenképp alá van rendelve a szovjet hadvezetés parancsainak. A szovjet csapatok magyarországi hadmozdulataiba a magyar kormánynak nincs vétőerejű beleszólása: csak tudomásul veheti a Szovjetunió kívánalmait. Gazdaságilag az ország ki van szolgáltatva a szovjet piacnak, hozzá van láncolva a KGST bürokráciájához. A magyar uránra a Szovjetunió egyszer s mindenkorra rátette a kezét, bárhol tárjanak is fel újabb lelőhelyet. Gazdaságilag egyébként a kizsákmányolás fő formája ugyan ekkor már nem a termékek elszállítása, hanem a szovjet struktúrába való belekényszerítés, amely az egész vonalon nyomorítólag hat. Az országnak nemcsak abból van baja, amit adni kénytelen, hanem legalább akkora nehézsége származik abból is, amit átvenni kényszerül, és főleg abból, hogy a KGST-s struktúra szabja meg, mit milyen irányban fejleszthet. Tízmilliókat költenek e parancsok értelmében olyan objektumokra, amelyek termelni kezdvén nem gazdagítani, hanem szegényíteni fogják az országot, mert súlyosbítják az ipari struktúra torzulásait. Politikailag, ideológiailag semmi lényeges nem történhetett a Szovjetunió ellenére – habár még a lényegtelenbe is beleszóltak, így a nagykövetség közvetlenül fellépett a szovjet könyvek és filmek erősebb forgalmazását szorgalmazva, sőt betiltatott már magyar szerző tollából magyar kiadónál megjelent és árusításra szállított könyvet is.

Tehát a rendszer döntő meghatározói nem változtak 1956 után sem. S mi változott?

Megszűnt először is a mindennapi életnek az a fasiszta jellege, amelynek jegyében arcképekkel és jelszavakkal borították el a közintézmények falainak minden felületét; a nap minden órájában tömeges méretekben hűségnyilatkozatokra kényszerítették az embereket, röpgyűléssel, aláírási akciókkal, ütemes tapsokkal és hasonlókkal. Ez nagyon fontos, mert az egyszerű ember számára talán ez volt az úgynevezett „Rákosi-korszak” egyik legelviselhetetlenebb vonása.

Megszűnt a politikai leszámolás jellegzetes sztálini formája: a kínzással kikényszerített vallomás, a konstrukciós per és a fizikai megsemmisítés.

Megszűnt ama gyakorlat, hogy internálótáborok és börtönök tucatjai vannak állandóan zsúfolva teljesen ártatlan emberekkel, hogy lépten-nyomon minden apróságért letartóztatják az embereket. Az emberek sokkal szabadabban beszéltek.

Megváltozott a sajtó és általában a szellemi élet stílusa: egy pillantás e szempontból Kelet-Németországra, Romániára vagy Bulgáriára (s akár a Szovjetunióra) legott világossá teszi a változás méretét.

Megvalósult a többi szocialista országhoz mérten a legnagyobb utazási szabadság.

Megnőtt a technokrácia súlya: a szakembereknek sokkal nagyobb lett a lehetőségük arra, hogy érvényesítsék szempontjaikat.

S az 1956 előtti állapothoz képest csakugyan gyökeresen megváltozott a helyzet a szellemi szabadság területén. Az államrezon fundamentális elveit megkérdőjelezni ugyan ez idő tájt sem lehet, láttuk ezt, de a magyar közéletnek, a viszonyok alakulásának rengeteg mozzanatáról lehet igen keményen valós adatokat feltárni, s az irodalomban, művészetben is sok min-

den lehetséges, ami tíz-tizenöt évvel azelőtt vagy Lengyelországot kivéve a többi testvéri országban elképzelhetetlen volt. Persze mindig van egy határ: A rendszer rögtön felszisszen, midőn úgy érzi, valamely megnyilatkozás elmerészkedett ama mezsgyéig, amelyen túl már a külső sötétség honol, értsd: amely területre, ha a közírás elmerészkedne, ezzel érvényüket vesztenék a rendszer tilalmai, s kimondhatóvá válna, amit nem szabad kimondani. Bonyolult játék, egyik oldalon az öncenzúra és az olykori próbálkozás, a másikon a paranoid éberség és a szabadság látszatát fenntartani törekvés sokszoros kombinációival, amelyek mind az értelmiség, mind a hatalom különféle csoportjainak változatos beállítódásaitól és kölcsönös harcaik örökön változó kimeneteleitől függenek. E játék 1967–1968 óta mindmáig az értelmiség viselkedésének egyik legfőbb meghatározója – s mint ilyen, még visszatérő témája is a szellemi életnek –, úgyhogy értelmezésünknek egyik tárgya.

3. *Az ifjúsági kérdés.* Igen sokat és részletesen lehetne e problémáról írni: az utóbbi tíz esztendőben szüntelen foglalkoztatja a hatalmat is, az értelmiséget is. A rendszer vezetői megértették, hogy az ifjúság, amely az előző nemzedékekhez képest mélyen különböző feltételek között nevelkedett, valószínűleg másképpen és épp ezért számukra ismeretlen módon gondolkodik. Ez pedig veszély. Az ifjúság gyanús: mások a kritériumai. De most nem erről van szó, hanem a hatvanas évek második felében ifjúvá serdült generáció politikailag tudatos, aktív részének sajátos tájékozódásáról, amely a későbbiekben mélyen befolyásolta az értelmiségi közgondolkodást.

Tudni kell, hogy a Kádár-rezsim – vezető garnitúrájával együtt – kezdettől fogva árulónak számított a törzsökös rákosisták szemében. Midőn 1956. november 4-én Szolnokon megalakult a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, Berei Andor és Andics Erzsébet néhány más rákosistával együtt fronde-ra lépett ellenében, s miközben Budapesten már árusították a *Népszabadságot*, az MSZMP lapját, szovjet tankok *Szabad Népet* is hoztak és szőrogattak, amely változatlanul az MDP lapjának titulálta magát. Ezt persze az oroszok hamar leállították. Később újra próbálkozott ez a csoport: 1957–1958 folyamán a letartóztatott ötvenhatos „revizionisták” elbeszélése szerint a politikai nyomozók Kádárékról is gyűjtöttek adatokat, s nyíltan mondogatták, hogy lehet még Kádár-ügy. E próbálkozások sorsát valószínűleg a Molotov-csoport 1957. nyári bukása pecsételte meg. 1961-ben azonban ismétellen fellángolt a harc: a politikai rendőrség, a rákosista pártgépezet és a hadsereg e körökhöz közel álló szárnya valóságos puccsra készült. A botrány akkor robbant ki, amikor fölfedezték, hogy a Párttörténeti Intézet által 1956 ötödik évfordulójára kiadni szándékozott okmánygyűjteménybe bele akarták csempészni – mint ellenforradalmi szöveget – Kádár 1956. október 30-i rádióbeszédét, amelyben bejelentvén az MDP föloszlását s az MSZMP küszöbönálló megalakulását állást foglalt a forradalom mellett. A rezsim lecsapott: pártfunkcionáriusokat váltottak le, tábornokokat nyugdíjaztak. Ekkor szánta el magát azután a Kádár-csoport, s a sok ezer gyilkosság, megszámlálhatatlan egyéb törvénytelenesség és a gazdasági összeomlás méltó büntetéseképpen kizárták a pártból Rákosit és Gerőt. Az „elbocsátott légió” ezután sem adta fel a küzdelmet. Felfedezték, hogy színre lépett egy elégedetlen és tette vágyó új nemzedék: a tizennyolc–huszonkét éves fiatalok, akik a nyugati (például Dutschke-féle) ultravörös eszmék hatása alatt úgy vélik, a magyar munkás nyomorát s a bürokráciának való kiszolgáltatottságát a „szociáldemokrata Kádár-rezsim árulása” okozza, tehát vissza kell térni a kipróbált, osztályharcos sztálini modellhez, a forradalmi szocializmushoz, letörni a maszekokat, a kispolgárokat, a technokratákat, a Nyugatra kacintó intellektueket, nem a jólétet, hanem a forradalmat, nem a racionalitást, hanem a szocialitást fejleszteni és így tovább, és így tovább. Sikerült elhiteni velük, hogy a reform lépés a kapitalizmus restaurálása felé. Háttérben maradó levitézlett ávosok járszalagján indult meg ez az agitáció az úgynevezett „Vietnami Segélybizottság” keretei között, *Tiszta szívvel* címen a bu-

dapesti bölcsészkar KISZ-szervezetében lapot is szereztek a kezükbe, majd midőn letartóztatták őket (köztük Révai József fiát), segélyezésükre az Imre Katalin köré szerveződő pártból kizárt (!) rákosisták indítottak gyűjtést. História anyánk vidám firtorai ezek: a szovjet blokkhoz tartozó, kommunista kormányzat alatt álló Magyarországon magukat a rendszer igazi híveinek tartó félreállítottak a rendszer nevében folytatnak illegális szervezkedést egy olyan rendőrséggel szállva szembe, amelyhez tulajdonképpen tartoznak, de ugyanakkor ezen összefüggést gondosan véka alá rejtik ama fiatalok előtt, akik a balekjaik.

Persze az, hogy e fiatalokat az engedetlenség és a tettvágy a sztálinisták karjaiba hajtotta, az értelmiség ideológiai vétke: egy olyan közgondolkodás légkörében, amely mindig odáig egyszerűsítette le a világot, hogy sztálinista annyi, mint baloldali, antisztálinista pedig jobboldali, szükségképp a sztálinizmus felé tájékozódott egy mozgalom, amely úgy érezte, balról elégedetlen azzal, ami van. Ám a történelem olykor még az ideológiai történéseknél is erősebb. A sztálinisták a varázslóinas szerepébe estek: elindították a lavinát, hagyományt teremtettek – ha mégoly törekenyet is – az ifjúsági politizálás terén, s mint még látni fogjuk, hamarosan igazi rendszerellenes ifjúsági mozgalom körvonalai bontakoztak ki (egy időre).

1967–1968-ban persze erről még szó sem volt: az értelmiség reformpárti része döbbenet és értetlenül állt a tény előtt, hogy az ifjúság politizálni kezdett, s íme, sztálinista befolyás alatt. A sztálinista veszély kísértete soha, egy pillanatra se tűnt el, s csak természetes, hogy e meglepetésnek is erősítenie kellett a már jelzett hangulatot: „támogatni kell” a rezsimit a restauráció veszedelmével szemben.

1968–1969: A VÁLSÁG

Ilyen körülmények között jött létre az, amit bízvást nevezhetünk az 1967-es kiegyezésnek. A lakosság belenyugodott, hogy a szovjet hadsereg és a rendszer marad, s ama rétegei, amelyek tehették, hozzáfogtak autóra és telekre gyűjteni, a parasztok új házakat építeni, gyerekeiket kitaníttatni, a munkások minél több – törvényes és törvénytelen – mellékkeresetre szert tenni; az értelmiség lényegileg megbocsátotta Kádárnak Nagy Imre halálát, jó néven vette Kádár csakugyan bátor kiállását Hruscsov leváltásakor, meg azt, hogy a Rajk-per vezető polgári és katonai áldozatairól utcákat neveztek el, hogy engedélyezték olyan filmek leforgatását, mint a *Nehéz emberek*, a *Szegénylegények*, a *Húsz óra*, a *Tízezer nap*, a *Csillagosok, katonák*, hogy szabadon lehetett utazni Jugoszláviába – egyszóval olyan állapot keletkezett, amelyre Marx azt mondta volna: „alles geht in allgemeines Wohlfefallen auf” (minden feloldódik az általános elégedettségben).

Fokozta ezt a hangulatot Dubèek és csoportja parádés hatalomra kerülése 1968 januárjában. Az előző esztendőben az izraeli háború s a Szovjetuniónak az arabok melletti kiállása erősen felizgatta a kedélyeket. Ekkor terjedt el Budapesten az a vicc, hogy a Szovjetuniónak sikerült megoldania azt, amit még soha senkinek: zsidóbaráttá tenni a magyar antiszemitákat. Ekkor a magyar értelmiség már élénken figyelt Prágára, ahol az írók Goldstücker és Mnacko vezetésével megkezdtek hathatós kampányukat a hatnapos háború ürügyén a Novotny-klikk ellen. A budapesti közvéleményt pedig határozottan kellemesen érintette, hogy a magyar kormány nem ment bele a más testvéri országokban olyan buzgón megkezdett antiszemita kampányba.

Történelmi tény, hogy Dubèek számított Kádárra és viszont, s amikor 1968 júniusában megcsókolták egymást Ferihegyen, mindenki tudta: e barátság igazi, s konkrét szovjetellenes tartalma van. Ám történelmi tény az is, hogy akkor már késő volt: Kádár már aláírta a májusi varsói levelet – holott meglehetne volna, hogy nem írja alá, s akkor Brezsnyev, Gomulka, Ulbricht és Zsivkov kézjegyével szemben Tito, Dubèek, Kádár és Ceau^oescu hiányzó neve áll –, ezzel

megkönnyítette Ágcsernyőt, Pozsonyt, majd az okkupációt, egyszersmind lehetlenné tette, hogy Magyarország kimaradjon ebből a gyalázathól.

A SZÉGYENLŐS BEAVATKOZÁS

Csehszlovákia megszállása iszonyú csapás volt. A budapestiek úgy ültek tíz napon át a rádiónál, mint annak idején 1956. november 4-e után. Az illegális csehszlovák adók minden magyar nyelvű adását hallgatták, s tisztelettel adóztak a lenyűgöző népi ellenállásnak. Nyomasztó és szégyenletes érzés volt tudni, hogy Magyarország részt vesz a megszállásban. A kormány azonban sietősen jelezte, hogy szintén kényelmetlenül érzi magát. Amint csak lehetett, csapatainkat visszavonták. Fock Jenő miniszterelnök Bécsben olyan értelmű megjegyzéseket tett, amelyekből kiderült, hogy nem ért egyet a megszállással. (Ezt sem bocsátották meg neki.)

Meglepetések is következtek. Heller Ágnes és társai Korcsulán, egy nemzetközi filozófiai kongresszuson tiltakozó nyilatkozatot írtak alá a prágai bevonulás ellen. Az első eset volt ez, hogy közismert magyar személyiségek nyilvánosan, kodifikált fórumon állást foglaltak 1956 óta egy alapvető (és végtelenül kényes) kérdésben nemcsak a magyar kormány, hanem az egész szovjet blokk akciójával szemben. Mindenki azt várta, hogy „vér fog folyni”. Ehelyett csak a pártból zárták ki őket (illetve Hellert nem is lehetett, mert már 1959 óta ki volt zárva), az állásukat megtartották. Ezzel szemben Szigeti Józsefet, aki 1968. szeptember folyamán úton-útfélen hangoztatta, hogy most végre rend lesz a népi demokráciákban, és Kádár is menni fog, s aki a korcsulai aláírókat minden további nélkül el akarta távolítani tudományos posztjaikról, leváltották a Filozófiai Intézet éléről. Ez világos beszéd volt a cseh kérdésben a magyar kormány részéről.

VARSÓ ÉS PÁRIZS. ÚJ FRONTOK

A Dubček-kísérlet bukása után nyilvánvaló volt, hogy a reformot Magyarországon sem lehet ama következetességgel végrehajtani, amint értelmi szerzői képzeltek. Nemcsak azért, mert Csehszlovákiában ezután annyi előremozgásra sem lehetett számítani, amennyi akár 1967-ben is kilátásban lehetett, s Magyarország magányos „átépülése” nem kecsegtethetett sikerrel, hanem mert világossá vált, hogy a Szovjetunió egy bizonyos határvonalat amúgy sem enged túl lépni, s mindenki úgy vélte, hogy a Szovjetunió engedélyezte tartományon belül maradni még nem reform, csak toldozgatás-foldozgatás. Az akkori magyar vezető garnitúra azonban mintha azt óhajtotta volna jelezni viselkedésével, hogy megpróbálja a lehetetlent, mindenesetre úgy tűnt, Nyers, Fock, Fehér stb. tartani kívánja a frontot. S határozottan kialakult az értelmiségben egy hangulat eme tendencia támogatására.

Pszichológiailag közrejátszott ebben az 1968. tavaszi lengyel diákmozgalom és a párizsi májusi–júniusi forradalmi mozgalom hatása. Nem valamelyes közvetlen konzekvenciáiban, hanem olyan értelemben, hogy megmutatták: a XX. század második felében létezik Európában tömegmozgalom, létezik ellenállás, létezik az utca akarata. Lukács György azt mondta ekkor: a prágai okkupáció tizenöt évre visszavetette a nemzetközi munkásmozgalom fejlődését. Többen, midőn erről értesültek, így szóltak: nem, a prágai okkupáció meggyorsítja a fejlődést, mert ezek és ezek fogják felismerni, hogy a Szovjetunió már rég semmi más, mint könyörtelen imperialista nagyhatalom, s éppen ezért keresni fogják a cselekvésnek az új talaját, irányát, lehetőségeit. Ilyen értelemben hatott Párizs és Varsó, s megtörtént a magyar értelmiség szellemiségében ama nagy változás, amely átrendezte a hagyományos „politikai topográfiát”, feloldván a „baloldaliság-jobboldaliság” megmerevedett irányjelzőit, s felismertette az emberekkel, hogy a szocialista országokban, ahol a munkásság el van nyomva a bürokrácia által, mindennemű harc a demokráciáért baloldali harc is. Fokozottan érvényesült e hatás a politi-

záló ifjúságra, s így olyan kedvező helyzet teremtődött, hogy megnyílt egy új távlat: hogy ideológiailag egyesüljön a reformpárti – ésszerűséget és desztalinizálást igénylő –, ötvenhatos élményű értelmiség a „balosan” orientált s egyúttal a rendőrterrorra olyan érzékeny fiatalokkal.

Szerephez jutott ekkor a magyar értelmiség közgondolkodását kiváltképpen meghatározó másik tengely is, a sokat emlegetett urbánus-népies ellentét. A magyar szellemi életnek ez az örökös kísértője, amely talán még a reformkorban gyökerezik, s a XIX. század hetvenes éveiben öltött határozott alakot, sohasem szűnt meg működni. Olykor hamu alatt parázslott, mint 1956 előtt is, mert Rákosiék, ügyetlenségükre jellemzően, nem ismerték fel a benne rejlő manipulációs lehetőségeket, s katasztrófapolitikájukkal urbánus-népiest egyetlen dühödt ellenzéki táborba sodortak. Nem így Kádárék, akiknek sikerült tudatosan felszítaniuk ezen oppozíciót, s előidézni ama furcsa helyzetet, hogy a hatvanas évek közepe óta sem kormánypártinak, sem ellenzékinek nem lehet úgy lenni, hogy egyúttal urbánusnak vagy népiesnek is ne számítsanak valaki. Ilyen módon mintha négy tábor volna: pecsovics és kuruc népiesek, s elsősorban a nacionalizmust üldöző, illetve elsősorban a Nyugatra apelláló urbánusok. Sőt sikerült elérni, hogy olykor minden az akusztikától függjön. Bizonyos vitákban az árnyalatok annyira elkeveredtek, a népies-urbánus ellentétek annyira elhomályosították azt, ami mondandója a megnyilatkozóknak a kormányzat számlájára volt – s a dolgok velejét a sajtószabadság teljes hiányában annyira nem lehet kimondani –, hogy sikerült megteremteni ama félelmetes látszatot, mintha a kormánnyal szemben nem is állna itt senki, mintha csak egyaránt a „szocializmus talaján” álló értelmiségi csoportok között dúlnának csetepaték (népesedési vita, Fekete Gyula bizonyos cikkei s az azokra történt reflexiók). Nem véletlen ilyen körülmények között, hogy éppen a publikálási szabadság megnövekedésekor mondotta egy ellenzéki tudós, hogy voltaképpen egyáltalán nem szabadna cikkeket írni, mert minden közlés hozzájárul ama kormánynak kedvező látszat erősítéséhez, hogy itt lehet lényeges dolgokról írni.

1968–1969 e szempontból érdekes pillanat volt. Csehszlovákia okkupációja kettős hatással járt. Egyfelől, lásd fent, nyitottabbá tette az értelmiség idősebb generációit a baloldali áramlatokra. Másfelől a Szovjetunió brutalitása s az érzés, hogy most már a mi reformunk is gúzsba van kötve, felszította a nemzeti érzületet idősebbekben és fiatalokban egyaránt. Egy pillanatra ismét elhomályosult az urbánus-népies ellentét.

A magyar értelmiség, elsősorban az ifjúság jóvoltából, „felfedezte” Erdélyt. Az erdélyi magyar lakosság helyzetének szakadatlan romlása állandó szóbeszéd tárgya lett. Mind, akik Erdélyben jártak, érezték, hogy Románia e problémát történelmileg még most sem emésztette meg. S kiderült, hogy míg az ország lakossága Burgenlandot, a Felvidéket és a Délvidéket jószerével „leírta”, Erdéllyel nem egészen ez a helyzet.

Napirendre került a Rajk-ügy. Egyszer csak többet beszéltek róla. Bacsó elkészítette a *Tanú* című filmjét, amelyet azonnal betiltottak. Ugyanakkor időnként visszaemlékezések jelentek meg e perekről: a kormány sejtetni engedte, hogy szeretné, ha az értelmiség elhinné, mennyire elhatárolja magát attól az időszaktól.

Hirtelen napirendre került a NÉKOSZ ügye. A közvetlen ürügyet Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmje szolgáltatta, amely az egykori népi kollégistákból vad felháborodást váltott ki, hiszen a rendező éppen az ő mozgalmukat választotta ki a sztalinizációs folyamat ábrázolására, ama mozgalmat, amely éppen a sztalinizáció egyik legelső áldozata volt. Az egykori kollégisták nagy része ugyanis fenntartás nélkül beépült a rendszerbe, s kiváló vezető vagy középvezetőre érkezett. Mindenesetre a film nyomán kirobbant heves sajtó- és magánvitákban nem lehetett többé megkerülni e kérdést: azt, hogy a kormány bátor szavakban elhatárolja magát a „Rákosi-korszak bűneitől és hibáitól”, viszont például a NÉKOSZ-t sohasem rehabilitálta mint testületet, nem mondta ki, hogy az 1948-as gleichschaltolás többek között elpusztította

a magyar ifjúsági mozgalom egy egészséges hajtását stb. S érdekes, hogy bár a volt kommunistáknak emez igénye „rendszeren belüli” „lojális” igény volt, hiszen annak elismerését várták, hogy ők kollégista mivoltukban, eredendően a rendszer emberei, s arcukon egy meg nem érdemelt pofon nyoma éktelenkedik, erre ekkor a Kádár-kormányzat mégsem volt még hajlandó. Cikkezni lehetett ugyan a NÉKOSZ-ról, egyre-másra jelentek meg az érzelmes visszaemlékezések, sőt a párt engedélyezte egy dokumentumkötet összeállítását, megkezdődtek a hivatalos és félhivatalos kollégiumi találkozók, kollégista stílusú evéssel, ivással, énekléssel egybekötve, de mindennek – kivált ezen találkozóknak – volt ekkor egy féllégális, éppen csak engedélyezett jellege, ambivalens hangulata. Ha a hitlerizmust a szövetségesek meg nem semmisítik a második világháborúban, tizenöt-húsz év elteltével ilyenek lehettek volna a Röhmpuccsra visszaemlékező SA-találkozók. A kormány viszolygásának fő oka nyilván az volt, hogy nem kívánt túlságosan konkrét vágányokra siklani a Rákosi-rendszer ügyeinek felmelegítésében, meg nem is bízott a volt kollégistákban mint testületben. Mentalitása nem volt annyira különböző a Rákosi-garnitúráétól, hogy ne érezte volna a kollégiumok által valaha képviselt mozgalmi-politikai modellt túl idegennek: túl nemzetinek, túl demokratikusnak, túl nyitottnak. Amellett megvolt azon optikai csalódása, hogy a kollégisták aránytalanul tevékenyen vettek részt az 1956-os forradalomban. Hét esztendőnek kellett eltelténie, míg rájöhetett, hogy ez tévedés volt, s e fogatlan oroszlanoktól nem kell többé félni: boldogok, ha a rendszer keblére öleli őket.

1969-ben azonban a magyar értelmiségben sűrűsödni kezdett valamilyen magára talalási hangulat. A nemzeti függetlenség, Erdély, a NÉKOSZ, a munkásság elnyomtatása és kizsákmányolása, a minduntalan lábra kapó okatlan rendőri brutalitás, a Szovjetunióban meginduló zsidóüldözési hullám, a reformpárt azon álláspontja, hogy mentse, ami menthető – csupa olyan dimenzió volt, amelyek körül álláspontok és érzelmek kristályosodtak ki, konfliktusgócok keletkeztek. Várakozó hangulat alakult ki, egy lehetséges közélet körvonalai tűntek elő a homályból.

1970–1972: A KETTŐS HATALOM

A kormány az adott helyzetben a lehető legszerencsésebben reagált: minden ellentmondásossága, gyávaasága, hatalomféltése, gúzsba kötöttsége, klikkekre hasadozottsága mellett is igyekezett – amennyire ezt egy szovjet csatlós egyáltalán teheti – kiaknázni a történelmi helyzetet, és optimális irányba terelni a dolgokat. Felismervén, mekkora falat és tehertétel Brezsnjevnek Csehszlovákia, amely mellett nem lehet érkezése máshova is odacsapni, próbálta igen óvatosan lazítani a függést.

Természetesen előbb csak belpolitikai akciókról lehetett szó. A rezsím végre, legalább tíz év késéssel, hozzáfogott ahhoz, hogy eltávolítsa a pártapparátus vezető posztjairól a legmegrögzöttebb rákosistákat – ami most is nehezen ment. Horribile dictu, megpróbálták korlátozni a rendőrség jogkörét. Széles körű amnesztiával kiengedték a börtönből (tizenhárom év után) majdnem valamennyi ötvenhatos forradalmárt. Megjelenhettek olyan írók könyvei, akik 1956 óta tilalom alatt álltak. A sajtóban hozzá lehetett nyúltni számos eddig tabunak számító témához. Más-más értelmiségi testületek vezető grémiumaiba engedtek be eddig persona non grátának minősülő személyeket. Egyáltalán, lazult a kulturális élet politikai és bürokratikus kontrollja. Hatályon kívül helyezték a származási szempontot az egyetemi felvételnél. A reform utóvéd-csatározásai mellett, amelyekről alább még szólnunk, ezen időszak fiziognómiáját főleg a kultúrpolitikai vonalvezetés adja meg: foglalkozunk vele közelebről!

A KETTŐS HATALOM KULTÚRPOLITIKÁJA

Ekkorra növi ki magát az ország ideológiai és kulturális életének mindenható urává Aczél György. Gyakorlatilag Révai József valahai szerepét tölti be. A két figura között sok a különbség. Részint igaz, hogy Aczél műveletlenebb, kisszerűbb, szűkebb látókörű, vidékibb, de feltétlen tény, hogy egyaránt hiányzik belőle Révai végtelen erőszakossága, ellentmondást nem tűrő szerzetesi fanatizmusa és velejéig romlott pragmatizmusa, illetve cinizmusa. Aczél arculatához a Rákosi börtöneiben töltött négy év is hozzátartozik, s az egész ember, meggyőződéses antisztálinizmusával, opportunizmusával, kicsinyes ravaszságával, sznobizmusával, személyes érzékenységevel feltűnően szimbolizálja Révaival összehasonlítva a Kádár-rezsimnek a Rákosi-rezsimtől való különbözőségét. (Nem véletlen, hogy 1974 márciusában, midőn a reformpárt valamennyi súlyos exponense megbukott, Aczél maradni tudott.)

Aczél politikáját, bármilyen pragmatikus és kicsinyes volt, mindig jellemezte a sarki fűszeres zsenialitása. Sikerült rávennie Lukács Györgyöt, hogy visszalépjön a pártba. Sikerült magához édesgetnie az értelmiség azon jeleseit, akik – mint például Gyurkó László – egy Németh László-i túlélési ideológia jegyében úgy döntöttek, a rendszerrel meg kell békülni, abba be kell épülni ahhoz, hogy meg lehessen javítani. Azon törekvésében, hogy a magyar kultúra igaz értékeinek támogatójaként könyvelje el majdan a magyar történetírás, sikerült kialakítania olyan közszellemet, amely a korábbi időszakokhoz – akár Szirmai István uralmához – képest sokkal tágkeblűbben ad helyt szellemi megnyilvánulásoknak. Ezen taktika jóvoltából sikerült olyan főalakká izmosodnia, aki valódi respektust élvezhet a szellemi élet kiváló vezető figurái részéről, mint amilyenek a filmrendezők, írók, tudósok, képzőművészek. Míg Révai szerepe a folytonos tiltó, korlátozó beleszólásban állt – képes volt egy ízben cikket írni arról, hogy Illyés Gyula miért foglalkozik annyit verseiben a halállal, midőn a szocializmus az életet hirdeti, vagy Benjámin miért foglalkoztatja, hogyan fogja az ellenség esetleg kínozni, midőn „nálunk nem ez van napirenden” –, addig Aczél tényleges szerepe inkább az engedés, inkább a zöld lámpa meggyújtása olyan útvonalakon, amelyek a korábbi kommunista kultúrpolitikai változatok szemében megengedhetetlenek tűnhettek. Ez azután lehetővé teszi Aczélnek, hogy annál drasztikusabban – persze annál nagyobb hitellel – léphessen fel, valahányszor valamely áramlatnak, szándéknak megálljt kell parancsolni.

„A három T-politikája” – ezt támogatjuk, azt tűrjük, amazt tiltjuk – azért vált be, mert aránylag többet támogattak és sokkal többet tűrtek (illetve tűrtek az évtized elején), így az értelmiséget kevésbé felháborítva lehetett tiltani is. Köztudott, hogy Aczél számos támadás érte és éri főleg keletnémet és orosz részről. Valaha Szigeti József hosszú levélben jelentette föl a magyar kultúrpolitikát a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságánál, s a levél állítólag eljutott az SZKP-hoz is. De nem kellett ilyen levél: e túlságos tágasság kezdettől gyanús volt. Ám e kollíziók csak a sajátlagos német és orosz korlátoltságot illusztrálják: Aczél politikája jól példázta, hogy megfelelő feltételek mellett leplezettebben és hajlékonyabban is fenn lehet tartani a kommunista diktatúrát.

A „megfelelő feltétel” természetesen a magyar értelmiség naivitása és jellemtelensége. Aczél taktikájának sikeréhez az értelmiségiek két fajtája szükségeltetett: vagy olyanok, akik úgy vélték, hogy mivel „ez a rendszer a lehető szocialista rendszerek legjobbika”, kiaknázandó ezen lehetőséget, el kell menni a „falakig” (lásd Kovács András filmjét); vagy olyanok, s bizonyára ezek vannak többségben, akiknek csupán nyugodt lelkiismeretre, belső békére volt szükségük ahhoz, hogy levethessék magukról az állapotokkal való (akárcsak belső) szembenállás súlyos terhét: e nyugodt lelkiismeretet pedig megkapták ama tényről, hogy ezen állapotok megszüntek mindenestől elviselhetetlenek és embertelenek lenni, sőt a német, orosz, bolgár, román állapotokkal összevetve a mennyországot képezték.

Említés teendő itt még az értelmiség harmadik részéről, a szűkebb értelemben vett szakértelmiségről. Ez is két részre oszlik. Az egyik tevékenysége ártalmatlan, de a nemzeti lét folytonossága szempontjából annál fontosabb szakmunka: a matematika, a gyógyászat, a biológia, a geográfia, a nyelvészet stb. Ezek szakmájuk kultúrájánál, hagyományos természetes hajlamaiknál fogva mindig idegenkedtek a politikától, s mondhatnánk, a Rákosi-rendszert utálták, mert szüntelen politizálni kellett, eme rendszert viszont elfogadták (mint tény), mert nem kellett politizálni. Ezen értelmiségiek számára tehát elegendő volt csupán a nyugalmas munkafeltételek helyvel-közzel való megteremtése ahhoz, hogy letegyék a fegyvert. A szakértelmiség másik része a katonailag érdekelt ágazatokban dolgozókból áll. S itt megint láthatni, milyen mélyre ette magát a nemtörődöm opportunizmus a magyar értelmiség lelkében, hogy e matematikusok, fizikusok, tervezőmérnökök, vegyészek meg a többiek tudván, hogy munkájuk közvetlenül szolgálja a Varsói Szerződés ütőerejének növelését, bele tudták ringatni magukat egy olyan lelkiállapotba, amelyben munkájuk szakmai része elnyomhatta annak politikai-katonai kihatását, illetve sikerült elnyomni magukban azon kételyt, hogy ugyan milyen erkölcsi alapon is végeztetik ezen munka. (A meggyőződéses kommunistákról természetesen nincs szó, ilyenek voltak és vannak, tanulmányunkban azt a kérdést tesszük fel, hogyan hódolt be az értelmiség túlnyomó része, amely érezte lelke mélyén, hogy semmi sincs a helyén az országban.)

Visszatérvén a humán-literátus értelmiségre mint azon részre, amely az ország voltaképeni szellemi életét a nyilvánosság számára is láthatóan alakítja, sajátlagos konstellációk jöttek létre. Érvényesült az a törvényszerűség, amely jellemzője mindennemű politikai harcnak, s amelyet amaz ismert szólásmondás fejez ki, hogy „ellenségeimnek ellenségei az én barátaim”. A hatalmon osztozó két párt harca valódi volt, s szükségképpen keletkeztek olyan pillanatok, midőn nem a hivatalos reformpárt olvasztotta be magába a tényleges ellenzékét mint olyat, amely támogatta őt a rendpárt ellenében, hanem az ellenzék mozgásának hullámai olykor kicsaptak a rendpárt kívánta mederből, s a rendpárt taktikai helyzete vált jól kiaknázható eszközzé az igazi ellenzék számára ama küzdelmében, amely virtuálisan a rendszer alapprincípiumai ellen folyt. Ez persze egyébként csak tovább nyugtatta ama figurák lelkiismeretét, akik „beálltak a sorba”, de erről később.

Jellegzetes története e korszaknak Gyurkó Lászlóé, aki 1956 után néhány hónapi börtönbüntetést szenvedett el egy november 4-e után kiadott illegális orszellenes röpcédula miatt, s aki ma országgyűlési képviselő, színházigazgató, sokat szereplő közéleti figura, Aczél György belső embere. Gyurkó személyes képlete voltaképp nem fontos (habár három esztendőn át nem találkozhattak értelmiségiek úgy, hogy személyéről és tetteiről ne beszéltek volna, annyira tömören illusztrálta a végbemenő folyamatokat). Csak annyit erről, hogy miközben minden tekintetben comme il faut személyiséggé lett, megtörténhetett, hogy a hetvenes évek első felében, midőn először jelölték Aczél – tehát a párt – intenciójára képviselőnek, egy vidéki gyűlésen Nemes Dezső, az öreg, eltökélt moszkovita, a Politikai Bizottság tagja, tehát igencsak hivatalos képviselője ugyanezen pártnak, ellenforradalmárnak titulálta. Miközben Gyurkó Leninről ír esszét és oratóriumot, patetikusán magasztalva az erőszak és a diktatúra lenini elvét, első ízben – s 1930 óta talán ez egész kommunista világ sajtójában egyedülállóan – merészel Trocki-jéről úgy írni, mint aki nem Lenin ellenfele volt 1917-ben, hanem a pétervári hatalomátvételt egyik vezére. Egyesek úgy vélik ekkor, Gyurkó azt hiszi magáról, hogy a rendszer meggyőződéses híve, valójában azonban fóruma, a Huszonötödik Színház az ellenzék számára jelent mozgási terepet. Mások ítélete szerint azt hiszi magáról, hogy ellenzéki, valójában a rendszer eszköze.

Hogy Gyurkó személy szerint valóban a rendszer eszköze volt, s hogy önmagában ráadásul még súlya sem volt, ékesen látható abból, hogy egy ideje senki sem beszél róla. Mégpe-

dig pontosan akkor vált érdektelenné, amikor elmúlt az a politikai nagyfeszültség, amelynek szikráit kipattantani munkássága kétséget kizáróan lehetőséget adott.

Bármily furcsa, időznünk kell Gyurkónál, mert históriája módot nyújt téziseink illusztrálására. Két szféra felé töltött be sajátos funkciót. Az egyik egy aránylag széles, politikailag eléggé tájékozatlan, elviselhető viszonyokra, de ugyanakkor nyugalomra vágyó, kicsit mindig kritikus, de azonnal meghunyászkodásra és békülésre is hajlandó, a kispolgárságba átnyúló értelmiségi réteg, amelynek életszínvonala feltétlen emelkedik, s amelynek tagjai a rendszer játékszabályait követve igyekeznek biztosítani személyes karrierjüket. E rétegeknek Gyurkó elmondta, hogy Lenin és az 1917-es forradalom nem olyan volt, ahogyan ostoba brosúrák és műveletlen szemináriumvezetők tanították, hanem emilyen volt – s máris óriási sikere lett, mert megajándékozta e rétegeket a brosúraszellelem legális megtagadásának a lehetőségével, ugyanakkor bizonyos ideológiai szenvedéstől is megszabadította őket, mert a Nyugat nyilvánvaló politikai, technikai, egyéb fölényével most megint szembe lehetett szegezni egy újrafogalmazott s ezzel megmentett pátoszt. Gyurkó e rétegeknek megírja *Szerelmem, Elektra* című tragédiáját, amely bár a rendszer nyílt apoteózisa, s Oresztésze, a „forradalmi réalpolitika” képviselője egy olyan hős, akiben a rendszer önmagáról alkotott vágyképe testesül meg, mégis hatalmas sikert arat. Részben azért, mert az 1957 utáni magyar irodalomban először festi a sztálinizmust (Aigiszthosz uralmát) egy minden tekintetben fasisztoid, elviselhetetlenül embertelen uralomnak, részben viszont azért, mert éppen eme radikalizmusával használhatóvá teszi a nyugalomra, belső egyensúlyra, csöndes tollasodásra vágyó rétegek számára ama másik állítását, hogy most már minden rendben van, részben pedig azért, mert ezt vitathatatlan magas nívón teszi, egy görög tragédia történetének mezében, miáltal az ismert, mindig hatásos élményt nyújtja nézőinek, hogy az író felnőtteknek tekinti, s egy magas rendű kultúra részeseivé teszi őket.

Ezen szférák vonatkozásában tehát Gyurkó esete a hammelni patkányfogó visszajára fordított története: míg amaz előbb kifuvólázta a városból a patkányokat, majd amikor az urak a férgektől megszabadulván, a kialkudott díj helyett kikacagták, bosszúból elvitte magával a gyerekeket. Gyurkó és a hozzá hasonlók szerepe az, hogy úgy lépnek fel, mintha a patkányokat akarnák összefogdosni, majd amikor ezzel kivívták a gyerekek bámulatát, az uraktól azért kapják a fizetséget, hogy most már a gyerekeket ejtsék rabul, oda terelvén őket, ahova az urak kívánják.

A másik szféra, amelyhez képest Gyurkónak szerepe volt, a valóságosan elégedetlen, viharos gyorsasággal radikalizálódó évtized eleji ifjúság. Az ellenzéki mozgalom alakulását boncolva még visszatérünk ehhez; itt az az érdekes, mi módon vált a Gyurkó-színház a mozgalom egyik legális góciává. Mindenekelőtt sajátos jellegével, mellyel harcot hirdetett az aporodott szalonszínház ellen, amely a harmincas évek óta tehetetlenül tengeti életét Budapesten, s amelyet a valódi paramétereit tekintve olyan mélyen és avítan polgári szocreal csak még életképtelenebbé tett. Gyurkó valaminő piscatori–meyerholdi képletből kiindulva minden biztonnal azt hitte, hogy a „forradalmi” színházat újítja meg, de egy rendszer mélyen rögzödött megnyilvánulási formáinak minden megkérdőjelezése a dolgok logikájánál fogva mindig rendszerellenessé válik. Így Gyurkó (s mögötte Aczél) hiába hitte esetleg azt, hogy magában a rendszerben rejlő lehetőségeket szabadít fel – lehetőségek bízvást felszabadultak, csak ezek nem a rendszer lehetőségei voltak, mert ilyenek nincsenek, hanem a rendszerből (tudva vagy tudattalan) szabadulni akaró erőik saját megnyilvánulásai.

A stílus ügyéhez közvetlen kapcsolódik a színház programatikusan fél amatőr jellege, az az hogy nyitva áll az újat, az új légkört, az aktív közösséget vágyó fiatalok előtt. Lesz még szó a színházi amatőr mozgalomról; mindenesetre a Gyurkó-színház e mozgalom egyik góca, s egyál-

talán, az akkori budapesti „underground” kádereinek egyik gyülekezőhelye lett. A *Szókratész védőbeszéde*, az évtized elején még tisztességes Fekete Sándor *Hőség hava* című drámája, Jancsó színpadi *Fényes szelek*je, Hernádi *Utópiája* megannyi tett volt, amely előadások közönsége túlnyomó százalékban fiatalokból rekrutálódott, akik politikai nyugtalanságukat, újat akarásukat élhették ki ezen színház nézőterén.

Gyurkó esete azért olyan érdekes, mert benne egyedülállóan olvadt össze a kettős hatalom kultúrpolitikájának két különmű funkciója: a szelepnnyítás és a valódi ellenzéki fórumok létrejöttének kénytelen-kelletlen engedése. Más nem kevésbé jellegzetes fórumok esetében ugyanis e két funkció széjjelvált.

Így kizárólag szelepfunkciót töltött be Komlós János volt ávós tiszt kabaréja, a Mikroszkóp Színpad, a korszaknak egy szimptomatikus, bár virágkorát csak később elérő figurája, Hofi; a televízió, a rádió, a sajtó elárasztása az úgynevezett „népszerű kultúra” ízléstelenségeivel, amelyeknek skálája a Horthy-korszakból örökölt legrosszabb fajta körüti édesbús magyarkodástól a Hacsék és Sajtó stílus kabarén át az infantilis slágerfesztiválokig terjedt. Valóban csak nevetségesnek minősíthető mindazon szociológusok erőlködése és bizonykodása, akik az ízlésfejlesztés lehetőségeit kutatják ama tények világánál, amelyek kétségkívül bizonyítják: e kormánynak tudatos programja a nemzet- és ízlésrontás, mert olyan tömegekre van szüksége, amelyeknek szellemiségét a táncdalfesztivál fejezi ki.

Másrészt persze tény, hogy az értelmiséggel elhíthetni, miszerint új helyzet keletkezett, csakis úgy lehetett, ha fanyalogva bár, de engedélyezik olyan góccok létrejöttét, amelyekben valóban új szelek fújnak. Így korlátozva, cenzúrázva, presszionálva és csorbítva mégis kénytelenek voltak dolgozni hagyni a Balázs Béla Stúdiót. Más kérdés, hogy éppen jó filmjeiket nyilvánosan soha nem forgalmazták, sőt a legjobbakat, például a *Határozatot*, amely már a kettős hatalom bukásának körülményeit leplezte le, be is tiltották. Mindazonáltal az évtized elején a BBS-vetítések a forradalmi ifjúság összefüvetelei voltak. (S megint más kérdés, hogy azóta a stúdiót is sikerült tönkretenni.)

Így még 1969-ben megjelent Konrád György fontos könyve, *A látogató*, Kardos G. György Izrael-trilógiájának első kötete, majd 1971-ben – a lengyel fanyalgás ellenére – a második kötet, a *Hová tűntek a katonák?*

Tény, hogy az amatőr színjátszó csoportok olyan műsorokat mutathattak be, amelyek bármely más szocialista országban elképzelhetetlenek voltak. Tény, hogy ugyan nem a központi kiállítóterekben, de a kerületi kultúrházakban rendszeresen kiállíthattak progresszív festők. Tény, hogy a beatmozgalom is politikai fórummá vált, különösen az egykori Illés együttes esetében. Tény, hogy Aczélék rettegve szemlélték az elszabadult folyamatot. Nagyon valószínű, hogy ezen ijedelem is közrejátszott 1973–1974-ben, amikor kapituláltak a Központi Bizottság antireformer frakciója előtt, s megszületett ama kompromisszum, amely nem számolta ugyan fel teljesen a reformpártot, de a kettős hatalomnak véget vetett.

A KETTŐS HATALOM A POLITIKÁBAN ÉS A GAZDASÁGBAN

Röviden ezzel is kell foglalkozni, másként ugyanis nem érthető a változások háttere. Világosan kell látni, hogy ez valódi kettős hatalom volt, nemcsak az uralmon levő párt két egymást kiegészítő technikája. A különbség az előző időszakokhoz képest abban állt, hogy azelőtt valamely reformintézkedés mindig csak a fenntartás nélkül elismert fennállónak valamely részleges módosításaként szerepelhetett. Egyszersmind valamely reformgondolat mindig csak a változatlan módon érvényesnek tekintett „marxi-lenini” állami ideológia valamely részleges kiegészítése, illetve konkrét alkalmazása lehetett. A hatalmi party mindig úgy folyt, hogy valamely reformer csoport bátoratlan indítványokat tett emennek vagy amannak a jelentéktelen módo-

sítására. A hetvenes évek elején viszont az történt, hogy bár maga a reform virtuálisan már megbukott, a reformpártnak az előző esztendőben végzett politikai munkája éppen ekkorra hozta meg gyümölcsét: hirtelen tucatjával bukkantak fel különféle központi grémiumokban olyan emberek, akiket a reform szele hozott fel az ismeretlenségből, azaz akiket még 1966–1969 között a reformerek káderpolitikája válogatott össze bázisul. Így keletkeztek olyan helyzetek éppen 1971–1972-ben, hogy a centrális fórumok tanácskozásain, értekezletein, döntéshozatalain nem a reformerek taktikáztak bátortalan ellenzékben, hanem náluk volt a hatalom, ők vindikálták maguknak a hivatalos álláspont képviselőit, s a magyar párt történelmében másodízben fordult elő (először 1954–1956-ban), hogy a mindenkori pártvonal konzervatív, begyöpösödött exponensei szorultak ledorongolt ellenzékbe. Nyilván nem szabad eltúlozni e folyamat méreteit, de olyan körülmények között, midőn az ország alapkörülményei semmit sem változtak, s midőn a Nyers-frakció gyakorlatilag már lemondott elgondolásainak végrehajtásáról, elhanyagolni sem szabad e tünetek jelentőségét. E körülmények szabta helyzet tette ugyanis lehetővé, hogy most már a párton belüli frakcióharcról viszonylag függetlenül valódi ellenzéki mozgalom bontakozzék ki, elérvén csúcspontját az 1972. és 1973. március 15-i tüntetésben.

A reform visszavonulása a gazdaságban nem ment simán. Mind az ipar menedzserei, mind a parasztok túl hamar beleszoktak a gazdálkodási lehetőségekbe, semhogy egyik napról a másikra veszélytelenül el lehetett volna törölni a reformot. Még hosszú ideig nem lehetett hathatósan hozzányúlni sem az önálló gazdálkodás, sem a viszonylagos termelősövetkezeti szabadság elvéhez, sem a munkavállalás szabadságához. Sőt, az 1973 elejéig tartó korszakot mindezen tekintetben még némi felfutás is jellemzi. Az iparban még szükségképpen futnak azon programok, amelyeket a reform jegyében indítottak útnak; a pénzgazdálkodási rendeletek apránként kezdik ugyan újra gúzsba kötni a vállalatokat, de az eljárás nagyon óvatos; a termelősövetkezetek még gyarapodóban vannak.

Ráadásul a politikai szféra említett káderhelyzetéhez hasonlóan a gazdaságban is számolni kellett a kádertényezővel. A reform alatt a káderek csak részben cserélődtek ugyan ki (így a szövetkezetekben a lendületes, kezdeményező figurák kerültek előtérbe), hanem a lényeg az volt, hogy általában felébredt az egész garnitúrában az eredményes és ésszerű gazdálkodás ösztöne s igénye. Az emberek megízlelték az újfajta tevékenységet, s ami a fő, éppen azért, hogy ténylegesen függött most már valami a cselekvésüktől, hatalomra tettek szert, és ekkor lehetett talán először azt mondani Magyarországon, hogy a gazdálkodók személyében egy minőségileg külön frakciója az uralkodó osztálynak áll szemben a párt- és rendőri bürokráciával, egy olyan frakció, amely tényleges hatalom felett rendelkezik, s amely ilyenként bázisa a kettős hatalomnak nevezett konfigurációnak. S ezen tényező a reform visszacsínálása közben úgy működött, hogy a menedzserréteg (ideértve minden érdekeltet a trösztvezértől a téveszkönyvelőig) foggal-körömmel ragaszkodott kivívott új helyzetéhez, vagyis ha valamely rendelet megszületését megakadályozni nem is lehetett, egy ideig rajtuk állt, szakembereken és végrehajtókon egy személyben, hogy azokat hogyan értelmezik, és milyen kibúvókat találnak. Hatalmuk forrása természetes: ők termelik a nemzeti jövedelmet. S mindaddig, míg a kormányzat szerint valamely princípiumnál fontosabb kérdés, hogy az ország jövedelme tízmillióval több lesz vagy kevesebb, addig nekik érveik vannak. Mihelyt a hatalmi struktúra úgy alakul, hogy a jövedelmezőség igénye ismét háttérbe szorul, vagy egyszerűen a kormányzat nem hajlandó megfizetni a nagyobb jövedelmezőség árát: a gazdálkodók nagyobb önállóságát, ezen osztálynak – mint az napjainkban is megfigyelhető – veszített ügye van. 1972-ben azonban valójában még a csúcson sem adták fel a harcot, így ezen év tavaszán nyilvános feszültség keletkezett a Szovjetunióval, amibe aztán Fock tulajdonképp belebukott.

Mindazonáltal a rendpárt már 1970–1971 folyamán teljes lendülettel ment át támadásba, s kiváló érzékkel hamisítatlan szociális demagógiával azon a ponton kezdte ki a reformot, ahol a néptömegek hallgatólagos egyetértésére számíthatott: a jövedelmek területén. A reform négy szférában ugrasztotta meg a jövedelmeket. A nyereségességi rendszer évi negyven-ötvenezres prémiumokat juttatott az ipar vezéreinek. A termelőszövetkezeti szabadság s főleg a melléküzemágak (az ipari szűk keresztmetszetek viszonyai között) sokmilliós bevételekhez juttatták a mozgékonyabb téeszeket, tehát növelték a „differenciális földjáraadék” hatását, s így a parasztgazdaságon belüli életszínvonal-különbségeket is. A reform ellentmondott volna önmagának, a nemzeti jövedelem növelési elvének, ha nem enged szabadabb teret a magánkisiparnak, ami viszont a fix fizetésekhez képest óriási jövedelmeket biztosított a „maszekoknak”, hiszen az állami ipar a lakosságot nem látja el. Gyors emelkedésnek indult egy új „alsó középosztály”, az üzemmérnökök, technikusok, főművezetők jövedelme, nem utolsósorban főálláson kívüli mellékes munkavállalás révén.

Minden ellenkező híresztelés dacára a reform közvetlenül szolgálta a munkásság érdekeit is, nemcsak a szabad munkavállalás biztosításával, nemcsak általában egy egészségesebb ipari fejlődés kilátásának felsejlésével, hanem jövedelmi téren is – habár nyilvánvaló, hogy olyan arányú jövedelememelkedésre, mint az említett rétegek, a munkásság nem számíthatott. S ezt használta ki az ekkor Gáspár Sándor, Biszku Béla és Németh Károly vezette konzervatív frakció. Megindult az agitáció a nagy jövedelmek ellen, amely hol a menedzsereket, hol a maszekokat, hol a téeszek melléküzemágait vette célba. S céljukat apránként el is érték, hisz természetesen nekik dolgozott az idő. A nyereségességi prémiumrendszert villámgyorsan módosították. Újra adóztatni kezdték egyre fokozódó mértékben a kisiparosokat. A melléküzemágakat igyekeztek leállítani részint leváltással, tönkretétellel, részint általános érvényű rendeletekkel, részint megfélemlítéssel, amennyiben már 1972-ben kezdtek „pénzügyi visszaélések” címén bíróság elé állítani egész téeszvezetősegeket.

Jellemző azonban a szocialista rendszer egész politikumára, hogy miközben késhegyig menő harc dúlt, s lassan, de biztosan fűrészelték el a reform pilléreit, a sajtó és a KB-ülések határozatai változatlanul arról beszéltek, hogy a reform „bevált”, a „párt tovább halad ezen az úton”, és a többi.

AZ ELLENZÉKI HULLÁM

Eme légkörben kapott erőre egy rövid történelmi órára az új ellenzék, amelyben az ötvenhatos „revizionistáknak” csekély szerepük volt: ők örültek, hogy elhelyezkedhettek, s többnyire a szakmájukban dolgozhattak. Sőt, többen tudományos fokozatot is szereztek. Bár kétségtelen, hogy a kettős hatalom reformer frakciója felhasználta e személyeket bizonyos demonstrálásra: olyan gesztusokat engedett meg magának – jó álláshoz vagy éppen szerephez juttatást, kitüntetést és hasonlót, amelyek hivatva voltak azon benyomást kelteni az értelmiségben, miszerint a rendszer – helyesebben ezen frakció – „békül az ötvenhatosokkal”, a kezét nyújtja, azaz jószerével az ötvenhatos ideológiához való közeledés kísérletével kacérkodik. Az „ellenforradalomról” való megemlékezésekben mind kevesebbet emlegetik „Nagy Imre és csoportja” árulását, a németellenes függetlenségi mozgalomra való visszaemlékezésekben pedig az 1956-ban kompromittált háború előtti vezető kommunisták nevét is meg szabad említeni. Mindazonáltal személy szerint ezen embereknek az ekkori mozgolódásokban nem lehetett szerepük.

Az ellenzéki szellemiség egyik góca Lukács György és a körülötte csoportosuló Heller-Fehér-féle társulás volt, az úgynevezett „Budapesti Iskola”. Ezen kört személyes összeköttetések fűzték a Szociológiai Intézet ekkor már leváltott igazgatójához, Hegedüs András volt miniszterelnökhöz, továbbá Szelényi Ivánhoz és Konrád Györgyhez. Személyes áttételek révén

kapcsolatba kerültek az 1968-as bölcsészkar „maoista per” egykori vádlottjaival is, s ezen a szálon szélesebb ifjúsági körökkel. Ezen körök szellemiségét a rendszer filozófiai és szociológiai kritikája határozta meg, amelyben első helyen állt a bürokrácia és a terror elleni harc, valamint a demokratizmus követelése. Fontosságukat jellemzi, hogy míg Aczél és köre rendkívüli harcokat vívott a rendpárttal, s ezen ellenzékiek csak következetesebben fogalmazták meg azt, amit Aczél is képviselni hirdetett, eme következetességük már nem volt tűrhető, már kívül esett a rendszer által elviselni képes kereteken (bár soha egyetlen szóval sem vonták kétségbe magát a rendszert, ilyesmi egyszerűen nem volt elképzelhető), s így állt elő ama taktikai helyzet, hogy Aczél – saját pozícióinak mentésére – inkább feláldozásuk mellett döntött: már 1971-ben, a kettős hatalom virágkorában úton-útfélen rendszeresen támadta őket, a „marxizmust” stb. hiányolva álláspontjukban.

A Heller–Széleányi-vonal azonban nem ismerte fel azt, hogy egy olyan országban, ahol az alapkérdés a nemzeti függetlenség, és a kizsákmányolás mellett a másik országos jelentőségű feszítőerő a nemzeti érzés, pedig még egy időzűjelben életképes ellenzékiesség sem képzelhető el a nemzeti érzület ideológiájának kidolgozása nélkül. Olyan embereket, akik csak a nembeli lényegről filozofálnak, könnyűszerrel el lehet szigetelni, s midőn lelőik őket a színről, senki sem fog bánkódni utánuk. S megtörtént azon tragédia, hogy a nemzeti érzület ideológiájának kidolgozása olyan emberek kezébe került, akiknek ellenzékiessége enyhén szólva nem volt egyértelmű, mint Fekete Gyula vagy a minden ideológiai skrupulus híján lévő, mélyen reakciós, demagóg Király István. Igazi magyar tragédia – amelyhez fogható nem volt egyetlen másik szocialista országban sem, ahol egyáltalán létezett ellenzéki potenciál –, hogy míg a nemzetiek szemében Hellerék egyszerűen a hivatalos ideológia, a „marxizmus” egyik változatát képviselték, tehát ugyanolyan árulók vagy éppen zsandárok voltak, mint a hivatalos ideológusok, addig Hellerék és táboruk szemében a „nemzetiek” funkciója csak az volt, hogy nacionalista demagógiába burkolják bele a rendszer melletti agitációt, tehát ugyanolyan árulóknak bizonyultak, mint a hivatalos ideológusok. Ily módon a rendszernek sikerült elérnie, hogy a magyar értelmiségiek kölcsönösen vagy rendőrspiclinek, vagy a haza, illetve az ellenállás árulójának tekintsék egymást. Mindez kezdettől benitotta a mozgalom alakulását.

Az évtized eleji ifjúság kiváló politikai ösztönét dicséri, hogy ennek ellenére mégis megindult valami, mégpedig olyan valami, ami egyesítette a demokratikus és a nemzeti ellenállás princípiumait. Pillanatok alatt kiderült, hogy ama fiatalokban, akik vagy az Illés-klubban, vagy különféle szociológiai vizsgálatokban, vagy amatőr színjátszó csoportok körül a kultúrotthonokban tömörültek, tehát kétségbevonhatatlan „urbánus” góccok által kapcsolódtak az ellenzékhez, rendkívül erős a nemzeti érzület. Tévékenyen, szinte a semmiből, irányítás nélkül, a hivatalos propaganda „feje felett” maguknak fedezik fel a népi kultúra kincseit. A prononshírozottan „vörös” csoportosulások archaikus népdalokat adnak elő műsoraikban. Ezrével kezdnek Erdélybe zarándokolni. Mígnem 1972. március 15-én naivan és kezdetlegesen, de világosan, érthető módon adnak kifejezést abbéli álláspontjuknak, hogy a nemzetek függetlensége elleni harc és a tömegek rendszerellenes demokratikus forradalma egy: sok százan e napon tenyéryi háromszínű kokárdájuk közepére Mao-jelvényt tűznek.

Mint említettem, az ellenzéki ifjúsági tömörülés egyik féllégális góca a Gyurkó-színház. Itt ez idő tájt mindenki megfordul, akinek az új szellem élesztésében valaminő aktív szerepe van. A másik fontos, szórványosabb góc az amatőr mozgalom. Sajátos módon vált alkalmassá ezen akkoriban kevésbé ellenőrzött fórum a politikai önkifejezésre. Eltartott egy évig is, míg a rendszer felismerte a veszélyt, s részben ököllet, részben módszeres züllesztéssel, átszervezésekkel és hasonlókkal szétűzta. Pedig, ismétlem, kulturális alkotásnak is újdonság volt, ami itt

történt: egyszerre sarjadt az aszfaltból és a nemzeti érzületből. Persze nem véletlen, hogy ezt az alkotóerőt a politikai feszültség szabadította fel. Műsoraikban a városi proletár nyomorától a rendőrterroron, a kispolgári közönyön és az egyéni élet kilátástalan sivárságán át a megszállt ország panaszáig minden napirendre került.

A mozgalom 1972. március 15-én érte el első csúcspontját, amikor a fiatalok az ünnepség hivatalos részének lezajlása után nem akarták elhagyni a színteret, hanem tovább énekelték az egyébként hivatalosan kodifikált nemzeti és mozgalmi dalokat. A rendőrök megállapították, hogy a hivatalos programnak vége, távozásra szólították fel a jelenlévőket, s amikor azok nem engedelmeskedtek, megkezdődött a gumibotózás. Ez olaj volt a tűzre, a Belváros késő estig rajzott a kis tüntető, éneklő, szállingózó vagy vonuló kokárdás csoportoktól. A fiatalok történelmet írtak e napon: 1956 óta ez volt Magyarországon ez első rendszerellenes utcai megmozdulás. A kormány a rendőrséggel együtt olyan döbbenet állt szemben a jelenséggel, hogy hirtelenében letörni sem lehetett.

Nem véletlen, hogy a csúcspont időben egybeesett a reformpárt utóvédharcának csúcspontjával. Ebben a márciusi hónapban történt, hogy a moszkvai tárgyalásokról visszatérő Fock miniszterelnök repülőtéren nyilatkozatában nyilvánosan bírálta a Szovjetuniót amiatt, hogy nem hajlandó garanciát vállalni az ország hosszú távú fejlesztési terveinek megfelelő öntvényellátásért. Erre szintén nem volt példa az utóbbi tizenhat évben. S ez év április 3-i ünnepségén az Operaházban Németh Károly, a budapesti PB titkára volt a protokoll-lista vezetője. A rezsim nyíltan tudtára adta az oroszoknak neheztelését.

Az ellenhatás természetesen nem váratott magára. A rendpárt fölhördült, s már a nyár elején elterjedt, hogy Kádár hetei meg vannak számlálva: Brezsnyev idején, és leváltja. Csakugyan, szeptember folyamán mindenki radikális fordulatra, a Kádár-rezsim bukására számított.

Brezsnyev csakugyan jött, de Kádárt nem váltotta le. A színpalak mögött azonban létrejött a kompromisszum. A reformpárt, hogy pozícióit mentse, belenyugodott az új feltételekbe, de mint azt 1973–1974 eseményei mutatták, önálló pártként való létezésének hónapjai meg voltak számlálva.

1973–1974-TŐL NAPJAINKIG: FORDULAT, ÚJ MODUS VIVENDI VAGY ÚJ HELYZET?

1972–1973 telén meggyorsult a KGST-be való „visszaintegrálódás” folyamata, valamint megindult a reformot tovább korlátozó rendeletek özöne. A gazdasági szférán túl is mindenütt előtérbe került a rendcsinálás feladata, az Aczél-féle „liberalizmus” következményeinek eltakarítása, a „fellazítás” elleni harc.

Lökést adott ennek az 1973. március 15-i tüntetés is, amelyre a rendőrség ezúttal készült ugyan, de hiába: a megmozdulás talán még nagyobb méretű volt, mint az előző évben, sőt egy-két rövid szónoklat is elhangzott, egy-két helyen nyíltan tüntettek a megszállás ellen. Viszont a megtorlás is alaposabb volt: a rendőrség részben összeverte a Belváros utcáiba beszorított fiatalokat, részben akinek lehetett, elvették a személyi igazolványát, s ezeket később nagyrészt kizárták az egyetemről.

Megindul a rendcsinálás ideológiai fronton. 1973 márciusában minden előzetes bejelentés nélkül leváltják a *Filmkultúra* szerkesztőjét. Április elején egy nagy nehezen „szamizdatnak” minősíthető kézirat ürügyén, amely Marx értékelméletét elemzi, ideológiai vésztorvényszéket tartanak a Heller-csoport felett (az Akadémia keretei között), s menesztik őket állá-

saikból. Májusban perbe fogják Haraszi Miklóst a Vörös Csillag Traktorgyárról írt szociográfiai riportja miatt, amelyet állítólag terjesztett, habár előzőleg kiadásra ajánlotta fel a Magvető Könyvkiadónak, valamint a *Szociológia* című folyóiratnak. Kádár a KB novemberi ülésén részletesen elemzi a helyzetet, s március 15-e, a Heller-ügy, valamint a Haraszi-ügy kapcsán arról beszél, hogy az országban megélénkült a „reakciós erők” tevékenysége. Ezt az állásfoglalást természetesen a rendpárt diktálja. Gáspár hatalomátvételre készül; ismét arról suttog mindenki, hogy Kádár megy.

Ebben a légkörben ül össze a KB 1974. március 19-én. A rendpárt ebben a menetben teljes győzelmet arat: politikai bizottsági tagságuk meghagyásával leváltják tényleges hatalmi funkcióiból Fehér Lajost, Fock Jenőt, Nyers Rezsőt, nyugdíjazzák Ajtay Miklóst. A pártból Aczelt is leváltják, de neki sikerül megszereznie a miniszterelnök-helyetességet, s volt pártfunkciójába saját emberét, Óvári Miklóst juttatnia.

Másodszor, s ez tán még lényegesebb, a KB határozatot hoz a munkásosztály helyzetéről, amelynek első fejezete a munkásosztály fogalmának definíciója. Ebből kiderül, hogy a munkásból lett politikai funkcionárius hivatalára és szerzett végzettségére tekintet nélkül munkásnak tekintendő, de a munkásból lett gazdasági funkcionárius többé nem tekintendő munkásnak, hanem értelmiségi. Értsd: a gazdasági funkcionárius nem tagja az „uralkodó osztálynak”. Megtörtént tehát a menedzserek látványos eltávolítása a hatalomból, a pártapparátus javára dőlt el azon többéves küzdelem, amely a pártapparátus és a szakapparátus között a befolyásért folyt.

Illetve eldőlni látszott. Hetek alatt kiderült ismét az az igazság, hogy a helyzet nagyon sok mindent megszab: gyökeresen másként politizálni, gazdasági és társadalmi kényszereket figyelmen kívül hagyni ez a csapat sem tudott. E garnitúra semmitől sem irtózik annyira, mint az olyan katasztrófapolitikától, amely ismét egy 1956-os helyzethez vezetne.

Ezen tekintetben valósággal jól jött a rendpárt maradványainak az 1973-as olajpánik, majd a tőkés világgazdasági válság kísértete, olyan értelemben, hogy a Magyarországot erősen sújtó külpiazi bonyodalmak váratlanul óvatosságra és realizmusra kényszerítették az új embereket, lehetetlenné tettek minden kalandor radikalizmust, amely a reform alapintézkedéseinek végleges felszámolásával már a lakosság elemi ellátását veszélyeztetné.

Ilyen módon egy újfajta ellentmondásos helyzet keletkezett. Egyfelől az ország fellélegzett, mert miután mindenki attól félt, hogy Némethék tűzzel-vassal fogják felszámolni a reformot, már 1974 júniusában hangoztatni kezdték, hogy semmi sem változott. S közvetlenül csakugyan nem.

Másfelől azonban lassan, de biztosan – már a dolgok ereje folytán is – fölénybe kerültek azon erők, amelyeknek legalábbis nem volt fontos a reform maradványainak mentése, amelyek intézkedéseikben legalább a könnyebb ellenállás felé haladva egyre szűkítették a reformszellem érvényesülési terepét.

A kisiparosokat új adókkal olyan mértékben megszorították, hogy 1974–1976 folyamán ismét tömegesen kezdtek visszaadni az ipart, sőt közvetlen agitációval, nyomással is igyekeztek rábírní őket üzemeik becsukására.

Az új földtörvénnyel megszüntettek mindennemű elvi különbséget az „állami” és a „szövetkezeti” földtulajdon között, létrejött az egységes szocialista földalap; egyszersmind kimondták, hogy köztulajdonban lévő föld többé nem ruházható át semmilyen formában magántulajdonba.

Újabb nyomás indult a még nem szövetkezett parasztoknak téeszekbe való kényszerítésére, rábeszéléssel, kényszertagositással és hasonlókkal. Egyszersmind létrehoztak egy új formát, a mamut-téeszt, amelynek méretei csak a háború előtti nagybirtokhoz foghatók, s amelyben a tagságnak gyakorlatilag már semmiféle beleszólása sincs az ügyek menetébe: tényleges hely-

zetét tekintve már nem szövetkezeti tag, hanem a „szövetkezetnek” mint jogi személynek a bér munkása.

Az iparban lassan, de céltudatosan visszaállították a párt hatalmát. A pártszervezetek vezetőinek beleszólása a termelés ügyeibe ismét olyan lett, mint a reform előtt.

Módszeres alapossággal váltották le sorra – elsősorban a mezőgazdaságban, de részben az iparban is – a reformszellemű tevékenység legkövetkezetesebb képviselőit, s némelyiket még bíróság elé is állították. Két év alatt sikerült jórészt kiölni azon kezdeményezési kedvet, amely az évtized legelejét jellemezte.

Mindezt azonban – és ez még mindig érvényes – ezen garnitúra úgy műveli, hogy közben bizonyos határok között marad. Ami 1974–1975 óta folyt, nem nevezhető katasztrófa politikának, hanem csak egy szerencsétlen politikának, amely az országot ugyan nem szakadékba sodorja, csupán lassan teszi tönkre. Afféle vizenyős helyzet van, amelynek princípiumait részben senki sem meri, részben senki sem tudja megfogalmazni.

Felettebb jellegzetes a kultúrpolitika alakulása, ahol is Aczélnek sikerült visszaszereznie gyakorlatilag teljes hatalmát, anélkül, hogy formailag megváltozott volna a helyzet: nem a párt-központhban, hanem a miniszterelnökségen diktált.

Ahhoz képest, hogy mi lett volna várható az 1974. márciusi órségváltás után, tulajdonképp kevesebbet szűkült a szellemi szabadság, de szűkült. Hanem azt, hogy az értelmiség most nem nyugtalankodik, részben egy új, elég bölcsen alkalmazott taktikai elvnek köszönheti a rendszer. Ez abból áll, hogy látszólag a nyilvánosság elé engednek olyan termékeket, amelyek olykor az egyszerű embert megdöbbenítő merészséggel nyúlnak lényeges kérdésekhez. Hogy látszólag, az úgy értendő, hogy rendkívül kicsiny példányszámban, hogy egy vagy két előadásban, hogy az egyszerű dolgozó életviteléből kieső időpontban, hogy szűk értelmiségi körnek szánt keretek között stb. Majd ezután ahelyett, hogy e megnyilvánulásokat a szokott módon támadnák, éppenséggel feldicsérik őket, s úgy állítják be, mintha a rendszeren belül volnának, amittől bizonyos értelemben csakugyan belül kerülnek a rendszeren. Vagyis amit Marcuse mond a kapitalizmusról, hogy olyan hajlékonyá vált, annyira beépít, beszív magába minden megnyilvánulást, hogy nem lehet többé ellenzékinek lenni. A helyzet persze csak formailag hasonló, úgy, ahogyan itt vázoltuk.

Egyidejűleg ennek és más taktikai eljárásoknak a kombinálásával sikerült elzúllasztani, megrothasztani, jelentéktelenné és értelmetlenné tenni az egykori góccokat, a Gyurkó-színházat, a Balázs Béla Stúdiót, az amatőr mozgalmat, némely folyóirataikat s talán az egész magyar filmgyártást.

A magyar értelmiség nagy apátiában él, amelynek megértéséhez előbb egy tekintetet kell vetni az általános közszellemre.

Másfél-két esztendővel ezelőtt magyar sajtóorgánumok sokat és riadtan cikkeztek az úgynevezett „kispolgáriságról” és „privatizálódásról”. Persze a rendpárt szócsövei úgy állították be a dolgot, hogy ez a reform egyik átkos következménye. A dolog annyiban igaz, hogy egy olyan országban, ahol közélet nincs, ahol az emberek érdekeik vagy elgondolásaik védelmére vagy érvényesítésére semminő autonóm nyilvánulást, szervezett alakot nem produkálhatnak, s ahol egyszer hosszú idő után végre felcsillan valamilyen viszonylagos jólét megteremtésének kilátása, csak természetes, hogy mindenki ennek lát neki. Egyébiránt csak mulatni lehet a sajtó tettetett ámulásán és krokodilkönnyeiben, midőn azt kérdi: „vajon miért gubóznak be az emberek a magánszférába”, mikor a kérdésben benne van a válasz: „mert nem létezik semmiféle más szféra”. Mindazonáltal tény, hogy e folyamat vesztes méreteket és időtlen formákat ölt.

A mindennapi élet feletti szoros politikai-ideológiai-rendőri kontroll megszűnésével és a biztosítottabb anyagi lét felcsillanásával kiképződött egy olyan nemzeti közmegegyezés, amely-

nek jegyében mindenki kölcsönösen elismeri a másik jogát magánérdekeinek követésére. Ezen szellem érvényesülése megmaradhatott volna legális, társadalmilag ellenőrizhető mederben olyan esetben, ha a reform ennek kereteit következetesen biztosítja, s mintegy intézményesítheti. Jelen körülmények között azonban a szerzési ösztön kénytelen volt olyan módon „illegálisba vonulni”, hogy magát a szigorodó-merevedő gazdasági szabályozás és ellenőrzés réseibe befúrva kihasználja ama körülmény teremtette lehetőségeket, hogy a gazdasági szervezetek működése mindinkább akadozik, ám a szervezetek felelőseinek létérdeke, hogy ez ne vevődjék észre, ezért elnézik alkalmazottaiknak, hogy az állami tulajdont képező, a normálisnál valamivel hiányosabb cikkek forgalmát magánüzletté változtatják. Gyáron belül és kívül, nagy- és kiskereskedelembe, az anyag- és áruellátás minden szintjén kiterjedt, finom szövésű kéz kezelt mos kölcsönösségi rendszer működik, egy-egy élelmesebb szakmunkásnak, művezetőnek valóságos üzleti hálózata van.

A korrumpálódás átjár szinte minden szervezetet. A mérgezés előrehaladottságát már nem is az esetek gyakorisága mutatja, hanem a nyíltság, amellyel mindez folyik. Állami ásatás bejáratánál állami őr mondja a behajtani kívánó gépkocsivezetőnek: „Uram, szigorúan tilos! Csak megfelelő ellenszolgáltatás fejében engedhetem be, mert kiteszem magam annak, hogy letolnak.” S itt nemcsak az a baj, hogy pénzt fogad el, hanem az is, hogy nyíltan kéri, s legfőképpen az, hogy tudja, az, aki letolná, nem fogja ezt tenni, mert tudja, hogy e tilalom az őrnék mellékkereset forrása, s ezen mellékkeresetet különféle rafinált formákban lehetséges sztrájkolás, nehézségtámasztás terhe mellett nem veheti el tőle. Magyarán – s ez így van az egész vonalon – a beosztottak megteszik főnökeiknek azt a szívességet, hogy dolgoznak annyira, amennyire ahhoz szükséges, hogy le ne bukjanak, azzal a feltétellel, hogy nem nyúlnak illegális – de köztudott – magánkereseteikhez.

Ennek azután két következménye van. Az emberek magánkereset kicsikarása végett látzatnehézségeket támasztanak olyankor is, amikor nincs nehézség, ami miatt egyre több a zökkenő és a kár az egész termelésben és kereskedelembe; olyan munkafolyamatok pedig, amelyekben külön keresetekre semmiképp sincs kilátás, úgy végeztetnek el, hogy abban nincs köszönet. S a munkavégzés minősége az utolsó két év folyamán nemcsak a termelésben, hanem a hivatali gépezetben is meredeken romlott. A közöny, az apátia, az elvégzendők iránti tökéletes érdektelenség sűrű, áporodott levegője honol közintézményeinkben.

Ilyen körülmények között az értelmiség először is elvesztette hitét munkája értelmében. E hanyatló közszellem, általános munkaerkölcsi és termelékenység romlás láttán tehetetlennek érzi magát, s aki ezzel szembeszáll, bolondokházába való: Don Quijotének. Másrészt nap mint nap kénytelen belelátni a programok felső és középszintű kiküszöbölhetetlen abszurditásaiba, amelyek vagy KGST-kényszerekből, vagy egy önmagát kontrollálni képtelen gépezet egyszer már lavinaként elindult s többé megállíthatatlan folyamatainak öntörvényeiből erednek. A szakértelmiségi igyekszik elvégezni munkáját azon a minimumszinten, amiből nem lehet baja.

Persze ha azt vesszük, hogy a szocialista rendszerben az uralkodó rétegek elsődleges célja nem a lendületes gazdasági növekedés biztosítása, hanem a hatalom szilárdsága (s ezért is a gazdaságtól megkívánt létfontosságú minimum a hadipotenciál garantálása, bár néha még ez is sok), akkor kialakult állapotaink a rendszer ezen exponensei szempontjából rendben vannak. Minden olyan lendületet, amely veszélyeztethette volna a status quo falait, sikerült megtörni: a közöny és az apátia mindig jobb, mint a túlságos tettvagyó izgatottság. S a rendszer bölcs. Mert ezen apatiának köszönhető, hogy ama népi demokráciák közül, amelyeknek értelmisége – történeténél fogva – ellenállásra predesztinált, a magyar az egyetlen, amely nem mozdul, de midőn egy gyenge szellőcske megrezdült, rémülten meg is tagadta azt.

1974–1975 óta alapvető változások történtek némely szocialista országban. A szovjet diszsidensek akciójára egy világ figyel. A cseh chartisták lehetetlen feltételeik között folytatják harcukat. A lengyel munkásvédő bizottságok tevékenysége szakadatlanul nyugtalanítja a kormányt. A szocialista rendszerek hagyományos belső biztonsága megingott. Az ellenálló értelmiség és munkásság rákényszerítette a kormányokat bizonyos tények tudomásul vételére. S hiába számolnak le egyénekkkel, ezek már élő mozgalmak, amelyek talán egy jobb jövőt készítenek elő.

Vajon mi az oka a magyar értelmiség mozdulatlanságának? Mi az oka annak, hogy bár az embereknek rossz a közérzetük, hogy látva látják, a dolgok egyáltalán nem előre mennek, hogy időről időre torkig vannak a napi és a heti sajtó szemfogatásával és hazudozásával, akár Kosuth Lajos díszmagyaros portréja van a címlapon, akár az „előítéletes gondolkodást” ostorozzák „haladó szellemű zsurnaliszták”, ennek ellenére nemhogy nem fogadták lelkesen, fellélegezve a magyar „Harmincnégyek” 1977. januári akcióját – hogy végre nálunk is történik valami –, hanem éppenséggel elhatárolták magukat tőle?

Vajon elegendő magyarázat-e, hogy a magyar értelmiség lelkébe 1956, majd az azt követő, 1975-ig tartó hullámzások után túlságosan mélyen beette magát a kilátástalanság érzése; hogy túlságosan reménytelennek látszik bármi változásra számítani, s ha alapvető változás nem várható, minek a bőrünket egyébként a vásárra vinni? Nem itt a dolog nyitja, mert ez még nem magyarázná azon heves ellenkezést, amelyet a „Harmincnégyek” akciója kiváltott.

Az eldöntendő faktor ott van, hogy a magyar értelmiség ezen utóbbi tizenöt esztendőben, attól kezdve, hogy a rezsim a megtorlást lezárván hozzáfogott kialakítani saját arculatát, túlságosan rásiklott a rendszer vágányaira. Túlságosan komolyan vette az uralkodó réteg különböző csoportjai között folyó harcokat olyan értelemben, hogy minduntalan igyekezték a reformpártot támogatni, elhittette önmagával is, hogy a történelmi feladat a fennálló rendszer javítása. Ennek két következménye lett. Először is minduntalan megfontolás tárgyává tette, hogy nem árt-e valami a reformpártnak, már tudniillik nem „kompromittálja-e” túlságosan a rendpárt szemében. Volt azonban e kapitulációs politikának egy érdekes másik következménye is. Ha az értelmiségi ellenzék produkált valamely fontosabb megnyilvánulást, akkor azt ezen jellemzett taktikai konstellációban lehetőleg minél kevésbé nevezték nevén, lehetőleg minél inkább úgy tüntették fel, hogy korántsem ellenzéki, hanem igenis a rendszerhez tartozó megnyilvánulásról van szó, amivel éppenséggel valóságosan elősegítették, hogy minden csakugyan magának a rendszernek a megnyilvánulásává váljék. Vagyis az értelmiség azon jelszó által, hogy óvni és támogatni kell a reformpártot, valamint azon jelszó által, hogy le kell tagadni – elfogadtatása végett – tulajdonképpen ellenzékiességét mindannak, ami ellenzéki, valójában feladott mindennemű rendszertől független, rendszeren kívüli mércét. Ezáltal ideológiailag kötötte magát olyan gúzsba, hogy lehetetlenné vált felismernie ama történelmi pillanatot, amikortól fogva nem lehet, nem szabad többé a rendszeren belüli változásokat várni, nem lehet, nem szabad többé a rendszer diktálta játékszabályokhoz igazodva politikai ténykedésnek feltüntetni azt, ami már csak ártalmatlan s következménytelen bohóckodás. Nem lehet, nem szabad, mert az idő eljár, a történelmi konstelláció megváltozott, s amely nemzet értelmisége nem talál el az öneszmélés új formáihoz, az anakronizmussá válik, széthullik, tartását veszti, s nem lesz képes sem gondolati, sem erkölcsi tőkét továbbadni olyan nemzedékeknek, amelyek esetleg már meglátják egy új állapot bekövetkeztét.

S nem is csak erről van szó. Minél makacsabb, kiirthatatlanabb, tántoríthatatlanabb az ellenállás, annál inkább eljut a visszhangja olyan tömegekhez is, amelyek teljesen politikán kívül élnek, s annál kényelmetlenebb helyzetek keletkezhetnek a kormányaik számára. E helyzetek kényelmetlenségét az emberek felismerhetik, s még tovább mehetnek. Kialakulhat olyan

állapot, amelyben – hacsak nincs háború – a kormányok örökös kapkodó defenzívába szorulnak, s az ilyen általános konstelláció megkönnyítheti az olyan nemzetközi döntések létrejöttét, amelyek értelmében a Szovjetunió kénytelen lesz némileg nagyobb mozgási szabadságot tolerálni a népi demokráciáknál. Ezen új helyzetben egy arra felkészült értelmiség szükséges, amely jobb irányba terelheti a dolgokat.

A magyar értelmiséget egyelőre sikerült megosztani, korrumpálni, megfélemlíteni, megzavarni és cselekvésképtelenné tenni. Ezen állapot azonban nem tarthat örökké.

RAINER M. JÁNOS

KÉMEINK AZ OXFORD STREETEN ESETTANULMÁNYOK A MAGYAR HÍRSZERZÉS TÖRTÉNETÉBŐL, 1957–1967

Amióta az úgynevezett ügynöktörvény hidat vert a magyar diktatúra és demokrácia között azzal, hogy lényegében törvényesnek, visszamenően alkotmányosnak mondotta ki a magyar hírszerzés (és kémelhárítás stb.) 1989 előtti tevékenységét, még az e téren szokásosnál is nagyobb homály borul az állambiztonsági szervek e részlegeinek történetére. Miközben „a belső reakció elhárítására” szerveződött egységek munkájáról mind több tanulmány jelenik meg, a határon túli operatív és más akciókról hallgatni kényszerül a történeti irodalom. Néhány kivételes esettől eltekintve ugyanis az eredeti források hozzáférhetetlenek, az intézményi folytonosság az irattárakban porosodó dossziékat a mai feladatok ellátásához szükséges (elő) iratanyagoknak vagy szigorúan védett államtitoknak, ezért kutatás elől elzárandónak minősítette. E szempontok minden komolysága ellenére a törvényalkotók úgy érezhették, hogy inkább árt-hat (vélt) érdekeiknek, ha némely hírszerzési iratokat állami őrizetben tartanak. Ezért a törvény adta lehetőséggel élve az elmúlt években a nemzetbiztonsági szolgálatok bizonyos számú (néhány száz) 1948 és a hatvanas évek vége között keletkezett, s akkor lezárt (irattározott) hírszerzési dossziét átadtak a Történeti Hivatalnak. Néhány százat – a vélhetően sok ezerből. Az alábbi írás ezekre, pontosabban ezek némelyikére épített. Ha más nem, az nyomban kiderül belőlük, hogy csak nagyon korlátozott érvénnyel lehet következtetéseket levonni mindabból, ami a rendelkezésünkre áll. Nem is ez volt a célunk. Inkább az, hogy rámutassunk, mennyire rendszerspecifikus volt a magyar kémek tevékenységi köre – az ebből adódó erkölcsi és politikai következtetések pedig akár esettanulmányokból is levonhatók (már ha le akarják vonni őket...).

Esettanulmányaink az 1956 utáni magyar emigrációval, annak szervezeteivel és egyes személyiségeivel kapcsolatosak. Nem gondoljuk, hogy a magyar hírszerzés kizárólag a politikai emigránsok megfigyelésével, a velük kapcsolatos adatok gyűjtésével, befolyásolásukkal, beszerzésükkel stb. foglalkozott. Nyilvánvalóan folytattak katonai, politikai, gazdasági hírszerzést is, amint azt néhány 1990 után leleplezett hírszerző szenzációs „sztorija” is bizonyította. De aligha ezt, sokkal inkább az előbbit, a külföldre távozott, ott továbbra is magyarként és politikusként vagy politikáló értelmiségiként élő személyekkel való „foglalkozást” érezték fő feladatuknak.

Külföldi hírszerzést az 1946 októberében Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya néven formálisan önálló állambiztonsági szervezet is végzett, II. alosztályának egyik feladata már akkor a magyar emigráció figyelése volt. 1948-ban a hírszerzés betagozódott az ekkor létrehozott Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóság B ügyosztályába, s gyaníthatóan az addig sem túlságosan jelentős szervezeti egység még inkább háttérbe szorult. Ezzel párhuzamosan, sőt valószínűleg sokkal professzionálisabb szinten folyt a határon túli hírszerzés a Hon-

védelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályán egy régi szakember, Gát Zoltán ezredes vezetésével, mindaddig, amíg 1949 legvégén létre nem hozták az önálló Államvédelmi Hatóságot. Gátot a Rajk-perrel kapcsolatban letartóztatták, a teljes hírszerzés az ÁVH I. (hálózati) főosztályához került, olyan jelentőségű területekkel együtt, mint a belső reakció elhárítása, a kém- és szabotázselhárítás. A magyar hírszerzés kezdettől fogva a szovjet állambiztonság közvetlen felügyelete alatt állt (ahogyan az egész állambiztonság). A katonapolitikai osztály vezetője, Pálffy György beszervezett szovjet ügynök volt, az ÁVO–ÁVH helyettes vezetői, Kovács János, majd Szűcs Ernő ugyancsak.¹

Farkas Vladimir, aki a magyar állambiztonsági szolgálat vezető beosztású munkatársai közül jószerével egyedül tárta nyilvánosság elé múltját, emlékiratában viszonylag részletesen leírta, hogyan kapott megbízást 1950-ben az ÁVH határon túli hírszerző (VIII.) főosztályának megszervezésére. Az erre vonatkozó kezdeményezés Moszkvából eredt. Ezt megelőzően Farkas szerint „az ÁVH határon túli hírszerző tevékenysége teljesen jelentéktelen volt. Még az 1946–1947-es évekhez képest is, amikor az ausztriai magyar emigráció szervezeteibe próbáltak beépülni.”² Farkas leírása szerint a végül 1951-ben önállósuló főosztály öt szervezeti egységből állt: angol–amerikai, nyugat-európai, jugoszláv, emigrációs hírszerző osztályokból, valamint a magyar külképviseletekkel foglalkozó elhárító osztályból.³ A főosztály megszervezése, a munkatársak kiválasztása, a tevékenység beindítása kezdettől fogva a meglehetősen önálló szovjet főtanácsadó (Farkas leírása szerint egy Filatov nevű ezredes) közvetlen irányítása alatt folyt. „Filatov ezredes elmondta nekem a szocialista politikai hírszerzés tízparancsolatát. Kifejtette, hogy fő feladatunk az offenzív állambiztonsági tevékenység folytatása külföldön. Be kell épülnünk azokba az ellenséges politikai, állami és felderítő központokba, illetve olyan magyar emigráns szervezetekbe, amelyek aktív részesei a Magyar Népköztársaság elleni titkos háborúnak.”⁴ Ennek kulsckérdése a megfelelő, türelmes (ezért hosszadalmas) szervezőmunkával megközelített és beszervezett ügynöki hálózat, amelynek tagjait magas fokú szaktudás és – optimális esetben – politikai elkötelezettség jellemzi. „Filatovék kezdettől fogva sürgették, hogy mielőbb telepítsünk külföldre hivatásos hírszerző tiszteket ügynöki, kutató és beszerző munkára a hivatalos magyar külképviseletekre.”⁵ A határon túli hírszerzés hagyományos bázisai az anyaország külföldi követségei, konzulátusai, külkereskedelmi kirendeltségei; jellemző tevékenységi formája az e szervek által végzett társadalmi kapcsolatteremtő munka, kihasználva az erre (is) szolgáló rendszeres és bevett formális és informális alkalmakat, találkozókat, fogadásokat, előadásokat. A napi hírszerző munka jelentős részben publikus, hozzáférhető információk gyűjtése (olvasása), válogatása, csoportosítása, s mindebből megfelelő következtetések levonása.

Farkas Vladimir szerint „a hírszerző munka jellegéből következik, hogy – bár azóta több mint 35 év telt el – sok mindenről még ma sem lehet beszélni, mert egyáltalán nem tartom

1 Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 1999, Történeti Hivatal, 73–90. o. (A továbbiakban *Trezor 1.*); Okváth Imre: „Sziget egy reakciós tenger közepén”. Adalékok a Katpol történetéhez, 1945–1949. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2000, Történeti Hivatal, 57–96. o. (A továbbiakban *Államvédelem a Rákosi-korszakban.*); Kádár János bírái előtt. *Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Szerk. és bevezette Varga László. Budapest, 2000, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 37–44. o.

2 Farkas Vladimir: *Nincs mentség! Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, 1990, Interart, 286. o.

3 Lásd Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In *Trezor 1.* 106. o.

4 Farkas: i. m. 291. o.

5 Uo. 297. o.

kizártak, hogy ez számos akkori értékes munkatársunkat veszélyes helyzetbe hozná szerte a világon”⁶. De valójában kinek, melyik országnak lenne veszélyes, ha hírszerzésébe bepillantást nyernénk? „Magyarországnak [...] a klasszikus politikai hírszerzésre nem volt szüksége. [...] Viszont mint katonai és politikai szövetségesnek minden tőlünk telhető módon segítenünk kellett a Szovjetunió politikai hírszerző tevékenységét.”⁷ Vagyis a hírszerzés nemcsak szervezeti szempontból volt – gyakorlatilag – a Szovjetunió Központi Hírszerző Igazgatósága (CRU) alá rendelve, hanem elsődleges feladatát is a szovjet állambiztonság munkájához nyújtott segítségként határozták meg.

Farkas leírása szerint szovjet tanácsadói magasan képzett szakembereknek, egyszersmind a „szovjet emberekre” jellemző gőgös fensőbbeségtudattól mentes, együttműködő, megértő partnereknek mutatkoztak. Ugyanakkor a kevés általa leírt eset a szovjet hírszerzés baklövéseiről, hozzá nem értéséről szól. A munkakapcsolat teljességgel egyoldalú volt – a szovjetek hozzáfértek és igényt tartottak a magyarok minden információjára, maguk ugyanakkor semmit sem adtak cserébe, kivéve persze tanácsadói irányító tevékenységét. Sem a kiképzésben, sem a technikai apparátus kiépítésében nem segítettek.⁸ Az ÁVH határon túli hírszerzési munkájának méreteit a nyugati, Farkas kifejezésével élve, „jobboldali emigrációs szervezetek” alaposan túlbecsülték, hiszen „az emigrációs szervezetek többsége [...] egyáltalán nem tartozott érdeklődési körünkbe”⁹. Furcsa módon azonban a megemlítt célpontok (kettő) az emigrációhoz kapcsolódnak: a Szabad Európa Rádió magyar osztálya, illetve a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK).

1953-ban a hírszerző főosztály állományába száznyolcvankilenc fő tartozott (ebben természetesen nincsenek benne az ügynökök). A júniusi korrekció idején az ÁVH betagozódott a Belügyminisztériumba, a hírszerzés továbbra is önálló főosztály maradt (BM II. főosztály). 1955-ben, már Nagy Imre bukása után az MDP Politikai Bizottsága elé került az államvédelmi munkáról szóló belügyminisztériumi jelentés. Dékán István államvédelemért felelős miniszterhelyettes szóbeli kiegészítése szerint: „Változatlanul fennáll az az alapvető hiányosság, hogy a vezető kapitalista országok legfontosabb állami, politikai, gazdasági szerveibe nem épültek be elég mélyen, és ezért a vezető imperialista országok politikáját, gazdaságát, hírszerző szerveit irányító szervekről, a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen irányuló ellenséges tervekről, a hírszerző szervek aknamunkájáról nem tudtak átfogó, megfelelő értékkel bíró értesítéseket adni.”¹⁰

A forradalom szétzilálta a magyar hírszerzést, a külföldre telepített rezidentúrák mindegyike dekonspirálódott a Külügyminisztériumban, és a Belügyminisztérium nyilvántartásának egy része is „megsérült”.¹¹ Az állambiztonsági szerveket a BM rendőrségének keretében, II. Politikai Nyomozó Főosztály néven szervezték újjá, ennek 3. osztálya foglalkozott a hírszerzés-

6 Uo. 295. o.

7 Uo. 304. o.

8 Szovjet diktatúra magyar mintára. Farkas Vladimírral Rainer M. János készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2000. július 14. 11. o.

9 Farkas: i. m. 304. o.

10 Idézi Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége, 1953–1956. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. 171–172. o.

11 Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII. 1999*. Szerk. Ständeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 42. o.; Kajári Erzsébet: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. Uo. 67. o.; Történelmi Hivatal (TH) V–150.393/2. dosszié. Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében. 3. kötet, 1226–1229. o.

sel.¹² A külföldön folyó munka az első hónapokban meglehetősen esetleges lehetett – legalábbis erre utal a belügyminiszter 6–200/1957. számú, 1957. június 8-án kelt parancsa. Eszerint a különböző (kém-, közlekedés-, belsőreakció-, szabotázselhárító) osztályok egymástól függetlenül telepítettek illegálisan ügynököket Nyugatra. „Hiányzik az intézkedések osztályok közötti koordinációja.” Biszku Béla belügyminiszter a 3. osztályra rótt a BM operatív osztályai által külföldön végzendő hírszerző és kémelhárító feladatok összehangolását.¹³ Az osztály vezetője Móró István alezredes lett, akit még Farkas Vladimir hozott az ÁVH hírszerzéséhez.

Az előzmények okán vagy a bürokratikus eljárás miatt (esetleg mindkettő szerepet játszott) a magyar hírszerzés meglehetősen lassan követte az 1956 utáni emigráció alakulását, eseményeit. Lehetséges persze, hogy a forradalom után elsősorban az emigráció csúcsszerveire vagy a forradalmi utóvédharcok külföldről való folytatásának, irányításának ábrándját kergető csoportosulásokra összpontosítottak, amelyek főként Ausztriában és Olaszországban helyezkedtek el. 1956 után új helyzetben új jelenségekkel kerültek szembe. A régi emigrációs szervezetek jelentősége csökkent, az új kivándorlók más politikai nézeteket képviseltek, más társadalmi csoportokból kerültek ki. „A tőkés országokban tevékenykedő magyar szocdem. csoportosulások az ellenforradalom előtt viszonylag igen jelentéktelen szerepet tölthettek be a magyar emigráció életében. Az ellenforradalom előtt inkább a katonai jellegű emigrációs szervezetek – Magyar Harcosok Bajtársi Közossége, Magyar Szabadság Mozgalom – rendelkeztek befolyással az emigrációra, illetve ezek a szervek voltak a jelentősebb ellenséges csoportosulások. Ez az akkori emigráció összetételéből – főként volt katonatisztek, tőkésék, földbirtokosok – adódott.”¹⁴ Móró István helyzetmegítélése részben találó, részben azonban az 1956 előtti hírszerzés domináns ellenségképét mutatja. A szocdemek és mások jelentéktelen veszélyt képviseltek, annál nagyobbat a vélelmezett, Nyugat-Németországban ezeket felfegyverezni kész MHBK, élén Zákó András tábornokkal. Egy 1959-es jelentésben az osztályvezető egyik beosztottja őszintébben fogalmazott. „A proletárdiktatúra megteremtése után az emigrációban egyre jobban erősödik rendszerünk ideológiai támadása, és különösen az 1956-os ellenforradalom után előtérbe került az ideológiai diverzió. Az emigrációs szervezetek ilyen irányú ellenséges tevékenységében nagy szerepe és jelentősége van az irodalmi emigrációnak, illetve különböző szervezeteinek. [...] Az irodalmi-kulturális emigráció elleni vonal munkáját 1958 elején kezdtük meg. A terület számunkra csaknem teljesen ismeretlen volt.”¹⁵ Az összefoglaló azt is tartalmazta, hogy eleinte még az információk összegyűjtése is igen nehezen ment (hiányzott az ehhez szükséges rutin?), nemhogy a hálózatépítő munka. Tény, hogy noha a Magyar Írók Szövetsége Külföldön 1957. március 15-én alakult meg Londonban,¹⁶ amiről a szervezet lapja, az emigrációba kényszerült *Irodalmi Újság* nyomban hírt is adott, a vele kapcsolatos objektum dossziét csak egy év-

12 Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In *Trezor* 1. 79. o.

13 BM Központi Irattár, 6–200/1957. belügyminiszteri parancs.

14 TH K–O–8–077/1. dosszié 35. o. BM II/3. oszt. Tájékoztató jelentés, 1958. február 28. Szociáldemokrata emigráció helyzete és törekvései az 1956-tól 1957 novemberéig terjedő időben.

15 TH K–O–8–49. dosszié 103., 118. o. BM II/3-B alszt. Összefoglaló, 1959. november. A Magyar Írók Szövetsége Külföldön emigrációs szervezetről.

16 Az alakuló ülés jegyzőkönyvét lásd *Irodalmi Újság. Dokumentumok a lap történetéből*. Válogatta Nagy Csaba. Budapest, 1993, Argumentum, 11–15. o. (A továbbiakban *Irodalmi Újság. Dokumentumok...*) A londoni emigráció első időszakáról plasztikus képet fest Aczél Tamás: *Kezdők az Oxford Streeten. Kísérletek egy korszak idézésére*. In *Évkönyv III. 1994*. Szerk. Bak János, Hegedűs B. András és mások. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 69–93. o. (A továbbiakban *Évkönyv III. 1994*.)

vel később, 1958. március 27-én állították fel.¹⁷ Ignotus Pál írot az említett ülésen az emigráns írószövetség elnökévé választották, ám „ellenséges tevékenységének figyelemmel kísérése és személyének feldolgozása céljából” csak 1960. január 12-én állították fel róla személyi dossziét.¹⁸ Pálóczi Horváth György íróról, újságíróról, az írószövetség titkáráról nem sokkal előbb, 1959. december 28-án.¹⁹ 1959 júniusában jelent meg Brüsszelben a *Szemle* (s egyidejűleg a *The Review* és az *Études*) című folyóirat, hírt adva a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet megalakulásáról. Noha a folyóirat beköszöntője²⁰ cseppnyi kétséget sem hagyott, hogy – korabeli budapesti, állambiztonsági szemszögből – „ellenséges ideológiai aknamunkát folytat a MNK [sic!] és a szocialista tábor ellen”, a vonatkozó objektumdosszié felállítását csak 1961. január 31-én láttamozta Tömpe András vezérőrnagy (1960-tól már ő volt a magyar hírszerzőfőnök).

Nem e személyek és intézmények esettanulmányaink igazi főszereplői – akkor a magyar emigráció történetéről szóló stúdium vagy életrajzi irodalom lenne vizsgálódásunk végeredménye. A magyar hírszerzés sajátos torzító tükrében vizsgáljuk a tanulmányunk tárgyánál feltétlenül tiszteletreméltóbb, izgalmasabb személyiségeket és szervezeteket, némiképp abban a reményben, hogy ezek egyszer (akár másnak) adalékul szolgálhatnak igazi, teljes életrajzokhoz – írókéhoz vagy (író)szövetségekéhez.

BESZERVEZÉS, BEFEKETÍTÉS: FÜSTBE MENT TERVEK – PÁLÓCZI HORVÁTH GYÖRGY

Pálóczi Horváth György (1908–1973) újságíró, publicista, író, tanult Bécsben és Budapesten, dolgozott az Est-lapoknál és Clevelandban, magyar újságnál. A harmincas években a *Pesti Napló* riportere, munkatársa, Bálint György kollégája és barátja volt. 1939-től a *Független Magyarország* külpolitikai rovatvezetője lett. A polgári demokratikus, németellenes, antináci baloldal egyik ismert pesti figurája volt, több könyve jelent meg külpolitikai kérdésekről. 1940-ben megismerkedett egy Budapesten tartózkodó angol újságíróval, Basil Davidsonnal, aki a brit titkosszolgálat egyik magyarországi megbízottja volt. Davidson előbb budapesti munkájába (röplapok írásába) vonta be Pálóczit, majd 1941-ben, Teleki Pál öngyilkossága után megszervezte szökését az országból. Előbb a Közel-Keletről sugárzott, „A Magyar Nép Rádiója” nevet viselő magyar nyelvű adóállomás indítását szervezte (ennek Tábori György lett azután a vezetője), 1943-ban pedig Isztambulba került. Itt angol összekötőként ő tárgyalta a Kállay-kormány által kiküldöttekkel, akik a kormányfő megbízásából Magyarország háborúból való kiugrását készí-

17 TH K–O–8–49. sz. dosszié 36. o. BM Pol. Nyom. Főoszt. III/5. aloszt. Határozat, 1958. március 27.

18 TH K–1651/1. dosszié 1. o. BM II/3-B aloszt. Határozat, 1960. január 12.

19 TH K–1629. dosszié 28. o. BM II/3-B aloszt. Határozat, 1959. december 28. Hasonló késés figyelhető meg egyébként az itt részletesebben nem tárgyalt szociáldemokrata emigráció hírszerzői feldolgozásában. A Magyar Szociáldemokrata Párt Emigrációban 1957. október 19-én alakult meg Bonnban, s nem sokkal később az emigráns *Népszava* közölte ezt a hírt. A vonatkozó objektumdossziét 1958. március 24-én állították fel (TH K–O–8–077/1. dosszié 30. o.). Kéthly Anna vezető szerepe nem pusztán a szociáldemokrata, hanem az egész magyar demokratikus politikai emigráció életében vitathatatlan és nyilvánvaló volt 1956. november 4-től. Személyi dossziéját csak 1959. január 6-án állították fel (TH K–1919/1. dosszié 33. o.).

20 *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.* Szerk. Kozák Gyula. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 15–17. o. Az intézet alakulásáról lásd Kende Péter bevezetőjét uo. 7–12. o., továbbá Kozák Gyula: Sajtó alatt. Interjú Kende Péterrel. *Mozgó Világ*, 1989. 9. sz. 61–84. o.

tették elő (Frey András, Schrecker Károly, Dálnoki Veress László). Ennek eredményeképpen került sor 1943. szeptember 9-én Magyarország feltétel nélküli kapitulációjára – az egyezményt azonban nem hozták nyilvánosságra, csupán rádiókapcsolatot építettek ki Budapest és Isztambul között. (Az egyezmény akkor lépett volna életbe, amikor a szövetséges csapatok elérik a magyar határt. Erre ismeretes módon az 1944. március 19-i német megszállásig nem került sor.) 1945–1947-ben Londonban a BBC magyar adásánál dolgozott, s ismételt kísérleteket tett a hazatérésre. 1946-ban kihallgatást kért a magyar kormánydelegációval Angliában tartózkodó Rákosi Mátyás államminisztertől, aki azt mondta neki, ha szükség lesz rá, hazahívják. Ez a pillanat 1947 tavaszán érkezett el, amikor is május 15-én Pálóczi hat év után hazatért. A *Tovább* című hetilap felelős szerkesztője lett (a főszerkesztő posztját Losonczy Géza töltötte be). Belépett a Magyar Kommunista Pártba. 1948 elején átkerült a Magyar Rádió külföldi adásaihoz, 1949 márciusától a Hungária Könyvkiadó irodalmi vezetője lett.²¹

Pálóczi 1941–1945 között valóban az angol titkosszolgálat, a Strategic Operations Executive (SOE) munkatársa volt, aki, ha 1949-ben tett vallomásainak hinni lehet, magyarok tucatjait nyerte meg a SOE-vel való együttműködésre, vagy ha tetszik, szervezte be angol ügynökné. Isztambulban Léderer Sándor feleségén keresztül ismerte meg az ottani szovjet kereskedelmi kirendeltség munkatársát, aki Baklanov néven szerepelt. Pálóczi folyamatosan tájékoztatta Baklanovot az egész Kállay-féle kiugrási kísérletről, ideértve az 1943–1944-es Budapest és Isztambul közötti táviratváltás szövegét is, amelyet rendelkezésére bocsátott.²² Mint a marxizmus irányába tájékozódó, állítása szerint az illegális kommunista párttal kapcsolatot kereső baloldali értelmiségi ezt természetesnek tartotta. Angol megbízói, ha tudnak erről, valószínűleg más véleményen lettek volna – a szövetségesek titkosszolgálati legalább annyira dolgoztak „egymásra”, mint együtt a közös ellenségre.

Pálóczi minderről hazatérése után, 1948 elején beszámolt a HM Katonapolitikai Osztályt felkereső munkatársainak, akiknek átadta valamennyi megmaradt iratát. A kémelhárítás munkatársai nyomban ajánlatot is tettek neki: dolgozzon most már nekik, nyelvismerete, kapcsolatai miatt elsősorban a Budapesten dolgozó külföldi tudósítók megfigyelésére szeretnék volna felhasználni. „Ettől húzódoztam” – írta a fogságban Pálóczi. Mert hamarosan oda került. Az államvédelem már 1948-tól kezdve foglalkozott személyével, a Rajk-ügy kirobbanását követően megfigyelés alatt állt.²³ 1949. szeptember 5-én letartóztatták, és azzal vádolták, hogy 1945-től folyamatosan kémkedett az angoloknak. Tizenhárom hónapi tagadás után a kényszerítő eszközök hatására (elsősorban alvás- és pihenésmegvonást alkalmaztak vele szemben) beismerő vallomást tett.²⁴ 1951 januárjában tizenöt évi fegyházra ítélték. 1954. május 28-án kérte ügye felülvizsgálatát, ami a nyár folyamán meg is történt. Szeptember elején szabadlábra helyezték, a perújítási tárgyaláson, 1955. április 27-én azonban bizonyíték (és nem bűncselekmény) hiányában mentették fel.²⁵ A pártba nem vették vissza, az MTA Történettudományi Intézetében helyezkedett el. 1956-ban az *Irodalmi Újság* munkatársa és rendszeres vezércikkírója lett – erőteljes írásai a forradalom előtti olvadás közhangulatát jelentősen befolyásolták. Az elsők között bírálta általános érvénnyel a kommunista párt- és állami funkcionáriusokat. A forradalom után Angliába távozott, ahol a Magyar Írók Szövetsége Külföldön vezetőségi tagja, az *Irodalmi Újság* főmunkatársa (szerkesztőbizottsági tagja) lett.

21 Pálóczi Horváth György részletes, 1949–1950-ben írt önéletrajzait lásd TH K–1629. dosszié 91–220. o.

22 Uo. 132. o.

23 Legalábbis 1949. június 20-tól, lásd uo. 226. o.

24 TH I/51/a. dosszié 60–82. o. Pálóczi Horváth György önvallomása, 1954. július 20.

25 TH I/51. dosszié. Jelentés Pálóczi Horváth György ügyében, 1956. június 22.

Pálóczi később felállított személyi dossziéjában a legkorábbi keltezésű irat egykori isztambuli ismerősének, a valószínűleg a szovjet titkosszolgálatnak is dolgozó Léderer Sándornak két kézírásos feljegyzése 1957 augusztusából. Az időpont aligha véletlen: az ENSZ magyar kérdéssel foglalkozó ötös bizottsága ebben az időben készült arra, hogy jelentését a világszervezet rendkívüli közgyűlése elé terjessze. A lehetséges magyar tanúk (nevüket a bizottság titokban kívánta tartani, de ez nem sikerült) felderítése és kompromittálása az egész magyar állambiztonsági szolgálat egyik központi feladata volt ebben az időben. Akiket 1956 előtt politikai perben elítéltek, majd szabadulásuk után a pártellenzékhez és a forradalomhoz csatlakoztak, végül emigráltak, azokkal szemben gátlástalanul felhasználták az 1949–1950-es eljárások anyagát és vádjait, annak ellenére, hogy a bíróság rehabilitálta őket.²⁶ Léderer említett feljegyzésében felhívta a figyelmet arra, hogy Pálóczi 1956. október végén találkozott az ismét Budapestre érkezett Basil Davidsonnal, ő kalauzolta többek között a Kilián laktanyába is. „Úgy néz ki egyébként, hogy kiszökésüket az országból az angolok segítették elő [...]. Konklúziót le fogom vonni az elmondottak alapján, és javaslatot teszek arra vonatkozólag, mily módon lehetne Pálóczi tevékenységét zavarni” – zárta első feljegyzését.²⁷ Pálóczi működésének ellehetetlenítését a következő feljegyzés a szovjet kapcsolat leleplezésében jelölte meg. Emlékezete szerint Pálóczi közlései „jelentősek” voltak („nem érzem magam feljogosítva ezek leírására” – tette hozzá óvatosan²⁸), s ezek bizonyára szerepelnek Pálóczi 1949–1950-es vallomásaiban. „Kísérjük [meg] megszerezni Pálóczi vallomásait [...]. Megítélésem szerint Pálóczi ellen ma a saját vallomása lenne a legjobb fegyver” – folytatta Léderer arra utalva, hogy Pálóczi éppen önéletrajzi könyvet ír.²⁹ A szovjet kapcsolat, a kettős ügynökség kiszivárogtatása lerombolná hitelét, kivéve, „ha a háború alatt bennünket csapott volna be az angolok kezdeményezésére, de ezt nehéz elképzelni”³⁰.

A személyi dosszié felállításakor megfogadták Léderer tanácsát – Virág Ferenc százados, „fő operatív beosztott” nemcsak a Magyar Írók Szövetsége Külföldön objektumdossziéjából, hanem a BM II/11. (operatív nyilvántartó) osztályától átvett „megsemmisítésre tervezett” anyagokból is válogatott. Ezek Pálóczi koncepciók perének operatív és vizsgálati anyagait tartalmazták – és alkották a személyi dosszié terjedelmének nagy részét.³¹ Egészen 1963. augusztus 10-ig, amikor az akkor már III/2-nek nevezett nyilvántartó az irattartókból kiemelt és megsemmisített hetvenhárom oldalt, mert azok „koncepciók jellegű vallomásokat” tartalmaztak.³² Addig a hírszerzés használta a bíróság által rehabilitált Pálóczi valamennyi anyagát, mint ahogyan a fennmaradó csaknem kétszáz oldalt is (benne nem csupán részletes önéletrajzaival, más személyekről adott, nyilvánvalóan torz információival, hanem ávósok róla készített jellemzéseivel)!

Léderer második tanácsa is „alakot öltött” – némiképp korábban, ha nem is hamar –, továbbfejlesztett formában. 1958. január 28-án javasolta Sipos Károly őrnagy, hogy ellenőriz-

26 Ez történt például Szász Bélával is. Lásd Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. München, 1979, Újváry „Griff”, 344–346. o., valamint Orosz István interjúját Szász Bélával. In *Beszélő Összkiadás 1984–1989. II. kötet*. Sajtó alá rendezte Havas Fanny. Budapest, 1992, AB-Beszélő, 352–359. o.

27 TH K-1629. dosszié 81–82. o.

28 Uo. 84. o.

29 Pálóczi *Elveszett nemzedék* című regénye 1958-ban (mindjárt két kiadásban), *The Undeafated* című memoárja 1959-ben jelent meg Londonban.

30 TH K-1629. dosszié 85–86. o.

31 Uo. 28. o. BM II/3-B aloszt. Határozat, 1959. december 28.

32 Uo. 55. o. Ács Ferenc rny. alezredes, BM III/2. ov. feljegyzése Mészáros József r. alezredesnek, BM III/I. csf. 2. ov., 1963. augusztus 10.

zék, milyen anyagokat adott Pálóczy a szovjeteknek. „Amennyiben ezen anyagokon keresztül bizonyítható ügynöki tevékenysége, az általa adott anyagok akkor [az] angol érdekeket kereszteték, megkíséreljük ezek felhasználásával felvételét.”³³ Nyomban fedőnevet is kapott („Hortobágyi”), ám a javaslatához a hazai s nagy valószínűséggel a szovjet szerveknek is lehetett néhány szavuk. „»Hortobágyival« az osztály korábban beszerzés céljából foglalkozott, ettől azonban a tanulmányozás során elálltak. A jelenleg birtokunkban lévő anyagok megfelelőek ahhoz, hogy nevezettet kompromittáljuk. Ezt a hazai sajtó, rádió, posta útján, valamint ügynökségen keresztül akarjuk megvalósítani.”³⁴

Pálóczy – és más emigráns értelmiségiek – tanulmányozásában kitüntetett szerepet játszottak a „hazai látogatók”. A Magyarországról érkezett írástudó – aki többnyire régi, korszakokon átnyúló ismerős vagy barát volt, egy szerkesztőségből, egy kávéházból, egy ifjúsági vagy párt-szervezetből – a haza, a múlt üzenetét hozta. Hiába gyanakodott mindenki – többnyire okkal – a budapesti vendégekre, senki sem utasította el a találkozást. Pálóczy sem, amikor Rónai Mihály András, egykori újságíró kollégája kereste meg 1958 májusában. Rónai az egyik legszorgosabb „küldött” volt az ötvenes évek végén – roppant aprólékos, párbeszédbe szedett, saját elhűségét, briliáns érvelését és nyomasztó erkölcsi-politikai fölényét mindig aláhúzó jelentéseit Szilágyi Dezsőnek küldte, aki az MSZMP Külügyi Osztályát vezette 1957–1960 között. A jelentések azonban a hírszerzés íróasztalain (is) landoltak – az átnézett emigráns dossziék mind-egyikében található belőlük. Rónai jelentéséből például kiderült, hogy Pálóczy tisztában volt vele, vendége „jelent” – amit Rónai szemrebbenés nélkül tagadott –, de kínzó honvágya nem engedte, hogy elhárítsa a találkozót. De tanúval érkezett (Tábori Györggyel), nehogy Rónai „áthangszerezze” beszélgetésüket.³⁵ Írásaiban, közszerepléseiben Pálóczy egyébként is a lehető legkövetkezetesebben utasított el minden a forradalmat leverő Kádár-rendszer iránti engedményt.

Egy 1960. májusi feljegyzés a szovjetekkel való együttműködés mellé állította Pálóczy kapcsolátát a katonapolitikai osztállyal 1948-ban (ez annyit jelentett, hogy akkor fedte fel az angol titkosszolgálatlaltal való háború alatti kapcsolatait), a börtönben adott, harmadik személyekről szóló információit, az angol titkosszolgálatról írott tanulmányát, valamint azt, hogy szabaddulása után egy ideig információkat adott az államvédelemnek.³⁶ Ezek az adalékok még szaporodtak egy ideig, ahogyan Pálóczy 1949–1950-es iratait feldolgozták. A kompromittálási tervet „finomították” – az elképzelés lényege a Magyar Írók Szövetsége Külföldön „bomlasztása” volt. Az 1960 végén született javaslat szerint Pálóczyt olyanok előtt akarták – levélben – leleplezni, akiről kompromittáló vallomást tett 1949-ben – így Szent-Györgyi Albertnek, Váli Ferencnek, Dálnoki Veress Lászlónak. Budapest szemében persze az említettek is angol ügynökök voltak, így éltek a gyanúperrel: esetleg elhallgatnák budapesti „barátaik” idézetekkel sűrűn tűzdelt küldeményeit. Ezért került az akciótervbe a dokumentáció eljuttatása néhány „szélső-jobboldali nacionalista emigrációs lap” (*Cél, Hídfeő*) szerkesztőségébe.³⁷ A budapesti központ

33 TH K-1629. dosszié 37. o.

34 Uo. 35. o. BM II/3-B aloszt. Összefoglaló jelentés „Hortobágyi” ügyében, 1959. október 15.

35 Uo. 68–70. o. Kivonat Rónai Mihály András jelentéséből, d. n. Rónai teljes jelentéseit lásd TH K-O-8-49. dosszié 35–61. o. (1958. május 14., London), uo. 62–81. o. (1958. január 27., Róma). Rónai a Magyar PEN Club 1957-ben felfüggesztett Nemzetközi PEN Club-tagságának visszaállítását szerette volna elérni – és Pálóczy volt a Száműzött Írók PEN Clubjának alelnöke. (A Magyar PEN Club tagságát csak 1959-ben állították helyre.) Lásd Standaesky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 408–411. o.

36 TH K-1629. dosszié 333–336. o. BM II/3-B aloszt. Feljegyzés, 1960. május 27.

37 Uo. 375–377. o. BM II/3-B aloszt. Javaslát „Hortobágyi” ügyében, 1960. december 30.

pontosan tudta, hogy a nyilas-fasiszta lapok angolellenessége mit sem változott 1944 óta. 1961-ben még foglalkoztak az elképzeléssel, viszont miután az emigráns írószövetségben felszínre kerültek az ellentétek, és az *Irodalmi Újság* Londonból Párizsba költözött, úgy tűnik, levették a napirendről Pálóczi kompromittálásának ügyét. Budapesten élő anyósa útlevélkérelmeit azért rendre elutasították – az utolsó erre vonatkozó irat 1963-ból való –, nem túl rendszeres levelezésüket pedig figyelték. 1965 novemberében azután „további kompromittálási lehetőség” hiányában a hírszerzés javasolta Pálóczi Horváth György kutató B- (azaz: beszervezésének lehetőségeit tanulmányozó) dossziéjának lezárását, és irattárba helyezését. Az engedélyt már egy alosztályvezető is megadhatta.³⁸

HAZAHÍVÓ SZIRÉNHANGOK – IGNOTUS PÁL

A *Nyugat* egyik alapítójának fia, Ignotus Pál (1901–1978) Bécsben és Berlinben tanult, a húszas évek elején kereskedelmi, majd banktisztviselőként dolgozott. Hamarosan újságíró lett, többnyire az *Esti Kurír* számára írt tárcákat, színikritikákat, riportokat. Szimpatizált a szociáldemokrata párttal. 1935-ben József Attilával és Fejtő Ferencsel együtt alapította a *Szép Szó* című folyóiratot, amely demokratikus baloldali értékrend alapján bírálta mind a Horthy-rezsimet, mind a népi írói ellenzékot, különösen annak jobboldali, esetenként a szélsőjobbal kacérkodó képviselőit. 1939-ben a zsidótörvények elől Ignotus Londonba emigrált (apja 1922 óta élt külföldön), eleinte a *Népszava* és az *Esti Kurír* kiküldött tudósítójaként. Mónus Illés ugyanakkor megbízta Ignotus Pált, hogy szükség esetén intézze Angliában a szociáldemokrata párt ügyeit. 1940-től a BBC „European Intelligence of Listeners Research” osztályán dolgozott – ez a részleg a hallgatói visszajelzésekből vont le következtetéseket a rádió műsorpolitikájának kialakításához. Ignotus fordított, illetve a magyar hallgatókkal való levelezést bonyolította. A háború végén rovatvezető lett a magyar adásoknál, magyar vonatkozású, a koalíciós kormányt támogató cikkeket és tanulmányokat írt vezető lapokba és folyóiratokba, ezek különtudósítójaként többször hazalátogatott.

1947-ben kinevezték a londoni magyar követség sajtóattaséjának (erre a posztra egyébként Pálóczi is „pályázott”). Két főnöke, Bede István és Erős János követ egymás után emigrált. Ignotust 1949 nyarán hazarendelték (temetni is jött: apja, aki 1945 után, több mint húsz év után hazatért, 1949. augusztus 3-án meghalt), majd szeptember 5-én, Pálóczi Horváth Györggyel egy napon letartóztatták. Kémkedéssel és a szociáldemokrata „szervezkedésben” való részvétellel vádolták; a súlyos kínzások, zsarolások hatására Ignotus is megtört, és – több hónap után – aláírta beismerő vallomását. 1950 decemberében a Szakasits Árpád és társai elleni perben tizenöt évi fegyházra ítélték. 1954. augusztus 9-én Ignotus részletes felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a Legfőbb Ügyészhez.³⁹ Ősszel meg is kezdődött az eljárás, Ignotust legalább kétszer kihallgatták, majd hosszú szünet következett. „Egyelőre nem foglalkozunk az ügygel” – írta rá az ügyész a felülvizsgálati kérelemre 1955 júliusában, s hasonló megjegyzés szerepel az iraton még 1956 januárjából is.⁴⁰ Nagy Imre bukása egy jó darabig leállította a rehabilitáció folyamatát. Az SZKP XX. kongresszusa és a brit Munkáspárt közbenjárása Hruscsovnál kimozdította a holtpontról Ignotus ügyét is. 1956. március végén a felülvizsgálat újból elkezdődött, s egy szűk hónappal később per-újrafelvételi javaslattal ért

38 Uo. 76. o. BM III/I-1-B aloszt. Javaslat, 1965. november 10.

39 TH III/2-d. dosszié 231–240. o.

40 Uo. 231. o.

véget.⁴¹ Jellemző módon Ignotus Pál büntetésének végrehajtását még a felülvizsgálat újrakezdése előtt, 1956. március 28-án félbeszakították, és azonnali hatállyal szabadlábra helyezték.⁴² A Legfelsőbb Bíróság 1956. június 27-én felmentette – erről Ignotus csupán egy határozatot kapott, amelyen ugyan szerepel a felmentő ítélet száma, ám dossziéjából minden más hiányzik, így a tárgyalási jegyzőkönyv és az ítélet szövege is.⁴³

Fogsága idején Ignotusszal is hosszú tanulmányt írtak az angol titkosszolgálatról, amelyet ő – aki Pálóczyval ellentétben soha nem állt kapcsolatban velük – valószínűleg a börtön reménytelen unalmát elűzendő, a szellemi munkára kiéhezve el is készítette. (Érdekes módon míg Pálóczy legalábbis részben valós tapasztalatokra támaszkodó, hasonló tematikájú írásának dossziéiban nincsen nyoma, Ignotus kilencvenkét oldalnyi sűrű gépirata, saját kezű ceruzás javításaival, fennmaradt.) Ignotus az emlékiratában, amelyet az emigrációban írt, elmeséli, hogyan ismerkedett meg a börtönben – regénybe illően, egyszerűsített angol „nyelven” a falon átkopogva – az ugyancsak kémkedéssel vádolt, félig angol származású Mátay Florence-szal, akit szabadulása után hamarosan feleségül is vett.⁴⁴ Ezután egy alkotóházban pihent, és irodalmi terveivel foglalkozott. 1956 szeptemberében az írószövetség közgyűlése az elnökség tagjává választotta (az a Rónai Mihály András javasolta felvételét a jelölőlistára, aki két évvel később jelentést körmölt róla).⁴⁵ A forradalom után várandós feleségével és Pálóczyékkel együtt emigrált, majd ismét Londonban telepedett le. Egy jelentés szerint 1957 legelején felmerült annak a lehetősége, hogy ő lesz a Szabad Európa Rádió magyar osztályának új vezetője – kinevezését a New York-i Magyar Bizottmány hiúsította meg, akik túl baloldalinak tartották.⁴⁶ 1957 márciusában a Magyar Írók Szövetsége Külföldön elnökévé választották – ő volt az egyik legismertebb magyar literátor Nyugaton.

Ignotus Pál megválasztását részben ennek, részben annak köszönhetette, hogy a Congress for Cultural Freedom nevű szervezet (amelyről egy évtizeddel később kiderült, hogy nem vagy nem teljesen amerikai magánalapítványok, hanem a CIA áll mögötte, támogatási összegei innen származnak⁴⁷) személyesen őt és Pálóczyt kérte fel az *Irodalmi Újság* megindítására.⁴⁸ Ignotus nem volt képes a Nyugaton élő magyar irodalmárok integrálására, elsősorban az igen tekintélyes nevekkel álló népi írói emigrációval szemben voltak fenntartásai, akik a müncheni *Látóhatár* (1958-tól *Új Látóhatár*) körül tömörültek. A belső ellentétek hatására a Magyar Írók Szövetsége Külföldön előbb működésképtelenné vált, eleinte növekvő taglétszáma csökkenni kezdett, s 1961 elején megszűnt. A Congress for Cultural Freedom előbb a szövetségtől, utóbb az *Irodalmi Újságtól* is megvonta támogatását – a lap Londonból Párizsba költözött, ahol Méray Tibor és Enczi Endre, majd az utóbbi halála után egyedül Méray szerkesztette, egészen 1989-ig.⁴⁹

41 TH III/6. dosszié 143–144. o. Ignotus Pál kihallgatási terve, 1956. március 31., uo. 200–204. o. Jelentés Ignotus Pál ügyében, 1956. április 25.

42 Uo. III/2-d. dosszié 360. o.

43 Uo. III/6-a. dosszié 153. o.

44 Ignotus Pál: *Fogságban, 1949–1956*. Budapest, 1993, Cserépfalvi. (Angol eredeti kiadása *Political Prisoner* címmel jelent meg 1959-ben Londonban, a Routledge–Kegan Paul kiadónál.)

45 *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. Sajtó alá rendezte és bevezette Standeisky Éva. Budapest, 1990, MTA Irodalomtudományi Intézete, 293. o.

46 TH K-1651/2. dosszié 67/1–4. o. Horváth Béla és Vámos Imre feljegyzése Ignotus Pálról, d. n., 1962 körül.

47 Erről lásd Saunders, Frances Stonor: *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*. New York, 2000, New Press, 528 o.

48 *Irodalmi Újság. Dokumentumok...* 11–15. o.

49 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. Budapest, 1989, Európa. 1. kötet, 463–469. o.

Ignotusszal is viszonylag korán, 1957-ben kezdtek foglalkozni a magyar hírszerzők, s kezdetben a „forgatókönyv” nagyon hasonló volt Pálócziéhoz. Bár Ignotus soha nem volt kém, s a magyar államvédelemmel sem működött együtt, felesége – amennyire egy Ignotus dossziéjában elfekvő, csak sokszoros csonkítás után hozzáférhető feljegyzésből kiderül – 1949 előtt együttműködött a katonapolitikai osztállyal (az Ideiglenes Nemzeti Kormány tolmácsaként számos külföldivel állt összeköttetésben). Erről Berkesi András és Kardos György, az osztály egykori munkatársai informálták az utódszervet.⁵⁰ Ők azonban a szolgálatot elhagyó „irodalmárrokkal” való együttműködést nem látták szükségesnek.⁵¹

1958 májusában a Magyar PEN Club ügyeinek „intézésére” Nyugatra utazott Rónai Mihály András Ignotusszal is találkozott Londonban. Rónai jelentése kettejük többszöri, „órákig tartó, elmélyült” vitájáról szól (amelynek ismertetése Rónai szerint „csak valóságos és vas-kos tanulmányban volna lehetséges”); a vita „emelkedő tendenciát, végül kibontakozási lehetőséget mutatott”, annak ellenére, hogy Ignotus elsősorban Déry Tibor szabadon engedésének lehetőségeiről akart beszélni. Rónai tételődő, honvágytól gyötört, baloldali, progresszív nézeteit megőrzött személyként ábrázolta Ignotust, akit „vissza [kellene] terelni Magyarország határai közé, mert ott a helye”⁵².

1959 októberében a magyar hírszerzés londoni rezidensét (aki a „Barna” fedőnevet használta) a központ arra utasította, hogy vizsgálja meg Ignotus (ő a levelezésben ekkor „Budai” fedőnéven szerepelt) nézeteit és anyagi körülményeit, utalva arra is, hogy „hazai lehetőségek” is kínálnak a vele kapcsolatos tervezetekhez (két féltestvére közül az egyik Budapesten élt, a másik állítólag haza akart települni).⁵³ „Barna” informátorai azután rendre tudósítottak Ignotus közszerepléseiről, amelyek – mint az egyik jelentés némileg panaszosan megjegyezte – „nem igazolják Rónai megállapításait”. Ignotus az angol sajtóban rendre síkraszállt a magyar forradalomban való részvételért bebörtönöztek szabadon bocsátásáért, s támada az olyan tudósításokat, amelyek a magyar helyzet „konszolidációjáról” számoltak be. Ugyanakkor a jelentések hírt adtak az írószövetségben és az *Irodalmi Újság* szerkesztőségében zajló mind élesebb vitákról.⁵⁴

A londoni rezidentúra egy évvel később sem érezte magát elég felkészültnek arra, hogy „mindegyre kiterjedő összefoglalót” készítsen a most már „Krónikás” fedőnéven szereplő Ignotusról. Helyette javaslatokat tettek: találkozó létrehozását a szervek „kapcsolata” és Ignotus között harmadik országban, azt tisztázandó, hajlandó-e hazatérni, s hogyan fogadná „közeledésünket”.⁵⁵ 1961 áprilisában a „Krónikás fedőnevű ügynökjelölt felülvizsgálatáról” szóló jelentés hosszasan taglalta Ignotus kedvező hírszerző lehetőségeit (kivételem nélkül a magyar emigrációra vonatkoztak), de kezdeményező lépést nem említett.⁵⁶ Tett viszont ilyet – legalábbis a BM III/I. csoportfőnökségére átkerestelt hírszerzés 1963. január 15-i jelentése szerint – maga az idősebb, az emigráns politikától távolodó, kiábrándult Ignotus Pál. Velencében, egy nemzetközi

50 TH K-1651/I. dosszié 250–257. o. Feljegyzés a Berkesi Andrással történt beszélgetésről, 1957. október 19.

51 A feljegyzésen valószínűleg Mészáros József őrnagy, a BM II/3-B alosztály vezetőjének kézírásával a következő olvasható: „Kardos és Berkesi között lefolyt beszélgetés – nagyobb a veszteni való – bizonyíthatja, hogy nem foglalkozhatnak vele.” Legalábbis feltételezhető, hogy a hírszerzés informátorainak szerepében fellépő Berkesit és Kardost magát is ellenőrizték, s az eredmény nem volt kielégítő. Uo. 257. o.

52 Uo. 152–155. o. Kivonat Rónai Mihály András feljegyzéséből, d. n.

53 Uo. 128–132. o. 10/3. B. utasítás Barna elvtársnak (London), 1959. október 23.

54 Uo. 134–151. o., kihagyásokkal.

55 Uo. 156–158. o. „Kárpáti” jelentése Londonból, 1960. október 8.

56 Uo. 168–173. o. BM II/3-B aloszt. Jelentés, 1961. április 11.

kongresszuson találkozott Kardos Tibor professzorral, és arra kérte őt, „közölje Aczél György miniszterhelyetttel, hogy véglegesen haza szeretne térni. Az a terve, hogy itthon rendezze apja irodalmi hagyatékát.”⁵⁷ A szervezet nyomban „beindult”. Napokon belül jelentés készült Ignotus Pál néhány éve kissé elhanyagolt személyéről, majd január végén javaslatot tettek arra is, hogy Ignotus Pál „magyar nemzetiségű és állampolgárságú londoni lakossal önkéntes hazatérésre bírás céljából létesítsünk személyes kapcsolatot”. Erre az iratra azonban – az ugrásra kész hírszerzők elképzelhető csalódására – egy hét múlva valaki kézzel ráírta: „Mészáros e[ltárs]! Az ügyben nincs semmi tennivalónk! A Kü[lügy]m[inisztérim] intézi. Galambos e[ltárs] megbeszélte Péter e[ltárs]sal.”⁵⁸

Az állambiztonsági főcsoportfőnök és a külügyminiszter megállapodása ellenére (vagy éppen annak egy későbbi fázisaként) a londoni rezidentúra „Szirtes” fedőnevű embere (a követség beosztottja) 1963. március 26-án a Kings Roadon lévő Kenya presszóban (sic!) találkozott Ignotusszal, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy ő közvetíti neki Kardos levelét arról, mit végzett az ügyben Budapesten. Ignotus nyomban világossá tette: Kardos (és mindenki, tehetjük hozzá) félreértette őt. Esze ágában sincsen hazatérni, mindössze a hazai és emigráns írók szorosabb, szabadabb kapcsolatát szorgalmazta. Elrettentő példaként emlegette az előző évben végleg hazatérő Vámos Imre és Horváth Béla nyilatkozatait (amelyekben a magyar politika szempontjai alapján teregették ki az emigráció belső vitáit és marakodásait, saját szerepüket természetesen nem említve). „Szirtes” az új idők jeleként Ignotusnak és a központnak is azt javasolta, első lépésként tegyék lehetővé egyszeri hazalátogatását, a nyilvánosság kizárásával.⁵⁹

A kapcsolat létrejött. A következő alkalommal „Szirtes” már arra kérte Ignotust, ismertesse vele saját vagy mások elképzeléseit arra vonatkozólag, hogyan lehetne szorosabbá tenni a hazai és a nyugati magyar írók kapcsolatait. Azt is felajánlotta, hogy szívesen elviszi Ignotus levelét Aczélnek. Budapestre küldött jelentésében a kreatív „Szirtes” megpendítette, hogy Ignotus – Aczél felkérésére – esetleg tanulmányt is írhatna a kérdéstről. Ignotust azonban inkább készülő Maupassant-tanulmányának magyar közlése izgatta (a *Nagyvilágba* szánta), és az amnesztia kapcsán nyomatékosan érdeklődött Nagy Imre rehabilitálásának eshetőségeiről.⁶⁰ 1963 júliusában a szokott módon zárult az ügy: a III/I. csoportfőnökség jelentést készített, Ignotus pedig maradt Londonban, 1963 tavaszától immár angol állampolgárként. A jelek szerint fennmaradt a „kapcsolat” is.

1965 januárjában a rezidentúra egy másik (vagy ugyanazon, most mindenesetre „Koltai” néven jelentő) megbízottja találkozott Ignotusszal, s megtudta tőle, hogy a Nemzetközi Kulturális Társaság Végrehajtó Bizottságának áprilisi prágai ülésén ő képviseli Angliát, s kihasználva az alkalmat, néhány napra Budapestre jönne. A jelentésben nyomban felbukkant a „korábban említett ismert terv” is.⁶¹ Április 17-től május 3-ig Ignotus Pál valóban Budapesten tartózkodott. A kémelhárítás ügynöke, valamint egy itthon élő, Ignotus és rokonai teljes bizalmát élvező, a hírszerzésnek dolgozó személy (nő) részletes jelentésben számolt be ittlétéről. Ignotus találkozni akart Kádár Jánossal is, aki persze nem fogadta, Aczél Györggyel azonban négyórás beszélgetést folytatott. Apja irodalmi hagyatékának rendezése, tanulmányai megjelentetése ismét fel-felmerült, bár ez alkalommal sem esett szó végleges hazatéréséről. De ügy-

57 TH 1651/2. dosszié 11. o.

58 Uo. 15. o. BM III/I. csf. 2-B alszot. Javaslat Ignótusz [sic!] Pál ügyében, 1963. január 31.

59 Uo. 18–22. o. „Szirtes” jelentése Londonból, 1963. március 26.

60 Uo. 24–37. o.

61 TH K–1651/3. dosszié 10–11. o. „Koltai” jelentése Londonból, 1965. január 19.

nök is, tartó is ezt szerette volna mintegy „leolvasni” Ignótus Pál arcáról. Aki egyébként ropant elismerően nyilatkozott az itthon tapasztaltakról. Még azt sem kifogásolta érdemben, hogy Aczélnál feljebb nem fogadták, a baráti-rokoni társaságban elhangzott olyan „kritikai” megjegyzéseket pedig, miszerint Budapesten az utcák állandóan fel vannak túrva, azzal szerelte le, hogy ugyanez a helyzet Londonban – sőt rosszabb.⁶²

Hazatérvén Ignótus a *Guardian*, majd a párizsi *Irodalmi Újság* hasábjain vonta meg hazalátogatása és egyben a Kádár-korszak első szűk évtizedének mérlegét.⁶³ Ekkor már nem anynyira a budapesti utcák, hanem elsősorban a hatalom és az értelmiség kapcsolata, „kiegyezése” érdekelte. Egyetértőleg idézte egy budapesti barátját, aki arra a kérdésre, hogy van-e, aki aktívan támogatja Kádárt és szűk körét, így válaszolt: „ez a kormány két tényezőre támaszkodik, az egyik a szovjet hadsereg, a másik a magyar párton kívüli értelmiség”. Ők, a „politikailag színtelenek” „háborítatlanul haladnak előre” 1957 óta, míg korábban üldözték őket, ma hálásak a pártnak és a kormánynak. Ez az egyébként igen reális és kiegyensúlyozott helyzetkép véget vetett a hazahívó szirénhangoknak. 1966 májusában Ignótus Pál kutató B-dosszióját is lezárták, utalván cikkeire, amelyekből „meggyőződünk, [hogy] Ignótus magatartásán semmit sem változtatott, továbbra is ellensége rendszerünknek”. Ezért nevét felvették a beutazási tiltólistára, és „személyével a továbbiakban lejárata céljából kívánunk foglalkozni” – zárult a javaslat.⁶⁴

1966 szeptemberében az Európai Kulturális Társaság budapesti ülésére Ignótus újabb beutazási kérelmet nyújtott be. A tiltólista ellenére megkapta az engedélyt („feltételezve, hogy magatartását, publicisztikai tevékenységét nekünk kedvező módon befolyásolhatjuk” – jegyezte meg az erről szóló jelentés⁶⁵), de újra megrézfálta a szerveket. A forradalom 10. évfordulóján a *Guardian*ban „Ruszkik, haza!” címmel jelent meg emlékező cikke. Következő évi vízumkérelmének visszautasító javaslatával zárult le dossziéja – a hírszerzés többet nem foglalkozott Ignótus Pállal.⁶⁶

MIK A HÍREK?⁶⁷ – OBJEKTUMOK

Az objektumdosszié (vonaldosszié) elsősorban az adott (feltételezett) ellenséges gócpont vagy más megfigyelt intézmény, üzem, szervezet stb. működéséről összegyűjtött adatok tárolására szolgált. Operatív feldolgozó munkát ebben a dossziében nem végeztek, afféle iratgyűjtő volt tehát.⁶⁸ Az alábbi esetekben (a Magyar Írók Szövetsége Külföldön, illetve a Nagy Imre Intézet objektumdossziéja a forrás) arra voltunk kíváncsiak, mi gyűlt össze, illetve kémeink mire voltak elsősorban kíváncsiak (akik az előbbi két eset után most az Oxford Streetről rövid ki-rándulást tesznek Brüsszelbe).

62 Uo. 13–14. o. BM III/II. csf. 5. a. aloszt. Feljegyzés Ignótus Párról, 1965. május 12.; 15–19. o. BM III/I-1. hálózati anyag, 1965. május 16. Az ebből készült jelentés: 21–22. o. BM III/I. csf. Tájékoztató jelentés, 1965. június 4.

63 *Guardian*, 1965. június 1., június 28., július 1., július 10.; *Irodalmi Újság*, 1965. július 1.

64 Uo. 45. o. BM III/I-1-B aloszt. Javaslat, 1966. május 5.

65 Uo. 50. o. BM III/I. csf. Jelentés Ignótus Pál beutazási ügyéről, 1967. augusztus 21.

66 Uo. 58–59. o. BM-feljegyzés a Külügyminisztérium részére Ignótus Párról, 1967. augusztus 24.

67 „Mik a hírek? Védekezünk vagy támadunk?” In Esterházy Péter: *Termelési regény (kissregény)*. Budapest, 1979, Magvető, 147. o.

68 Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történeti Hivatalban. Vázlat a volt állambiztonsági szervek iratanyagának irattani feltárásához. In *Trezor* 1. 54. o.

Az objektumdossziéba fűzött iratok az emigrációval kapcsolatos hírszerző munka kevésbé „kreatív”, ám ugyanakkor intellektuális oldalát szemléltetik. A feljegyzések, jelentések szerzői elsősorban olvastak, megfelelő idézeteket válogattak, majd megpróbálták következtetéseket levonni. Ez utóbbi fázisban persze érvényesültek ma már eléggé archaikusnak tűnő beidegződések (a jelentések például rituálisan ismételték, hogy az emigráns írószövetség „területi felépítéséről” még nem rendelkeznek megfelelő adatokkal – mintha az valami illegális sejtrendszerben tevékenykedett volna), és különösen szembeötlő az irodalom tökéletes azonosítása a politikával.

A nyugati magyar irodalmi életéről az első alapos összefoglalót nem a hírszerzés, hanem az ezen a téren sokkal tapasztaltabb Hollós Ervin alezredes, a BM II/5., belsőreakció-elhárító osztályának vezetője írta 1957 nyarán. Nem érezte fontosnak, hogy felsorolja a különböző kiadványokon megtalálható lényegtelen információk tömegét (például szervezetek vezetőségeinek teljes névsorát, könyvterjesztőket, könyvkereskedések címét, tulajdonosát, a kiadványok árát és hasonlókat – a valódi hírszerzők ezt ritkán mulasztották el), ehelyett a tartalomra összpontosított, s valóban tüzetesen átolvasta a *Látóhatár* és az *Irodalmi Újság* forradalom utáni első számait (máshonnan nem idézett). Hollós szerint a kulturális emigráció 1956 után alapvetően megváltozott, túlsúlyba kerültek a baloldali, a valódi szocializmus, sőt a nemzeti vagy demokratikus kommunizmus eszméit valló értelmiségiek. Mi több, 1956 tanulságai alapján még az 1947–1948-as emigráció vezető képviselői, elsősorban a népi írók csoportjához tartozók is errefelé tájékozódtak. A pártellenzékiet a világon mindenütt a forradalom előkészítőiként, sőt előharcosaiként tartják számon. Az írói emigráció politikai szempontból alapvetően a szociáldemokrácia, a brit Labour Party és a skandináv államok szociáldemokrata pártjai iránt vonzódik. (Más kérdés, hogy Hollós legfőbb érve is az volt, hogy az emigráns írószövetség vezetőségében többséget alkotnak a „szociáldemokraták”.) Ez a nem kommunista baloldali fellendülés egybecseng az Egyesült Államok stratégiájával, amely már a magyar forradalom előtt a fokozatos felszabadítás, a „lazítás” elsődlegességét hangoztatta, jugoszláv típusú nemzeti kommunista rendszert ajánlott rendszerváltó felkelések, lázadások helyett. Hollós külön felhívta a figyelmet a magyar írói emigráció nagy hatására Nyugaton és az itthon maradtak körében egyaránt.⁶⁹

Hollós megállapításai azután rendre felfedezhetőek az immár a hírszerzés által az értelmiségi emigráció egyesítésére irányuló törekvések „első szervezeti sikerének” nevezett Magyar Írók Szövetsége Külföldön nevű szervezetről szóló jelentésekben. Az első, 1958. március 5-én kelt iromány az egyszerűség kedvéért némi rövidítéssel „egy az egyben” vette át Hollós eszmefuttatását bevezetőjében. Szerzői ehhez gyakorlatilag kizárólag az ismertett kiadványokban található, fentebb említett adatokat tették hozzá.⁷⁰ Ősszel a budapesti központ részletes utasítást küldött négy rezidentúrának (London, Párizs, Berlin, Róma), amelynek bevezetőjében még mindig Hollós téziseit ismételték meg, de felhívták a figyelmet arra, hogy a kirendeltségek a kulturális emigráció ügyeit „súlypontként kezeljék”. A fő feladatot az utasítás abban jelölte meg, hogy hálózatépítő munkával helyezzenek el ügynököket az írószövetségben, s derítsék fel kapcsolataikat „nyugati hivatalos körök és hírszerző szervek felé”. Az utasításból kivilágóan Budapest négy angliai ügynökjelölttel foglalkozott, ám az adott pillanatban egyik sem volt kész a feladat végrehajtására.⁷¹ „Bakos”, a londoni rezidens válaszában egyetlen szót

69 TH K–O–8–49. dosszié 52–67. o. BM II/5. oszt. Feljegyzés a Nyugatra emigrált magyar írók helyzetéről és tevékenységéről, 1957. augusztus 31.

70 Uo. 37–44. o. BM Pol. Nyom. Főoszt., III/5. a. aloszt. Összefoglaló a Magyar Írók Szövetsége Külföldön szervezetről, 1958. március 5.

71 Uo. 87–90. o. 10/1/B. utasítás Bakos elvtársnak (London), 1958. október 24.

sem szólt a hálózati munka állásáról, helyette az emigráns írószövetségben zajló személyi súrlódásokról, a ténylegesen fennálló, Magyarországgal kapcsolatos nézetkülönbségekről írt – részben tehát kávéházi pletykákról, részben olyan dolgokról, amelyek az *Irodalmi Újság* hasábjain pontosan nyomon követhetőek voltak.⁷² Egy 1959. novemberi összefoglaló (amely a korábbiakhoz képest egyetlen különbséget mutatott: csatolta az írói emigráció főbb képviselőiről készült rendőri kis életrajzokat) elismerte, hogy a hálózatépítő munkában „igen nehézkes és lassú” volt az előrehaladás. Beszámolt bizonyos sikerekről; ezeket tüzetesebb elemzés alá véve valójában mindössze ennyi mutatható ki: a Szabad Európa Rádió müncheni központjának Szász Bélához írott leveléből (amelyet Szász az asztalán hagyott, s egy ismerőse, a rezidentúra informátora elolvasott) kiderült, hogy az írószövetség műsoridőt kap a rádiótól. Pontosabban: ez ismeretes lehetett az adások lehallgatása útján is, csupán az összeállítás módja volt „új” információ.⁷³

Ahogy az Pálóczi és Ignotus esettanulmányaiból is kiderült, az ötvenes–hatvanas évek fordulójától a hírszerzést mind kevésbé érdekelte az emigráns szervezetek belvilága, inkább a Magyarországgal való „megfelelő” kapcsolatok kiépítésére törekedett. A helyszínen (mondjuk Londonban) élő, haza dolgozó „ügynökség” feladatait egyre inkább az új Rónai Mihály Andrások, „Szirtesek” vették át, akik nem titkolták, hogy a „haza” üzenetét tolmácsolják, legfeljebb az üzenetet fogalmazó cégről hallgattak tapintatosan. A hírszerzés kénytelen-kelletlen a külvilág felé irányuló propaganda, a kádári „országimázs” (bár e kifejezés akkortájt nem volt ismeretes) szolgálatába szegődött. Ennek korai iskolapéldája a hírszerzés „Költő” fedőnevű ügynökének 1960 nyarán tett két hónapos párizsi útja, valamint az arról készült két tucat sűrűn gépelt oldalnyi beszámolója. „Költő” nyitottsága, ahogyan potenciális barátként jelentett egy sor ismert író-irodalmár emigránsról, az enyhülő idők ellenére felkeltette tartói gyanakvását. „Szerintem »Költőt« nem szervezték be kint, de »naiv lelket« csináltak belőle néhány kérdésben” – jegyezte meg Bárdos József százados értékelésében.⁷⁴

A rezidentúra emberei is nehezen alkalmazkodtak a változásokhoz. 1960 novemberében a British Council meghívására íródelegáció (Köpeczi Béla, Kardos Tibor, Juhász Ferenc, Tamási Áron és Otlík Géza) utazott Angliába. Tevékenységüket szorosan figyelték: „zavaróan és gyakran, egy kissé a Councilt is semmibe véve vettük körül az írókat” – írta Budapestnek a rezidens, aki amúgy tele volt panasszal és ingerültséggel. „A politikai magatartásukról közismert három író kiengedését egyedül nyilván csak az indokolta, hogy »liberalizmusunkat« dokumentáljuk az angol kormány és általában a nyugati világ előtt. Kérdéses, hogy e gesztus értékét mennyire rontja le az az aknamunka, amelyre az angolok a látogatás révén készültek, és amelyet bizonyos fokig talán el is értek. [...] Lehet, hogy tévedek, de úgy tűnt, hogy [a] megfelelő szervek nem beszéltek az írókkal kellően és eleget elutazásuk előtt.” Csupa óvatos bizonytalanság, lefojtott feszültség – ha ránk bízák, ilyen nem történhetett volna meg, vagy sokkal jobban csináljuk. Bezzeg másutt! „Összefoglalóan. A British Council meghívásait csakis úgy szabadna elfogadni, hogy mi jelöljük ki a kiküldendő személyeket. Cseh elvtársaink már kezdettől fogva ezt a gyakorlatot folytatják, ezt ajánlottuk mi is mindig.”⁷⁵

72 Uo. 141–144. o. Jelentés a kulturális emigráció helyzetéről és javaslatok. London, 1958. november 29. Az *Irodalmi Újság* vitáiról lásd Rainer M. János: Nyugatról visszatekintve. Az *Irodalmi Újság* és Magyarország (1957–1973). In *Évkönyv III. 1994.* 95–106. o.

73 Uo. 103–118. o. BM II/3-B aloszt. Összefoglaló a Magyar Írók Szövetsége Külföldön emigrációs szervezetről, 1959. november.

74 „Költő” jelentései uo. 198–220. o. Bárdos értékelése uo. 221–222. o.

75 Uo. 263–264 r/v. o. Jelentés az Angliában járt íródelegációról. London, 1960. december 2.

Az emigráns írószövetség objektumdosszióját 1963-ban lezárták azzal, hogy a területi elvré való áttérés (1961) kapcsán másutt gyűjtik az információkat. Tekintve, hogy ettől az időtől kezdve a szervezet gyakorlatilag megszűnt, aligha található ott további vaskos akták. A brüsszeli Nagy Imre Intézetéről eleve nem is készülhettek. Az objektumdosszié felállítását után háromnegyed évvel született meg az első összefoglaló jelentés, amely kizárólag az intézeti konferenciák (hozzáférhető) anyagain és a *Szemle* írásain alapult. A jelentés a Congress for Cultural Freedom támogatásával létrejött „nemzeti kommunista emigrációs szervezetnek” nevezte az intézetet, ami legfeljebb az alapítók (a jelentés Heltai Györgyöt és Nagy Balázst nevezte meg) politikai előéletére vonatkozóan mondható igaznak. Anyagi helyzetük ekkorra már „zilált” (ez alighanem fedte a valóságot), azonban – folytatta a jelentés – „ügynökséggel a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet felé ez ideig nem rendelkezünk”. Jóllehet az a „legveszélyesebb kategóriák közé sorolható, mert förmedvényeiken keresztül befolyásolják egyrészt a nyugati közvéleményt, másrészt az emigráns tömegeket [sic!], és ugyanakkor itthoni kiterjedt ismeretségüket és híveiket is”⁷⁶.

Ehhez képest a hírszerző munka a továbbiakban sem járt különösebb eredménnyel. Mert mit lehetett kezdeni egy olyan jelentéssel, amely így kezdődik: „»Kerekes« f[edő]n[evű] ügynökünk a fenti szervezetről az alábbi információt adta. A brüsszeli Nagy Imre Intézet működéséről – feltétlenül ezzel kell kezdenem – úgyszólván semmit sem tudok. Ez a tény erősen korlátozza lehetőségeimet.”⁷⁷ Ezeket az iratokat legfeljebb elhelyezni lehetett a dossziéban, ahová azután is sorra kerültek a másod-, harmadkézből szerzett értesülések az intézetről, Heltairól, Nagy Balázsról. A komolyabb, összefoglaló jelentések azonban csak a megjelent kiadványok, elsősorban a *Szemle* tartalmi összefoglalói voltak.⁷⁸ A hírszerző rutin nagyon szeretett volna széles körű „kapcsolathálót” felfedezni, középpontjában a Nagy Imre Intézettel. Az erre irányuló feldolgozó munkába ismét be kellett kapcsolni a belső reakció elhárításával foglalkozó társosztályt. Ezúttal nem Hollós osztályvezetői szintjén, hanem a váci börtön operatív kihallgatójéén valósult meg az együttműködés. A jogerősen elítélt Fekete Sándorral hasonlították össze a *Szemle* számait, valamint a *Levegőt* és a *Nagy Imre Rádió műsorából* címet viselő füzeteket. Fekete úgy vélte, a jelzett kiadványok egyes írásait Kende Péter nézetei rokonítják, a jelentés összeállítója pedig emlékeztetett Nagy Balázs egyik írására, amely „félreérthetetlenül közli, hogy a Nagy Imre Intézetnek több folyóirata is van”.⁷⁹ Tüzetesebb feldolgozás persze könnyen tisztázhatta volna, hogy Nagy a *Szemlével* nem teljesen azonos tartalmú *The Review*-ra, illetve az *Études*-re gondol...

1962 őszén végre „Értékelő jelentés” született az intézetről, amely továbbra is teljes egészében a *Szemle* tartalomelemzésén alapult. Blazsek Ferenc százados, operatív beosztott megállapította, hogy az eddig megjelent számokban „alapvetően két tendencia jut kifejezésre, ezek a következők: 1. Az 1956-os »forradalom« eszméinek ébren tartása, szembehelyezkedés a SZU-val [sic!] és jelenlegi rendszerünkkel; 2. A revizionizmus, s ezen belül Nagy Imre ellenséges nézeteinek »tudományos« propagandája, mely egyre inkább keveredik Bibó harmadikutas, nacionalista elméletének propagandájával.”⁸⁰ További új vonásként említette azt a „nyílt táma-

76 TH OD–2243. dosszié 113–115. o. BM II/3-B aloszt. Összefoglaló jelentés a Nagy Imre Intézetéről, 1961. október 31.

77 Uo. 42–44. o. BM II/3-B aloszt. Jelentés a Nagy Imre Intézetéről, 1962. március 10.

78 A minden további nélkül hozzáférhető kiadványok „elemzése” a hírszerzés egyik fő módszere maradt egészen a nyolcvanas évekig, lásd Rainer M. János: Egy (politikai) hazatérés viszontagságai. K. P. és a Magyar Füzetek. *Világosság*, 1998. 2. sz. 26–35. o.

79 TH OD–2243. dosszié 75–89. o. BM II/5. e. aloszt. Jelentés, 1962. augusztus 17.

80 Uo. 99–110. o. BM III/I. csf. 2-B aloszt. Értékelő jelentés a belgiumi Nagy Imre Intézet „Szemle” című folyóiratáról, 1962. október 1.

dást”, amelyet a folyóirat (történetesen Pálóczi Horváth György⁸¹) intézett „a kommunista világrendszer, a kommunista pártok s azok vezetősége, elsősorban az SZKP vezetősége, személy szerint Hruscsov elvtárs ellen”⁸². Az intézet tevékenységét a „legveszélyesebb kategóriába” sorolta, amelynek felderítésére „jóváhagyott operatív tervünk van” (az iratok között nem lelhető fel). Ezzel némiképpen ellentmondásban a következő mondat az operatív munka megjavításáról szól, s szükségesnek tartotta felderíteni az intézet és munkatársai „további ellenséges tevékenységét”, a *Szemle* Magyarországra juttatásának módját (legális és illegális csatornák), az intézet anyagi bázisát, továbbá kilátásba helyezte, hogy a munkatársakat – majd – „feldolgozzák” az „intézetbe való behatolás céljából”⁸³. Magyarán körülbelül ott tartottak, ahol a „Kerekes” fedőnevű ügynök fél évvel korábban.

1963-ban a Nagy Imre Intézet és vele a *Szemle* is megszűnt. A következő év elején egy összefoglaló jelentés szóról szóra megismételte Blazsek írását, csupán a jóváhagyott tervre és az operatív teendőkre vonatkozó zárórészt hagyta el, illetve helyettesítette a következő kissé rezignált, ám őszinte „megjegyzéssel”: „A Nagy Imre Intézetéről készült összefoglalót korábbi anyagok alapján állítottuk össze. Jelenleg – objektív okok következtében – az intézet tevékenységéről, az intézet munkájában részt vevő személyekről érdemleges adatokkal nem rendelkezünk.”⁸⁴ Újabb *Szemlét* nem hozott a posta, így a megszűnés ténye egy ideig nem jutott el a magyar hírszerzésig. Végre 1966 elején az objektumdossziét lezárták, és irattárba helyezték.⁸⁵

Esettanulmányokból messzemenő következtetéseket levonni a kutatás kezdetén, amikor a források hozzáférhetősége nagyon esetleges, felesleges és lehetetlen. A feltárt történetek arra mutatnak, hogy noha a magyar hírszerzés fontosnak tartotta a nem kommunista baloldali emigráció tevékenységét (felismerték jelentőségét), különösebb eredményt elérni nem tudtak. Az ötvenes évek végén céljuk a „behatolás” volt, ügynökök toborzása, hálózat kiépítése. Hogy ennek mi értelme lett volna azon túl, hogy másod-, harmad- helyett első kézből szerezhetek volna tudomást az emigránsok szükségszerű politikai és személyi ellentéteiről, nem világos. Talán csak a szerv tehetetlenségi ereje, a rutin. Az ellentétek nem szolgáltattak elegendő tápanyagot „lojális” emigráció kialakulásához, ilyet valószínűleg a legzseniálisabb ügynök sem tudott volna létrehozni úgy, hogy őszintének hasson. A budapesti szemszögből való „kompromittáláshoz” bőségesen elegendő anyagot szolgáltattak az emigráns kiadványok, folyóiratok. Kevés, eseti kivétellel ezek nem jutottak el a magyar közönséghez, a hazai sajtó illetékes cikkírói Szabó Lászlótól Fekete Sándorig kedvükre leplezhatték le, hogyan rágalmazzák a szocializmust, hogyan árulják el hazájukat, hogyan állnak az „amerikaiak” szolgálatában, akár mint szó szerinti zsoldosok (az ötvenes–hatvanas évek fordulójának szóhasználata), akár „objektíve” (a nyolcvanas éveké). Biztosan voltak kivitelezett, talán némi eredménnyel is járó kompromittálási kísérletek magán az emigráción belül, ami talán tényleg porlasztotta annak kohézióját, de ezek (ha voltak) nem kezdték ki jelentősen a demokratikus emigráció alapvető egységét.

Ignotus Pál esettanulmánya arra mutat, hogy hatvanas években a budapesti rezsim sokkal jelentősebb eredménynek tartotta volna prominens emigránsok hazatérését (akár csak alkalmilag is) vagy valamiféle „közeledést”, mint a beépített ügynökökre épülő homályos kémter-

81 Pálóczi Horváth György: A XXII. kongresszus talányai és leleplezései. *Szemle*, IV. évf. 1. sz. 1–14. o.

82 TH OD–2243. dosszié 108. o.

83 Uo. 110. o.

84 Uo. 128. o. BM III/I. csf. 2-B aloszt. Összefoglaló jelentés a belgiumi Nagy Imre Intézetéről, 1964. február 7.

85 Uo. 8. o. BM III/I. csf. 3-J aloszt. Határozat, 1966. január 27.

veket. A „közeledés” első számú csalétke ismét csak a hazalátogatás lehetőségének biztosítása volt – itt a kör be is zárult. Nem tudjuk, mekkora részt vállalt a hírszerzés egy olyan témánkhoz közel eső „hazatérésben”, mint 1962-ben Horváth Bélái és Vámos Imréné volt.⁸⁶ Megint csak Ignotus Pál esete a példa arra, hogy amikor a „dolog komolyra fordult”, a szerveket inkább szerették kihagyni a játszából, nehogy otrombaságból elrontsanak valamit.

De volt-e egyáltalán valami, amit a magyar hírszerzés feltárhatott, kikémlelhetett, majd leleplezhetett volna – már azon túl, amit a szabad véleménynyilvánítás körülményei között élő magyarok elmondtak a rádióadásokban, megírtak több nyelven? Talán igen, de erről tudtak – esettanulmányaink bizonyossága szerint – éppenséggel a legkevesebbet. Az itt szereplő személyek és intézmények az ötvenes évek végén valamennyien a Congress for Cultural Freedom vagy ezen keresztül a Ford, illetve Rockefeller Alapítványok támogatását élvezték. Ha éppen a magyar hírszerzés jut a nyomára annak, amit a támogatottak sem tudtak, s a hatvanas évek második felében amerikai oknyomozó riporterek tártak fel, hogy a jelzett intézményeket mind a Központi Hírszerző Ügynökség, a CIA pénzeli, az valóban messze hangzó, súlyos botrány, hatalmas propagandafegyver lehetett volna, Magyarországon jelentősen túlmutató következményekkel.⁸⁷ De hiába szerepelt ez az operatív tervekben, az Oxford Streeten és Budapesten tevékenykedő magyar kémek a jelentéseikben rituálisan ismételtgett „amerikai szolgálatban állnak” kifejezésen túl semmiféle konkrét adalékot, befolyásolási manővert nem tudtak feltárni. A feltételezhető költségeket (is) figyelembe véve esettanulmányaink nem állítanak ki túl kedvező bizonyítványt a magyar hírszerzésről. Ezt senki sem sajnálja, csak még kevésbé értjük azt, hogyan sorolhatta a magyar rendszerváltás politikai elitjének sajnálatosan tetemes része ezt a szervet is a megőrzendő, megóvandók közé.

86 Erről lásd Borbándi: i. m. 2. kötet, 15–17. o.

87 A leleplezésről lásd Saunders: i. m. 367–427. o.

STANDEISKY ÉVA

MÉLYRÉTEGI METSZET JOBBOLDALI FIATALOK A HATVANAS ÉVEKBEN

A kádári konszolidációval kiegyezett társadalom nemigen törődött azzal, hogy az állampárt (MSZMP) hogyan irányítja az országot, az emberek helyett inkább életkörülményeik javításán munkálkodtak: mintegy újraértelmezték Móricz Zsigmond tanácsát: „Hagyd a politikát, építkezz!” A lázadásra mindig hajlamos fiatalok között azonban voltak olyanok, akik – mivel szüleikkel ellentétben a korábbi rosszról nem voltak alkalmazkodásra készítő tapasztalataik – elégedetlenek voltak a rendszerrel, és balról vagy jobbról bírálták azt. A rendszer baloldali ellenzékéről – írástudó résztvevői révén is – már vannak ismereteink, a szocializmust jobbról támadókról azonban keveset tudunk. Ez az írás olyan egyetemistákról szól, akiket zavaros – (szélső)jobboldali és demokratikus nézeteket keverő – világfelfogásuk készített rendszerkritikára.

Rekonstrukciókísérletünk rendőrségi és bírósági iratokra épül, csupán a főszereplő mai véleményét tüköztettük a korabeli vélekedésekkel.¹

Történetünk ötvenes éveiket taposó szereplői – kettő kivételével – közöttünk élnek. Valódi nevüket azért hallgattuk el, mert nem jóvátétel vagy igazságszolgáltatás volt a célunk, hanem a történetírás szabályainak megfelelő interpretáció.

A SZEREPLŐK

B. B.

Magas homlok, élénk tekintet, határozott vonalú orr, vastag nyak: csupa energia és akarat. Nemesi eredetű értelmiségi családban született 1942-ben. Címerállatuk a kecskebak, társai közül sokan von B.-nek szólították. Apja a háború alatt egy szállítmányozási részvénytársaság igazgatója volt. A háború utáni presztízscsökkenés megalázó állomásairól csak feltételezéseink lehetnek. Édesanyja az 1945–1947-es rendszerváltás után is vállalható foglalkozást űzött: tanítónő volt. A Fejér megyei faluban, ahol B. B. felnőtt, szüleinek nagy tekintélye volt. A házaspár gyerekeiknek ősmagyar nevet adott. Az apa az ötvenes évek elején elhagyta a családot, majd a forradalom után külföldre távozott.

1 A tanulmányhoz felhasznált források: Belügyminisztérium Közigazgatási Államtitkári Hivatal Irattári Osztálya, Miniszteri iratok: 3139/a, 4441., 4483., 4934., 4953., 4964., 5020. és 5252. sz. tétel.

Budapesti Fővárosi Bíróság: B. B. és társai perének tárgyalási jegyzőkönyve. 1969. július 1–3., 8–9., illetve a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának határozata, 1991. január 28.

Történeti Hivatal V–156 211/1–3. dossziéja.

B. B. az apai kapcsolatot nélkülözve vált felnőtté, a rokoni összetartás azonban némileg enyhítette az apa hiányát. Sokat olvasó, tevékeny és vitatkozó tanulója lett egy mezőváros gimnáziumának. A kötelezően elsajátítandó, ezért sokak számára eleve ellenszenves szocialista tanok helyett a katolikus vallás dogmái vonzották. Többször vitába keveredett vonalas tanáraival, aminek az lett a következménye, hogy 1960-ban, érettségije évében kizárták a KISZ-ből, s eltanácsolták az áhított egyetem filozófiai szakától. Életének erről a szakaszáról B. B. a bíróság előtt így nyilatkozott: „1956-ban végeztem el az általános iskolát. A gimnáziumba nem akartak felvenni, ezért a ferences rendi gimnáziumba, majd apám közbenjárására a [...]i Állami Gimnáziumba kerültem. 1957-ben a KISZ alapító tagja voltam. Templomba nem jártam, emiatt az édesanyámmal is nézeteltérésem volt. 1960-ban az egyik tanárom helytelen előadást tartott a vallásról. Annak hirdetőit azonosította magával a vallással. Ellenvéleményt mondtam, emiatt hajsza indult ellenem, kizártak a KISZ-ből is. Nem voltam vallásos ebben az időben. Az egyetemre nem vettek fel. Ser-tésenyésztőben dolgoztam adminisztrátorként, majd a Hittudományi Akadémiára kerültem, elsősorban azért, mert filozófiát akartam tanulni.” Igen jól érezte magát a Hittudományi Akadémián: kedvére volt a pezsgő szellemi élet, látóköre, tudása bővült, vitakészsége finomodott. Itt sem volt szerencséje. A hatalom a forradalom emlékének furfangos elfojtására, tudatos elfelejtetésére törekedve az 1963-as „nagy” amnesztia után az „ötvenhatosok” helyett az ellenséget az egyházak – mindenekelőtt a legtöbb hívet vonzó katolikus egyház – nyitott szellemű papjai, lel-készei között kereste. A Belügyminisztérium kutakodása az egyházi oktatási intézményekre is kiterjedt. A vitakedvét, nyíltságát a katolikus főiskolai keretek között is megőrző B. B.-t negyed-éves korában az egyházak felügyelő szervének, az Állami Egyházügyi Hivatalnak természetesen belüleges beosztottjai eltanácsoltatták az iskoláról. B. B. kitartó érdeklődése ellenére sem kapott elfogadható magyarázatot elbocsátására. A fővárosba jött, tolmács lett (oroszul, lengyelül, olaszul és németül beszélt), valutabeváltó helyen dolgozott. Megtartó, őt meghallgató közösségre egy ideig a Mátyás-templom papjai és az idegenvezetőként vele együtt ott dolgozó katolikus fiatalok kö-zött talált. Baráti köre 1965 őszétől egyetemista fiatalokkal bővült: ekkor vették fel gyógyszerészhallgatónak a Budapesti Orvostudományi Egyetemre. „Családunkban több gyógyszerész volt, és tudtam azt is, hogy könnyű bejutni, mert elnőiesedett ez a pálya.”

Vitakedve itt sem lohadt. Szinte kényszerűen érzett arra, hogy állandóan beszéljen, s másokat meggyőzzön a maga igazáról. Politikai gazdaságtan órán például a szemináriumvezetővel keveredett szóváltásba: tagadta, hogy a marxizmus–leninizmus lenne az egyetlen tudományos világnézet. A tanár – megóvando az ellenséges ideológia csábításának kitett csoporttársakat – felajánlotta B. B.-nek a különbeszélgetés lehetőségét, amivel ő élt is. „Ettől kezdve a szemináriumokon csak kisebb, közérdekű, kevésbé problematikus észrevételt tettem. Megszűntem provokálni, mert a vezető szerint a problémák érdekesebbek voltak, de nem ebbe a keretbe valók, mert az én jobb előképzettségem miatt másként álltam a kérdésekhez, mint évfolyamtársaim” – írta rendőrségi „önvallomásában” az íráskényszerrel is megvert vagy megáldott B. B. „Mindenütt fennhangon hirdette nézeteit. A szólás- és gondolatszabadságot és a demokratizmust hiányolta” – mondotta perében egyik vádlott-társa.

B. B. színes, változatos, mozgalmas életet élt. Talán csak rokonai között fordult elő, hogy nem mindig ő volt a társaság középpontja. Szülőfalujában minden évben megrendezték az „UKONG”-ot, az unokatestvérek találkozóját, amelynek programját tudós és pap nagybácsik állították össze: beszélgetések (házasságról, gyermeknevelésről, természetről, Isten jelenlétéről), szentmise és szórakozás (közös éneklés, műsorok) váltották egymást. A politikát szándékosan kerültk, s ha B. B. elfelejtkezett magáról, és politikai vitát kezdeményezett, szigorúan leintették. Az „UKONG” résztvevői barátait, jövőbelijüket is magukkal vihették a több napos összejövetelre.

B. B. társai között is magányosnak tűnt. Sok barátja, ismerőse volt, de egyenrangú szellemi társa nem: túlzottan magára figyelt, nem gondolatcserére, nem mások meghallgatására, hanem közönségre vágyott. Magabiztossága látszólagos volt: nemegyszer belső bizonytalanságát, kapcsolatképtelenségét leplezte vele. Idegenségérzetének oka lehetett az is, hogy műveltebb, tájékozottabb volt a társainál. Vonzódott az idősebb, számára tekintélyt jelentő férfiakhoz, nekik szívesen feltárta gondolatait, legyenek azok rokonok vagy papok. A legnagyobb hatást talán nagybátyja, D. D. tette rá. B. B. így jellemzi őt „önvallomásában”: „magyar nacionalista, a zsidókat nem szereti, és a magyar nép ellenségeinek tartja [őket]. Az internacionalizmust, legyen az egyházi vagy állami, elveti. A marxizmust csak gazdasági vonalon fogadja el, egyébként idealista. Aktuális politikai nézetei különböznek a hivatalostól, de saját véleményét nem hangoztatja. Irodalommal foglalkozik. [...] A [...] kerületi tanács adóügyi osztályán dolgozik, s nehéz körülmények között élnek.” D. D. azt tanácsolta B. B.-nek, hogy ha a civil életet választja, ne filozófiával foglalkozzon. Járjon hasznosítható tudást nyújtó egyetemre, sáfárkodjon jól a tehetségével, hogy képes legyen hazáját és népét szolgálni. A katolikus egyházat elmarasztalta internacionalizmusáért, azt mondta, hogy „a klérus történelmünk folyamán sohasem volt magyar, hanem zömében sváb vagy tót, így nem is érezhettek együtt a magyar néppel”. Megrögtta B. B.-éket, hogy irredenta dalokat énekeljenek, mondván, hogy „a sovinizmus, más népek gyűlölete tőlünk, magyaroktól idegen kell legyen. A nacionalizmus, amely saját népünk szeretetét jelenti, kötelességünk.” Kárhoztatta a liberális gondolkodásmódot, amely a „magyar mentalitástól idegen műveket teremtett”, „lejáratta a magyar értékeket”, az volt a véleménye, hogy a „nemzetközi zsidó szellem megfertőzte” a magyar kultúrát.

B. B. harmadikutas nézeteket vallott, amelyek nem a népi írók iránti vonzódásából eredtek, feltehetően nem is olvasta műveiket, sokkal inkább D. D. gondolkodásmódja hathatott rá. Az „úri, keresztény középosztály” katolikus tagjai között is számosan voltak olyanok, akik Magyarországnak közvetítő szerepet szántak Kelet és Nyugat között, és hívei voltak valamiféle magyar szellemű, a szociális feszültségeket oldó modernizációnak.

Ilka talán az egyetlen nő volt, akihez (édesanyján kívül) szeretetteljes kapcsolat fűzte. Idegenvezetői tanfolyamon ismerkedtek meg. A művelt Ilka méltó szellemi társa volt: több nyelven beszélt, hosszabb időt töltött Hollandiában, Angliában, Nyugat-Németországban és Svájcban. Könyvei zömmel idegen nyelvűek voltak. Hangversenyre, színházba (Illyés *Ke-gyencét* is látták), moziba jártak (a *Fényes szelekre* vettek jegyet), politikáról, könyvekről beszélgettek. Véleményük általában megegyezett. Jancsó Miklós filmjéről azonban eltérően vélekedtek: „Még az utcán is hangosan vitakoztunk a filmről. Én hevesen támadtam a kommunistákat, akik neki mernek menni az egyháznak, ha vitával nem bírják, [Ilka] azonban azt mondta, hogy ez esetben tévedek, mert a film jó beállítású, és éppen a túlkapásokat ítéli el.” Úgy gondolták, hogy „Magyarországon nincs szabadság, a gazdasági helyzet pedig a KGST miatt rossz”. Szerintük Magyarországnak a monarchikus államforma lenne a legmegfelelőbb. „Láttam nála a *Korunk szellemi körképe* című könyvet, amit én is olvastam. Így erről is sokat beszélünk.” „Mutatott nekem – írta B. B. rendőrségi „önvallomásában” – egy francia nyelvű könyvet, amely 1956-ról szólt. Ezt ő a padláson találta. A világsajtó akkori reakciója van benne leírva az 1956-os eseményekre. Ezt olvastunk, és fordítottuk. Külön lefordítottuk nagybátyjának [Bibó Istvánnak] a cikkét, aki a szovjet csapatok kivonásának a tervét, ENSZ-csapatok bejvetelét, választások tartását ismertette. Ez a nagybátyja ült is néhány évet 1956 után, ma már szabadlábban van.” (Bibó István neve egyszer sem fordul elő az egy hétig naponta-kétnaponta írt terjedelmes „önvallomásokban”, s a kihallgatók sem kérdeztek rá.)

Erdély is beszélgetési témáik közé tartozott: Ilka családja odavaló volt. A lány az ottani reformátusok nehéz helyzetéről beszélt, B. B. Márton Áronról és az erdélyi katolikusokról számolt be neki. A lány révén B. B. megismerkedett Ravasz László református püspökkel. „Én csak pár szót váltottam vele. Elmondtam, hogy a p-i zsidók még mindig emlékeznek rá. Egy anekdota szerint ugyanis itt Ravasz kívülről tudta az üdvözlőbeszédet, amit a zsidó rabbi az ő köszöntésére mondott.” B. B. nemigen értette, hogy a lány miért nem olvasta Ravasz könyveit, amelyek ott voltak a könyvtárakban. „A családban senki sem olvassa, mert senki sem vallásos” – válaszolta a lány.

Mindketten olyan értelmiségi családból származtak, ahol a szülők megszenvedték a kommunista hatalomátvételt, és ugyanakkor büszkék voltak arra, hogy megőrizték belső értékeiket, műveltségüket, hagyományait a számukra kedvezőtlen időkben is. „Mi, akik a régi rendszerben is értelmiségiek voltunk, most hátrányos helyzetben vagyunk, de megbecsüljük magunkat. Ő is, én is mindig be kellett fogjuk a szánkat (»Té osztályidegen vagy, neked ezt nem szabad!« – hallottuk gyerekkorunkban.) [...] mi viszont az országnak több hasznot hajtunk, hiszen minden valamire való orvos vagy mérnök ilyen családból származik. Én igazat adtam neki [Ilkának], de hozzátettem, hogy helyes, ha mindenki tanulhat. Ezt ő is elismerte, de hangsúlyozta, hogy akkor becsülje is meg magát.” B. B. ismerősei, barátai elsősorban okosságát, agilitását, műveltségét tartották vonzónak, de negatív tulajdonságait is emlegették: bogaras, egzaltált, nagyképű és beképzelt. „Az intelligenciája jóformán a székhez bénított bennünket, szuggesztív volt” – mondotta róla a hírség előtt egyik barátja. „Az elsők előtt úgy állították be, mint egy prófétát, aki az igazságosságnak él, nem normális, valamilyen idegbetegségben szenved” – jelentette ki egy másik. Jó előadó volt, amit a Hittudományi Akadémiának is tulajdonított, ahol többek között szónoklástant tanult. Cs. G. szerint „fellengzősen, nagy szavakkal, de nagyon magabiztosan adott elő”.

CS. G.

Robusztus alkatra valló nagy fej, homlokba hulló, divatos frizura, előreugró áll, mélyen ülő, szűrős szemek. Apja Ludovikát végzett, hivatásos katonatiszt volt, 1945 után egy ipari szervezéssel foglalkozó intézetben dolgozott, 1969-ben osztályvezető-helyettes lett. Munkáját kitüntetésekkel is elismerték (1952-ben és 1964-ben). Édesanyja hasonló munkakört töltött be egy országos vállalatnál. 1947-ben született fiukat elit gimnáziumba járatták, ott szerezte kiváló orosz nyelvtudását. A családból hozott antiszemitizmusát elmélyítette, hogy úgy érezte: zsidó osztálytársai lenézik, kiközösítik. Gimnáziumi osztályában „38-ból legalább 35 bibsi [zsidó] volt, s az ő nevét Kleinek és Steinerek röhögtek ki” – adta vissza a fogdaügynök zárkatársa szavait. Katolikus szellemben nevelkedett. Nehezen tudta összeegyeztetni antiszemitizmusával, hogy Jézus zsidó volt, jobban szerette volna inkább német vagy valami „más kultúrnép” sarjának tudni. Szerette az irodalmat, versek, drámák írásával próbálkozott. Többen pökhendinek és nagyképűnek tartották. E vélekedést az is kiválthatta, hogy Cs. G. büszkélkedett előkelő származásával. Családfáját a XVI. századig vezette vissza, egyik oldalági rokona a báróságig vitte.

Az egyetemen bekerült a KISZ külügyi bizottságába. Cikkeket írt az *Orvosegyetem* című lapba, amelynek szerkesztőbizottságába is beválasztották. A fajbiológia és a frenológia érdekelte. Csodálta Hitlert és a német népet. Hitler szerinte ott követett el hibát, hogy nem irtotta ki a teljes zsidóságot. Olyan államberendezkedés volt az eszményképe, „amelyikben a magyarok, németek és fehér oroszok vannak hatalmon, a többi nép pedig rabszolgaként ezt a felsőbb rendű réteget szolgálja ki”. Szerinte a magyarok jobban jártak volna, ha a második világháborúban a németek győznek: a németek „kultúrnép”, „übertenschek”, „minden gondolat

tőlük származik, ezért vezetésre hivatottak”, az oroszok „barbárok”. „Én Hitleréknek sem lettem volna jó – magyarázta fogdaügynök zárkatársának –, a nemzetiszocialista ideológia túl népi, túl proli szagú nekem.” „Szerencse, hogy 45 előtt még nem éltem, mert akkor most biztos háborús bűnös lennék” – elmélkedett.

SZ. L.

Kissé kidülldő, aggodalmas, világos szemek, elálló, tekintélyes fülek, halánték fölötti kopaszodás, mintha a rövid nyakú ember legszívesebben saját testébe bújna. 1947-ben született. Édesapja főmérnökként dolgozott egy gyárban, és a kommunista pártnak 1953-tól folyamatosan tagja volt. Magas kitüntetésekkel ismerték el munkáját 1952-ben, 1960-ban és 1968-ban. Édesanyja MÁV-alkalmazott volt. Testvére orvosnak tanult.

Szélsőségesen antiszemita volt. A társaság egyik lánytagja rendőrségi kihallgatásán így idézte szavait: „rohadt zsidók, mind ki kellett volna végezni. Hitler félmunkát végzett, mert nem gyilkolta le az összes büdös zsidót. Úgy kell őket meggyilkolni, hogy azért még szappant lehessen belőlük készíteni.” Cs. G. így jellemezte: „erősen pángermán, szélsőjobboldali beállítottságú volt. Mindent lenézett, ami keleti és orosz. Feltétel nélkül tisztelte az erőszakot, s megvetette, kiröhögte a humanistának nevezett eszméket. Imádta a háborús filmeket, egy-egy filmet a bombázások és az öldöklések kedvéért kétszer-háromszor is megnézett. Álomvilágában ő is egy szőke bestia [sic!], egy nagy testű Nibelung-lovag.”

H. L.

Róla és a lentebb következőkről nincs fényképünk. Apja 1945 előtt kereskedősegéd, majd szobafestő és mázólo, édesanyja könyvelő volt. H. L. 1946 végén született. Az egyetemen a KISZ-vezetőség tagja, tanulmányi csoportbizalmi lett. Rejtőzködő volt: elfogadta a származásából adódó előnyöket (édesapja gyári munkásként folytatta tovább szakmáját), de nézetei eltértek a hivatalostól. Egyik pertársa szerint „nagy magyar érzelmű nacionalista”.

P R.

Még nem volt húszéves (1947-ben született), amikor vegyészmérnök és gyógyszerész apja meghalt. Anyjához, akinek 1950-ig saját gyógyszerháza volt, ambivalens viszony fűzte. Egyik társa szerint nagyképű és nagystílű, a másik szerint belvárosi szépfiú. A pénzhez erősen kötődő, viszonylag gazdag ember. Autótulajdonos – ritka vagyontárgy a hatvanas évek közepén. B. B. jellemzése szerint: „hangos, úgyszerűen vagány fickó volt. Elmondta, hogy Székesfehérváron még gimnazista korukban kirabolták az István Király Múzeum egyik termét, amikor ott voltak tanulmányi kiránduláson. Ekkor még motorja volt, nagy sebességgel közlekedett. Saját állítása szerint szabályosan, mások szerint nem. Elég sok afférja is volt más járművezetőkkel és rendőrökkel is kisebb szabálytalanságokért.” Kereste a kalandokat, izgatta a „tiltott gyümölcs”. „Mindig szerettem az izgalmakat, és felelőtlenül sok szabálytalan dologba belementem, ilyeneket elkövettem, hogy tekintélyt szerezzek magamnak” – vallotta kihallgatásán.

SZ. I.

Szülei tüdőbajban haltak meg: édesapja az ő születése évében (1941-ben), édesanyja négy évvel később. Rokonok nevelték. Volt esztergályos tanuló, erdészgyakornok, vállalati alkalmazott. Esti tagozaton érettségizett a Közlekedési Gépészeti Technikumban. Mielőtt felvették volna az egyetemre, három évig technikusként dolgozott. Bátyja a forradalomban esett el, Cs. G. szerint innen eredt kommunistagyűlölete.

P. M.

Vendéglátós család 1944-ben született sarja a nyugati határszélről. 1956 végén a család Ausztriába disszidált, de pár hét után visszatértek. Mire az egyetemre került, már túl volt egy házasságon. „Azért szeretem Balassagyarmatot, mert ott nem maradt sok zsidó” – mondta egy odavalósi lánynak.

B. GY.

1945-ben látta meg a napvilágot. Szülei csecsemőkorában elváltak. Édesapja, aki szerszámkészítő és műszerészsegéd volt, 1957-ben disszidált Svédországba. Édesanyja segédmunkásból lett bérletszámoló és normás. 1959-ben rokkantnyugdíjazták. Nevelőapja bőrdíszműsegéd, MSZMP-tag és munkásőr volt. Cs. G. szerint „tizenharmadik kerületi vagánytípus”.

ELMÉLKEDÉSEK ÉS AKCIÓTERVEK VILÁGSZEMLÉLETI KÖNTÖSBEN

Szereplőink képzeletbeli színpadunkon baráti, valamint (katolikus) egyházi és egyetemi környezetben nyilvánítanak véleményt. Csupán az utolsó jelenetek játszódnak majd nem szokványos színtereken: rendőrségi kihallgatósobában, börtöncellában, bírósági tárgyalóteremben. B. B., a főszereplő a kapocs a katolikus és az orvosegyetemi baráti társaság között. A KISZ ez utóbbihoz kapcsolódik.

KATOLIKUS EGYHÁZI KÖRÖK

A hatvanas évek közepén a hatalom mindent megtett, hogy elfojtsa a katolikus egyházon belüli reformtörekvéseket, és csökkentse az egyház fiatalokra gyakorolt vonzerjét. Az esetleges perek, rendőrségi kihallgatások és figyelmeztetések ellenére is sokan vállalták a veszélyt: összejöttek beszélgetni, hitéleti problémákat megvitatni. Egy ilyen kör működött a hatvanas évek közepén a Mátyás-templomban is, amelyet a templom csúcsában lévő paplakás után, ahol összejöveteleiket tartották, Torony-klubnak neveztek. B. B. – aki ismerte a papot, s idegenvezetőként dolgozott a templomban – volt a klub egyik létrehozója és legtevékenyebb tagja. A nyitó előadást is ő tartotta 1964 szeptemberében: a teológiáról beszélt. A második összejövetel témájához – *A megváltatalanság filozófiája* – írásbeli hozzászólást készített. Az ezt követő összejövetelen *A teológia mint logikai rendszer* címen tartott előadást. További témák voltak még: *Pár szó a szentírásstudományról*, *Az ember és a gépek*, *A marxizmus és a vallás*, *A szeretet*, *Az egzisztencializmus*. Unokatestvére színháztörténeti előadást tartott. A résztvevőket a következő témák foglalkoztatták: lázadó volt-e Krisztus, képes-e a kereszténység befogadni az újat, valamint a házasság és a szexualitás.

B. B.-t három évvel később egykori szeminarista ismerőse vitte el egy másik katolikus egyházi közösségbe, a T. utcai katekézis- (vallási továbbképző) körbe, ahol B. B. rövid idő alatt hangadó lett. A kör tagjai vigyáztak, hogy összejöveteleiken politikáról ne essék szó: ne adjanak támadási felületet a rendőri szerveknek. Rossz tapasztalataik alapján provokátort sejtettek mindenkiben, aki el akarta terelni a szót a vallási témákról, ugyanakkor 1968 tavaszán nem tudták megállni, hogy ne osszák meg ismereteiket egymással a biztatónak ígérkező lenygel és csehszlovákiai eseményekről.

Megosztotta a társaságot, amikor B. B. felvetette, hogy vizsgálják meg: mi a *Biblia*, illetve a katolikus egyház állásfoglalása a nemzet kérdésében. „Ezt a kérdést én nagyon fontosnak tartottam, egyrészt saját lelkiismeret-furdalásom lecsillapítására, másrészt pedig azért, mert tudtam, hogy ilyen jellegű elmélet nélkül a katolikus hívők nagy többségét megmozgatni nem lehet.”

A téma megbeszélésére sort kerítettek. Az egyik pap kikereste a Bibliából azokat a részeket, „melyekben Jézus, illetőleg Szent Pál mint zsidó hazafiak beszéltek a nemzetükkel kapcsolatos álláspontjukról. Az előadás lényege az volt, hogy az ember el van kötelezve ahhoz a néphez, amelyikbe született, annak céljait magáénak kell vallja, és amennyiben azok az általános erkölcsi törvénnyel nem ütköznek, akkor törekednie is kell a megvalósításukra” – írta B. B. „önvallomásában”.

B. B. egyszer elvitte vallásos barátját, Cs. G.-t is a T. utcába. A körnek akkor éppen egy református pap volt a vendége: a téma a két egyház közeledési lehetősége volt. A látogatás azonban balul ütött ki. Cs. G. helytelenítette, hogy a hatalom támadásának kitett egyház meghunyászkodik, ahelyett, hogy nyíltan támadná a rendszert. A lengyel katolikus egyházat és Wyszyński bíborost állította eléjük példaként, utcai tüntetések szervezését sürgette. (Egyesek szerint „lehülözött” a papokat.) A többieket megrémítette a provokációnak vélt kioktatás, aminek nem kis szerepe lehetett abban, hogy végül is a kör 1968 májusában feloszlott.

EGYETEMI KÖRÖK

Barátok közt

Mint általában minden társaság, B. B.-ék köre is a közös rendezőelvek – az életkor, a műveltségi szint, az érdeklődési kör – alapján szerveződött. Többen 1947-ben születtek, és az idősebbek is még kisgyerekek voltak a háború befejezésekor. Zömük gyógyszerésznek készült, bár leendő szakmájukat nem annyira hivatástudatból választották, sokkal inkább az motiválta őket, hogy a gyógyszerészeti karra gyengébb tanulmányi eredménnyel is bejuthattak, s a fiúk arra is számítottak, hogy nemük előnyt jelent a felvételinél.

Valamennyien budapestiek voltak, vagy rendelkeztek fővárosi lakással. B. B.-nek ezer négy-szögöl szőlő, másfél hold kert és fél ház vagyona is volt. Anyagi gondjaik nem voltak. Költségesebb igényeiket néha különmunkával is fedezték. Többen közülük jól beszéltek idegen nyelveket, s volt érzékük a pénz fialtatásához, amire a hatvanas években már bőven nyílt lehetőség (illegális valutacseré, külföldi utak, az ott beszerzett árucikkek eladása, tolmácsolás, idegenforgalmi idénymunka, kölcsönügyletek, hazai festésű ikonok értékesítése külföldön stb.). Szerettek szórakozni: jókat inni, enni, énekelni, egymást ugratni és hülyéskedni. Szívesen kártyáztak – a bridzset és a tarokkot különösen kedvelték –, de a „szó”, a kakaskodó beszélgetés, egymás túllícitálása volt a legfőbb szórakozásuk.

Új tagokat csak alapos mérlegelés után hívtak meg maguk közé: Sz. I. például azért lett számukra megbízható, mert egyikük látta jegyzetei között Nagy-Magyarország rajzát ezzel a szöveggel: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!”

Az 1967-ben kiteljesedő, hét-tíz főből álló baráti társaság megünnepelte a két forradalom – az 1848-as és az 1956-os – évfordulóját. Csömört kapva a hivatalos ünnepléstől: 1967. március idusán az Apostolokba mentek – a Pilvaxban nem volt hely –, ahol magyar dekameront játszottak: egymás után mondtak el 1848. március 15-re utaló történeteket.

A társaság B. B. köré szerveződött: a többiek felnéztek az okos B. B.-re, akinek mindig volt mondandója, ötlete, amelyet tovább lehetett fűzni. B. B. olykor családi összejövetelekre is meghívta barátait. 1966-ban H. L. részt vett egy búsmagyarkodásba torkolló családi szüreten. Este egyikük murciivás közben elszavalta Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*át: B. B. anyai rokonai Erdélyből származtak. „Ekkor igen szomorúak lettünk. Igaz, ez a szomorúság máskor is erőt vett rajtunk, ha szomorú népdalokat énekelünk, így a *Himnusz* és a *Boldogasszony Anyánk* éneklésekor is” – írta B. B.

A társaságot foglalkoztatták a régió politikai változásai, amelyekről a legtöbb naprakész ismerete B. B.-nek volt, de Cs. G. is sok információt szerzett különféle rádióadókból és ismer-

rőseitől. Életszemléleti, világnézeti rokonság is összefűzte az egyetemen kívül főleg kocsmái beszélgetéseken, házibulikon találkozó fiatalokat. A társaság zöme büszke volt magyarságára, az ország 1945 előtti múltjára. Az utcákat csak régi nevükön hívták. Amikor villamoson utaztak, s a kalauznő bement a megálló nevét: „Engels tér”, [B. B.] hangosan odaszólt társának: „Mit mondott ez? Te hallottál valamit?” Amire a másik így felelt: „Azt akarta mondani, hogy Erzsébet tér.” Trianonért, a magyar nép megpróbáltatásaiért a győztes hatalmakat tették felelőssé, s minden bűn eredőjét a zsidók világhatalmi törekvésében vélték megtalálni. A népdalok, de főként az irredenta nóták – *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország; Ott, ahol zúg a négy folyó; Elhangzott a szó, zeng az induló; Ki tudja, merre, merre visz a végzet* (székely himnusz); *Oláh, oláh, hej, te büdös oláh* – és az egyházi énekek voltak a kedvenceik, mozgalmi dalokat azonban nem énekeltek.

B. B. úgy vélte, hogy a térség gondjait hosszú távon csak a Közép-európai Egyesült Államok létrehozásával lehet megoldani, amelyből kizárta volna a gyűlölt, Erdély nélküli Romániát, azonban belevette volna Ausztriát. „A Közép-európai Egyesült Államokat az öszvérhez hasonlítottam. Az alap a társadalmi tulajdonra épült volna, a felépítmény pedig polgári demokratikus jellegű. Szó volt a Jugoszláviához hasonló mintáról” – fejtegette bírósági tárgyalásán. Társai csak mérsékelten lelkesedtek a térség országai közötti politikai kapcsolatok szorosabbra fűzéséért.

Véleményük az uralkodó rendszerről

„Az állami szervek minden összejövetel mögött államellenes tevékenységet szimatolnak, ez pedig kétségtelen annak a jele, hogy féltik a hatalmukat. Ha valóban a magyar nép választotta kormány, illetve rendszer volna ez, akkor nem igyekeznének a szellemi szabadságot kiölni az emberekből. A zsidóság pedig mindebben a leghűségesebb kiszolgálójuk. Egyes pályákat maguknak privilegizáltak, oda mást nem engednek bejutni. Így a sajtó, színház, tévé és rádió, a külkereskedelem elsősorban az ő kezükben van. Miután ők zsidók, a magyar nép érdekeit elhanyagolják, s hatalmuk érdekében kiszolgáltadják az országot a Szovjetunióknak. A magyar népnek függetlennek kéne lennie. Igaz, a háború előtt sem volt független, s akkor veszélyesebb helyzetben volt, mert a németek sokkal nagyobb veszélyt jelentettek, mint az oroszok. A románok a magyarokat elnyomják. Nekünk, a magyar fiatalságnak, meg kell ismernünk népünk hagyományait, s azokat ápolnunk kell. Mindegyikünknek a maga helyén becsületesen dolgozni kell, és sok gyereket magyar szellemben felnevelni. A zsidóságot nagyobb tudással kell kiszorítani.”

B. B., akitől a fenti idézet származik, fenntartásait a szocializmussal szemben legszívesebben „kétkulacos” barátaival, a KISZ-vezetőségi tag H. L.-lél és Cs. G.-vel beszélte meg, akik messzemenően egyetértettek vele. Szerintük a lakosság többsége elutasítja a szovjet uralmat, mint ezt 1956-ban ki is nyilvánította. 1956 fegyveres harcosai, ellentétben a hivatalos propagandával, nem bűnözők, hanem szabadsághősök voltak. Sz. I.-re felnéztek, mert bátyja a forradalom alatt vesztette életét. Megkülönböztetett figyelemmel vették körül egyik évfolyamtársnőjüket, akitől úgy tudták, hogy édesapja a fegyveres harcokban esett el. Szovjetellenesek voltak, antimarxistának (idealistának, kereszténynek), nemzeti elkötelezettségűnek vallották magukat.

Szerintük az úgynevezett szocialista országokban álkommunizmus építése folyik. Mert amíg a múltban csak felső tízezer volt az országban, a hatvanas évek közepére már felső százezer lett. Az államideológia a marxizmus–leninizmus, ami tulajdonképpen álvallás. A Szovjetunió, a „világ legnagyobb imperialista nagyhatalma” a második világháború során óriási területeket foglalt el, köztük Magyarországot, ahol a szovjet és zsidó uralom a nemzeti létet veszélyezteti. Némileg biztató, hogy „a magyar nép ezt a rendszert ténylegesen nem akarja.” Ezt úgy

erőszakolták rá akkor, amikor a kommunisták választási csalással hatalomra jutottak. Rendszerváltozást jósoltak, a kapitalizmus, a polgári demokrácia visszatértét valószínűsítették. Már érzékelné is vélték a liberalizálódási folyamat megindulását, bár azt sem tartották kizártnak, hogy a párton belüli dogmatikus szárny kerekedik felül.

Nem voltak elvakult nyugatimádók. „Az amerikaiak is gazemberek – mondotta például egyikük a kihallgatásán –, mivel 1956-ban nem léptek közbe a szabadságáért küzdő magyar nép érdekében.”

B. B. a nemzetközi erőviszonyokból kiindulva mérsékelten szovjetellenes politikát javasolt. Első lépésként a „jugoszláv példa” követését ajánlotta. A szocializmus önmagát számolja fel, a kínaiak és a szovjetek előbb-utóbb felfalják egymást. A társaság osztotta B. B. nézetét: fel kell készülni a rendszerváltozásra, ami az adott diktatórikus körülmények között csak úgy lehetséges, ha kiművelik azt a gárdát, amely adandó alkalommal képes a hatalomátvétellel, egy „nemzeti szellemű” (vagyis zsidók nélküli), szociális problémákra is érzékeny plurális demokrácia működtetésére. A legfontosabbnak ezért az önművelést tartották, hogy a rendszer összeomlásakor azok közé a képzett politikusok közé tartozhassanak, akik majd a független és szabad ország irányítását átveszik. Egyikük a rendszerváltozaskor hazatérő emigránsoktól féltette jövőbeli hatalmukat. B. B. szerint felkészültségükkel, az emigránsokénál jobb helyismeretükkel ők lesznek előnyösebb pozícióban.

Véleményük a lengyel és a csehszlovák reformtörekvésekről

Az 1968-as lengyel és csehszlovák események felvillanyozták őket. Elkeseredtek viszont attól, hogy a magyar társadalom nem állt ki a „sorstársak” reformtörekvései mellett, mert az emberek nem akarták kockáztatni viszonylagos jólétüket.

B. B. lengyelországi tapasztalatait katolikus ismerősei és egyetemista társai körében is terjesztette. 1968 tavaszán meglátogatta Varsóban tanuló unokatestvérét, aki beszámolt neki a történetekről. Ismét az ő – itt csupán vázaltszerű – „önvallomásából” idézzük: „Mickiewicz drámájának betiltása, tiltakozó aláírások gyűjtése, [az] első tüntetések, a lengyel rendőrség brutalitása, nagygyűlés az egyetemen, a műszaki egyetem csatlakozik, a diákmozgalom kiterjed a többi egyetemi városra, ülősztrájk Varsóban, Krakkóban, a Jagelló Egyetemen, a rendőrség könnygázt használ, Wrocław, Katowice: vízi ágyúkkal lövik a diákokat, megindulnak mindenütt a letartóztatások [...] katolikus képviselők interpellálása a Parlamentben, Nowa Huta sztrájkol, a Műszaki Egyetem ülősztrájkja [...]. Vonatblakon, házakon sokszor láttam magam is SS, Gestapo stb. megjegyzéseket, ami a lengyel rendőrségre vonatkozott. Ugyanezen a vasárnapon olvasták fel a templomokban a püspöki kar körlevelét, amely elítélte a szélsőségeket, valamint a brutalitást.” B. B. és rokona összehasonlította a két ország helyzetét, latolgatta az esélyeket: ha Magyarországon is szítaná a hatalom az antiszemitizmust, mint Lengyelországban, nem érne el eredményt, Magyarországon viszont – Lengyelországtól eltérően – erős lenne a szovjetellenesség. „Úgy láttuk, hogy Moczar keze benne van a dolgokban, mert egy pontig engedte a mozgalmat, holott lecsaphatott volna előbb is. Magyarországon nem Gomulka, hanem Kádár van, akinek tekintélye is van a nép előtt, Moczarhoz hasonló sztálinista pedig nincs a vezetőségben, így a mi kilátásaink egészen mások.” Unokatestvére összehozta lengyel diákvezetőkkel, akik nem csupán tájékoztatták mozgalmukról, hanem követeléseiket is átadták neki: „a diákmozgalom elhatárolja magát mind a cionizmus, mind a szovjetellenesség vádjától, a diákság személyi problémái, a diákszervezet lejáratta magát a fiatalság előtt a vezetők közötti frakcióharc miatt, ők a vezetők legjobbjai, kérték az elismerésüket. Politikai javaslataik: a sajtószabadság biztosítása, postai levéltitok, a telefonbeszélgetés titkosságának garantálása, a lengyel btk. hatályon kívül helyezése” – emlékezett vissza B. B. egy évvel később bírósági tárgyalásán a röplapok tartal-

mára. A lengyel diákkövetelések gazdasági része B. B. szerint az éppen beinduló gazdasági mechanizmus miatt Magyarországon nem volt időszerű, a munkástanácsok alakítását azonban nálunk is kívánatosnak látta. A szabadságjogok bővítése, az egyetemi diákautómia növelése a közös célkitűzések közé tartozott. B. B. nehéz szívvel vette tudomásul, hogy a lengyelek a második világháború után megkapott nyugati területeik miatt óvakodnak a szovjet függés tényét feszegetni. A lengyel és a magyar diákmozgalmak összehangolását mindkét fél helyeselte, bár a megvalósítás módjára nemigen volt épkézláb ötletük. A lengyelek panaszkodtak, hogy a rendőrség sok spiclit beépített közéjük, B. B. a lengyelek elszigeteltségét, erélytelenségét nehezményezte. Szerinte a munkások támogatását Magyarországon egy magyar–szovjet futballmérkőzésen lehetne megszerezni, s ha a rendőrök nálunk lépnének fel a tüntető diákok ellen, a megtámadottak biztosan szembeszegülnének velük. Felajánlotta a lengyeleknek, hogy kapcsolatba lép cseh diákokkal. A tervből csak annyi vált valóra, hogy hazautaztában cseh területen postaládába dobta brnói diákismerősnének címzett levelét.

A rendszeres kapcsolattartást hálókocsi-kalauzokon keresztül képzeltek el. Mint annyi más tervükből, ebből sem lett semmi. Ebben az esetben nem B. B. ötleteinek csapongása miatt, hanem mindenekelőtt azért, mert szellemi mentora, D. D. meggyőzte őt elképzelése helytelenségéről. Az volt a véleménye, hogy a diákmozgalom a lengyelek ügye, „nekünk magyaroknak ehhez semmi közünk. Nálunk a program nem aktuális, mert a gazdasági problémákat a mechanizmus oldja meg. Egyelőre azt kell megvárni, hogyan. A sajtót illetően cenzúra nálunk nincs. A büntető törvénykönyvünk nem szorul reformra. [...] Néhány apróság nálunk is jó volna, de nem éri meg, hogy sok diákot kizárjanak az egyetemről. Nálunk, mondta, egy egészséges liberalizálódási folyamat van, s ennek kapcsán, ha lassan is, de megoldódnak a problémák. Ezt a folyamatot a magyar párt irányítja, s bármilyen diákakció csak azt akadályozza meg, mert a baloldálnak ad igazat, s esetleg visszatérnek a sztálinista módszerek. [...] Mondtam, én tisztában voltam [azzal], mikor ezeket áthoztam, hogyha lebukok, akkor öt évet ülök. Erre azt mondta, hogy végre benőhetne a fejem lágya, és több felelősséggel is nézhetném az életemet.” Összetépte, és az illemhelyen lehúzta a Lengyelországból átcsempészett röplapokat.

1968 késő nyarán a csehszlovákiai reformtörekvések elfojtása erősítette fel újra B. B. és társai tettvágát: azt tervezték, hogy röplapokon hívják fel a lakosság figyelmét a csehszlovák demokratikus próbálkozásaira. B. B. megpróbált telefonálni a csehszlovák nagykövetségre, de senki sem vette fel a kagylót, s tüntetni szándékozókra sem lett. „A csehszlovákiai eseményekben elsősorban az keserített el, hogy a magyar csapatok is részt vettek benne. Több ízben hangoztattam, hogy még a régi vezetőkben is több becsület volt, mint a maiakban, mert hiszen Teleki hasonló helyzetben legalább öngyilkos lett. Sajnálkoztam, hogy a magyar vezetők közül ezt most senki sem tette meg. Többször mondtam azt is, hogy ezután én nem tekintem magam többé magyarnak. [...] Kifejeztem készségemet is, hogy én szívesen vállalnék ezért [a tiltakozó mozgalom szervezéséért] büntetést, hogy legalább így az én személyemben kifejeződjék a tiltakozás, és lekerüljön a nemzetről ennek a lépésnek a szennye.” Lengyelországi rokona túlzottnak találta B. B. elkeseredését, hiszen a magyar sajtó semlegességét ellenállásként is lehet értelmezni. Amikor B. B. a magyar népet szidta – „a magyar gyáva”, „szégyellem, hogy magyar vagyok”, „Ázsiába vagy Afrikába megyek dolgozni, ahol távol vagyok az emberi aljasságtól” stb. –, unokatestvére összeveszett vele.

Szélsőjobb reminiscenciák

A társaságból ketten elvakult náciimádók voltak. Mindkettőjük családjában találunk német ágat: Cs. G. „porosz junker családból” származott, Sz. L.-nek sváb felmenői voltak. A Hitlerrel rokonszenvező Sz. L. a vele azonos nézeteket valló Cs. G. révén került B. B. főként

egyetemistákból verbuválódó baráti körébe. Sz. L. a lakását – Hitler főhadiszállása nyomán – berchtesgadeni sasfészeknek nevezte. A Hitlert csodálók az erőszakcultusz jegyében dicsőítették a fasizmust, szerepjátékaikban nácik voltak, s a „bolsik” majdani likvidálását is náci módszerekkel képelték el. Cs. G. és Sz. L. a nácik legnagyobb érdemének a zsidók elleni fellépésüket tekintették, csak azt bánták, hogy „félmunkát” végeztek, s nem semmisítették meg teljesen őket. A fasiszta ideológus, Alfred Rosenberg könyvét olvasták.

B. B. vitába szállt Cs. G.-vel, amikor az azt bizonygatta, hogy a németek nem felejtették el, hogy a magyarok a második világháborúban végig kiálltak mellettük. B. B. azzal érvelt, hogy Hitler a nem likvidálható népek között a magyarokat az utolsó helyre tette. „Hivatkoztam itt Bajcsy-Zsilinszky Endre magatartására, mire [Cs. G.] úgy válaszolt, hogy ő ezt az embert csak azért tiszteli, mert bátor volt, de az általa képviselt eszme egyenlő a magyarság elárulásával.” Cs. G. szerint „Hitler és Sztálin mindketten jó fejek voltak, és csak a haláluk után tudták őket leprázni” [sic!]. „Hitler fej volt, egy félisten” – vélte Sz. L., aki szerint „Hitler csöppet sem volt őriült, és hogy ilyen remekül megszervezni a német birodalmat csak egy csodálatos lángész volt képes”.

A társaság megszlott, amikor a náci himnusz – „Deutschland, Deutschland, über alles...” – éneklésekor néhányan nem voltak hajlandók felállni, amit pedig a magyar és a székely himnusz esetében mindenki természetesnek vett. Az egyik házibulin többekben visszatetszést kellett, hogy két náci érzelmű társuk németül beszélgetett egymással, szemükre hányták, hogy nem viselkednek magyarhoz illően. B. B. „idiótáknak nevezte a németeket, és nemzeti becsületükben is sértegette őket. Minket pedig hazafiatlansággal vádolt” – mondotta Cs. G. rendőrségi kihallgatásán.

A nemzeti érzelműek és a németbarátok közül az előbbieket a fokozatos rendszerátalakítás hívei voltak: sok gyereket kell nevelni becsületes, magyar szellemben; az építés és ne az újabb rombolás legyen a cél. Az utóbbiak a szovjetellenes szabadságharcot pártolták, amelyet német támogatással képzeltek el. A társaság minden tagja antiszemita volt. Meg voltak győződve arról, hogy „a zsidóság a jobb állásokat elhappolja a többi ember elől mindenhol a világon, agresszív, szemtelenek, ronda fajzat”. „Magyarországon zsidóuralom van, minden jó pozíciót a zsidók foglaltak le, meg kell dönteni az uralmukat.” Azt gondolták, hogy Magyarországon a lakosság jelentős hányada („3 millió ember”) antiszemita.

Főként az foglalkoztatta őket, hogy környezetükben ki zsidó, és ki nem az. Valamiféle külső jegyek alapján (fejforma, beszédmód) osztották két részre embertársaikat, s az általuk zsidóknak vélteket kerülték. A megkülönböztetés kritériumai igen bizonytalanok voltak, így gyakran előfordult, hogy „osztályos társaikat”, vagyis a volt „úri középosztálybelieket” is zsidóknak nézték.

B. B. egyik „önvallomásában” így írta le barátságának kezdetét H. L.-lél. „Szimpatikus voltam neki, és meghívott hozzánk, bemutatott szüleinek. Másnap feltette a kérdést: hogyan állsz a zsidókérdéshez? Én szó szerint ezt feleltem: nem vagyok antiszemita, de egyáltalán nem szeretem őket. Ő erre megkérdezte, hogy vajon én nem vagyok-e az. Mondtam, hogy nem, és akkor ő kijelentette, hogy zsidónak nézett. [...] Elmeséltük egymásnak életünket és politikai állásfoglalásunkat. Itt kiderült, hogy véleményünkben nagyon sok a közös vonás.” B. B. április 10-i kihallgatásán megismerkedésük történetét a fentiekhez hasonlóan mondta el azzal a kiegészítéssel, hogy nem zsidó voltát azzal „igazolta” H. L. előtt, hogy mindkét szülői ágon nemesi családból származik. Sz. L.-ről „azt hittem, hogy zsidó, ő pedig rólam hitte ugyanezt” – mondta kihallgatásán Cs. G.

Ügyeltek arra, nehogy társaságukba zsidó keveredjék. „Elvünk volt, hogy zsidó tanuló társainkkal nem állunk szóba” – jelentette ki egyikük. Cs. G.-nek szinte fizikai fájdalmat okozott.

zott zsidónak vélt embertársa közelsége: „Most még túrnünk kell és megalázkodnunk, az egyetemen is el kell viseljem, hogy mellettem ül egy ilyen ronda zsidó.” Zsidóellenességük tárgyai olykor ők maguk voltak. Durva, megalázó kijelentéseket tettek egymás külsejére. Sz. L. és Cs. G. „az egész egyetemi évfolyam szeme előtt folytattak vitákat: egymás zsidós külsejére tettek megjegyzéseket, amelyek drasztikumukban nyomdafestéket sem tűrtek volna”. Sörözői társalgásaik „mélységesen antiszemita jelleget kaptak. [Sz. L.]t egyes évfolyamtársai zsidónak nézték, ezért csúfolták, gúnynevekkel illették. Ugratói között volt [Cs. G.] is, akit viszont [Sz. L.] tartott zsidónak. Mindketten úgy vélték, hogy származásukat azzal tudják a legjobban bizonyítani, ha antiszemitizmusukkal dicsekednek.” Ingyencirkuszt rendeztek társaiknak, amin azok „kéjesen röhögtek”, s ha újabb szórakozásra vágytak, egymásnak ugrasztották őket, s így „mintegy gázt adva elvárták, hogy bizonyítsunk” – panaszolta kihallgatásán Cs. G. Amikor B. B. egy kocsmában először találkozott Cs. G. barátaival, Sz. L., a társaság régi tagja késve érkezett, valaki megjegyezte: „Zsidóéknál nincs pontos óra”, ami mintegy megadta a jelet a szélsőségesen antiszemita szóáradathoz. Sz. L. így rekonstruálta heccelése történetét: „A jelenlévők közül valaki megjegyezte: »Mi van zsidó, mit izgulsz?« Ez a kijelentés dühödt antiszemita kirohanásokat váltott ki belőlem. Többek között ilyeneket mondtam: a zsidóknak egy malmot kell csinálni, s egymást hajigálják bele, úgy dögöljenek meg, hogy azért húlisztként még el lehessen adni. Kár a levegőért, amit beszívunk, mert utána a leheletük fertőző betegséget áraszt. A villamoson nem ülök le utánuk, mert a ruhájuk nyomán ottmaradt dögszag átragad rám is.” Társai a következő megjegyzésekkel hergelték: „a bibsi jól be van rúgva”, „pedig a zsidók nem szoktak inni”, „igaz, hogy megválasztottak rabbinak?”, „vetköztessük le, nézd meg a tökét”, „ilyen kampós orral elmehetnél halászni”, „csak mondd meg, hogy apád, anyád zsidó volt, ne játszd az eszed, minden szombaton ott vagy a zsinagógában”, „most már hagyjátok a zsidót”, „ugye, hogy [Sz. L.] hangja zsidós?”, „te is egy tetű zsidó vagy, és így ebben az országban jól élsz majd”, mire Sz. L. kitört: „Hallgass, te állat, a hangod is zsidós, te vagy a zsidó!”

Gyakran ábrándoztak arról, hogyan lehetne megszabadulni a zsidóktól. Cs. G. azt fejtegette, hogy valamennyiüket a tengerbe zavarva kellene megölni, mert még golyót sem érdemelnek. Sz. L. szerint ez túl drága, s megfertőzik a vizet: valami olcsóbb gázzal kéne végezni velük, igaz, a gázkamrák is költségesek. Palesztinába telepítésük ötlete helyett Sz. L. javasolta, hogy a Csendes-óceán egyik lakatlan szigetére telepítsék őket, hogy ott „zabálják föl egymást”. Irigyelték a lengyeleket, amiért ott kevés zsidó maradt. Volt, aki felvetette, hogy „kár a tehetséges zsidókért”, például Szerb Antalért és Radnóti Miklósért. Sz. L. szerint ezeket a veszteségeket a germán faj kiválóságaival pótolni lehet. Ő órákig tudott zsidózni anélkül, hogy önmagát ismételte volna. „Amikor dicsőséges csapataink [tudniillik a náci németek] elfoglalták Kijevet, és a gázkamrák még üzemeltek, akkor a bibsik még nem mertek pofázni. Most bezeg nagy a pofájuk. Lesznek azonban még gázkamrák is, és a szappangyártás is fellendül még. Elintézzük mi még a vágott f...ú zsidókat. Sor kerül persze még a bolsikra is, akik most védik őket, mert feltámad még a Reich.” Cs. G. többször kijelentette: „felmegy még a gázzámla Auschwitzban”.

B. B. az olasz fasizmushoz vonzódott inkább (dicsekedett azzal a pártjelvénnel, amelyet egy olasz szélsőjobboldali párt tagjától kapott, akivel Magyarországon ismerkedett meg), s lenézte társai gyerekes egymásugratását, parlagi antiszemitizmusát. Arra volt büszke, hogy a tanulásban soha egyetlen zsidó sem kerekedett fölé. Elvi szinten volt megrögzött és kérlelhetetlen antiszemita. Egyedül őt foglalkoztatta a „zsigeri antiszemitizmus” gyakorlati oldala, pontosabban családjából, környezetéből hozott előítéletét mélyítette el hamis elméletekkel. Áltudását társai között is terjesztette, akik szájatva hallgatták hihetőnek tűnő „tudományos” magyará-

zatát az antiszemitizmus okairól. B. B. „a nemzetközi zsidóság machinációjáról” tartott előadásában kifejtette, hogy „a zsidóság állandóan szervezett, titkos szervezetekben [tevékenykedik], amelyek közül például a szabadkőművesség vált híressé a történelemben. Nagyon sok ilyen zsidó szervezet van, amelyek közül egyesek legalitásban vannak [...]. Kijelentettem, hogyha egy politikai gyilkosság tettese nem válik ismertté, akkor azt rendszerint valamelyik titkos zsidó szervezet követi el. Ezek a titkos zsidó szervezetek minden vonatkozásban céltudatosan segítik egymás tevékenységét. Fő céljuk azonban az, hogy az emberiséget megosszák, és a hatalmat világméretben megkaparintsák, amit tulajdonképpen már el is értek. A zsidóság akadályozza meg azt is, hogy a nagyhatalmak között bármilyen közeledés legyen. Mindennek alátámasztására Kennedy meggyilkolását és Hruscsov leváltását hoztam fel példának.” Mászor antiszemita indulataik „tudományos” megalapozása céljából előadást tartott nekik a világot behálózó zsidó csúcsszervezetről, a „szanhedrinről”. Szerinte ez a hetventagú cionista testület irányítja a világot, s csak a katolikus egyház képes szembeszállni vele. S bár a kommunista vezetők nem tartoznak közéjük, de a kommunizmus létrehozásáért is a zsidók a felelősök. Olvasmányként Henry Ford antiszemita könyvét – *A nemzetközi zsidót* – ajánlotta.

B. B. tudományosnak tűnő fejtegetéseivel növelte amúgy is vitathatatlan tekintélyét. A zsidóság univerzális bűnbakká nyilvánítása felmentette az előadót és hallgatóit egyaránt a magyarságot ért kudarcok önkritikus vizsgálata alól. A zsidók faji alapú megbélyegzése azzal a megnyugtató érzéssel tölthette el őket, hogy ők a „jó”, s a zsidók elleni bármilyen fellépésük pedig nemes célú küldetés.

Az 1967. júniusi arab–izraeli háború kapcsán B. B.-ék az arabokkal rokonszenveztek, rokonaik, idősebb ismerőseik viszont Izrael pártján voltak, mert kommunistának tartották az arabokat. „A mi álláspontunk inkább antiszemitizmusunkból eredt” – írta B. B. Cs. G. csalódott a németekben, mert az arabokkal szemben Izraelt pártolták. Felvetődött bennük, hogy tüntetnek az Izraeli Követség előtt, de a terv kivitelezéséig ez alkalommal sem jutottak el.

Tervezgetések

„Srácok! Mikor csinálunk már egy jó kis forradalmat?” – szólt oda B. B. cigarettázó társainak, amikor az egyetem folyosóján elrohant mellettük. A meddő szócáták helyett tetteket javasolt. A baráti társaság tagjai elképzelték, hogyan tehetnének keresztbe a hatalomnak különféle akciókkal. Elsősorban arra szerették volna felhívni a figyelmet, hogy nem mindenki híve a rendszernek, meg akarták mutatni, hogy a diákok nem csupán a nyugati országokban és Lengyelországban szegülnek szembe a hatalommal, hanem Magyarországon is. Rendszerengítő terveik ábrándozások voltak, s az illegális kommunista múlt és az antifasiszta ellenállás kliséire épültek. Tervbe vették például a Kun Béla téri tanácsköztársasági emlékmű felrobbantását; nagy politikai visszhangot reméltek az akciótól, s úgy gondolták, a lakosság többsége rokonszenvezne velük. „Engem a Gömbös-szobor felrobbantásának példája vonzott – írta B. B. –, továbbá számomra Szamuely neve mindig gyűlöletes volt. Többször is nyilatkoztam róla abban az értelemben, hogy az csak egy közönséges tömeggyilkos.” Kiültek a térre, és elgondolták, hogyan repül a levegőbe az építmény. A robbanószerkezethez szükséges vegyszereket az egyetem laboratóriumából lopták volna, és lőgyapot előállítás is felmerült: szakkönyvek beszerzése lett volna az első lépés. Egyikük az „ejtőszerkezetes időzítő” ötletét vetette föl, a robbantást egy csőben lezuhanó golyó idézte volna elő.

A másik tervük az volt, hogy a Népstadionban az egyik nemzetközi meccsen léggömbből rendszerellenes röpiratokat szórnak a szurkolók közé: a léggömb irányító szerkezetére azonban nem volt ötletük. Röpiratot szórtak volna szét a csepeli gyorsvasúton és a csepeli utcákon, valamint a nyilvános vécékben, azonban még a szövegében sem tudtak egyezsége jutni.

Az „autós” P. R. azt javasolta, hogy saját maguk készítette Belfegor-figurával ijesztgessenek, de amikor kinevették, azzal az ötlettel állt elő, hogy torlaszolja el a fővárosban az Alagút Attila utcai bejáratát. Egyesek a zsidó sírok megrongálását, lepiszkítását vetették fel, de a többiek nem értettek velük egyet.

Titkos társaságról ábrándoztak, s összetartozásuk nyomatékosítására egyik összejövetelüket társaságalapítással nyilvánították. Egyezségüket kézfogással erősítették meg egyikük lakásán zsíros kenyerek és emberpróbáló mennyiségű bor elfogyasztása után. Az esetleges árulók megfélemlítésére kijelentették: „aki köp, az meghal”. Elképzelték a rendszerváltó kormányt, amelyben Cs. G.-t miniszterelnök, Sz. L.-t honvédelmi miniszter, B. B.-t közoktatásügyi miniszter és vatikáni nagykövet lett volna. P. R.-nek a közlekedésügyi miniszteri posztot szánták. Meg voltak győződve arról, hogy az országban számos az övékhez hasonló „titkos társaság” működik, csak meg kell találni a kapcsolatfelvétel módját. Kijózanodásuk után már nem foglalkoztak a titkos társaság gondolatával.

A kocsmázások, a tervezgetések az egyetemi szorgalmi időszakokat jellemezték: az éppen soron következő vizsgaidőszak vagy a nyári szünet szétzilálta a laza baráti társaságot.

A KISZ

Az egyetlen ifjúsági tömegszervezet, a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) gondosan leképezte a pártbürokráciát. Legfontosabb funkciója az ellenőrzés, a felügyelet volt. Ugyanakkor ki kellett (volna) elégítenie a fiatalok munkán, tanuláson túli igényeit, amire éppen egyoldalsága, szigorúan ellenőrzött volta tette alkalmatlanná. A KISZ csak kevesek számára jelentett eszmei, világnézeti támaszt. A többség azért lett KISZ-es már középiskolás korában, mert továbbtanulásához, érvényesüléséhez előnyt jelentett, ha az egyetlen tömegszervezet tagjaként tartották számon.

A fiatalok ideológiai és gyakorlati felügyeletét a párt- és a belügyi szervek megosztották egymás között. Az előbbiek láthatóan, az utóbbiak többnyire láthatatlanul végezték munkájukat. A felsőoktatási intézményekben a KISZ ellenőrzése az állami ideológiát, a marxizmus-leninizmust oktató, fiatal(abb) tanárok feladata volt. Az egyetemi KISZ-szervezetek élére gondosan kiválasztani vélt – elsősorban munkás- vagy parasztszármazású – vezetők kerültek, akik többnyire maguk is hallgatók voltak. A tömegesség azonban nehezítette a szűrést: ha a kibocsátó középiskola véleményező tanára nem volt elég éber, ha a sikertelen első felvételi után fizikai munkát végző jelentkezőről vállalata „nem elég kritikus” véleményt adott, olyan hallgatót is nemritkán „káderré” emeltek, akiről a későbbiek folyamán kiderült, hogy „a rendszer ellensége”. Az évfolyamtitkárok legfontosabb feladata társaik véleményezése volt, amit általában barátaikkal együtt készítették.

A gyógyszerészeti karon sem volt ez másként. „A KISZ programja nagyon gyenge volt. Az első félévben felkészültek a gyógyszerészbálra, a második félévben pedig beszéltek róla. Az ideológiai előadások az 1950-es évek broszúráira hasonlítottak” – mondotta a tárgyaláson az egyik vádlott. Rendszerellenes egyetemistáink közül többeknek – a hangadóknak, a tevékenyebbeknek: H. L.-nek, Sz. L.-nek és Cs. G.-nek – KISZ-funkciójuk is volt, amit a baráti kör nem nehezményezett, sőt igyekezett hasznot húzni a „hatalmi pozíciókból”. Cs. G. hivatalos, állampárti szellemben tartott előadásokat évfolyamtársainak a vietnami háborúról és az Egyesült Államokban tevékenykedő rasszista terrorszervezetről, a Ku-Klux-Klánról.

1967-ben, amikor az orvosi egyetemen a baráti társaság szerveződött, a világméretű kulturális paradigmaváltás magyarországi formaváltozatai is születőben voltak. A szabadabb, nyitottabb, lázadó nyugati világ előbb hatott azokra a fiatalokra, akik nyelveket tudtak, akik kapcsolatot tartottak Nyugatra távozott rokonaikkal, akik érintkezhetek külföldiekkel, akik nem

csupán a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásait hallgatták, hanem az Amerika Hangját, a BBC-t és az albán rádió adásait is. B. B. és egyetemista társai ilyen fiatalok voltak. Ők a fellazult keretek további tágítására, s egyben szemléletüknek, nézeteiknek megfelelő formák megtalálására törekedtek: keresték önmagukat és helyüket a mozgó világban. A legkézenfekvőbb, akkoriban a legszokványosabb megoldást választották: önképzőkör jellegű irodalmi-művészeti klubot, szabad szellemű vitafórumot kívántak alakítani. Valójában B. B. és Cs. G. voltak az ötletadók. B. B. felvette Sartre nevét: az egzisztencializmusról már korábban a katolikus körben is tájékozódott. Cs. G. ezt ellenezte, mert a többiek „ezt utálták, félvállról nyilatkoztak a filozófia problémákról”. Cs. G.-re főként a klubszervezés gyakorlati tennivalói hárultak.

A Kádár-rendszerben a fiatalok közösségi fórumának létrehozása csak a KISZ hozzájárulásával volt lehetséges. Most jöttek jól a fő ötletadó, B. B. KISZ-es vezető társai: ők járták ki az engedélyt feletteseiknél. A klubnak *Avantgárd* lett volna a neve, de csak a *Fórum* név felvételére kaptak engedélyt. Cs. G. és H. L. kidolgozták a klub alapszabályát, és jóváhagyatták a kari KISZ-vezetőséggel. Már a nyitónapot tervezték, amikor a kezdeményezéstől megijedt egyetemi és kerületi pártvezetők vissza akarták vonni az engedélyt. Cs. G. zsarolni próbálta őket. B. B. a barátjától származó információk alapján számolt be a jelenetről: „felváltva tettek fel neki [Cs. G.-nek] kérdéseket. Mondta, talán idegileg is ki akarták fárasztani. Többek között ilyen kérdéseket tettek fel neki. »Maguk konkurálni akarnak a KISZ-szel?« Az ő felelete az volt, hogy »Mi tudjuk, hogy a KISZ mögött ott van a párt, a párt mögött a kormány, a kormány mögött a Varsói Szerződés, mi húszan nem akarunk konkurálni a Varsói Szerződéssel«. Amikor a délutánra már összehívott alakuló gyűlést is le akarták mondani, [Cs. G.] követelte, hogy adják ezt neki írásban. Ezt azonban nem akarták, és megkérdezték, hogy miért kéri. Azt felelte, hogy kiszögezi a kapura, mint Luther Márton a téziseit, hogy a KISZ nem engedélyezte a klubot, mert nem vállalja a felelősséget azok előtt az emberek előtt, akiket odabolondított. Végül az engedélyt megkaptuk.” Az ár nagy volt: a helyi pártvezetők kikötötték, hogy a klub csak a KISZ-es tanácsadó tanár jelenlétében működhet. A nyílt cenzúraigény bejelentése után B. B.-éknek elment a kedvük a klubtól, bár egy alkalommal húsz-huszonötven mégis összejöttek: B. B. Ernst Fischernek *A fiatal nemzedék problémái* című könyvét ismertette. A vita leginkább a szólásszabadság hiánya körül zajlott, amelyben a marxista tanszék hivatalból jelen lévő tanársegéde képviselte a hivatalos véleményt, vagyis hogy az igazi szabadságot csak a szocializmus biztosítja. „Ma már vihar után vagyok. Iszonyú pofon volt. Sablonos, szokott szöveg. Vonalas. Hát minden szellemi szabadságot ki akarnak belőlünk ölni? Azt akarják, hogy a KISZ szócsöve, a marxizmus agitálói legyünk? Ilyen fórum sok van, ellenzék pedig nincs” – jegyezte fel B. B. másnap, 1967. február 19-én naplójába. A jelenlevők többsége később nemigen emlékezett arra, hogy mi körül folyt a vita. B. B. „*A történelem 60 perce*” címmel előadást tartott. Nem tudom, kinek a könyve volt, de az a véleményem, pihent agyú lehetett” – mondotta a tárgyaláson P. R. A csalódott társaságnak a kudarc után maradt a kocsmá, a házibuli, ahol a szidalmazottak között ekkortájt kitüntetett hely jutott az egyetemi párthivatalosságoknak.

Az egyetem KISZ-titkárát, évfolyamtársnőjüket gyakran ugratták, „idegileg ki akarták csinálni”. A KISZ-funkciót betöltő Cs. G. és Sz. L. kellemetlen helyzetekbe hozták a lányt, például bezárkóztak vele egy szobába, hogy dörömbölnie kelljen, miközben „hátról kezükkel megfogdosva” ijesztgették. „Többször beszéltek velem – mondotta a lány a kihallgatásán –, hogy én hülye vagyok, hogy csinálom ezt az egész titkári munkát, és robotolok akkor, amikor más nem csinál semmit. Szinte üldözési mániám lett azzal, hogy állandóan figyelték a magánéletemet. [Cs. G.] azt mondta: figyel a CIA, és amikor kérdeztem, hogy kik azok, kinevetett,

hogy nem árulja el.” Gyakran kísérgettek a lányt, s ilyenkor a hivatalostól eltérő nézeteikkel, politikai helyzetértékeléssel traktálták. B. B. például kifejtette neki, hogy a nyereségrészesedés elosztása igazságtalan, Csepelen emiatt már sztrájkoltak a munkások. Sz. L. antiszemita kijelentései sem voltak ismeretlenek előtte. A lány egyre inkább kötődött a társaság egyik tagjához, ami nemigen befolyásolta a kari KISZ-szervezet működését: ugyanolyan formális maradt, mint korábban volt.

A PER ÉS HÁTTERE

A NYOMOZÁS ÉS A VIZSGÁLAT

A BM belső elhárítással foglalkozó részlegének munkatársai véletlenül figyeltek fel az egyetemista baráti körre. Olykor a véletlenre is van magyarázat. Mielőtt 1969. március végén B. B.-t letartóztatták, a belügyesek beépített emberei jelentették, hogy B. B. kapcsolatot tart olyan papokkal, akik korábban politikai éltéltek voltak. Meg akarták félemlíteni: amikor 1969 elején Lengyelországból hazafele utazott, a határnál „a III/III. Cs[oport][főnök]ség kérésére” leszállították a vonatról, és alaposan átkutatták. Szabálysértésen érték tetten: lezárt borítékokat (!) hozott át a határon.

B. B. maga is egyházi és lengyel kapcsolatai kriminalizálására gyanakodott, amikor nyomozói felszólításra „önvallomását” írta. Igen részletesen beszámolt mindenről, amit e két témával összefüggésben tudott. Felvetődött benne, hogy egyik volt szeminarista társa – N. N. – adhatta fel, aki hozzá hasonlóan gyógyszerészhallgató volt, bár nem tartozott a társaság szűkebb köréhez, de ismerte nézeteiket, s tudhatta, hogy B. B. a T. utcai katolikus körben a lengyelországi és a csehszlovákiai eseményekről is beszámolt. Ugyanakkor szégyellte is magát az esetleges alaptalan gyanúsításért, pedig ösztönei jól működtek. „Buzás Béla” zárkaügynök (ez az iratokon szereplő álnév) jelentésének ahhoz a passzusához, amelyben B. B.-nek N. N.-re vonatkozó gyanúját említette – „disznóságnak tartaná, ha N. N.-t nem tartóztatnák le, akit véresszájúnak nevez” –, a szerv képviselője piros ceruzával a következő megjegyzést fűzte: „Ez baj.”

Nem sejtette, hogy letartóztatásakor a Belügyminisztérium figyelme már egyetemista társaira is kiterjedt: vele egy időben, de az ő tudta nélkül Cs. G.-t és Sz. L.-t is beidézték a rendőrségre. B. B.-t meglephette, hogy ügye ilyen éles fordulatot vett: baráti társasága került a középpontba, őt és barátait pedig államellenes összeesküvés szervezésével gyanúsították. Továbbra is úgy érezte, hogy nincs rejtegetnivalója. Nem alakoskodott, őszintén leírt mindent, ami eszébe jutott. Nemegyszer ki is színezte, olykor el is túlozta hajdani megállapításait. Vallomásaiban a gyónási készítés a meggyőzés vágyával keveredik, s mindezek fölött ott lebeg a büszkén vállalt mártírium glóriája. „Véleményem szerint – írta róla zárkatársa – [B. B.] továbbra is teljes őszinteségre fog törekedni, mert úgy fogja fel, mint állami gyónást, ami után feloldozást kaphat. Ezt így ő maga fejtette ki.” B. B. önfeltárulkozása zavarba hozta a bíróságot, különösen amikor lelki válságairól, gyengeségéről, „erkölcsi hibáiról” beszélt: „Személyisége nem mentes némi önmarcangoló (mazochista-exhibicionista) jellegtől, ezért vallomását kellő kritikával fogadva, azt megfelelő mértékre leszállítva lehetett csak a tényállás alapjául felhasználni” – olvasható az ítéletben.

A politikai nyomozóknak szerencséjük volt B. B.-vel, aki nem csupán mindenről őszintén beszámolt: emlékezőtehetsége is kiváló volt, s naplót is vezetett, amelyet kihallgatásai előtt mindig megkapott.

Nem volt veszélyérzete, vagy – s ez a valószínűbb – méltatlannak érezte magához, hogy féljen ellenfeleitől. Beszámolóí nyomán a politikai nyomozó szervek hamarosan a baráti tár-

saság többi tagját is beidéztek a rendőrségre, akik csodálkoztak, hogy kihallgatóik náluk is jobban emlékeznek az elmúlt két évben tett, izgatásnak és rendszerellenesnek minősített kijelentéseikre.

Cs. G. és Sz. L. B. B.-től eltérően reagált a kihallgatásokra. Ők nem vágytak mártíriumra. A fizikailag és lélektanilag megterhelő helyzetben nemegyszer elvesztették a fejüket: kétségbeesve kapkodtak, s a maguk mentésére konspirálni próbáltak kihallgatóik előtt. Zárvatársaik előtt azonban megnyíltak: a vallatásokon felgyülemlett feszültséget fel kellett valahogy oldaniuk. Ebben a szokványos szituációban a szervek a bevált módszereket alkalmazták. A terheltté minősített gyanúsított zárvatársat kapott, aki a Belügyminisztérium embere volt, s akinek a zaklatott és zavarodott lefogott általában őszintén kitárulkozott. A „téglá” minden apróságról tájékoztatta a cellatársa ügyében nyomozó tisztet. A nyomozó és a vamzer közötti együttműködést példázzák az alábbiak. Cs. G. a börtönben oroszul írta a falra: „igen nehéz helyzetben vagyok, nagyon óvatosnak kellennem”. Máskor ezt írta fel: „Itt volt [Cs. G.]. Ne félj, te is túl leszel rajta. Él 21 évet szabadon. Béke poraira. Haza és szabadság. Légy erős!” A vamzer nem mulasztotta el figyelmeztetni megbízóit: Cs. G. látta, amikor elolvasta a szöveget.

Cs. G. szélsőjobboldali nézeteit gyanútlanul hangoztatta a zárvatársa előtt. „»Nálunk az egész 1919-es balhét bibsik csinálták«. [...] Beszélte arról, hogy egyszer még visszajön ő ide, fekete egyenruhában, lakk csizmában, és akkor milyen alapon várnak ezek a kommunisták kegyelmet? [...] »köpök a magyarokra, én elsősorban nordikus vagyok, anyám különben is félig német, a bolsevikok bemocskolták a magyar nevet. Az első fára felhúzó majd minden utamba eső párttagot.«” A börtönben a zárkaspicli interpretálása szerint azt tervezgette, hogy ha kiszabadul, felhagy a politikával, kispolgári életet fog élni. Lesz negyven-ötvenezer forintja (akkor ez igen nagy pénz volt), ebből tízezret ruhára költ, a többit pedig telkekbe fekteti.

A letartóztatottak mindegyike külön kihallgató tisztet kapott, akik jól összehangoltan dolgoztak, s gondosan egyeztettek a zárkaügynököktől származó információkat. A kihallgatók munkáját összefogó, értékelő belügyes jelentése, beosztottjai irományain szereplő széljegyzetei B. B. börtönbeli magatartásához is számos adalékot szolgáltatnak. B. B. „jogerzéke a nullával egyenlő – írta március 31-i beszélgetésükről készült jelentésében –, így nem sokat jelent, ha valamilyen információról azt mondja, hogy veszélyes, s ugyanez fordítva is igaz.” „Abszolút nem tudja elképzelni, hogy mi vár rá – jelentette ki két nappal később. Úgy számítja, az őszintesége miatt szinte bocsánatot fognak kérni tőle, és ő lesz az egyetlen, aki folytathatja majd az egyetemet. »Persze lehetséges, hogy ennek az lesz az ára, hogy együtt kell majd működnöm a rendőrséggel, de hát az egyetemet be kell fejezni.«” Az utolsó félmondatot a nyomozó piros ceruzával aláhúzta, és mellé írta: „Kis hamis!”

Miközben folytak a per előkészületei, a belügyminiszter-helyettes összefoglalót küldött az ügyről a KISZ Központi Bizottságának, valamint az egészségügyi és a művelődésügyi miniszter-helyettesnek. Ekkor még csak a csoportos izgatás gyanúja miatt folyt az eljárás, amely nyár-ra államellenes összeesküvéssé duzzadt.

A PER

B. B.-t 1969 júliusában „a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendje ellen irányuló” összeesküvés kezdeményezése és vezetése, hét társát pedig „összeesküvésben való részvétel” vádjával állították bíróság elé, és ítélték el: B. B.-t öt évre, Cs. G.-t és Sz. L.-t két, illetve P. M.-et két és fél évre, a többiek egy év körüli letöltendő vagy felfüggesztett büntetést kaptak, amelyet kis, lényegtelen módosítással a fellebbviteli bíróság ősszel jóváhagyott. A következő év tavaszán valamennyiük büntetését megfizették. (Az MSZMP vezetői már 1969 elején tervbe vették, hogy a Tanácsköztársaság 50., illetve a felszabadulás 25. évfordulója

alkalmából közkegyelmet gyakorolnak, amely körülbelül egymillió embert érintett volna. A tervből 1970-ben lett törvényerejű rendelet. B. B. és társai osztottak annak az ezerötyszázhatvanhárom elítéltnak a sorsában, akiknek büntetését a felére csökkentették.) Az ügyész és a tanácsvezető bíró az ítéletet az „összeesküvő” titkos társaság veszélyességére alapozta, s nemigen zavarta őket, hogy az állítólagos „titkos társaság” valójában nem is létezett. Kevés figyelmet szenteltek a lengyelországi és a csehszlovákiai szálnak, ami nem realitásérzékükkel, hanem inkább azzal magyarázható, hogy nem lehettek tisztában az ottani történésekkel, pontosabban nem akarták feszegetni a két „testvérország” belső problémáit.

MIÉRT NEM IZGATÁS VOLT A VÁD?

Bár a perbe fogottak antiszemita, fasiszta kijelentéseire mind a vádirat, mind az ítélet kitért, izgatásért nem vonták őket felelősségre, feltehetően azért, mert ezért a bűncselekményért csak kisebb mértékű büntetést kaphattak volna. Megkockáztatható azonban egy másik feltevés is: a bíróság azért nem akarta őket izgatásért elítélni, hogy kerülje a két kényes, elfojtásra ítélt téma – a virulens antiszemitizmus és a tovább ható szélső-jobboldaliság – felszínre kerülését. Elbizonytalanította az ítélelhozókat, hogy a zsidóellenes és náci nézeteket terjesztő fiatalok szülei a rendszer megbecsült káderei voltak, és az is elgondolkottatta őket, hogy a perbe fogott fiatalok az egyetemen a kezdeményező, közismert és népszerű hallgatók közé tartoztak. Ezek kiemelése bumerángxént ütött volna vissza a hatalomra: a pártállam vezetőire és azokra is, akik velük kiegyezve működtették a „puha diktatúrát”. Az összeesküvés kezdeményezésével vádolt B. B. sokkal mérsékeltebb nézeteket vallott, mint Cs. G. és Sz. L., azt azonban nem lehetett vitatni, hogy a társaság B. B. köré szerveződött, s ő volt az, aki a szélsőséges antiszemita és rendszerellenes indulatokat áltudományos zsidóellenes fantazmagóriákká, mérsékelt rendszerellenes képzelgésekké tudta alakítani.

A kihallgatók között voltak olyanok, akiket érezhetően foglalkoztatott az antiszemitizmus. Egyikük, Orgovány Sándor alhadnagy, szinte élvezte kihallgatottja, Sz. I. zsidóellenes megnyilvánulásait: maga is antiszemita lehetett, s az sem elképzelhetetlen, hogy e tabunak számító kérdéskör feszegetésével a kemény módszerektől elszokott feletteseit akarta figyelmeztetni: ide vezet, ha a szerveknek nincs módjuk határozottan fellépni az „ellenséges elemek” ellen. „El kell mondanom – vallotta állítólag Sz. I. –, hogy a szerintünk meglévő zsidó rezsimvezetést és annak hibáit nemcsak mi ismertük fel a csoporton belül, hanem ez a politikai koncepció jellemző az egész egyetemi részlegre is. Nem véletlen, hogy tendenciózusan érvényesül az elv: ki kell közösfitenünk magunk közül a zsidó hallgatókat. Ez napjainkban is folyamatosan zajlik.” A jegyzőkönyvben érződik a szöveget megfogalmazó rendőrtiszt görcsös erőfeszítése, hogy az egyetemen történeteket országossá növelje. A megfogalmazás esetlen, kimódolt. Elképzelhetetlen például, hogy egy gyógyszerészhallgató részlegként emlegesse az egyetemét.

B. B. és társai perében a nyomozók, a kihallgatók, valamint az ítélelhozók közötti együttműködés kiegyensúlyozott és zavartalan volt, s csupán egyetlen esetben tért el a véleményük egymástól. A politikai nyomozók beidegződéseiknek engedelmesskedtek, amikor „felfedezvén” az államellenes összeesküvés tervét, a gyanúsítottak származása iránt kezdtek kutakodni. B. B.-t és Cs. G.-t osztályidegennek minősítették, ami a „szocialista jogban” súlyosbító körülménynek számított. Az ítélet szövegezője a fentiekkel szemben azzal érvelt, hogy B. B. apja már egy évtizede külföldön él, Cs. G. édesapja pedig megbecsült tagja a rendszernek.

A tárgyaláson a vádlottak antiszemita nézeteiről szó esett ugyan, de úgy tűnik, hogy az ügyész és a bíró a zsidóellenesség elrettentő példájának idézésével inkább a hallgatóság soraiban ülő egyetemi vezetőket akarta figyelmeztetni a gyógyszerészeti karon uralkodó állapotokra, és nem akarták elhalványítani vele a fő vádat: a társadalmi rend elleni szervezkedést.

A tanácsvezető bíró többször rákérdezett arra, honnan tudták a vádlottak, hogy társaik közül ki a zsidó. „Nem tudom pontosan, kik a zsidók az évfolyamon – válaszolta Sz. I. –, csak hallotta az ember, hogy ez is zsidó, az is. De ehhez különösebb kommentár nem kell. Van például egy évfolyamtársunk, [...], arról az egész évfolyam tudta, hogy zsidó.” „Az általános iskolában hallottam először a zsidó kifejezést, miután én nem voltam zsidó, mellőzés ért. [...] Provokátor[t], véres baloldalit, zsidót láttak bennem” – mondotta Cs. G. Zsidóellenességét a következő példákkal indokolta: „Középiskolás koromban *A helység kalapácsa* átírását kaptuk szorgalmi feladatként egyik osztálytársammal. Ezt beadtuk a magyartanárnak, és amikor egy hónap múlva érdeklődtem, azt mondta, hogy ketten adtuk be, ezért nem lehet értékelni. Valaki ekkor megjegyezte, ha zsidók lennénk, kaptunk volna egy ötöst. Volt egy Steiner nevű osztálytársam, aki gyenge tornász létére mindig megkapta tornából is az ötöst, mert a többi jegye jó volt, ugyanakkor én pedig nem mindig kaptam meg a jelest, mert nem tudtam kézen állni.”

Sz. L. a tárgyaláson azzal próbálta mentegetni antiszemita kirohanásait, hogy feldühítették azzal, hogy zsidónak nézték: macaszt tettek az asztalára, és azt kérdezték tőle, hogy mit küldött a nagybácsi Tel Avivból.

P. E. a tárgyaláson mondta el, hogy zsidó származású. Erről társai korábban nem tudtak, s feltehetően ő sem. Talán védője vagy családja javasolhatta neki, hogy beszéljen erről: az ítélet kiszabásakor esetleg enyhítő körülmény lehet.

A cionizmus csak a tárgyaláson került szóba. B. Gy. vallomásában azt fejtette, hogy B. B. arról beszélt nekik, hogy a világot a cionisták irányítják, akik „összetartanak és vezető állásokra törekednek”. Arra a bírői kérdésre azonban, hogy mit jelent a cionista szó, nem tudott válaszolni. B. B. a bírói érdeklődésre ezt felelte: „Tudom, hogy cionista szervezet létezik. Tudom, hogy volt vilákkongresszusa, hogy mikor, azt nem tudom. A cionista mozgalom nacionalista mozgalom.” Az ügyész és a bíró azonban végső soron a nyomozó szervek végértékelését osztotta: az antiszemita szálát elvékonyították, és az izgatásnál fontosabbnak ítélték az összeesküvés-teóriát, amelyhez B. B. naplójából is ötleteket merítettek: többször idéztek belőle a tárgyaláson. Például a következő bejegyzést: [1967]. „április 14-e, este: Hetek Tanácsa”.

A VÉDELEM ÉS A BELÜGYMINISZTERIUM

A letartóztatott fiatalok szülei közül Cs. G. apja volt a legtevékenyebb: igaz, ő volt a legbefolyásosabb pozícióban. („Nagyon nem szereti a bolsikat – mondta róla zárkatársának Cs. G. –, de tudja, hogy nem tehet semmit.”) Olyan ügyvédet talált, aki nagy segítségére volt fiának a védekezésben (a belügyesek bosszúságára). Cs. G. első kihallgatására még szabadlábban, apai, ügyvédi tanácsokkal ellátva mehetett. Azt javasolták neki, semmit ne ismerjen be, hacsak fényképet vagy magnószalagot nem tárnak elé bizonyítékként. Az ügyvéd hívta fel a figyelmét arra, hogy a magas vérnyomás emlékeztetkieséssel járhat. Cs. G. kétszer „kapott” idegrohamot a zárkájában: vallási dalokat énekelt, zokogott, monologizált, vicsorgatta a fogát, toporzékol. „Ha bedilizik, apja majd felelősségre vonja” a hatóságokat – mondta vissza a vamzer Cs. G. szavait.

A szervek nyomon követték az eljárás alá vont fiatalok minden lépését. Tudtak arról, hogy Sz. L. lakásán összejöttek a szülők: a „főmérnök” (Sz. L. apja) és az „osztályvezető” (Cs. G. apja) az ügyvédekkel kidolgozták a bírósági eljárás során követendő védekezési stratégiát. Az ügyvéd írta meg Cs. G. helyett „önéletrajzi vallomását”, amelyet más, engedélyezett iratokkal együtt bejuttatott számára a börtönbe. Ezek között volt a vádirat ügyvédi példánya a vádlottnak szóló üzenetekkel. A belügyesek lefényképezték az illegálisan bevitt iratokat, s tájékoztatták a bírót. A törvényesség látszatának betartására azonban a szerveknek is ügyelniük kellett, így nem teheték szóvá, hogy „látták” a vádiraton az ügyvéd Cs. G.-nek szóló tanácsait.

Az ügyvédek védenek, illetve megbízóik érdekében kockázatot vállaltak, és szembesültek a politikai indíttatású jogérvekkel. Egyöntetűen állították, hogy védenek cselekménye nem értékelhető államellenes összeesküvésné, mivel csak beszélgettek valamiféle szervezet létrehozásáról, de semmiféle titkos társaságot nem működtettek. Így tettük csak „összeesküvésre irányuló előkészületként” értékelhető, amelynek büntetési tétele jóval kisebb az „összeesküvés kezdeményezésénél és az abban való részvételnél”. Tanácsukra a vádlottak többsége a bíróság előtt visszavonta a kihallgatások során tett, önmagára terhelő vallomását. Amikor a bíró rákérdezett, hogy P. M. miért írta alá kihallgatási jegyzőkönyvét, ha a tárgyaláson mást állít, így válaszolt: „Azért írtam alá a jegyzőkönyvet, mert amikor már ötvenszer elkerdezik ugyanazt, az ember megunja.” Cs. G. rossz idegállapotával magyarázta, hogy aláírta a kihallgató tiszt által fogalmazott jegyzőkönyvet.

A vádlottak zöme őszinte megbánást mutatott, amit védőik is tanácsolhattak nekik. Cs. G. és Sz. L. főként antiszemita, fasiszta kijelentéseik élet szerették volna tompítani, s arra hivatkoztak, hogy meggondolatlan, gyerekes szavaikra már nem is emlékeznek. Természetesen a minden kijelentését büszkén vállaló B. B. nem tartozott közéjük, amit az ítélet „megátalkodottságnak” minősített. A többiekhez hasonlóan neki is felajánlották, hogy válasszon ügyvédet, de ő családja kívánsága ellenére ragaszkodott a hivatalból kirendelt védőhöz.

Az ügyvédek érvelése és a vádlottak bíróság előtti magatartása a vádak bírói megítélésén nem változtatott, de nem kizárt, hogy az ítéletek nagyságát a vádlottak számára kedvezően befolyásolta.

AZ ÜGY KÖVETKEZMÉNYEI AZ EGYETEMEN

Még meg sem kezdődött a bírósági eljárás, amikor a Belügyminisztériumban elhatározták, hogy az ügyről beszámolnak az orvostudományi egyetem politikai (párt- és ifjúsági) és állami vezetőinek (a rektornak, a helyetteseinek, a dékánoknak és a személyzeti osztály vezetőjének). A június elején megtartott szóbeli tájékoztatón a Belügyminisztérium illetékesei a „szervezkedés” társadalmi veszélyességét emelték ki, amin ők a szovjetellenességet, a nacionalizmust és az antiszemitizmust értették, majd idézeteket olvastak fel az egyetemisták vallomásaiból, ami – jelentésük szerint – igen nagy hatást tett a jelenlévőkre. A rektor, aki nyilván szabadulni akart a hallottak továbbadásának terhes feladatától, őket kérte meg, hogy tartsanak tájékoztatót a KISZ egyetemi vezetőinek és a Marxizmus–Leninizmus Tanszék oktatóinak. Ezen az összefüggésben húsz-huszonötven vettek részt. A forgatókönyv ugyanaz volt, csak most a belügyesek a KISZ felkészületlenségének, kihasználhatóságának a bizonyítására összpontosítottak. „Foglalkoztunk a levonható következtetésekkel úgy – írták jelentésükben –, hogy az egyetem belső életébe való beavatkozást kerültük, de azért az általunk elmondottakra a jelenlévőknek reagálniuk kelljen.” Öten szóltak hozzá a tájékoztatóhoz: éberségre buzdítottak, az erkölcsi-politikai nevelés javítását szorgalmazták, és kérték, legyen szorosabb a kapcsolat a Belügyminisztérium és az egyetem között, hogy elejét vehessék a hasonló szervezkedéseknek. Ez megfelelt a politikai vezetés óhájának.

Az egyetem felelőssége mind a vádlottak, mind a vád, mind a védelem részéről felvetődött. Az egyik vádlott szerint a karon „sok ellenséges elem van. Volt maszekoknak a gyermekei, meg olyanok, akik nem erre a karra akartak jönni. Sok rendszerellenes egyént láttam magam körül.” A per során a védelem azzal mentegette a vádlottakat, hogy az egyetemen uralkodó antiszemita légkörben a perbe vontak nehezen szabadulhattak volna az otthonról hozott szovjetellenes és antiszemita nézeteiktől, s az egyetemi ideológiai oktatás sem segítette őket abban, hogy világszemléletük a „helyes irányba” fejlődjen. Az egyik vádlott így védekezett: „a karon erősen reakciós és antiszemita volt a hangulat, szégyennek számított, ha valakit zsidónak néztek”.

A zsidóellenes légkört azonban elsősorban a perbe vontak alakították, például a fentebb idézett Cs. G., akinek az volt a véleménye, hogy „az egész rohadt egyetem tele van pólisi zsidókkal, összetartanak a kutyák”.

A fenti problémakört az ítélet indoklása is érintette: „Utalni kíván a bíróság arra a többször hangoztatott védekezési és védelmi érvelésre – olvasható az elsőfokú ítéletben –, amely a vádlottak talajvesztettségének okát az egyetem oktatási és nevelési módszereiben, politikai szervezeteinek elégtelen működésében, sőt az egész társadalom felelősségében kereste. Ezekben az érvekben kétségtelenül van igazság. [...] Az egyetem politikai és szakmai vezetői a megfelelő következtetéseket bizonyára levonják, ez nem a bíróságra tartozik”. E fenyegető és álságos mondat az egyetemi autonómia korlátozását sejteti. A hatalom azzal, hogy az egyetem vezetőit megtorlásra készítette – amit ők nem szívesen teljesítettek –, mintegy büntette őket azért, amiért nem fordítottak figyelmet a hatókörükbe tartozó fiatalok ideológiai nevelésére.

Az egyetemi hivatali gépezet nehezen lendült működésbe. A gyógyszerészeti kar vezetői úgy gondolták, hogy megvárják, amíg véget ér a per, s ők majd utána „lépnek”. Szorgalmasan eljártak a tárgyalásokra, próbáltak puhatólni a tanácsvezető bírónál és a Belügyminisztérium illetékeseinél, hogy megtudják: milyen megtorló intézkedéseket várnak el tőlük. A megkérdezettek az egyetemi autonómiára hivatkozva elzárkóztak a válaszadástól, ami igencsak elkeserítette a dékánt és a helyettesét. Végül az ügyben érintett egyetemistákat kizárták a KISZ-ből, és két félfévre eltiltották tanulmányaik folytatásától, ami sokuk életpályáját módosította. Évekbe telt, amíg befejezhatték az egyetemet. Az állambiztonságiak figyelték őket: munkájukról, magánéletükről naprakész információik voltak, holott többen közülük elkerültek a fővárosból.

BELÜGYES ÉS POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az állambiztonsági szervek munkatársait 1966-tól egyre inkább nyugtalanította a belső fellazulás és a külső fellazítás káros hatása. Időbe telt, amíg valamelyest megértették az új hazai és világejelenéseket, és a maguk módján és eszközeivel alkalmazkodtak hozzájuk. A korábbi, számukra tiszta képletet összezavarta az 1963 után társadalmi megbékélést hirdető politika, amelynek következtében az ellenség egy része ellenzékké szelídült. Ellenük már nem léphettek fel a korábbi nyers adminisztratív eszközökkel, s ami még kínosabb volt: nemigen tudták megkülönböztetni egyiket a másiktól. A hatalommal korábban szemben álló beilleszkedők magatartásában álságosságot, tettetést gyanítottak, s nehezelték a pártvezetőkre, akik ezt a helyzetet intézkedéseikkel – a határok részleges megnyitásával, a továbbtanulók származási kategóriáinak eltörlésével stb. – előidéztek. Már 1966-ban panaszkodtak: egyre növekszik azoknak a száma, akik lebecsülik a „jobboldali elhajlókat”, s „a magukat »beilleszkedőknek« feltüntető ellenséges vagy polgári, kispolgári elemekkel szemben elvtelen, liberális magatartást tanúsítanak”. A két évvel későbbi belügyi értékelés lényegében a fentieket ismétli: a „belső ellenség” továbbra is jobbra akarja tolni, „liberalizálni” szeretné a rendszert: „nézeteik árnyaltabbak, tevékenységük sokrétűbb és leplezettebb. A legális lehetőségek kihasználására törekednek. Pontosan kiszámítják, meddig lehet elmenni jogi következményekkel nem járó cselekedetekben. [...] A nyílt ellenséges tevékenységet kifejtők száma mind szűkebb térre szorul. [...] 1967-ben 1966-hoz képest 60%-kal csökkent az összeesküvések (előkészületek) száma. Ugyancsak csökkent az izgatásos esetek száma, amely 47%-kal volt alacsonyabb, mint a megelőző évben.” 1966-ban százötven ellenséges röpcédulát foglaltak le, illetve ezerhuszonkettő falfirkálást észleltek, 1967-ben a röpcédulák száma kilencvenhárom, a falfirkáké hatszáz volt. Az állambiztonság irányítóinak jelentésében érződik az ambivalencia: egyrészt saját eredményükként könyvelik el a csökkenő számadatokat – hangsúlyozzák megelőző módszereik (bomlasztás, vagysis a társaság

egyres tagjainak rendőri figyelmeztetése, szignalizáció, vagyis a munkáltató titkos tájékoztatása stb.) hatékonyságát –, másrészt a látszólag kedvező változásokat a nyugati fellazítási politika következményének tartják. Ez utóbbi a pártvezetésnek szóló figyelmeztetés is: figyeljenek jobban a szervek jelzéseire, az ellenség felderítésében és felszámolásában adjanak nekik nagyobb szabadságot és több lehetőséget. Ez a viszonylagos kiegyensúlyozottság 1968 végére megbomlott. Az 1969. februári belügyminiszteri jelentés az ifjúsági bűnözés növekedéséről számol be, köztük a politikai típusú „bűnökről”. Eszerint míg 1964-ben csak tizenegy fiatalot vontak felelősségre összeesküvésben való részvételért, ez a szám 1968-ban negyvenhatra emelkedett. Hasonló arányban növekedett az izgatásos bűnesetek száma. Bár hasonló kimutatások a korábbi időszakokból nem állnak rendelkezésünkre, az összevetéshez némi segítséget adhat, hogy 1951–1953 között a legsúlyosabbnak ítélt politikai bűncselekményekért kétezzer-százhatvanhat embert vettek őrizetbe, közülük ezerharmincöt főt 1952-ben (lásd erről a BM Kollégiuma 1953. szeptember 8-i ülésére készült jelentést).

Kénytelenek voltak elismerni, hogy az „elkövetők” összetétele a társadalom sokféleségét tükrözi, s nem köthető „osztályidegenekhez” vagy „polgárokhoz, kispolgárokhoz”, mint korábban bizonyítani vélték. A „káros” nézetek közül a nacionalizmust, a szektarianizmust, a revizionizmust és a szovjetellenességet emelték ki: ez utóbbit mindenekelőtt az 1968-as csehszlovákiai eseményeknek tulajdonították. Az egyetemisták, főiskolások közötti növekvő nyugtalanság okául emellett a lengyel diákmozgalmakra is utaltak. Óvatosan felvetették, hogy az eddig javasolt megelőző stratégiát nem ártana hatékonyabb adminisztratív eszközökkel kombinálni. A szervek az egyik legfőbb veszélyt a növekvő idegenforgalomban – a magyarok ki-, illetve a külföldiek beutazásában – és a nyugati magyar nyelvű rádióadók műsoraiban látták. (Míg 1951–1954 között 15-25 000 fő utazhatott külföldre, 1960-ban már 299 282, 1964-ben pedig számuk megötszöröződött, 1 485 712 főre nőtt, 1965–1968 között évenként 1 millióan léphették át a határt. Köztük volt B. B. is, aki ezekben az években tizennégszer volt külföldön.)

A Belügyminisztériumban különösen a fiatalokat féltették a „fertőzéstől”. Korábban a többnyire elszigetelten tevékenykedő jobb- és baloldali elhajlók voltak az elsődleges célpontjaik, ekkortól az új közösségi formák – klubok, galerik, körök – megjelenése okozta a legtöbb gondot nekik. 1969 tavaszán a Belügyminisztériumban felmérték az ezekben folyó „ellenséges” tevékenységet. Az „illegálisan szervezett” klubok között találjuk a B. B.-ék szervezte Avantgárd Klubot is hat másik – CBC Rádió Klub, Pop Pickers Co Club, Új Irodalmi Népfrent, Batsányi Ifjúsági Írószövetség, Soproni Irodalmi Kör, Kenguru Klub – társaságában. Az 1967 februárjában tervezett Avantgárd Klub céljairól ezt írták: „elhatározták, hogy a legális lehetőségek felhasználásával a klubot igénybe vevő hallgatókat igyekeznek szembeállítani a marxizmus-leninizmussal, népi demokratikus rendszerünkkel. Az eszmét és képviselőit (a megjelenő előadókat) provokatív vitákkal próbálják lejáratni [...]. Külön hangsúlyozták, hogy a toborzott személyek között »zsidók, prolik és kommunisták nem lehetnek«. [...] Eredeti tervükről a KISZ-szervezet engedélymegtagadása miatt mondtak le, de illegális tevékenységüket tovább folytatva eljutottak az összeesküvés előkészületéig.” Valamennyi felsorolt klubnál feltüntettek a rendőri intézkedéseket is. A legsúlyosabb büntetés az Avantgárd Klub tagjai számára volt várható: az áprilisban véglegesített jelentés letartóztatásokról, további vizsgálatról írt.

A Belügyminisztériumban figyeltek fel arra, hogy a sztálinizmus idején készült törvényi szabályozás nem számol ezekkel az új egyesületi formákkal, ezért a felelősségre vonás jogi alapjának megteremtése céljából javasolták az igazságügy-miniszternek az 1955-ös törvényerejű rendelet módosítását. A szervek munkatársai javasolták, hogy a Központi Statisztikai Hivatal gyűjtse az adatokat ezekről az új közösségi formákról, és szorgalmazták a „probléma politikai felülvizsgálatát”.

Az 1969-es évről készült belügyminisztériumi összefoglaló a konkrétan felsorolt ellenzéki cselekmények felsorolásakor a Lukács György köréhez tartozó Fehér Ferenc harminc-negyven fős „politikai szalonja” után említi a „restaurációra törekvő” B. B.-ék emlékmű-robbantási tervét, egy „szektás jellegű tüntetés előkészítését” Miskolcon, valamint „Közép-európai Unió” létrehozását tervező két „nacionalista és szovjetellenes” összeesküvést és egy csoportos izgatást. Feltehetően B. B.-ék ügye az utóbbiak valamelyike lehetett.

1969-ben ellenséges politikai tevékenység miatt csaknem félezer ember ellen indítottak eljárást: kétharmaduk ellen „burzsoá és jobboldali revizionista platform alapján”, egyharmaduk ellen „baloldali revizionista” beállítottságú cselekedeteik miatt. A vizsgálati szakaszba vontak száma egyik csoport esetében sem érte el a száz főt. B. B. és bíróság elé állított hét társa hatvannégy hasonló eljárás alá vont gyanúsított sorsában osztozott.

1970 tavaszán a Belügyminisztérium már nem óvatoskodott: Benkei András belügyminiszter határozottan kérte, hogy a párt tegye a szervek számára lehetővé, hogy „kulturális területen” hatékonyabban léphessenek fel a „rendszer ellenségeivel” szemben. A pártvezetés nemigen osztotta a szervek aggodalmát. Miért is aggódtak volna? Magyarország mind a nyugati, mind a keleti régió országaival összevetve a béke és a növekvő jólét szigetének tűnt, s ha – részben külföldi hatásra – nőtt is idehaza az elégedetlenkedők száma, a társadalom túlnyomó többsége semmiféle ellenzékiiségre sem volt fogékony. Az értelmiségiek, a fiatalok mindig is hajlamosak voltak a túlzásokra, minek hát jelentőséget tulajdonítani fecsegéseiknek, szokatlannak tűnő szórakozásaiknak?

A pártállam vezetői úgy vélték, hogy az ellenzékinek tűnő fiatalok „ideológiai ráhatással” meggyőzhetőek, s ha kikerülnek az „életbe”, zömük úgylis betagozódik a hallgatag többségbe. A marginális értelmiség hőbortjait pedig nem nehéz nevetségessé tenni, a „deviánsak” kompromittálására pedig elegendő az állambiztonságiak leleményessége.

Az 1968-as szociális érzékenységről tanúskodó, reformszándékú diákkezdeményezések azonban a pártvezetőket is elgondolkoztatták. A legnagyobb egyetem, a több ezer hallgatót tömörítő ELTE hallgatóinak 1967–1969 közötti mozgolódása kötötte le leginkább a figyelmüket. Kádár János 1969 májusának végén látványos látogatást tett az egyetemen, s a Gólyavárban több száz hallgató előtt bizonygatta a hazai rendszer előnyeit a keleti szocializmushoz és a nyugati kapitalizmushoz képest.

Vajon miért lett mégis koncepciós politikai per 1969 nyarán egy baráti társaság összejöveteléből? Az Európa-szerte fellendülő diákmozgalmaktól való félelem készítette a politikai nyomozó szerveket és az igazságszolgáltatókat arra, hogy a baráti csevegésekből összeesküvést kreáljanak? Emellett a politikai perrel a hatalmon lévők feltehetően figyelmeztetni akartak arra, hogy az országot 1956-ban „ellenforradalomba” sodró erők – az osztályidegenek, a Nyugatimádók, a szovjetellenes, fasiszta és nacionalista nézetek hívei – az eufemizált „ellenforradalom”, vagyis a „sajnálatos események” után több mint egy évtizeddel is léteznek, s ha a konszolidációt elfogadják nem figyelnek rájuk, a hatalom és a társadalom közötti hallgatólágos megállapodás megbomolhat.

A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁNI FELÜLVIZSGÁLAT

1991-ben a Legfelsőbb Bíróság törvénytörésnek ítélte, és megsemmisítette B. B. és társai perének ítéleteit. Az 1969-es bírói döntés indoklásából különösen a következő „cselekmények” büntethetőségét vonták kétségbe: B. B.-ék „ellenforradalmi erőcsoportosulást” hoztak létre, „összehangolt ellenforradalmi tevékenységet” folytattak. Helytelenítették a következő értékelést:

110 HATVANAS ÉVEK

STANDEISKY ÉVA

„a szocializmus erőivel és eredményeivel való ellenséges érzületű szembenállás nagyon is konkrét veszélyt” jelentett, mivel a vádlottak nézeteit „évfolyamtársaik nem is kis köre tiltakozás nélkül elfogadta”; a „nemzetközi helyzet alakulása”, „a nemzetközi méretekben folyó osztályharc és a háborús feszültség”, „a nemzetközi munkásmozgalom vitái és problémái” növelték B. B.-ék nézeteinek kártékony hatását. Az 1991-es határozat szerint az 1949-es alkotmány biztosította az alapvető emberi és állampolgári szabadságjogokat, tehát a szólásszabadság jogát is, így az ítélet jogellenes volt.

MOLNÁR ADRIENNE

„MINDEN ESZKÖZZEL GÁTOLTAK BENNÜNKET” A BORSOD MEGYEI MUNKÁSTANÁCS-VEZETŐK SORSA A FORRADALOM LEVERÉSE UTÁN¹

Tíz Borsod megyei 1956-os munkástanács-vezetővel készült életútinterjú alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként alakult a miskolci forradalmi szervezetek vezetőinek sorsa a forradalom leverése után: milyen megtorlás érte őket ötvenhatos cselekedeteikért, és hogyan illeszkedtek vissza a társadalomba a rájuk kiszabott büntetés letöltése után. A visszaemlékezők azt is felidéznek, hogy kik és miként szervezték a megtorlást, illetve nehezítették a szabadság utáni életüket. A dolgozat elsősorban az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található interjúkra,² a résztvevők emlékeire, a magántörténelem forrásaira támaszkodik, ezenkívül periratokra és más korabeli dokumentumokra is. Az interjúalanyok 1956-ban harminc év körüli szakmunkások vagy műszaki értelmiségiek voltak, akiket a forradalom napjaiban környezetük választott vezetővé személyes hitelük, szakmai presztízsük és közösség beléjük vetett bizalma alapján. A megtorlás során munkahelyükről elbocsátották, bebörtönözték vagy internálták őket, szabadságuk után pedig három évtizeden át megbélyegzetten, másodrendű állampolgárként kellett élniük.

Borsod megye és Miskolc mint az ország legjelentősebb ipari megyéje és városa olyan specificumokkal rendelkezett a forradalom kitörésekor, amelyek jelentősen meghatározták 1956. október végének eseményeit, a november 4-e utáni történéseket, és a megtorlásnak is sajátos irányt szabtak. Az ország első munkáskövetelését a miskolci DIMÁVAG munkásai fogalmazták meg. Az összeállítók – szakmunkások és mérnökök – mindannyian MDP-tagok voltak, követeléseik elsősorban a termelés, a munkafeltételek, a bérezés és a szociális helyzet javítására irányultak. Akciójukat az üzemi, a városi és a megyei pártvezetés egyetértésével indították. A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem diákjai, akik csatlakoztak a szegedi diákkövetelés-

1 A tanulmány a *Magyarországi sorsparadigmák 1945–1989* című kutatás keretében készült, amelyet részben az OTKA (T 034295 sz.), részben a Budapesti Közép-Európai Egyetem Alapítvány (CEU BF) és a(z) általa támogatott CEU Nyílt Társadalom Archívum (OSA) támogat. Az itt kifejtett nézetek a szerző saját nézeteit képviselik, de nem feltétlenül tükrözik a CEU BF/OSA véleményét.

2 A felhasznált interjúk: Bogár Károly-interjú. Készült 1990-ben. OHA, 253. sz. Darin Sándor-interjú. Készült 1995-ben. OHA, 668. sz. Földvári Rudolf-interjú. Készült 1990-ben. OHA, 231. sz. Gellért Károly-interjú. Készült 1991-ben. OHA, 298. sz. Kiss József-interjú. Készült 1990–1991-ben. OHA, 176. sz. Major Béla-interjú. Készült 1990-ben. OHA, 224. sz. Papp Miklós-interjú. Készült 1991-ben. OHA, 317. sz. Rimán János-interjú. Készült 1991-ben. OHA, 267. sz. Székely Elek-interjú. Készült 1992-ben. OHA, 467. sz. Turbók Gyula-interjú. Készült 1991-ben. OHA, 293. sz. Az interjúkat Molnár Adrienne készítette. Valamint Fekete László-interjú, készítette Ungváry Rudolf 1991-ben. OHA, 408. sz.

sekhez, szoros kapcsolatban voltak a borsodi üzemekkel, hiszen számos hallgató folytatta ott szakmai gyakorlatát, majd helyezkedett el ezekben a gyárakban. Így a munkáskövetelések az egyetemisták nyomására kiegészültek az országos és a külpolitikát érintő kérdésekkel is. Az események alakulásában jelentős szerepe volt Földvári Rudolfnak, az MDP megyei első titkáranak. Földvári az ötvenes évek elején kiemelt munkáskáderként került az országos pártvezetésbe, MDP KB-tag és országgyűlési képviselő is volt. 1954-ben – egy Rákosi Mátyással kialakult konfliktusa miatt – büntetésből helyezték az MDP Budapesti Bizottsága első titkári posztjára a Borsod megyei pártvezetés élére. Az óvatos reformok híve volt, és fontos feladatának tartotta a megye, különösen a munkások szociális helyzetének javítását, valamint egy humánusabb pártvezetési stílus kialakítását. A felsőbb pártszerveknél már korábban is sürgette a régió infrastrukturális fejlesztését és a dolgozók helyzetének javítására irányuló intézkedések meghozatalát. Akkori és korábbi beosztása révén személyes kapcsolata volt az országos vezetés több tagjával is. Október 23-tól – miután a pártközponttól nem kapott érdemi információt a fővárosban történekről, csupán azt a tanácsot, hogy „cselekedjen belátása szerint” – fő feladatának a rend megőrzését, a véres események elkerülését és a munkáskövetelések teljesítését tartotta. Törekvése akkor a pártbizottság munkatársainak egyetértésével találkozott. Földvári október 25-én – a békés megoldás reményében – munkásküldöttséget kísért Budapestre a miniszterelnökhöz. A küldöttség Nagy Imre támogatását élvezve tért vissza Miskolcra, hogy létrehozza és megerősítse a dolgozók önrendelkezésén alapuló munkáshatalmat. A megyei, a városi és az üzemi pártvezetők látszólag vagy ténylegesen együttműködtek a munkásvezetőkkel, azonban Földvári távollétében az október 26-ai sortűzet és a véres népitétet nem tudták megakadályozni. A történetek olyan megrázkódtatást okoztak a korábbi hatalom birtokosainak, hogy a kompromittálódott párt- és gazdasági vezetők visszahúzódtak, a többiek viszont a megye irányítását kézbe vevő megyei munkástanács mellé álltak. Földvári az új vezetés tagjaként azon fáradozott, hogy mérsékelje a szélsőséges követeléseket, és támogatta, ellenőrizte a munkáshatalom megerősödését. Tárgyalásai a munkásvezetőkkel és a szovjet katonai parancsnoksággal a békés megoldás reményével kecsegtettek.

Az 1956. november 4-ei szovjet beavatkozás és a Kádár-kormány megalakulása után a forradalom résztvevői választás elé kerültek: vállalják vagy megtagadják mindazt, amit az azt megelőző napokban tettek, amit azóta is életük rövid, de legfelemelőbb korszakának tartanak: egy közösség akarataiból kerültek vezető pozícióba, felláztak a diktatúra és az idegen elnyomás ellen, önállóan, szabadon és felelősen dönthettek a sorsukról. A lehetséges választások a következők voltak: félve a megtorlástól elhagyni az országot; megtagadni a forradalmat, akkori önmagukat és együttműködni a hatalommal; visszahúzódni, hogy elkerüljék a retorziót; tudatosan ellenállni, felvenni a fegyveres harcot, vagy részt venni a politikai ellenállásban; maradni a választott vagy önként vállalt funkcióban, és tárgyalásokat folytatni az új hatalommal.

A megyei munkástanács vezetőinek az volt az álláspontja – amiről később persze bebizonyosodott, hogy illúzió volt –, hogy a további véráldozatok elkerülése és a forradalom lehető legtöbb vívmányának megőrzése érdekében nem az ellenállást, hanem a tárgyalásokat kell választaniuk. November 5-én úgy döntöttek, hogy felkeresik a Kádár-kormányt. A kapcsolatfelvételt Földvári Rudolf ötlete volt.

„Hangosan kezdtem gondolkodni: nem kellene-e felkeresnünk a Kádár-kormányt, és Kádár Jánostól kérni választ a bennünket égető kérdésekre? Kádár az éterben úgy jelentkezett, mint az új Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnöke, olyan felhívással, amit sem én, sem a megyei munkástanács többi tagja – és gondolom, az egész ország – nem tudott a helyére tenni. Nem lehetett megérteni az egy-két nap alatt bekövetkezett gyökeres fordulatot. Engem teljesen fejbe vágott a Kádár-nyilatkozat. Nem tudtam, hogy november 1-jén mondott-e igazat, vagy

4-én hajnalban. Ki ez az ember, mi áll a teljesen ellentétes álláspont mögött, kényszer, félelem vagy karrierizmus? Nem tudtam eldönteni. Amit Miskolcon akartak az egyetemisták és a munkások, az nem volt ellenforradalom. Az a néhány lincselés és terrorakció, ami előfordult, az arányában nagyon kicsi volt az egész eseménysorozathoz képest. Törvénytelenek, elítélendők voltak, ami ellen törvényesen kellett eljárni, de hát nem az volt a jellemző. A megyében hetven-nyolcvanezer ember nem volt terrorista, hanem a maga alapvető érdekéért állt sorompóba október 23-án. Ezért is akartam Kádárral tisztázni a dolgot.”³

A korábbi megyei és városi pártvezetők november 4-én Földvárival ellentétben feltétel nélkül álltak a kormány mellé, és a megyei munkástanácsot is erre presszionálták. A szovjet városparancsnokság vezetői Grósz Károllyal, az MDP korábbi megyei titkárával együtt arra próbálták rávenni a fővárosba induló tizenhárom tagú küldöttséget, hogy ismerjék el a Kádár-kormányt. Mivel ez nem sikerült, letartóztatták, és Ungvárra hurcolták őket.⁴ A két-háromhetes fogság, az ottani kihallgatások egyértelművé tették számukra, hogy a magyar szabadságharc elbukott, a szovjet túlerővel szembeszállni reménytelen vállalkozás lenne.

MUNKÁSELLENÁLLÁS

A borsodi üzemek november első napjaiban úgy határoztak, hogy 5-én beindítják a termelést. A kádári hatalomátvétel és vezetőik elhurcolásának hírére azonban nem vették fel a munkát. A sztrájk ezután nemcsak a munkáskövetelések megvalósításáért, hanem vezetőik szabadon bocsátásáért is folyt. A szovjet katonai parancsnokok, a helyi pártvezetők és a miniszteri biztos a dolgozókat fenyegetéssel, rábeszéléssel, különböző előnyök kilátásba helyezésével próbálta rávenni a munkafelvételre. Az újonnan alakult megyei Forradalmi Munkás-Paraszt Bizottság – amelynek elnöke Koval Pál, tagjai Grósz Károly, Németh Imre, Hegyi Imre és Deme László voltak – a rend és a nyugalom megszilárdítására és a munka felvételére szólította fel a megye dolgozóit. Nyilatkozatukban állást foglaltak „minden személyi bosszú ellen”, és azt ígérték, hogy „a forradalomban részt vett munkásokat, parasztokat, diákokat, értelmiségieket bántódás nem érheti”⁵. Az új megyei vezetőknek azonban rövidesen szembesülniük kellett azzal, hogy a kádári konszolidációt képtelenek véghezvinni Földvári és a munkásvezetők nélkül. Az *Északmagyarország* hasábjain ugyan sorra jelentek meg a tudósítások a borsodi üzemek munkafelvételéről, de a jelentősebb nagyvállalatok továbbra sem termeltek. Egy-egy üzem – mint például a DIMÁVAG – munkástanácsa nyilvánosan a sztrájk beszüntetéséről nyilatkozott, azonban a gyárban nem indult meg a munka. A sztrájk céljára és eredményére harmincöt év távlatából is hasonlóan emlékeznek mind az itthon maradtak, mind az Ungvárra hurcoltak: „Mindannyian tudtuk, hogy Bogár Karcsiékat november 5-én letartóztatták, és azt is tudtuk, hogy a Szovjetunióba hurcolták őket. Azt mondták a dolgozók, hogy ameddig pedig haza nem jönnek,

3 „A személyes példamutatáson keresztül szerettem volna magamnak tekintélyt és politikai befolyást szerezni”.

Földvári Rudolf, az MDP Borsod megyei első titkára, majd a megyei munkástanács elnöke. (A továbbiakban Földvári-interjú.) In *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 286. o. (A továbbiakban *„Szuronyok hegyén...”*)

4 Szerov 1956. november 19-i jelentése szerint Magyarországról nyolcszázhatvan főt szállítottak a Szovjetunióba. In *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta Vjacseszlav Szereda, Alekszandr Sztikalin. Budapest, 1993, Móra, 161. o.

5 Megalakult a megyei Forradalmi Munkás-Paraszt Bizottság. *Északmagyarország*, 1956. november 7.

addig nem kezdjük el a munkát. Különbféle szinteken folyt a harc meg a gyűléseken a követelések, hogy bocsássák őket szabadon” – emlékezett Turbók Gyula.⁶

„Itthon kiderült, hogy a DIMÁVAG [november] 5-től nem vette fel a munkát, mert bennünket elvittek. Hadifogságot megjárt munkatársaink jártak be a Rudolf-laktanyába miattunk. Az orosz tiszt üvöltözött velük, ők meg visszaordítottak oroszul, ettől aztán teljesen paff lett az orosz. Amikor Földvárit hazahozták, akkor is azt mondták, hogy addig nem dolgoznak, amíg mi is haza nem jövünk. A többi gyárban is így volt”⁷ – idézte fel Bogár Károly.

Öt borsodi nagyüzem és Gyöngyös város dolgozóinak küldöttei november 13-án határozatot adtak ki, amelyben leszögezték, hogy nem ismerik el a Kádár-kormányt, követelték a szovjet csapatok kivonását, a Szovjetunióba hurcoltak szabadon bocsátását és a politikai pártok teljes kivonását az üzemekből.⁸ A követelések és a sztrájk fenntartása mellett a leghatározottabban a Lenin Kohászati Művek munkástanácsa állt ki. November 15-én munkásküldöttségük a fővárosban követelte a kormánytól az Ungváron lévő hazahozatalát, és azzal egy időben az LKM nagygyűlésén úgy megfenyegették a megyei Forradalmi Munkás-Paraszt Bizottság több tagját, hogy azoknak el kellett menekülniük a gyárból. Ezt követően a hatalom átmenetileg engedni kényszerült. Elsőként, november 17-én Földvári Rudolfot hozták haza, majd december 1-jéig a többiek is.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS ILLÚZIÓJA

A szovjet fogságból szabadultak a megyei Forradalmi Munkás-Paraszt Bizottság vezetőitől, Koval Páltól és Grósz Károlytól azt a felszólítást kapták, hogy vegyenek részt a rend helyreállításában, a termelés beindításában, a közigazgatási apparátus megszervezésében. Tisztában voltak azzal, hogy a megyei vezetés még gyenge az ellenállás letörésére, nélkülük nem tudják elérni a munkafelvételt, hiszen az észak-magyarországi régió ipari központjában a munkásság ekkor még olyan erős képviselt, hogy csak választott vezetőit ismerte el. Azt is látták viszont, hogy a sztrájk elhúzódása előbb-utóbb kifárasztja az ellenállást, növeli a termelésekiesést, és akkor annak is csökkennek az esélyei, hogy megőrizzék a forradalom idején kiharcolt eredményeket. Úgy vélték, ha a konszolidációban meghatározó szerepük lesz, akkor megőrizhetik pozícióikat a vezetésben, és továbbra is képviselhetik a munkásság érdekeit. Az újjáalakult megyei munkástanács élére álltak, majd a területi munkástanácsok 1956. december 9-ei feloszlata után a megyei, illetve a területi tanácsok vezetői lettek. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált számukra, hogy az új megyei vezetés kizárólag a munkások ellenállásának letörésére és a rend helyreállítására kívánja felhasználni őket. Ekkorra az is kiderült, hogy az általuk korábban elképzelt együttműködés lehetősége csupán illúzió volt. További sorsuk attól függött, hogy miként tudtak együttműködni a megyei pártvezetéssel. Ha megtagadták korábbi tetteiket, és deklarálták lojalitásukat az új hatalom iránt, akkor beosztásukat megőrizve többnyire – aktívan vagy passzívan – a megtorlók oldalára kerültek. Ha nem, akkor vagy önként távoztak, vagy eltávolították őket. Erre az időszakra Földvári Rudolf így emlékezett 1990-

6 „Úgy éreztem, hogy mindenhez közöm van, ami ebben az országban történik”. Turbók Gyula, a DIMÁVAG Munkástanácsának elnöke. (A továbbiakban Turbók-interjú.) In „Szuronyok hegyén...” 201. o.

7 „Ha ők bűnösök, ültessenek engem is melléjük!” Bogár Károly, a Borsod Megyei Munkástanács elnökhelyettese. (A továbbiakban Bogár-interjú.) In „Szuronyok hegyén...” 260. o.

8 Határozat. In Rásó József: *1956 miskolci dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban*. Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 93–95. o.

ben: „Azt, hogy minden elveszett, én csak 56. december végén, 57. január elején fogalmaztam meg. November 4-én és az azt követő hetekben még azt láttam, hogy van némi politikai lehetőség arra, hogy ne veszítsünk el mindent. Ha beletekintünk a Kádár-kormány november 4-ei programnyilatkozatába, abban nincs minden elvetve abból, ami 56 követelése volt. Azt lehetett látni, hogy a szovjet vezetés nem alkuszik, nem lehet kenyértörésre vinni a dolgot, de a Kádár-kormány programjában benne voltak a bérrendezések, a normakönnnyítések, benne volt, hogy maradnak a munkástanácsok, a nemzeti bizottságok, a forradalmi bizottságok és sok minden, ami 56 követelése volt. [...] A Kádár-kormány az első intézkedéseiben sok olyat megtett, amiért később elítélte Nagy Imre kormányát és politikáját. Kádár novemberben Nagy Imréről mint elvtársáról és barátjáról nyilatkozott. Ebből én azt a következtetést vontam le, ha az alapvető politikai kérdésekben – most tekintünk el a külpolitikától, mert abban nem láttam lehetőséget arra, hogy valamit is dűlőre lehet vinni – sikerül az októberi követeléseket realizálni, ha valóban újjá lehet szervezni a pártot, akkor itt sok minden megmenthető. Ezt fogalmaztuk meg az ideiglenes intézőbizottság programjában is november végén.⁹ [...] 56 végén, 57 elején viszont már világosan látszott, hogy ami valamennyire is kapcsolódik 56-hoz, azt elvből rögtön elveti az MSZMP, a felső vezetés, a megyei vezetés, mindenki. Ekkor álltam én félre, és azt mondtam, hogy ilyen légkörben, ilyen politikában nem vagyok hajlandó semmit sem tenni az MSZMP nevében, mert nem látok lehetőséget arra, hogy valóban gyökeres változás legyen az október 23-át megelőző időhöz képest.”¹⁰

A hatalomért folyó harc keretében Földvári ellen – azzal párhuzamosan, hogy nyilatkozatban ismerte el a Kádár-kormányt, vállalta a részvételt a konszolidációban és az MSZMP helyi szervezésében – politikai támadások indultak. Nyíltan először a *Népszabadság* egy gloszájában támadták mint karrieristát, aki a Rákosi-korszakban magas pártfunkciót töltött be, majd a „forradalom élére állt”¹¹. Az MSZMP helyi vezetői – miután tisztázták, hogy a támadás nem a kormány álláspontja – a helyi lapban megvédték Földvárit, elismerték kommunista vezetőnek, és további támogatásukról biztosították.¹² Néhány hét alatt viszont nyilvánvalóvá vált számukra, hogy Földvári nem partner a visszarendeződésben, a vele való együttműködés nem tenné lehetővé az októberi napok átértékelését és a korlátlan megtorlást. 1956. december 30-án, az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottságának készített írásos beszámolójukban már nem álltak ki Földvári mellett. 1957 tavaszán egy diósgyőri nagygyűlésen nyíltan támadták, és 1957 márciusában kizárták a pártból. Nezvál Ferenc, a Központi Ellenőrző Bizottság akkori elnöke az alábbiakkal indokolta a döntést: „Aki a Politikai Bizottságnak volt a tagja [1952–1953-ban], annak tudnia kellett volna, hogy mikor mit kell tennie. Amit pedig tett, azért ez a büntetés jár.”¹³ Miután leváltották tanácselnöki beosztásából, Budapestre költözött, és a Vörös Csillag Traktorgyárban helyezkedett el lakatosként, ahol 1935-ben kezdte a tanoncéveit, és ahonnan 1946-ban politikai pályára került. Ahhoz, hogy letartóztatása formailag törvényes legyen, a Parlament május 10-ei ülésén bejelentették, hogy lemondott képviselői mandátumáról. A „lemondás” valójában úgy történt, hogy azt a biankót látták el a megfelelő dátummal, amelyet 1953-ban, a mandátum átadásakor írtak alá vele. 1957. május 22-én letartóztatták.

9 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Ideiglenes Intéző Bizottságának nyilatkozata a politikai helyzetről és feladatainkról*. Miskolc, [é. n.], [k. n.], 16 o.

10 Földvári-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 286–287. o.

11 Pecsenyesütögetők. *Népszabadság*, 1956. november 20.

12 Kukucska János: Akik saját pecsenyéjüket sütögetik. *Északmagyarország*, 1956. november 22.

13 Földvári-interjú, OHA, 231. sz. 941. o.

A helyi hatalom – pozíciója erősödésével párhuzamosan – a többi vezetőt is egyre inkább ellehetetlenítette, és kiszorította az új megyei vezetésből. Decemberben, a karhatalom megalakulása után a politikai eszközök mellett már a nyílt és erőszakos fenyegetést is alkalmazták. A karhatalom megszervezésében jelentős szerepe volt Grósz Károlynak, aki októberben az MDP megyei titkáráként a forradalmi követelések mellé állt. A munkásvezetők között is voltak néhányan, akiket az ungvári fogság oly mértékben megfélemlített, hogy hosszabb ideig is vállalták a közreműködést az új megyei vezetés megszilárdításában. Egyikük, Major Béla, az LKM technikus, a megyei munkástanács tagja, az ágazati miniszterhelyettessel járta a nagyvállalatokat, agítálva a munkafelvételre abban a reményben, hogy mind ő, mind a sztrájkot beszüntetőket elkerülhetik a felelősségre vonást. Emlékei szerint: „Bementünk a pártbizottságra Prieszol elvtárhoz. [...] Előrukkolt Herczeg a dolgával, hogy azt gondolták – ez már november 29-e lehetett –, engem nagyon szeretnek mindenhol, hallgatnak is a szavamra, úgy-ahogy. Ha vállalnám, hogy Herczeg elvtárrsal elmegyünk az üzemekhez, gyárakhoz, és ott megpróbáljuk felvetetni a munkát. Elmondjuk, hogy ennek semmi értelme. »Magára bízom, hogy mit mond, meg hogy mondja, de próbálják ezt megcsinálni. [...] Ez a népnak is előnyére válik. Látja, hogy nincs munka, mindenki áll, fizetni kell az embereket, ez nem vezet sehova. Abban se bízson, hogy a szovjetek elmennek. Ezek innen el nem mennek már a bűdös életben – így mondta pontosan. – Ebből a kátyúból nekünk mentől hamarabb ki kell menni. Maga ezt tartsa szem előtt, és ha ebben segít, nagyon megköszönöm.«”¹⁴

Elvállalta a feladatot. A szóbeli agitációt nyomtatékosította kopaszra nyírt feje, amely annak az ungvári fogságnak volt az egyértelmű jele, amelyet a pártvezetők szerettek volna titokban tartani. Hogy a megye üzemeiben miként fogadták a látogatását, így idézte fel: „Minden nap be volt osztva, vagy kétnaponként egy-egy hely. Elmentünk, elmondtuk a mondókánkat. Volt, ahol lehülyéztek, volt, ahol spiclinek neveztek, volt, ahol szép szóval beszéltek velünk, és volt, ahol káromkodtak.”¹⁵

Az együttműködést az új megyei vezetés azzal honorálta, hogy 1957 januárjában Miskolc egyik kerületének tanácselnökévé kooptálta Majort. Néhány hónap múlva azonban Herczeg Ferenc Budapestre hívatta, és arra kérte, hogy mondjon le a funkciójáról. Kérését azzal indokolta, hogy mind őt, mind az MSZMP megyei első titkárát, Prieszol Józsefet azzal támadják, hogy „ellenforradalmárokat” támogatnak. Amennyiben Major nem mond le, akkor nemcsak saját magát teszi ki további támadásoknak, hanem hozzájárul Herczeg és Prieszol leváltásához is. Major teljesítette a fenyegető kérést, de elutasította azt az ajánlatot, hogy az ország másik felében vállaljon hasonló beosztást. Ezután Miskolcon sorozatos rendőri zaklatások érték, kizárták az MSZMP-ből, évekig nem tudott elhelyezkedni, és 1961-ig alkalmi munkákból élt. Életét ezután a megfelelő munkakörbe és az MSZMP-be történő visszajutási próbálkozások töltötték ki. Egy-egy felsőbb vezető közbenjárására a hetvenes években sikerült újra felvételt nyernie a pártba, de a helyi vezetők ismételten megfosztották párttagságától.

Az üzemi munkástanácsok 1957 késő tavaszáig működtek. A vállalatvezetők ekkor még minden jelentős kérdésben – termelés, alapanyag-beszerzés, bérezés, létszámcsökkentés – a munkástanács egyetértésével döntöttek. Sem a párt-, sem a gazdasági vezetők nem érezték még elég erősnek a hatalmukat. Papp Miklós, a megyei munkástanács volt elnökhelyettese így idézte fel az akkori helyzetet: „Még hosszú ideig olyan ereje volt a munkásságnak, hogy aki oda betette a lábát, annak számítnia kellett az esetleges összeütközésre. A kapun belül mint egy váron belül védettséget éreztek az emberek, és ezt a helyet tartották olyannak, ahol még együtt-

¹⁴ Major-interjú, OHA, 224. sz. 37–38. o.

¹⁵ Uo. 39. o.

tesen összefogva tudnak kitartani. A nagyüzemi munkásság sokkal nagyobb erő volt, mint egy utcai csoport vagy bármi más.”¹⁶

A megfélemlítésekkel, a munkásörtség és az MSZMP megerősödésével, a meginduló letartóztatásokkal azonban sikerült meggyengíteni a munkások pozícióit. Ez volt a „dicstelen elsorvasztás” időszaka – fogalmazta meg 1991-ben Turbók Gyula, a DIMÁVAG munkástanácsának volt elnöke. Többeknek felajánlották, hagyják el az országot, hogy elkerüljék a megtorlást, de ők maradtak. Úgy gondolták, hogy semmi olyat nem követtek el, amiért súlyos büntetést kaphatnának. Felelősséget éreztek azokért, akik bizalommal voltak irányukban, és a társaikkal való szolidaritás is itthon tartotta őket. Visszatértek a műhelyekbe, és azt remélték, hogy tovább dolgozhatnak a szakmájukban. A családfő nélkül maradtaknak gyűjtéseket szerveztek, s közben próbáltak befolyásos ismerősöknél, barátoknál összeköttetéseket találni a letartóztatottak kiszabadítása, a várható büntetések csökkentése érdekében. Székely Elek emlékei szerint az egyik munkástanács-vezető ügyét – jelentős pénzösszeg fejében – a debreceni katonai bíróságról, ahol súlyos ítélet várt rá, sikerült áttenni a miskolci polgári bírósághoz, ahol enyhébb büntetést kapott.

A MEGTORLÁS

A nyílt megtorlás Miskolcon az 1957. február 20-ai egyetemvárosi brutális razziával és tömeges letartóztatással kezdődött.¹⁷ Ezután következtek a nagyüzemek. A Borsod Megyei Rendőr-főkapitányság miskolci politikai nyomozó osztályának 1959. április 9-ei jelentése szerint a forradalmi szervezetek tagjai közül addig kétszázhetvennégyet ítélték el, kilencvenegyet internáltak, nyolcvanöt külföldre távozott, negyvenhárom rendőrhatalom felügyelet alá helyeztek, hatvannyolcat pedig besorozták. A forradalmi szervezetekben részt vevők számát hat-ezeröttszáz-harminchatra becsülték, közülük ezerhét-százötvenet ítélték aktívnak.¹⁸ A DIMÁVAG és a Lenin Kohászati Művek – a két legjelentősebb miskolci nagyüzem – munkástanácsának perében azt kívánták bizonyítani, hogy ellenséges elemek tévesztették meg a munkásokat. Ezért több volt horthysta katonatisztet és osztályidegen származású munkástanácstagot vontak be a perekbe, függetlenül a forradalom alatti tevékenységüktől.

Bogár Károly, a DIMÁVAG esztergályosa, 1956 októberében a munkáskövetelések egyik megfogalmazója, majd a nagyüzemi munkástanács elnöke, a megyei munkástanács tagja, Ungvárról hazatérve részt vett a munka beindításában. Elkerülhette volna a letartóztatást, ha támogatja a munkástanács-vezetők elbocsátását, és nem áll ki letartóztatott társai mellett. Ő volt az a tősgyökeres miskolci, jól képzett szakmunkás, korábban MDP-tag, akinek tekintélye volt a dolgozók előtt, és ezt a gyár vezetői saját pozícióik erősítésére kívánták felhasználni. Ezt Bogár is tudta, és amikor vezetőtársait letartóztatták, ajánlatot tett az üzemi párttitkárnak, hogy belép az MSZMP-be. Azt is valószínűsítette, hogy a munkástanács tagjainak többsége is így tesz majd, ha a letartóztatottakat szabadon bocsátják, és a gyárban senkit sem ér retorzió. A párttitkár elfogadta az ajánlatot, a letartóztatások azonban folytatódtak. Bogár ezután egyre

16 „A tömeg önmagától szerveződött az események hatására”. Papp Miklós, a Borsod Megyei Munkástanács elnökhelyettese. (Továbbiakban Papp-interjú.) In „Szuronyok hegyén...” 222. o.

17 Bővebben lásd Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákszemélyzetének története.* Budapest, 1991, Történelmi Igazságtétel Bizottság–1956-os Intézet, 243 o.

18 Összefoglaló jelentés a Borsod megye területén lezajlott ellenforradalmi eseményekről. A Belügyminisztérium Történelmi Irattára V–150366, 746–748. o.

inkább elszigetelődött, és úgy érezte, hogy elveszítette a letartóztatottak családtagjainak a bizalmát is, hiszen nem ért el semmiféle eredményt társai kiszabadítása érdekében. Igazság- és önérzete tiltakozott az ellen, hogy árulónak tartsák. 1957. október 1-jén a DIMÁVAG pártbizottságához intézett levelében az alábbi indokkal jelentette be kilépését a pártból: „A volt munkástanács elnökségéhez tartozó és letartóztatásban lévő Turbók Gyula, dr. Csetényi Pál [és] Székely Elek letartóztatásával nem tudok egyetérteni. Legjobb tudásom szerint bűnös tevékenységet nem folytattak. Munkájukat velem együtt, sőt utasításomra végezték. Erről az Intézőbizottság több tagjának is tudomása van, mégsem tettek semmit szabadon bocsátásuk érdekében. Joggal illet az a vád, hogy a felelősségre vonás elől a párttagsági könyv mögé bújtam. Ezt nem tudom összeegyeztetni [a] felfogásommal. Míg ügyünk teljes tisztázást nem nyer, rendes munkát úgysem tudnék végezni, és véleményem szerint részemről ez az egyedüli megoldás. Ezért kérem kilépésem elfogadását.”¹⁹

A párttitkár próbálta rábeszélni, hogy vonja vissza a nyilatkozatot, de nem tette. Egy hónap múlva az üzemi MSZMP-szervezet – egy pártfegyelmi tárgyalássá alakult taggyűlésen – nem fogadta el Bogár kilépési kérelmét, és mivel nem tanúsított megbánást, kizárták a pártból. Szabaddalbon maradásához még mindig kapott egy esélyt a hatalomtól: rá akarták venni, hogy valljon a társai ellen a DIMÁVAG munkástanácsának perében. 1958 februárjában a bíróság tanúként hallgatta ki. Bogár tanúvallomását Turbók Gyula, az elsőrendű vádlott így idézte fel: „Bogár Károlyt a bíróság koronatanúnak akarta felhasználni ellenem. Bizonyíttatni akarta vele a gaztetteket, amit a vádirat tartalmazott, de Karcsi visszautasította. Nagyon keményen, nagyon határozottan szembeszegült a bírósággal, úgyhogy őt a tanúvallomása után le is tartóztatták. Ha Bogár Károly azt mondta volna, amit tőle vártak, akkor nem biztos, hogy letartóztatják, és nem biztos, hogy elítélik.”²⁰

Bogár Károly nem fogadta el a neki felkínált, értékrendszerétől idegen, cinikus játékszabályt. Miközben társait és igazát kívánta védeni, tanúból gyanúsítottá vált azon a tárgyaláson, ahol a bíró és az ügyész is tudta, hogy a forradalom idején kinek milyen szerepe volt valójában. Letartóztatásával nem késlekedtek sokáig. „Amikor sorra kerültem, a bíró felhívta a figyelmemet, hogy nem vagyok köteles vallomást tenni. Nem értettem, hogy miért nem. Kitartottam amellet, hogy tanúskodom. Pár perc híján három óráig tartott a tanúvallomásom. Az ügyész M. Tóth Imre volt, aki 56 októberében tagja volt annak a jogászcsoporthoz, amelyik segítette a megyei munkástanács tevékenységét. A viselkedése úgy felháborított, hogy a három óra tulajdonképpen a kettőnk párharca volt. Két ízben is kértem a bírót, hogy védjen meg az ügyésztől, hiszen én nem vádlott vagyok, hanem tanú. Mielőtt elmentem a tárgyalásra, azt hittem, tudok valamit segíteni a vádlottakon, de egyre jobban meggyőződtem, hogy hiábavaló minden. Nekem azt kellett volna bizonyítani, hogy engem félrevezettek, az én agyamban nem született meg az, amit 56 őszén csináltunk, ahhoz én túl buta vagyok. Ez egyrészt sértette az önérzetem, másrészt nem volt igaz. Egyre mérgesebb lettem, és próbáltam mondani a magam igazát. Többek között olyat is mondtam, hogy a vádlottak a beosztottjaim voltak a munkástanácsban belül, én voltam az elnök, és ha ők bűnösök, ültessenek engem is melléjük! Amikor rádöbbsent a bíróság, hogy nem felelek meg az elvárásainak, az ügyész kérte az azonnali letartóztatásomat, de ez akkor még nem történt meg. [...] Február 8-án délelőtt két civil ruhás nyomozó jött a lakásomra, mindkettőt ismertem. Házkutatást tartottak, majd közölték, hogy előállítanak. Az egyik, Dojcsák János, a revolverét az oldalamba nyomta, hogy »na, főcserkész úr, vége a

19 Bogár Károly, a DIMÁVAG volt munkástanácselnökének levele az MSZMP Intézőbizottságához. In Rásó: i. m. 82. o.

20 Turbók-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 205. o.

gyöngyéletnek«. Ránéztem, és beugrott, hogy kiscserkészem volt. A párt aztán azzal fizetett neki, hogy a hatvanas évek közepén a DIMÁVAG vezérigazgatója lett, majd az OTP megyei igazgatójaként ment nyugdíjba.”²¹

A DIMÁVAG-perben – az LKM-perrel ellentétben – viszonylag kis ítéletek születtek. Ennek oka a vádlottak 1956 novemberében tanúsított mérsékeltebb magatartása is lehetett. Az elsőrendű vádlottat, Turbók Gyulát jogerősen négyévi, három vádlott-társát két és fél, másfél, illetve egy év négy hónapi szabadságvesztésre ítélték.²² Ketten, Székely Elek és Csetényi Pál a másodfokú tárgyalás után szabadultak. Bogár ügyét viszont 1958-ban a megyei munkástanács-vezetők peréhez csatolták. Ebben a perben lényegesen súlyosabb ítéleteket hozott a Legfelsőbb Bíróság Borbély János vezette népbírósági tanácsa: 1958. július 18-án zárt tárgyalás keretében az elsőrendű vádlottat, Földvári Rudolfot életfogytiglani, Kiss Józsefet tizenkét, Szitovszky Zoltánt tíz-, Nagy Attilát tizenkét, Bogár Károlyt tizenöt évi börtönbüntetésre ítélte a fellebbezés lehetősége nélkül. Mindegyiküket tíz évre eltiltotta a közügyek gyakorlásától, és elrendelte a vádlottak teljes vagyonának elkobzását.²³ A vád ellenük a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, illetve az abban való tevékeny részvétel volt, és főleg azoknak a megyei vagy nagyüzemi gazdasági, valamint pártvezetőknek a vallomásaira épült, akik 56 őszén támogatták a forradalmi követeléseket, vagy fenyegetve érezvén magukat elmenekültek Miskolcra, november 4-e után pedig a Kádár-kormány képviselőiben tértek vissza. A vád tanúi feltehetően a forradalom alatti tevékenységüket is kompenzálni kívánták azzal, hogy minden felelősséget a vádlottakra hárítottak. Vallomásaikat a bosszú és a félelem is motiválhatta. A per lefolytatásának időpontja és a büntetés mértéke elsősorban nem a bíróságon múlt. Földvári és Bogár súlyos ítéletéhez nyilván az is hozzájárult, hogy ők felmondták a helyi pártvezetéssel 1956 végén kötött hallgatólagos megegyezésüket, ami természetesen nem vonatkozott a megtorlásra. Az MSZMP KB 1958. február 14-én tartott ülésén – ahol a nemzetközi helyzetre való tekintettel a Nagy Imre-per befejezésének elnapolását tárgyalták – Prieszol József „Földvári ügyének gyorsítását” követelte, Tömpe István az „engedékenység” látszatától óvott, míg Kádár János válaszában arra utalt, hogy „rontja ebben az ügyben a pozíciókat, hogy amikor Földvári le volt tartóztatva, a Borsod megyei pártbizottság kérte, engedjük ki. Igaz, utána kérték, hogy újra zárjuk be.”²⁴

Mások is vannak, akik harminc év távlatából úgy vélték, hogy elkerülhették volna a büntetést, ha belépnek az MSZMP-be, és önkritikát gyakorolva a hatalom szolgálatába állnak. Például Darin Sándor gépészmérnök, egyetemi adjunktus, aki a november 2-án megalakult Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács titkára volt. 1954-ben végzett a gépészmérnöki karon, kiváló tanuló volt, ígéretes kutatói pálya előtt állt, az egyetem rektora és több tekintélyes oktatója kiállt mellette, mégis letartóztatták, mert nem működött együtt a megtorlókkal. 1957-ben hatévi börtönbüntetésre ítélték.²⁵ 1956 novemberében Turbók Gyulát is felkereste a pártbizottság egyik munkatársa, és felkérte, hogy „álljon a szolgálatukba”, segítsen nekik, hogy „a DIMÁVAG mint húzóerő abba az irányba mozgósítsa a megyét és Észak-Magyarországot, amibe ők kívánják”. Turbók Gyula szegény vasutas családban nőtt fel, 1945 után népi kollé-

21 Bogár-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 264. o.

22 Turbók Gyula és társai pere. Nbf. 5271/1958. másodfokú ítélet. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Mezőcsáti Fióklevéltára (a továbbiakban Mezőcsáti lt.).

23 Földvári Rudolf és társai pere. Nb. 36/1958. ítélet. Magyar Országos Levéltár, XX-5-h.

24 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei.* Szerk. Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujvári Gábor. Budapest, 1997, Magyar Országos Levéltár, 241–243. o.

25 Mihala Ferenc és társai pere. Nbf. 5230/1957. másodfokú ítélet. Mezőcsáti lt.

gistaként volt lehetősége továbbtanulni. A miskolci egyetemen DISZ-vezető és párttag volt, a forradalom előtt a munkahelyén is a rendszer támogatójának tartották. A pártvezetők úgy gondolták, hogy számíthatnak rá, ő azonban kitért a felkérés elől. Gellért Károlyt, aki a munkáskövetelések egyik összeállítója volt, 1957-ben leváltották üzemvezetői beosztásából, majd többször beidéztek a rendőrségre, és felszólították, hogy hagyjon fel a letartóztatottak családtagjainak segélyezésével. 1959 áprilisában, amikor a DIMÁVAG-per elítélte már kiszabadultak, internálták, és egy éven át fogva tartották.

A megtorlás közvetve vagy közvetlenül a hozzátartozókra is kiterjedt. A kisgyermekes háztartásbeli asszonyok jövedelem nélkül maradtak, és az ügyvédi költségek, valamint a vagyonekobbzás további jelentős anyagi terheket rótt rájuk. Néhányukat egy-egy helyi vezető arra próbálta rábeszélni, hogy tagadják meg a férjüket, és váljanak el. Ezt interjúalanyaink házastársai közül senki sem tette meg, de volt, akit a menyasszonya elhagyott a letartóztatás után. Aki kitarított elítélt házastársa mellett, nem vagy csak nehezen tudott elhelyezkedni, és csak alacsony jövedelmű, nehéz fizikai munkát talált. A börtönök alatt szinte minden család anyagi nehézségekkel küzdött. A gyerekeket nem vették fel bölcsődébe, óvodába, és az iskolásoknak is számtalan megszegyenítésben, diszkriminációban volt részük. Továbbtanulásukat és később munkahelyi előmenetelüket is akadályozták.²⁶ Gellért Károlyné három kiskorú fiúgyermek nevelt. Férje letartóztatása után sikerült elhelyezkednie egy óvodában, ahonnan a városi tanács utasítására hamarosan elbocsátották azzal az indokkal, hogy „egy ellenforradalmárnak a felesége pedagógiai vonalon nem dolgozhat”. Ezután napszámosmunkát vállalt. Erkölcsei tartását az a tudat erősítette, hogy amíg a férje az internálótáborban van, ő otthon áll helyt, így őrizte meg a hitet önmagában és gyerekeiben is. Más családtagokat is ért retorzió, leginkább azokat, akik nyilvánosan kiálltak az elítélt mellett. Például Földvári Rudolf apósát, aki 1927-től a szociáldemokrata, majd 1948-tól a kommunista párt tagja volt, 1961-ben azért zárták ki az MSZMP-ből, mert egy nagygyűlésen – a szónok, Marosán György rágalmait visszautasítva – védelmébe vette a Borsod Megyei Munkástanácsot.

SZABADULÁS UTÁN

Az egyéni kegyelemmel, majd az 1963-as általános amnesztiával szabadulók többségét azzal az eligazítással engedték ki a börtönből, hogy ha bármit elkövetnek, hátralévő büntetésüket le kell tölteniük. Rimán János az alábbi útravalót őrizte emlékeiben: „Egy előadást tartott nekünk a politikai tiszt: márpedig vegyük tudomásul, hogy a társadalmi rendszerbe vagy bele tudunk illeszkedni, vagy ha nem, akkor a hátralévő büntetést le kell tölteni. Természetesen csak azt mondtuk, hogy alkalmazkodni fogunk amennyire lehetséges, mert családunk van, örülünk, hogy a családunkhoz vissza tudunk menni.”²⁷

Hazatérésük után jelentkezniük kellett a rendőrségen, ahol erre ismételt felhívták a figyelmüket. Ki-ki szeretett volna visszamenni a korábbi munkahelyére, hiszen szinte mindannyian ott kezdték a szakmát, elismert szakemberek voltak. Visszatérésüket a letartóztatásuk előtti munkahelyükre a diszkrimináláson túl talán azért akadályozták meg, mert jelenlétük mind a vezetőket, mind a munkásokat a forradalom követeléseire és az új hatalom hazugságaira em-

26 A családtagokra kiterjedő megtorlásról lásd bővebben Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *„Titokkal a lelkemben életem”*. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 272 o.

27 „Volt bennem valami erő, ami akkor feltört”. Rimán János, a miskolci Lenin Kohászati Művek Munkástanácsának elnöke. (A továbbiakban Rimán-interjú.) In *„Szuronyok hegyén...”* 267. o.

lékeztette volna. Az érintettek szerint központi utasítás is volt arra vonatkozóan, hogy a korábban népszerű munkásvezetők ne kerüljenek vissza oda, ahol a dolgozók bizalmát élvezték. Papp Miklós emlékei szerint: „Tudtam, hogy ilyen múlt után nem nagyon van más lehetőség, mint a legalsó, a legalacsonyabb rendű munkával kezdeni. De még ez sem lett volna olyan nagy baj, ha simán tehetjük volna, de sajnos a hatalomnak a keze odáig is elért, még ezt is minden eszközzel gátolták, lehetetlenné kívántak tenni bennünket. Ez nagyon keményen rá-cáfolt arra, amit a börtönparancsnok a szabadulásom alkalmával mondott. Ő ugyanis azt közölte velem, hogy társadalmunk kemény kézzel lesújt mindazokra, akik ellene vétettek, de ha valaki letöltötte a büntetését, akkor a társadalom képes arra, hogy megmutassa a visszavezető utat. Sajnos ez nem volt igaz, mint ahogy semmi sem volt igaz.”²⁸

A sokáig tartó álláskeresés után csak alacsonyabb beosztásban és kisebb fizetésért tudtak elhelyezkedni. Ha a teljesítményükkel, tudásukkal kitűntek is az ott dolgozók közül, csak hosszabb bizonyítás után végezhettek szaktudásuknak megfelelő munkát, azonban a kiemelt szakmunkás besorolás vagy a vezető beosztás legtöbbször számára mindvégig elérhetetlen volt. Bogár Károly sem tudott elhelyezkedni hosszú ideig. „Végül az LKM-be irányítottak, ahol nem vettek fel esztergályosnak, csak lakatosnak a kovácsműhely tmk-jába. A munkakönyvembe a DIMÁVAG-ban az *elbocsátva* bejegyzést bélyegezték, ezért két évig csak alapszabadságot kaptam, és az órabérem is alacsony volt. Négy hónapig csak segédmunkásként, mindeneként dolgoztam. A vezetők azt éreztették velem, hogy hálásnak kellene lennem azért, hogy ott dolgozhatok. Egyszer aztán hiányzott egy ember az egyik esztergagépről, és engem tettek oda. Én a DIMÁVAG-ban többet tanultam és tudtam a szakmából, mint amire a kohászatban szükség volt, ezért rövid időn belül minden kényes munkát nekem adtak. Lassan elértem oda, hogy a bélyeg ugyan rajtam volt, de a munkám alapján elismertek.”²⁹

Rimán János – akit 1958-ban tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték, és 1963-ban szabadult – visszamehetett a korábbi munkahelyére, a Lenin Kohászati Művekbe. A vállalat igazgatója, Valkó Márton személyesen fogadta, és segítette őt a visszailleszkedésben. Valkót 1956 októberében az ideiglenes munkástanács leváltotta igazgatói beosztásából, de egy hónappal később Rimán János – amikor a vállalati munkástanács elnökévé választották – visszahelyezte beosztásába. Talán ezt a gesztust honorálta Valkó hét évvel később. Rimán kiváló szakember volt, azonban csak alacsony besorolású munkásként dolgozhatott, és magasabb jövedelemmel járó munkakörbe később sem kerülhetett. Eleinte a mérnökök is csak fizikai munkát végeztek. Hiába voltak elméletileg képzettek, szakmai gyakorlat hiányában a munkapad melletti teljesítményükkel csak alacsony bért tudtak elérni. Turbók Gyula, a DIMÁVAG volt mérnöke így idézte fel az 1959-es újrakezdést: „Elkezdtem jární a gyárakat. Mindenünnen elküldtek, illetve azt mondták, hogy majd szólunk, vagy tessék majd visszajönni egy hónap múlva. Elmentem a munkaközvetítőhöz, ahonnan kiközvetítettek a mezőgazdaságigép-javítóba esztergályosnak. Az volt a gyűjtőhely, az volt kijelölve az ilyen »gonosztevők« számára. Sajnos a rossz lábam nem bírta. Olyan gépet, kiséget kaptam, ahol reggeltől estig állnom kellett. Az állás, az annyira igénybe veszi a lábamat, hogy estére alig bírtam hazavánszorogni. És hiába vagyok mérnök, hiába tudok esztergát tervezni, esztergán dolgozni, az más. A normát teljesíteni nem volt könnyű dolog. Végül két hét után közös megegyezéssel eltávoztam.”³⁰

Turbók ezután egy befolyásos ismerőse segítségével technológusként helyezkedett el egy miskolci kisüzemben, ahol a munkatársai tisztelték, felettesei is elfogadták, de a keresete na-

28 Papp-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 231. o.

29 Bogár-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 267. o.

30 Turbók-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 206. o.

gyon alacsony volt. Pár év múlva elköltözött Miskolcra, és egy rokona közbenjárására a Tiszai Vegyi Kombinát alkalmazta mérnökként. Néha támadások érték a múltja miatt, de a szakmájában eredményes lehetett.

Kiss József, aki a letartóztatása miatt nem tudta letenni a gépészmérnöki diploma megszerzéséhez szükséges államvizsgát, 1961-es szabadulása után nem hagyhatta el Miskolcot, és korábbi munkahelyére, a MÁV-hoz sem vették vissza. Hosszú ideig keresett munkát, végül a miskolci hűtőházban segédgépészként alkalmazták. Az üzem vezetője, aki korábban a tervhivatalban dolgozott, régi ismerőse volt, és személyesen kérte a megyei párttitkár engedélyét Kiss József felvételéhez. Kiss három évvel később súlyos munkahelyi balesetet szenvedett. Lehetősége lett volna arra, hogy leszálalkolt nyugdíjasként éljen, de ő továbbra is dolgozni akart. 1964-ben az egyik miskolci kórházban mérnökként helyezkedhetett el, mivel rajta kívül más nem pályázott az állásra.

MEGBÉLYEGEZVE

A büntetett előéletűek munkahelyi elismerése leginkább a közvetlen vagy az üzemi vezeté- sen múltott. Ha olyan vezetőjük akadt, aki szolidáris volt velük, vagy akinek fontos volt, hogy a vezetése alatt álló részleg minél jobban teljesítsen, egy idő után elősegítette szakmai vissza- illeszkedésüket, de magasabb besorolást az esetek többségében így sem érthettek el. A felet- tesek esetleges bátorsága sem volt elég ahhoz, hogy megkerüljék vagy megszerezzék az elő- léptetéshez szükséges pártvezetőségi hozzájárulást. A ritka kivételek közé tartozik Darin Sándor esete. Szabadulása után Debrecenbe költözött a szüleihez. Az egyik debreceni nagyvállalat igazgatója, aki munkásmozgalmi múlttal rendelkező pártfunkcionárius volt korábban, vállalta a büntetett előéletű kiváló szakember foglalkoztatását tervezőmérnöki beosztásban. Darin számtalan újításával a vállalat elismert dolgozója lett. Munkáját 1967-ben Kiváló Dolgozó kitüntetéssel jutalmazták. 1970-ben ismét felterjesztették kitüntetésre, de a megyei pártbi- zottság tiltakozott ellene, mondván, egy ellenforradalmár nem kaphat kitüntetést Magyaror- szág felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából. Szakmai tevékenységét nem akadályozták, de előléptetését igen, ezért új lehetőségeket keresett. 1971-ben megpályázta egy fővárosi nagy- vállalat vidéken építendő részlegének főmérnöki állását. A vállalat igazgatója, aki korábban vezető pártmunkás volt, felsőbb engedély nélkül alkalmazhatta Darint, és annak fejében, hogy az új üzemet határidőre beindítja, védelmet is nyújtott neki. Az igazgató halála után, 1978- ban megszűnt a védettsége, így a gyáregység igazgatója és párttitkára elüldözte Darint a cégtől.

Akik az általános amnesztia előtt szabadultak, a megtorlás keményebb éveiben, több zak- latásnak voltak kitéve. A rendőrhatalom felügyelet alatt állóknak – eleinte hetente, később havonta – jelentkezniük kellett a rendőrségen, és alkalmanként ellenőrizték őket, hogy otthon tartózkodnak-e. Csetényi Pált, a DIMÁVAG munkástanácsának tagját szabadulása után elbo- csátották a munkahelyéről, és a rendőrök éjszakánként – ellenőrzés címén – rendszeresen fel- zörgették. Az egyik ilyen akció alkalmával szívinfarktusban meghalt.

A családok, tősgyökeres miskolci szakmunkások nem is gondoltak arra, hogy máshová költözzenek. Őket szakmai múltjuk, baráti, munkatársi kapcsolataik és a családjuk is a városhoz kötötte, ott akarták folytatni az életüket. Anyagilag sem voltak olyan helyzetben, hogy a család- jukkal együtt máshová költözzenek, az ingázásra pedig nem gondoltak, hiszen addig is hosszú ideig távol voltak a családjuktól. Az értelmiségiek vagy a nem miskolci származásúak hely- hez kötöttség híján, illetve szakmai lehetőségeik és összeköttetések révén inkább elhagyhat-

ták Borsod-Abaúj-Zemplén megyét. A börtönviseltek visszailleszkedését korlátozó intézkedések rájuk is vonatkoztak ugyan, a személyes bosszú viszont kevésbé érte utol őket. Fekete László, a miskolci egyetem adjunktusa, aki egy év vizsgálati fogság után 1958-ban szabadult, így emlékezett az újrakezdeésre: „A rektor nagyon kedvesen fogadott, de azt mondta, az a kívánságuk, hogy menjek el innen. Ne értsem félre, ők meg vannak győződve arról, hogy nagyon hasznos volt az egyetemnek az én tevékenységem, ezt méltányolják is, de az egyetemen konszolidációnak kell következni, a hallgatóknak el kell felejtetni az egész forradalmat, és az én jelenlétem ezt a konszolidációt akadályozza meg. Valahányszor rám néznek, akkor eszükbe jut, hogy engem megvertek, jobb, ha nem látnak. Addig, amíg ez a generáció ki nem kopik az egyetemről, addig valami »parkoló pályára« menjek. [...] Ahova akarok, oda javasolnak, és olyan ajánlással, hogy a pályámon pedig törés nem lesz. [...] Budapesten a Fémipari Kutatóintézetbe fölvettek [...], de egy kis nyomást azért mindig éreztem. Tehát meghúzták a vonalat, hogy eddig emelkedhetek, és nem tovább. Lehettem tudományos vonalon kandidátus, lehettem doktor, de a kutatóintézetben csak tudományos főmunkatárs lehettem, osztályvezető nem.”³¹

Földvári Rudolf esete speciális abból a szempontból, hogy már az 1957. májusi letartóztatásakor is Budapesten élt, és mint a megyei pártbizottság volt első titkára ítéletének felülvizsgálata nem megyei, hanem központi hatáskörbe tartozott. Szabadulása után Sándor József, az MSZMP KB szervezési osztályának vezetője levélben kérte, hogy keresse meg őt. Elmondta, hogy a pártvezetés mérlegelte bűneit, és pozitívnak ítélte a konszolidációban játszott szerepét, ezért kapott vádlott-társaival együtt egyéni kegyelmet 1961-ben. A pártvezetés döntése értelmében csak az eredeti szakmájában helyezkedhetett el, így a Vörös Csillag Traktorgyárban lakatosként dolgozott, emellett arra is engedélyt kapott, hogy fordítási munkát vállaljon. A gyárban, ahol már korábban is ismerték és tisztelték, hamarosan csoportvezető, főművezető, majd az egyik üzem termelési osztályának vezetője lett. 1962-ben a Legfelsőbb Bíróság mentesítette az ítéletéhez fűződő hátrányos következmények alól. Munkáját 1964-ben és 1965-ben Kiváló Dolgozó kitüntetéssel jutalmazták. Pártonkívüli volt, de a párttitkár kérésére a műhely KISZ-szervezete tagjainak szemináriumot vezetett. Okkal hihette azt, hogy büntetése véget ért, hiszen munkahelyén szakmailag és emberileg is elismerték, azonban csalódnia kellett. 1968-ban Mező Imréné, az üzemi KISZ-szervezet névadójának özvegye meghívást kapott egy gyári kiállítás megnyitójára. A brigádnaplóban felfedezte, majd kifogásolta, hogy Földvári „egy ilyen ember” neveli a fiatalokat. Mező Imre 1956. október 30-ai halálához Földvárinak nyilvánvalóan semmi köze sem volt, viszont többen neki tulajdonították azt az 1953-as döntést, amelynek értelmében Mezőt a budapesti pártbizottság titkári beosztásából leváltották, és a SZOT-hoz helyezték. Az áthelyezés valójában Rákosi Mátyás utasítására történt. Mező Imréné látogatása után Földvárinak megtiltották a szeminárium vezetését, és leváltották vezető beosztásából. Az eset elintézéséről szóló jelentés az alábbiak szerint fogalmaz: „A vállalat párt- és gazdasági vezetése úgy döntött a forgácsolóüzem-vezetéssel egyetértésben, hogy Földvárit a jelenlegi beosztásából felmentve a forgácsoló üzemben meghagyják, de munkakörét leszűkítve üzemgazdasági feladattal bízzák meg, 4-5 beosztottal fog dolgozni. E beosztási helyén Földvári erősen le lesz terhelve különböző adminisztratív feladatok – kimutatások, napi tervfeladatok, anyagkimutatás stb. – elvégzésével, így emberekkel sem lesz ideje foglalkozni, mivel napi 8 órai munkaidejét az asztal mellé kényszerülve tölti el.”³²

Földvári hatvanas évek végi története is bizonyítja, hogy a hatalmon lévők, ha a volt politikai elítéltek egy részét hagyták is érvényesülni a szakmájában, félték tőlük. Ellenőrizték őket,

31 Fekete-interjú, OHA, 408. sz. 89–90. o.

32 A Vörös Csillag Traktorgyár objektumdossziéja. Történeti Hivatal, OD-14-10565, 175. o.

és a lehetőségeik határait is rendszeresen jelezték nekik. Az egyre szervezettebbé váló, újratobozott besúgói hálózat minden munkahelyen működött és jelentett. Az ötvenhatos elitéltek többségének megfigyelése a nyolcvanas évek végéig tartott. Az érintettek általában tisztában voltak ezzel, észrevették, vagy egy-egy munkatársuk, szomszédjuk elmondta nekik, hogy rendszeresen vagy alkalmanként érdeklődnek utánuk. Legtöbbüket már a börtönben vagy szabadulásuk után megkísérelték beszervezni, ezért szinte mindannyian félték a provokációtól, visszahúzódtak a társaságtól. A Miskolcon maradottak megfigyelése még intenzívebb és nyilvánvalóbb volt, hiszen ők abban a környezetben éltek, ahol ismerték történetüket, így a hatalom állandó veszélyforrásnak tartotta őket. Rimán János így emlékezett az akkori légkörre és saját magatartására: „Hívtak a brigád, hogy gyere, menjünk be az Árnyasba – a hengereszek is és a kohászok is oda szoktak bemenni, egy pohár sört meginni –, soha nem mentem. Bennem mindig az volt, hogy nekem nem szabad társaságba menni, mert figyelnek. A szomszédok között is volt olyan, aki állandóan rajtam tartotta a szemét, lehet, hogy túlzás, de észrevette az ember, hogy minden mozdulatát figyelik, és nyilván továbbították is az illetékes helyre. Mint ahogy a telefonomon is rajta voltak, meggyőződtem róla. Ha egy mód volt rá, soha föl nem vettem a telefont, ez a mai napig is megmaradt, úgy megszoktam már: Nem tettem olyat, amibe bele tudtak volna kötni. Megmondtam magamnak: Jani, ezt lehet, ezt nem lehet. Az üzemből némaság volt, nem mertek kérdezni, mert besúgókkal voltam körülveve. Még arra is nagyon vigyáztak, hogy ha beszélgetünk, csak az üzemről, a munkamenetről beszéljünk. A fiatalok sem mertek érdeklődni, hogy mi történt, hogyan történt 56-ban, mi volt a börtönben. Soha nem lehetett ilyesmiről beszélni, mert én magam is tudtam, hogy azok előtt nem lehet, és a fiatalok sem akartak kellemetlen helyzetbe hozni engem.”³³

A félelem és a bizalmatlanság olyan sűrű hálóját fonták köréjük, hogy önmaguk és sors társaik védelmében a legtöbben a rendszerváltozásig kerültk a találkozást egymással. „Az biztos, hogy nagyon nehéz helyzetben voltunk, itt szó sem lehetett közös összefogásról, mert mint ahogy engem megpróbáltak beszervezni, nyilván a többieket is, nem kellett túl nagy fantázia, hogy elképzeljük. Ez valamennyiünkben kialakított egy bizalmatlansági érzést, nem tudtunk egymásban megbízni, mert nem tudtuk, hogy kinél sikerült, kinél nem. Tulajdonképpen ez volt az a bizonyos utolsó hűségküzserű valami a mi fajtánktól, amelyikkel jegyet válthatott arra, hogy leszálljanak róla. Tehát nem bízunk egymásban, meg azért is kerültük egymást, mert ha két ember találkozott a magamfajtából, arról a hatóság azonnal tudomást szerzett, és az olyan szint kapott, hogy ezek megint nem férnek a bőrükbe, már megint szervezkednek. Külön-külön, egyenként vívtuk a magunk harcát, de semmilyen esélyünk meg lehetőségünk nem volt arra, hogy valamilyen formában segítsünk egymáson. Szinte észre sem vettük, hogy reggel felkel a nap, és este lenyugszik, elmentünk az apróbb örömeink mellett. Tudomásul vettem, hogy amíg élek, mindig csak harmadrangú vagy negyedrangú állampolgár leszek, aki ki van téve a hatalom kényének-kedvének, és nem tudtam, hogy meddig engedik a póráz.”³⁴

Az életnek számtalan olyan területe volt, ahol szembesülniük kellett a megbélyegzéssel, a megaláztatással. Évekig meg voltak fosztva állampolgári jogaik egy részétől. Nem kaptak útlevelet, lakáshoz jutásukat is nehezítették, nemritkán megakadályozták. Bogár Károly – aki a feleségével és akkor még egy gyermekével egy nyári konyhában lakott – az ötvenes évek elején adta be a lakáskérelmét. Az 1956 őszén számára kijelölt lakást ungvári fogsága idején valaki más elfoglalta. Szabadulása után, a hatvanas évek elején kérvényezte, hogy egy udvari, felújításra szoruló lakást utaljanak ki a családjának. A kerületi tanácselnök, id. Grósz Károly,

33 Rimán-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 184–185. o.

34 Papp-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 234. o.

amikor megtudta, hogy ki az igénylő, lebontatta az épületet. Az időközben négytagúvá nőtt család még éveket az egy helyiségből álló nyári konyhában lakott. A börtönviseltek nem kaphattak erkölcsi bizonyítványt, ezért több ötvenhatos elítélt abban a reményben kérvényezte a büntetett előlélethez fűződő joghátrányok eltörlését, hogy tiszta lappal élhet majd tovább. Turbók Gyula kérelmét a megyei bíróság azzal a válasszal utasította el, hogy jogellenesen szabadult, mivel rá nem vonatkozott az amnesztia. A hatvanas évek második felében, amikor úgy tűnt, hogy csökken az ellenőrzésük, néhány szakmunkás megpróbált visszakerülni a korábbi munkahelyére. Bogár Károly visszakerülését a DIMÁVAG-ba az akkori igazgató támogatta, azonban a városi pártbizottság nem engedélyezte. Ezután Bogár – megbékélve sorsával – soha sem kért semmit a hatalomtól.

A hatvanas évek végétől a vállalkozásoknak nagyobb teret engedő gazdaságpolitikai változásokat Gellért Károly és Székely Elek is megkísérelte kihasználni úgy, hogy számos műszaki újítás és szabadalom tervét nyújtotta be elfogadásra. Csakhamar kiderült azonban, hogy a sikerhez nem elég az új, gazdaságosabb műszaki megoldás ötlete, hanem fontos tényező a benyújtó személye is. Ha vállalták azt, hogy társként maguk mellé veszik a munkahelyi feltevesüket vagy valamelyik befolyásos munkatársukat, akkor eredményesebb elbírálásban volt részüik. Természetesen a díjazásban is osztozniuk kellett. Ezt a gyakorlatot persze nemcsak az ötvenhatosok alkalmazták, azonban ők a múltjuk miatt ezen a területen is kiszolgáltatottabb helyzetben voltak.

A megbélyegzésen, a munkahelyi diszkrimináción túl még egy nagy teher hárult az érintettekre. Családjukat, amely kitartott mellettük, szerették volna valamelyest kompenzálni az elszorított éveikért. Visszahúzóadásukat, apolitikusságukat az is motiválta, hogy nem szerették volna házastársukat és gyerekeiket még egyszer olyan helyzetbe hozni, mint amilyenbe letartóztatásuk idején kerültek. Ezen túl a családért érzett felelősség, a családfenntartói kötelesség arra sarkallta őket, hogy anyagi helyzetükön többletmunka vállalásával javítsanak. A megfeszített fizikai és pszichés megterhelés többükönél súlyos betegséget okozott. Bogár Károly szabadulása után úgy gondolta, hogy az ő keresetéből is meg tud élni a család, de a fizetése kevésnek bizonyult, ezért a nyolcórás gyári műszak után egy autószerelőnél dolgozott. Három év múlva kórházba került. Ezután a felesége is elhelyezkedett, hogy mentesítse a férjét a fokozott megterhelés alól. Papp Miklós a nyolcvanas évek végén roppant össze. „1986-ban a 30. évfordulóra készült Berecz János *Velünk élő történelem* című filmje. Engem is megkerestek a Belügyminisztériumtól, hogy hajlandó vagyok-e vállalkozni egy televíziós interjúra. Azt hiszem, hárman vállaltuk a szereplést Miskolcra, de egyikünk sem került adásba. Ez nem is lett volna baj, de megkeresték a vállalat személyzetét is, hogy kikérjék az engedélyét. Ezzel újra reflektorfénybe kerültem. Ettől kezdve újra jött az üldözés burkolt formája, ami aztán abban csúcsosodott ki, hogy 1987. október 23-án Budapestről hazafelé jövet a vonaton szívinfarktust kaptam. Ezután leszálalékoltak, rokkantnyugdíjas lettem. Szinte hihetetlen, hogy annyi év után még mindig így lehetett üldözni az embereket, és ilyen mocskos módon, aminek még törvényes kivédési lehetőségei se voltak. Az ember úgy próbált harcolni ellene, ahogy tudott, de semmilyen segítséget, semmilyen törvényes lehetőséget nem tudott igénybe venni.”³⁵

A hatalom figyelmét az sem kerülte el, hogy a hetvenes évek közepén-végén a forradalom résztvevőinek jó része nyugdíjas korú lett. Egy 1975-ös minisztertanácsi rendelet kimondta, hogy akinek a munkaviszonyában öt évnél hosszabb megszakítás volt, az elveszti annak folyamatoságát.³⁶ Az egyébként is alacsony jövedelmű volt elítéltek számára akkor ez azt ered-

35 Papp-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 233. o.

36 Az MT 17/1975. sz., a társadalombiztosítási törvény végrehajtásáról szóló rendeletének 109. paragrafus.

ményezte, hogy a nyugdíjuk nagyon alacsony lett, mivel annak megállapításánál csak a szabadulás utáni ledolgozott éveket vették figyelembe. Rimán János és Bogár Károly, akik fiatalon, 1946-ban álltak munkába, tizenhét, illetve tizenöt évi munkaviszonyukat veszítették el.

TÁRSADALMI SZOLIDARITÁS

A megbélyegzettség és a félreállítás évtizedeiben csak lelkierejük, családjuk kitartása és környezetük szolidaritása segíthette az elítélteket abban, hogy ne váljanak teljesen reményvesztetté. 1956. november 4-e után néhány hónapig még tartott a munkahelyi szolidaritás. Az Ungvárra hurcoltak szabadon bocsátásáért folytatott sztrájk, a letartóztatások elleni tiltakozások, majd a magukra maradt hozzátartozók segítése egy ideig erkölcsi támaszt jelentett az érintetteknek, azonban a megfélemlítések hatására csakhamar ez is megszűnt. Bogár Károly, aki letartóztatásáig a segélyezés szervezője volt, a szolidaritás lassú kifulladását idézte fel: „Áprilisban, fizetésnapon elkezdtem gyűjteni a letartóztatottak hozzátartozóinak. Az első gyűjtésnél dobálták a pénzt a ládikóba, és nem aprópénzeket. A második fizetésnél már félve adtak, a harmadiknál már alig. Volt még olyan, aki nyíltan nem mert adni, de titokban adott. A pénzt eljuttattuk a családokhoz, és amikor már nem sikerült gyűjteni, akkor segítettünk nekik a nehezebb ház körüli munkákban, például a szénhordásban. Amikor a Turbókék pere elkezdődött, akkor leírtam az októberi eseményeket, odaadtam az ügyvédeknek, hogy annak alapján tudják védeni őket, de annak már semmi értelme nem volt, ott már nem az igazságra voltak kíváncsiak, csak azt akarták bizonyítani, hogy ők a régi rend maradványai és az ellenforradalom helyi szervezői.”³⁷

Fekete László szabadulásakor, 1958 elején értesült arról, hogy Bogár kiállt a letartóztatottak mellett. Úgy érezte, hogy ezért személyesen kell köszönetet mondania. Ez nem sikerült, mert felkereste ugyan Bogár Károlyt a lakásán, de ott a segélyezés szervezői után nyomozó rendőrök karjaiba futott. Egy-egy együttérző gesztussal nemcsak a barátok, munkatársak segítettek, hanem néhány befolyásos ismerős és munkahelyi vezető is. Miután Darin Sándort internálták, a felesége a Debreceni Atomkutató Intézet vezetőjének segítségét kérte abban a reményben, hogy ha a férje kiszabadul, és elköltözik Miskolcra, talán elkerüli a további zaklatást. Szalay Sándor fizikus egy Darin tudományos érdemeit méltató levélben kérte a szabadon bocsátását, és kutatói állást ajánlott neki. Darin, aki hamarosan szabadult, elutazott Debrecenbe, ott azonban ismét letartóztatták, és perbe fogták. Az egyetem rektora és néhány professzora a bíróságon olyan pozitív tanúvallomást tett, ami talán hozzájárult a vádlott ítéletének mérsékléséhez. Székely Elek emlékei szerint a DIMÁVAG munkástanácsának perében Herczeg Ferenc ágazati miniszterhelyettes közbelépése hatott mérséklően.

Az asszonyok rendszeresen segítették egymást, a hasonló sors kölcsönös szolidaritásra készítette őket. Alkalmanként egy-egy börtönalkalmazottat is rá tudtak venni a segítségnyújtásra. Turbók Gyula előzetes letartóztatásban volt, amikor a fia megszületett. A feleségének egy börtönalkalmazotton keresztül sikerült bejuttatnia a fogdába egy fényképet az újszülöttről, ami erőt adott a fogolynak. Szabadulásukkor többen is kaptak idegen emberektől olyan együttérző gesztust, amely azt valószínűsítette, hogy az emberek nem felejtették el a történeteket, tisztelik az ötvenhatos elítélteket. „Elváltunk a börtönkapuban, ki ment jobbra, ki ment balra, én egy másik taggal a kőbányai állomásra mentem. [Hamarosan] egy gyorsvonat jött, ami ott nem állt meg menetrend szerint. Megváltottam a jegyet, és bementem az állomásfőnökhöz, elsorol-

37 Bogár-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 263. o.

tam neki, hogy honnan jöttem, hogy szeretnék minél hamarabb hazamenni. »Jaj – azt mondta –, ez a gyors nem áll meg, sajnós, de tessék a közelben lenni, megpróbálom egy pillanatra megállítani a vonatot, ha fel tud szállni, szerencséje van.« Valóban úgy volt, megállt a vonat, amikor meglátta, hogy felszálltam, már engedte is tovább. Akkor éreztem, hogy az az ember szolidaritást vállalt. Ez volt az első élményem.»³⁸

Az ezt követő harminc évben viszont mind jobban csökkent a nyílt szimpátia, az ötvenhatosok pedig egyre inkább úgy érezték, hogy az emberek elfelejtették a forradalmat, a megtorlás első, kegyetlen éveit, és mellőzésükről sem vettek tudomást.

A börtönbüntetés, majd a szabadulás utáni diszkrimináció ígéretes szakmai és közéleti pályákat szakított meg. A hatalom az elítélteket szabadulásuk után is gátolta abban, hogy visszailleszkedjenek a társadalomba. Többségük a kádári diktatúra enyhébb éveiben is csak kevés engedményt kapott. Akik rendelkeztek elég erkölcsi tőkével, olyan családi, munkatársi és baráti háttérrel, amely kitarzott mellettük, segített nekik, hogy méltósággal viseljék sorsukat, a megbélyegzés és az elhallgatás légkörében is megőrizték a forradalom emlékét, nem tagadták meg akkori tetteiket. Nagy Imre és mártírtársai 1989-es újratemetése, a Kádár-korszak vége a nyilvános feloldozást jelentette mindannyiuknak. A kárpótlási törvény némi anyagi kompenzációt hozott számukra, nyugdíjukat is rendezték, különböző kitüntetésekben részesültek. Mindezzel azonban nem kárpótolható az, amit legaktívabb éveikben elvettek tőlük. És nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a velük történtek máig behozhatatlan veszteségeket okoztak a magyar társadalomnak is.

38 Rimán-interjú. In „Szuronyok hegyén...” 183. o.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

NÉPIRTÁS – KOLLABORÁCIÓ – MEGTORLÁS A SZOVJETUNIÓ EMBERVESZTÉSEGE, 1941–1945

SAJÁTOS FORRÁSOK

Az elmúlt években számos könyv és publicisztika foglalkozott a Gulág történetével, valamint a náci és a kommunista rémtettek összehasonlításával. Gyakori hivatkozási alap a Ruszisztikai Intézet által kiadott kis füzet, amely tartalmazza Alekszander Sevljakov tanulmányát is *A hitleri népiirtás a Szovjetunió területén* címmel.¹ Legújabban pedig Krausz Tamás szerkesztésében külön kötet tárgyalja a Gulág történetét.²

A Ruszisztikai Intézet publikációi hiteles és fontos forrásai a történeti kutatásnak. A Sevljakov-tanulmányokra hivatkozó munkák azonban kivételek ez alól, mert a Szovjetunió második világháború alatt elszenvedett veszteségeit és ezen belül a sztálini terror áldozatainak számát egyoldalúan, tévesen, sok esetben politikai tendenciáktól vezérelve mutatják be. Bizonyos áldozati csoportokról nem is tesznek említést, a náci megszállás áldozataira vonatkozó adatokat pedig a sztálini dezinformációs kampány során létrehozott Rendkívüli Állami Bizottságtól (RÁB) vették át. Ez a szervezet a nácik antikommunista propagandájának ellensúlyozására alakult meg, nem sokkal azután, hogy a német csapatok nemzetközi tudósítók előtt feltárták a katyni tömegsírok titkait. Sevljakov maga is továbbvivője ennek az ellenpropagandának, hiszen a belorussziai Hatiny „gyakran felidézett szomorú sorsát” ugyan felemlégeti, de Katynról hallgat. Hatiny viszont csak azért vált híressé, mert a kommunista dezinformációs kampány idején ezt a falut a névhasonlóság miatt kiemelték a több ezer elpusztított helység közül, hogy elhomályosítsák Katyn emlékét. Ugyanez játszódott le Kijevben és Minszkben is. A Kijev melletti Darnyica-erdőben és a Minszk melletti Bikivina és Kuropaty területén a harmincas években több tízezer (a TASZSZ szerint két-háromszázezer) kivégzett embert temettek tömegsírokba.³ A szovjet hatóságok minden esetben a náci tömeggyilkosságok áldozatainak emeltek mementókat, és ezzel leplezték el a sztálini bűncselekményeket.

A Ruszisztikai Intézet publikációiban a sztálinizmus bűncselekményei kapcsán döntően a Gulág áldozatai jelennek meg, pedig fontos tény, hogy a sztálini népiirtás áldozatainak a zöme

1 Sevljakov, Alekszander: A hitleri népiirtás a Szovjetunió területén. In *Szovjet Füzetek V. Népiirtás a Szovjetunióban*. Budapest, 1992, Magyar Ruszisztikai Intézet, 61–78. o.

2 *Gulág. A szovjet táborrendszer története*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 2001, Pannonica, 440 o. (A továbbiakban *Gulág*...)

3 A tömegsírokkal kapcsolatos szovjet sajtóvitából idéz Hoffmann, Joachim: *Stalins Vernichtungskrieg*. 3. kiad. München, 1996, Verlag für Wehrwissenschaften, 187–188. o. Darnyicáról tudósít Carinyuk, Marco: *The Killing Fields of Kiev. Commentary*, 1990. október, 19–25. o.

nem a Gulágon pusztult el. Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy korrigálja a magyarországi szakirodalomban⁴ megjelent adatokat, és hogy a nagyságrendek érzékeltetésével összehasonlító képet mutasson be a sztálini és a hitleri népiirtás szovjet áldozatairól.⁵

A szakirodalomban hivatkozási alapként használt Sevljakov-tanulmány egy szóval sem tesz említést arról, hogy a zsidóság mint népcsoport hogyan és miképp szenvedett a náci megszállás alatt, a szerző számára Babij Jarban és másutt csak „szovjet állampolgárok” haltak meg. Sevljakov szerint a szövetségesek akadályozták meg a szovjet állampolgárok repatriációját. Az a beállítás, amely szerint a nácik minden szovjet állampolgárt ki akartak volna irtani, sőt elgázósítani, a holocaust eltagadása és meghamisítása.⁶ Teljes körű megsemmisítési program csak a zsidók esetében létezett. A szláv lakosság kapcsán több náci tervben is utalnak arra, hogy „millióknak kell majd éhen halniuk”, a túlélőknek a német vezetés egy része rabszolgasorsot, a másik, pragmatikusabban gondolkodó része viszont vazallusi státust szánt. A náci megszállás veszteségeinek döntő részét ennek megfelelően nem a tömeges kivégzések áldozatainak csoportja adja, hanem az ország kifosztása miatt éhen haltak vagy betegségben, járványokban elpusztultak milliói.

Német részről egymásnak homlokegyenest ellentmondó tervek léteztek a Szovjetunió politikai kezelésére. Ezek közül sokszor a lakosság számára legkedvezőtlenebb verzió valósult meg. A szovjet propaganda azon állítása, hogy a szláv értelmiséget *teljesen* kiirtották, mégsem igaz. A megszállóknak maguknak is szükségük volt kollaboráló értelmiségiekre, és ezért működtek például tanítóképző, agrármérnökképző intézmények a német megszállás alatt Fehér-Oroszországban és a Baltikumban. Sevljakov és az őt idéző szerzők elhallgatják, hogy a Szovjetunió lakosságának jelentős része még a náci megszállást is jobbnak tartotta a kommunista rendszernél, és ezért akár éveken át is kollaborált a német megszállókkal, akik helyenként kisebb-nagyobb kompromisszumokat is tettek az együttműködés érdekében. A Sevljakov által idézett német katonák vallomásai mind az NKVD kihallgató tisztjeinek módszerei hatására születtek: kritika nélkül nem lehet elfogadni őket, hiszen ugyanilyen vallomások vannak Katyn kérdésében is, amelyekben a németek elismerik, hogy ők követték el a tömeggyilkosságot, holott Katyn egyértelműen az NKVD számláját terheli. Nem igaz, hogy a nácik röntgensugárral sterilizálták a nőket a megszállt területeken, és az sem igaz, hogy szántsándékkal terjesztettek betegségeket. Erre még semmilyen forrást nem találtak. A német megszállás nyilvánvalóan milliós nagyságrendű áldozattal járt: felesleges ilyen kitalációkkal a valós számokat, amelyek éppen eléggé elborzasztóak, növelni.

Több mint egymillió személy állt (különböző okokból) német szolgálatban. Veszteségeik igen nagyok voltak, a szovjet statisztikákban azonban nem jelennek meg, illetve feltehetően a náci-cizmus áldozatai közt tartják őket nyilván.

4 A rendszerváltás óta két monográfia is megjelent: Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas, 702 o.; Heller, Alekszander–Nyekrics, Mihail: *A Szovjetunió története*. Budapest, 1997, Osiris–Századvég (A továbbiakban *A Szovjetunió története.*), 610 o. Elsősorban Krausz Tamás terjesztette el Sevljakov hamis adatait, lásd például Ormos Mária: *Hitler*. – Krausz Tamás: *Sztálin*. Budapest, 1999, Pannonica, 324 o., valamint a *Gulág...* című művet.

5 A Szovjetunió háborús áldozatairól számos tanulmány jelent meg. B. Uralnis *War and Population* (Moszkva, 1971, k. n.) című művében a szovjet háborús áldozatok számát húszmillió főben adta meg. Viktor Ivanovics Kozlov tanulmányában összefoglalja a rendszerváltásig megjelent szovjet munkákat, és a Szovjetunió teljes demográfiai veszteségét negyvenmillió főre teszi. Uő: O ljugyszkih potyerjah Szovjetszkogo Szajuza v Velikoj Otyecssetszvennoj Vojne, 1941–1945 godov. *Isztorija SZSZSZR* (Moszkva), 1989. 2. sz. 132–139. o.

6 E téves nézetekre példa Krausz Tamás: A szovjet Oroszország. In Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: i. m. 543. o. és Sevljakov: i. m. 67. o.

Az alábbiakban megkíséreljük számba venni a Szovjetunió emberveszteségét, emellett kísérletet teszünk arra is, hogy megállapítsuk a német oldalon harcoló szovjet állampolgárok létszámát. A történettudományban mind a mai napig ellentmondó adatok jelennek meg a szovjet kollaboránsok számáról: egyesek szerint a kollaboráció mértéke annyira jelentős volt, hogy a második világháborúban valójában szovjet polgárháború is folyt,⁷ mások viszont elhanyagolják vagy tagadják a kollaboráció jelentőségét.

A NÉMETEK OKOZTA EMBERVERSZTESÉGEK

A NÉMET TÁMADÁS ÉS MEGSZÁLLÁS KÖVETKEZTÉBEN ELPUSZTULTAK

A katonai áldozatok száma 8 668 400⁸, más források szerint 9 169 100 fő.⁹ Nem a fronton és nem ellenséges behatás miatt 550 500¹⁰ fő pusztult el. Ez a szám magában foglalja azokat is, akiket a szovjet hadbíróóságok ítélték halálra, vagy saját politikai tisztjeik, illetve NKVD-egységek koncoltak fel. Továbbá idetartoznak a hátszágban baleset, betegség miatt elhunyt személyek is. Az áldozatok egy része tehát a sztálini megtorlások számlájára írandó (lásd később).

Az összeszteségen belül a német hadifogságban elpusztultak számáról nagyon pontatlanok az adatok. Szovjet levéltári források szerint 1 783 400¹¹ hadifogoly nem élte túl a német fogságot, míg német adatok szerint ez a szám két és félmillió, illetve hárommillió-háromszázezer között mozog.¹² A szovjet és a német adatok közötti eltérés oka az, hogy a nyilvántartási rendszer a háború elején mindkét oldalon kaotikus volt. Emellett a németek sok olyan személyt is hadifogságba hurcoltak, aki nem volt a Vörös Hadsereg tagja. Ezeket a veszteségeiket a civil lakosság demográfiai veszteségadatai is tartalmazzák.

A szovjet propaganda a partizánháborúban elpusztultak számával megengedhetetlen módon manipulált. Sevljakov adatai szerint a megszállók a Szovjetunióban összesen 6 390 113 embert végeztek ki. Bár zsidó áldozatokról nem tesz említést, feltételezzük, hogy Sevljakov számaiban ők is benn foglaltatnak. Ezek az adatok azonban ellentmondanak a rendelkezésre álló német forrásoknak, és a szovjet forrásokkal sem hozhatóak teljesen összhangba. A minszki központi állami levéltárban található RÁB-dokumentumok szerint Belorussziában 1 409 225 civil vesztette életét.¹³ Sevljakov ugyanarra a forrásra hivatkozva azonban 1 547 000 személyt, azaz kö-

7 Például Hoffmann: i. m. és Neulen, Hans Werner: *An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. München, 1985, Universitas, 518 o.

8 *Grif szekretnosztji sznját. Potyeri vooruzsennih szil SZSZSZR v vojnah, vojevüh gyejtszviyah i vojennüh konfliktah*. Szerk. G. F. Krivosejev. Moszkva, 1993, Vojennoje Izdatyelsztvo (A továbbiakban *Grif szekretnosztji sznját...*), 129. o.

9 *Izvesztyija*, 1998. június 25. 12. o.

10 *Grif szekretnosztji sznját...* 130. o.

11 Pohlekin, V. V.: *Velikaja Vojna i nyeszosztojavszijszja mir 1941–1945–1994. Vojennüh i vnyesnyepoliticseszki szpravocsnyik*. Moszkva, 1997, k. n., 329. o.

12 A különbség részben azzal magyarázható, hogy a német hadsereg sok civilt is hadifogolynak minősített. Egy 1944. május 1-jén készült kimutatás szerint a németek által nyilvántartott 5,1 millió hadifogoly közül 1 981 364 személy halálát regisztrálták, további két-háromszázezer hadifogoly pedig ismeretlen okból nem volt fellelhető, vagy átadták az SS, illetve az SD részére. A reális becslések körülbelül két és félmillióra teszik a hadifogságban elpusztult szovjet hadifogolyok számát, akik közül azonban nem mindenki volt a Vörös Hadsereg tagja.

13 Az adatot idézi Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland*. Hamburg, 1999, Hamburger, 1158. o.

zel 138 000-rel többet ad meg.¹⁴ Az ilyen pontatlanságok nem lennének döntőek, de Sevljakov veszteségadatai ellentmondanak maguknak a szovjet népszámlálási adatoknak is.

A freiburgi Bundesarchivban található *Monatsberichte über die Bandenbekämpfung im Osten* (A keleti banditaharcok havi értesítője) című belső használatra készült jelentéssorozat szerint 1943. január 1-je és 1944. október 1-je között összesen 145 000 „bandatagot”, azaz partizánt és partizángyanús személyt végeztek ki. Ez a szám tartalmazza az 1944-es varsói felkelés, valamint a szlovákiai felkelés áldozatait, illetve részben a (lengyel) Főkörmányszóság területén kivégzett személyek adatait is. 1941 júniusától 1943 januárjáig a Közép-Hadseregcsoport, amely a leginkább részese volt a partizánharcoknak, további százezer megölt partizánt jelentett. Az Észak- és Dél-Hadseregcsoport területéről csak részadatokkal rendelkezünk, de azokból is kiderül, hogy az áldozatok száma együttvéve is kisebb lehetett, mint a Közép-Hadseregcsoport esetében. Dél-Oroszország, Ukrajna és az északkeleti területek legfelsőbb SS és rendőri vezetője (Höhere SS und Polizeiführer Rußland Süd, Ukraine und Nordost) például 1942. szeptember–november hónapokban összesen 24 158 partizán és partizángyanús személy megsemmisítését jelentette.¹⁵ A németek által megsemmisített falvak közül hatszázhuszonhét esett Belorusszia, kettőszázötven Ukrajna és huszonegy Litvánia területére. Ha tekintetbe vesszük, hogy Ukrajna körülbelül háromszor akkora, mint Belorusszia, akkor látható, hogy a legszörnyőbb tömeggyilkosságok elsősorban Belorusszia területén történtek. Fontos tény, hogy 1943 júniusától a munkaerőhiány miatt a Wehrmacht főparancsnoksága külön parancsban tiltotta meg az elfogott partizánok kivégzését.¹⁶ Az elfogott partizánokat németországi lágerekbe deportálták, veszteségeiket ezért a kényszermunkások veszteségei között tartják nyilván. Himmler pedig már 1942. november 3-án parancsot adott ki a partizángyanús vidékek lakosságának deportálására, hasonló céllal.¹⁷

Sevljakov adatainak megalapozatlanságát az is bizonyítja, hogy csak az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság területére 706 000 kivégzett civil lakost ad meg. A kérdéses területen csak minimális zsidó lakosság volt, az áldozatoknak tehát a partizánháború során elkövetett háborús bűncselekmények során kellett volna elpusztulniuk. Csakhogy ez ebben a nagyságrendben nem igazolható! A jelenlegi Orosz Föderáció területén belül csak a Fehér-Oroszországgal határos területeken volt jelenős partizánmozgalom. Csak itt követtek el a német csapatok tízezres (!) nagyságrendben tömeggyilkosságokat. Hasonlóra sehol máshol nincsen konkrét adat. Sevljakov és társai egyetlen orosz várost vagy falut sem tudnának megnevezni, ahol a megszállók ezres, illetve tízezres nagyságrendű népirtást végeztek volna.

Sevljakov csak Belorussziában 1 547 000 kivégzést mutat ki. Ezzel szemben az itt elpusztított zsidóság áldozatain kívül szovjet adatok szerint hatszázhuszonhét falu összesen 83 000 lakosát végezték ki.¹⁸ Ehhez adandó hozzá még a városokban meggyilkolt áldozatok száma.

14 Sevljakov: i. m. 69. o.

15 Bundesarchiv Berlin (a továbbiakban BA) NS 19/2566 78. o. Részletesen lásd: Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (a továbbiakban BA–MA) RH 2/2130 Monatsberichte über die Bandenbekämpfung, valamint Gerlach, Christian: Männer des 20. Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion. In *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht*. Szerk. Hannes Heer–Klaus Naumann. Frankfurt, 1999, Zweitausendeins, 436. o.

16 BA–MA RW 41/13 OKW-Erlaß von 28. 7. 1943 über die Behandlung von gefangenen Banditen.

17 BA NS 19/1706, 149. o

18 Romanovszkij, Vlagyimir: *Naciszkaja polityika genozida i 'vihzsennoj zemli' v Bjeloruszsziji 1941–1944*. Minszk, 1984, k. n., 48–210. o. Romanovszkij megkísérelte Belorusszia összes települését bevonni vizsgálatába.

19 Mulligan, Timothy Patrick: *Reconking the Costs of the People's War. The German Experience in the Central USSR*. *Russian History*, 1982. 9. sz. 27–48. o.

Más adatok szerint 300 000–345 000 fő volt a helyi lakosság összvesztesége.¹⁹ Pontos számot valószínűleg sohasem fogunk megtudni. Az eddig ismert adatokból azonban következtethetünk arra, hogy a szovjet lakosság partizánháborús összvesztesége semmiképp sem haladhatta meg a négyszázezer főt.

ELHURCOLT CIVIL ÁLDOZATOK

Sevljakov említett tanulmánya szerint 5 622 336 kényszermunkást hurcoltak el Nyugat-Európába, akik közül legalább 2,8 millió elpusztult. Forrásként a RÁB gyűjteményére hivatkozik. Ugyanerre a forrásra hivatkozva a Szovjetunió történetét taglaló hivatalos munka 4 258 000 elhurcoltról ír.²⁰ A Baltikumra vonatkozóan a RÁB elképesztő adatot, 415 413 elhurcoltat ad meg²¹: ez a szám a lett és az észt felnőtt lakosság 21 százalékának felelne meg, ami teljes képzelenség.

Amellett, hogy példák sokaságával bizonyítható a RÁB-gyűjtemény megbízhatatlansága, fel kell tennünk a kérdést, hogy egy kizárólag a Szovjetunió területén vizsgálódó bizottság honnan szerezhet adatokat a Közép- és Nyugat-Európában elpusztult kényszermunkásokról. Ezzel szemben semmi okunk sincs arra, hogy kétségbe vonjuk a belső használatra készített német jelentéseket. Hitelességüket az is alátámasztja, hogy folyamatosan vezették őket.

Német adatok szerint 1942 elejétől 1944. június 30-ig 2 792 669 polgári kényszermunkást deportáltak a Szovjetunió területéről.²² Közülük 1944. szeptember 30-án 2 174 644 személyt foglalkoztattak Németországban, azaz 680 025 személlyel kevesebbet. Három hónappal később a kényszermunkások száma további 60 000 fővel csökkent.

Nincsen adat arra vonatkozóan, hogy 1942–1944 között mennyien szöktek meg, illetve hány személyt szabadított fel a Vörös Hadsereg. Azt viszont tudjuk, hogy 1942. október 25-ig több mint százezer embert hazaküldtek betegség és más okok miatt. Az ezt követő évek során mintegy kétszázezernyi kényszermunkás hazaküldését valószínűsíthetjük.²³ Feltételezhető, hogy az 1944 végén életben volt kényszermunkások túlnyomó többsége a háború végét is megélte. Ebben az esetben az elhurcoltak (2 792 669) és a túlélők hazaküldöttekkel megnövelt számának különbsége jelentené a maximális összveszteséget. Ez a szám 380 525 fős veszteséget tenne ki. Azonban ez is jóval meghaladja a tényleges veszteséget, mivel ebből le kellene vonni a megszököttek, illetve az 1944. december 20-ig kiszabadítottak (véltetően százezres nagyságrendű) számát, amiről viszont nem rendelkezünk adatokkal.

1942. december 21-től regisztrálni kellett az összes halálesetet a keletről elhurcolt vagy toborzott kényszermunkások körében. 1943-ban 14 522 halálesetet jegyeztek fel. Összesen körülbelül ötvétezer személy pusztulhatott el Németországban.²⁴ Ez is rendkívül sok, hiszen a kényszermunkások zöme egészséges fiatal férfi és nő volt. A halálesetek jelentős része a szállítás során történt. Mivel a németek a halálos beteget visszaszállították, és sorsukra hagyták, ezért az ő kategóriájuk nem jelenik meg a német statisztikákban, megjelenik viszont a helyi lakosság mortalitását tartalmazó adatoknál. A halálozási arány a kényszermunkások kö-

20 Idézi Heller–Nyekrics: i. m. 325. o.

21 Sevljakov: i. m. 69. o.

22 Dallin, Alexander: *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*. Düsseldorf, 1958, Droste, 466. o. FWiAmt/Ag. Beitrag zum KTB. 11–17. 12. 1944, EAP 99/49 CRS alapján.

23 Otto Bräutigam feljegyzése 1942. október 25-én „jóval százezer feletti számról” beszél, idézi a müncheni Institut für Zeitgeschichte által archivált Nuernberg Document Series (ND) 294–PS. Feltehetően ezután is több százezer főt küldtek még haza, ezt azonban a statisztika nem tartalmazza.

24 Lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde...* 478. o., BA–MA RW 31/35 KTB–Rückblick für das 4. Quartal 1943 WiStabOst.

rében magas volt ugyan, de feltételezhető, hogy a visszaszállított halálos betegekkel együtt sem tehetett ki többet, mint kétszázezer fő.²⁵

Sevljakov adatai ezek szerint tehát az elhurcoltak számát illetően több mint kétszeresen, az elpusztultak számát illetően kilencszeresen túloznak. Sevljakov azt állítja, hogy semmilyen statisztikát sem vezettek a kényszermunkásokra vonatkozóan. Tájékoztatásul az I. táblázatban közöljük a fennmaradt német adatokat.

I. táblázat. A kényszermunkások lakhelye²⁶

TERÜLET	AZ ELHURCOLTAK SZÁMA
Ukrajna	2 196 166
Közép-Hadseregcsoport	284 288
Észak-Hadseregcsoport	67 409
Belorusszia	116 082
Reichskommissariat Ostland	50 475 (odamenekült oroszok)
Reichskommissariat Ostland	78 249 (helybeliek)

ZSIDÓ ÉS CIGÁNY ÁLDOZATOK

Sevljakov tanulmányában a zsidó szó nem fordul elő: csak a szláv népeket említi a népiertás áldozataként. Valójában a tömeges megsemmisítésnek a zsidóság esett áldozatul. Egyes esetekben, de korántsem szisztematikusan cigányokat is kivégeztek, az ő áldozataik ezres-tízezres nagyságrenddel mérhetőek.

A cigányok sorsát illetően sem a bevetési csoportok (Einsatzgruppék)²⁷, sem a helyi rendőri erők nem rendelkeztek egyértelmű utasításokkal. Sokáig Himmler maga sem tudott dönteni. Végül úgy határozott, hogy a letelepedett cigányokra nem kell alkalmazni a „végső megoldást”, ezzel szemben a vándorcigányokat ki kell végezni. Ennek szellemében jártak el a keleti front rendőri alakulatai is. Több esetben előfordult, hogy letelepedett cigányokat is kivégeztek: ez azonban a felsőbb német parancsnokság tiltakozását és szankcióit vonta maga után.²⁸

Német részről kezdettől fogva kihasználták a helyi lakosság antiszemita érzelmeit. A kivégzéseket végrehajtók zöme ennek megfelelően maga is szovjet állampolgár volt. Elsősorban Nyugat-Ukrajna területéről és a Baltikumból jelentkeztek önkéntesek. A négy német Einsatzgruppe körülbelül négyezer fős német személyzete mellett több tízezernyi lett, észt, litván, ukrán, kaukázusi és kozák egységgel hajtotta végre a zsidók megsemmisítését.²⁹ A holocaust a Szovjetunióban körülbelül egymillió-háromszáz ezer áldozatot követelt.³⁰

25 Lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde...* 478. o., BA-MA RW 31/35 KTB-Rückblick für das 4. Quartal 1943 WiStabOst.

26 Dallin: i. m. 465. o. VSt/WiStab Ost bei OKH GenQu 28. Juli 1944, Wi/ID 2455 CRS alapján.

27 Heinrich Himmler 1938 márciusában hozta létre az első bevetési csoportokat (Einsatzgruppe) azzal a feladattal, hogy a birodalomhoz csatolt Ausztria területén azonnal fel tudjon lépni a politikailag ellenségesnek tartott személyekkel szemben. A Szovjetunióval szemben tervezett hadjáratban az Einsatzgruppék a politikai ellenfelek megsemmisítésének, a zsidóüldözés, majd -megsemmisítés megszervezésének, a kollaboránsok ellenőrzésének, az állami és kulturális javak biztosításának feladatát kapták, más alárendelt ügyek mellett.

28 Hesse, Erich: *Der sowjetrussische Partisanenkrieg im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*. Göttingen-Zürich, 1993, Muster-Schmidt, 78. o.

29 Az Einsatzgruppék működésére lásd *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42*. Szerk. Peter Klein. Berlin, 1997, Hentrich, 434 o.

30 *Magyarország a II. világháborúban. Lexikon*. Budapest, 1997, Petit Real, 485. o.; Karsai László holocaust-szó-

AZ ÉHEZÉS ÉS A JÁRVÁNYOK ÁLDOZATAI

Sevljakov 5,5 millió főre teszi az éhezés és a járványok következtében elpusztultak számát. Kérdéses például, hogy Leningrád éhen halt körülbelül hatszázezer lakosát ez az adat tartalmazza-e, vagy csak azokat, akik a németek által megszállt területen haltak meg. Véleményem szerint Sevljakov ebben az egy esetben alábecsüli az elpusztultak számát. A német kizsákmányolási politika miatt minden bizonnyal milliók halhattak meg idő előtt az alultápláltság, a hiányos orvosi ellátás és a járványok következtében. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a németek által el nem foglalt területeken is ijesztően magas lehetett a halálozások száma. A Szovjetunió 1941-ben a legértékesebb területeit veszítette el, és így az élelmiszertermelés jelentősen csökkent. A sztálini bürokrácia és a hitleri rablőháború kétszeresen is sújtotta a szovjet uralom alatt maradt lakosságot. Leningrádban, ahol a blokád alatt körülbelül 600 000 ember halt éhen, a már a bekerítés elején katasztrofális élelmiszerhiányt tovább súlyosbította az, hogy a készletek elosztása egyenlőtlenül történt: a felső állami és pártvezetők részére cukrászdák működtek, miközben az utcán az egyszerű emberek éhen haltak.³¹ A tömeges éhhalál a Szovjetunióban egyébként is a sztálinizmus kísérőjelenségeihez tartozott. Feltételezhető, hogy az éhínségben és járványokban elpusztultak száma megközelíti a tízmillió főt.

A SZTÁLINI REPRESSZIÓK ÉS LAKOSSÁGCSERÉK ÁLDOZATAI

KIVÉGZETT ÉS MEGGYILKOLT CIVILEK

1941–1953 között a polgári bíróságok összesen 38 781 személyt végeztek ki. Sajnos nem ismerjük az 1941–1945 közé eső adatokat, de feltételezhető, hogy a kivégzettek száma ebben az időben nem haladta meg a húszezer főt.³²

Ennél jelentősebbek az „egyéb” kategóriába sorolt kivégzések. A fentiekben felül 1939–1940 között 21 875 lengyel, belorusz és nyugat-ukrajnai lakost végeztek ki „ellenforradalmi” tevékenység vádjával.³³ A háború kitörése újabb kivégzési hullámokat eredményezett. L. P. Berija belügyi népbiztos 1941. június 24-én elrendelte a politikai foglyok evakuálását, illetve amennyiben ez biztonságosan nem hajtható végre, megsemmisítését. Lengyelországban és a Baltikum területén teljes gőzzel folyt a társadalom bolsevizálása, és ezért a kérdéses időszakban a határok menti börtönök túl voltak zsúfolva a politikai okokból letartóztatottakkal. A nyugati területek börtöneiben 1941 júniusában körülbelül hétszázötvenezer rabot és letartóztatottat őriztek. Mivel a tömeggyilkosságok a kivonulás előtti órákban, rendszerint a börtönökben történtek, ezért a helyi lakosság, illetve a bevonuló német és magyar csapatok szinte azonnal felfedezték a bűncselekményeket.

Kelet-Lengyelországban 24 000 rabot gyilkoltak meg, 18 000 további áldozat a deportálások halálmeneteiben pusztult el.³⁴ Nincsen teljes adat a Baltikumban és a maradék szovjet

cikke. Krausz Tamás forrásadatok nélkül tévesen körülbelül két és fél-három millióra teszi az elpusztított zsidók számát. In *Gulág...* 380. o.

31 A leningrádi blokád történetének legújabb feldolgozását lásd Ganzenmüller, Jörg: *Stalinistische Diktatur unter Druck. Die Blockade Leningrads 1941–1944* (disszertáció, Albert-Ludwigs Universität, Freiburg).

32 1941–1953 között összesen 38 781 személyt végeztek ki, lásd *1917 és ami utána következett*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 1998, Magyar Ruszisztikai Intézet, 143. o. (Ruszisztikai könyvek. III. kötet.)

33 Wheateroft, Stephen: A levéltári adatok összevethetősége és megbízhatósága. In *Gulág...* 152. o.

34 A szám az ismertté vált esetek összeadása alapján becslésnek tekinthető, mivel a kivégzettek összlétszámáról nem maradt fenn hivatalos irat. Részletesen lásd Musial, Bogdan: *Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung „Ver-*

területen megölt áldozatokról, pedig bizonyítható, hogy ezeket gyilkoltak meg Riga, Kovno, Schaulen, Tallin, Tartu, Szmolenszk, Kijev, Rosztov, Odessza, Poltava, Harkov, Dnyetropetrovszk, Zaporozsec, Vinnyica, Kisinyov és Sztalinov börtöneiben és számos más helyen. Tömeges gyilkosságok fordultak elő az áttelepítés során is: a lemaradókkal, a betegekkel sok esetben végzett az őrszemélyzet. Tekintettel arra, hogy a körülbelül hétszázötvenezer elítélt áttelepítése általában gyalog történt, és az útvonal hossza sokszor az ezer kilométert is meghaladta,³⁵ feltételezhetjük, hogy további tízezrek pusztultak el a visszavonulás során. A Vörös Hadsereg alakulatai visszavonulásuk során több esetben kiirtották a velük szembeforduló falvak lakosait, túszoikat és a munkatáborokban fogva tartott lengyel hadifoglyok ezreit végezték ki (a tiszteket – össze-sen 14 587 személyt már – 1940-ben likvidálták).³⁶

A helyi ukrán, lengyel, illetve litván lakosság antiszemita elemei maguktól, illetve az Einsatzgruppék segítségével bosszúból sok helyen zsidóellenes pogromokat rendeztek, amelyek szintén több ezer áldozattal jártak (ezen áldozatokat viszont a német megszállás áldozatainál találhatjuk).³⁷

Nem hanyagolható el a sztálini „felperzselt föld” taktika során, valamint a pacifikáló hadműveletek keretében megsemmisített lakosság száma sem. Sztálin 1941. július 3-án proklamálta a „felperzselt föld” taktikát, amelyet a Legfelsőbb Főparancsnokság 1941. november 17-én kelt 0428. számú parancsa megerősített. A parancs elrendelte, hogy a frontvonal előtt található településeket légierővel és tüzérségi tűzzel el kell pusztítani, tekintet nélkül a polgári lakosságra. Az áldozatok számáról még csak megközelítő becsléssel sem rendelkezünk.

Hasonlóan nem rendelkezünk becsléssel a visszafoglalt területeken meggyilkolt polgári áldozatokról. Ezekről a gyilkosságokról csak azon ritka esetekben maradt fenn forrás, amikor német egységek átmenetileg visszafoglaltak korábban elvesztett szovjet területet. Így például 1943-ban Harkovban a német tábori rendészet nyomozása négyezer kollaborálás vádjával meggyilkolt lakost regisztrált. Vádként elegendő volt, ha bebizonyosodott egy lányról, hogy német katonákkal barátkozott.³⁸

A GULÁGON 1941–1945 KÖZÖTT ELPUSZTULTAK

A Gulág-kutatás megoszlik az áldozatok számát illetően. A legalacsonyabb, ámde levéltári adatokkal alátámasztott adatokat Viktor Nyikolajevics Zemszkov tárta a nyilvánosság elé, ez magyarul is megjelent. Az itt közölt, nem teljes körű adatok szerint a háború alatt 621 645³⁹ személy pusztult el a Gulágon. Az NKVD ellenőrző- és szűrőtáborainak veszteségeit ez az adat

nichtungskrieg”. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1999. 3. sz. 563–591. o. Musial fő kutatási témája az NKVD és az Einsatzgruppék működése Kelet-Lengyelországban, cikkében eddigi eredményeit egy kiállítás tézisei kapcsán foglalja össze, és idézi az 1941. június 24-én kelt tömeges kivégzést elrendelő Berija-parancsot is. Lásd még Groß, Jan T.: Die sowjetisierung Ostpolens. In *Zwei Wege nach Moskau*. München, 1991, DVA (A továbbiakban *Zwei Wege...*), 56–73. o., valamint Evakuacija zaklucsennih iz tyurem. In *Vojenno-iztoricseskij Arhiv 2. Vüpuszk*. Szerk. V. Sz. Jesenko. Moszkva, 1997, TOO-Cerera, 232–253. o.

35 A Gulág és a háború. (Dokumentumközlés.) In *Gulág...* 294–297. o.

36 Bogdan Musial: „Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen”. *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. München, 2000, Propyläen, 35. o.

37 A kelet-lengyelországi Jedwabnében történt pogromról külön összeállítást közölt a *Beszélő* 2001. májusi száma *Lengyelek, zsidók – a Jedwabne-vita* címmel. Bár Jedwabne nem a Szovjetunió területén található, de a közölt írások arra utalnak, hogy zsidóellenes spontán pogromok a térség más területein is előfordultak.

38 BA R 6/52, 1943. március 31.

nem tartalmazza. Utóbbi táborokba a háború elejétől 1944. október 1-ig 421 199 személyt vettek fel, 335 487 személyt bocsátottak el, a hiány tehát 85 712 fő. A táborok létszáma azonban 1945 első hónapjaiban duzzadt meg igazán, míg január 1-jén csak 71 398 fő, 1945. május 10-én már 160 969 fő tartozott ebbe a kategóriába. A táborok 1946-ban beolvadtak a Gulág állományába, veszteségeik nem ismertek, de feltételezhető, hogy nem haladták meg a tízezer nagyságrendet, mivel az NKVD-táborok nem büntető-, hanem szűrőtáborok voltak.

KIVÉGZETT KATONÁK

Nagy számban végeztettek ki embereket a hadbíróságok is. A német támadás után tömegesen folytattak koncepciós pereket katonai vezetők ellen. Sikertelenség, intrika és egyéb okok miatt sok tábornokot és tisztek ezreit végezték ki. Így került sor a Nyugati Front parancsnokának, Dmitrij Pavlov hadsereg-tábornoknak és törzskarának kivégzésére „gyávaság, pánik és más bűncselekmények” vádjával. Lev Kopelevet és Alekszander Szolzsenyicint 1944-ben tartóztatták le koholt vádakkal, igaz ők „csak” a Gulágra kerültek. Feltehetően több mint százezer esetben végeztek ki egyszerű frontkatonákat és alacsonyabb rangú tiszteket szökés, gyávaság, engedetlenség és egyéb politikai vádak alapján. Kirillov és Ponegyelin vezérőrnagyokat a német hadifogságból történt kiszabadulásuk után tartóztatták le, majd öt év börtön után 1950-ben lőtték agyon, mivel korábban megadták magukat a németeknek (Ponegyelin súlyos sebesülteként esett hadifogságba). A terrorapparátus néha pontatlanul dolgozott: Kacsalov vezérőrnagyot távollétében halálra ítélték, miközben német gránát-telitalátal miatt halt hősi halált 1941. augusztus 4-én. Természetesen az ilyen ítélet után a családtagokra is megtorlás, száműzetés és állásvesztés várt.

Jelentős a hadbírószági eljárás nélkül, a fronton, az NKVD különleges osztagai által kivégzett katonák száma is. A politikai tisztek mellett az NKVD különleges osztagai (Oszobuje Otygelü) foglalkoztak a belső ellenségek felkutatásával és likvidálásával. Mivel ezek nem bizonyultak elegendőnek, a legfelsőbb parancsnokság 1941. szeptember 12-én kiadott 1919. számú parancsa hadosztályonként zászlóalj erejű záróosztagokat állíttatott fel, amelyek gyávaság, pánikkeltés stb. vádjá miatt bírói ítélet nélkül a helyszínen felkoncolhatták az általuk elfogott katonákat. A szovjet legfelsőbb parancsnokság 1941. augusztus 19-i parancsával, illetve az ehhez kiadott végrehajtási utasítással felszólította a politikai tiszteket a katonai ügyességgel történő szoros együttműködésre, és a gyávaság jeleit mutató személyek azonnali megsemmisítésére. Mindezt megismételte Sztálin 1942. június 28-án kiadott 227. számú parancsa, amelyben leszögezte, hogy a pánikkeltőket és a gyávákat a helyszínen agyon kell lőni. Hasonló parancsokat adott ki Zsukov, Vorosilov, Bugyonnij és számos más tábornok. A gyávákat, a hátrálókat „a helyszínen meg kell semmisíteni”, „agyon kell verni, mint egy kutyát”⁴⁰. Vlagyimir Sztrajavszkij szovjet író haditudósítóként tanúja volt az NKVD működésének, és személyesen Sztálinnál tett panaszt azért, mert a záróosztagok „az utóbbi időben” (feltehetően néhány hétről lehetett szó 1942 nyarán) csak az ő egységénél 400-680 személyt végeztek ki.⁴¹

A kivégzett katonák pontos száma nem állapítható meg. Nagyságrendi becslést azonban lehetővé tesz az a tény, hogy 1941 folyamán jelentős mennyiségű szovjet iratanyag, köztük számos NKVD-egység jelentése német kézbe került. Ezekből kitűnik, hogy a záróosztagok és a politikai tisztek szinte minden egységénél rendszeresen végeztek ki gyávaság és ellenforradalmi

39 Zemszkov, Viktor Nyikolajevics: *A Gulág tényekben, adatokban*. Budapest, 1991, Magyar Ruszisztikai Intézet. (Szovjet Füzetek IV.) Lásd 3. sz. táblázat (oldalszám nélkül).

40 Az ilyen parancsok gyűjteményét adja Hoffmann: i. m. 66–123. o.

41 Volkogonov, Dmitrij: *Győzelem és tragédia*. Budapest, 1990, Zrínyi, 311. o.

tevékenység vádjával katonákat. Az 1943-as évben Berija jelentése szerint az NKVD 931 549 személyt tartóztatott le, és ezek közül 80 296-ot leplezett le, és feltehetően lőtt agyon mint „kémet”, „dezertőrt”, „banditát” és „bűnöző elemet”.⁴² Az átvett szovjet katonák és a német felderítés jelentései szerint ez a helyzet 1944-ben sem változott.⁴³ Az áldozatok száma minden bizonnyal meghaladja a százötvenezer főt.

KITELEPÍTÉSEK SORÁN ELPUSZTULTAK

407 690 csecsen, 92 074 ingus, 75 739 karacsáj, 42 666 balkár, 134 271 kalmük, 202 000 krími tatár és körülbelül 970 000 (más adatok szerint 1 209 430)⁴⁴ német, 86 000 török, 37 000 bolgár és örmény, körülbelül 100 000 ukrán, 235 000 litván, lett és észt, ismeretlen számú finn, kurd, grúz és hemcsin nemzetiségű szovjet állampolgárt deportáltak 1941–1945 között, azaz összesen körülbelül 23 850 000–26 150 000 főt.⁴⁵ A német deportáltak közül 446 480 főt 1941. szeptember 3–20. között hurcoltak el Szibériába.⁴⁶ Ezekon kívül 1940–1941 folyamán a keletlengyel, balti és moldáviai területekről is százezres nagyságrendben deportáltak kényszerlakhelyre embereket, csak Kelet-Lengyelországból 381 000 főt.⁴⁷

A deportáltak nem voltak nyilvántartva a Gulág állományában, mert „csupán” kényszerlakhelyet jelöltek ki nekik. Még 1955-ben is körülbelül hétszázötvenezer fő tartozott ebbe a kategóriába.⁴⁸ Egyes munkák a deportálási veszteségeket az összlétszám 20-30 százalékára becsülték, Norman Davies csak a keletlengyel területekre kétszázezer fős veszteséget számol.⁴⁹ Más források szerint csak a krími tatárok közül százezer fő pusztult el a kitelepítések alatt.⁵⁰ A Kaukázusból deportált 608 749 személyből három éven belül 146 892, azaz körülbelül 20 százalék pusztult el. A Baltikumból deportált 235 000 emberből becslések szerint nyolcvanezer személy pusztult el 1943-ig.⁵¹ Nicolas Werth Vlagyimir Zemszkovra hivatkozva 20-25

42 Andrew, Christopher–Mitrohin, Vaszilij: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és Nyugaton*. Budapest, 2000, Talentum, 127. o.

43 Hoffmann kiértékelte a zsákmányolt szovjet iratanyagot. Részleteiben lásd Hoffmann: i. m. 65–123. o.

44 Werth, Nicolas: Egy állam a népe ellen. In *A kommunizmus fekete könyve*. Szerk. Stephanie Courtois. Budapest, 2000, Nagyvilág, 226. o.

45 A deportálásokat általában a Legfelső Tanács Elnöksége rendelte el. 1943 novembere és 1944 májusa között öt nagy átfésülő deportálásban a kaukázusi népeket, 1944 májusában a krími tatárokat, júniusban a bolgárokat, örményeket és görögöket szállították el a lakhelyükről. A már említett *Gulág...* című kötet 204. oldalán közzétett SZKP-jelentés szerint az áttelepítettek száma 2 300 000 fő volt, de a jelentésből nem derül ki, hogy ez a szám a kiinduló vagy a beérkező létszám, illetve hogy tartalmazza-e az összes áttelepített nemzetiséget.

46 Werth: i. m. 225. o.

47 Musial: *Konterrevolutionäre Elemente...* 33. o., valamint Werth: i. m. 216. o. A Heller–Nyekrics-szerzőpáros 1 080 000 deportáltat ad meg. In *A Szovjetunió története*. 314. o. *A Jews in Eastern Poland and in the USSR 1939–1946* (Szerk. Norman Davies–Anthony Polonsky. London, 1993, University of London–Macmillan, 72. o.) szerint a deportáltak összlétszáma 1 250 000 fő volt. Részünkről a legalacsonyabb adatot használtuk.

48 A deportálásokról részleteit feldolgozta a legújabban Bugaj, N. F.: *L. Berija – J. Sztálin. „Szoglaszno vasemu ukazanno...”*. Moszkva, 1995, Druzszba Narodov. Az elhurcoltak létszámát lásd 246–247., 267. o.

49 Például Conquest, Robert: *The Great Terror. Stalin's Purge in the Thirties*. New York, 1971, Macmillan, 830 o.; Davies, Norman: *God's Playground: A History of Poland*. Oxford, 1981, Charadon Press, 684 o.

50 *Gegen das Vergessen*. Szerk. Klaus Meyer–Wolfgang Wippermann. München, 1996, Haag und Herchen. Wale-rij Wosgrin itt közölt tanulmánya szerint 1944-ben a deportáltak alatt 109 956 tatár pusztult el.

51 Rauch, Georg von–Misiunas, Romvald J.–Taagepera, Rein: *A balti államok története*. Budapest, 1994, Osiris–Századvég–2000, 425-425. o.

százalékos deportálási veszteségből indul ki.⁵² Hasonló nagyságú veszteséget tart reálisnak Benjamin Pinkus is.⁵³ Részünkről ennél szerényebb, a deportáltak összlétszámára vonatkoztatva minimálisan 10 százalékos veszteséget tartunk egyértelműnek, ezt alapul véve a deportáltak összvesztesége legalább háromszázezer fő. Pontos adatokkal csak a kelet-lengyelországi deportáltak esetében rendelkezünk: közülük 1941 augusztusáig 137 100 személynek veszett nyoma.⁵⁴

Összeállításom nem tartalmazza az 1944–1945 folyamán deportált több százezer nem szovjet állampolgár adatait. Így a Magyarországról (Kárpátaljáról) elhurcoltakét sem, mivel veszteségeik nem a szovjet statisztikákban jelennek meg.

SZOVJET HADIFOGSÁGBAN ELPUSZTULTAK

1939 szeptemberében és 1940 júniusa–júliusa között több százezer lengyel és román, illetve besszarábiai katona került szovjet hadifogságba. Lakhelyük szerint ők sok esetben szovjet állampolgárnak minősültek. Mivel táboraik nem tartoztak a Gulág intézményéhez, ezért veszteségeik sem ott jelentek meg. Pontos számokról csak a lengyel hadifoglyok esetében van adatunk: 230 000 személy közül 1941 augusztusában már csak 82 000 volt fellelhető, 42 000 főt pedig korábban a németeknek adtak át, mivel lakhelyük a németek által megszállt területre esett.⁵⁵ A veszteségük tehát 106 000 fő volt. A román hadifoglyok létszáma körülbelül fele ennyi lehetett, ezért a hadifoglyok összveszteségét körülbelül százötvenezer főre becsüljük.

EGYÉB DEMOGRÁFIAI VESZTESÉGEK

LAKOSSÁGCSERE ÉS MENEKÜLÉS

A Molotov–Ribbentrop-paktum rendelkezett a Szovjetunióban élő németek hazatelepítéséről is. Ebben az időben 1 427 000 német lakos élt a Szovjetunióban, közülük körülbelül 370 000 személy a Volgai Német Autonóm Köztársaságban. A német lakosság jelentős csoportja, mintegy 390 000 ember Ukrajnában, Oroszország nyugati területein és Szaratov, Voronyezs, Moszkva környékén, a Kaukázusban, Grúziában és a Krímben élt. Közülük 526 000 személyt telepítettek 1941 júniusáig Németországba.⁵⁶

A szervezett lakosságcsere mellett a náci és a kommunista rezsim egymással politikai el-lenségeket is cserélt. Így Sztálin kiszolgáltatta a németeknek 42 492 lengyel hadifoglyot, valamint több száz német emigráns kommunistát. Cserébe a német fél 13 757 lengyel állampolgárt adott át a Szovjetuniónak.

Szovjet adatok szerint 1941–1944 között 4 800 000 szovjet állampolgár távozott Nyugatra (csak kényszermunkások és kollaboránsok, valamint családtagjaik, a hadifoglyok nélkül).⁵⁷ 1946 márciusáig 3 380 000 főt repatriáltak, ebből 2 650 000 nyugatiak által átadott, 730 000

52 Werth: i. m. 233. o.

53 Pinkus, Benjamin: Die Deportation der deutschen Minderheit in der Sowjetunion 1941–1945. In *Zwei Wege...* 474. o.

54 Werth: i. m. 217. o. Werth sajnós elfelejti levonni a lengyel hadifoglyok összveszteségéből a németeknek leadott létszámot. Werth tanulmányának 218. oldalán Kun Miklós viszont lábjegyzetben ismerteti ezt az adatot is.

55 Werth: i. m. 217. o.

56 *Köztes-Európa 1763–1993*. Összeállította Pándi Lajos. Budapest, 1997, Osiris, 472. o.

57 Goszudarsztvennoj Arhiv Rossziszkoj Federacii (GARF) 9526, 1s, 1118, 223f. Idézi Goeken, Ulrike: Von Kooperation zu Konfrontation. Zur Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter nach dem zweiten Weltkrieg. *Newsletter. Arbeitskreis Militärgeschichte*, 1998. szeptember, 16. o.

pedig szovjetek által felszabadított polgári személy volt. 451 500 szovjet állampolgár végleg külföldön maradt.⁵⁸ Amennyiben ez az adat igaz, akkor majdnem egymillió személy sorsa ismeretlen.

KOLLABORÁNSKÉNT ELPUSZTULTAK

A német szolgálatba állt szovjet állampolgárok teljes száma megállapíthatatlan, csupán részadatok állnak rendelkezésre. Szovjet állampolgárok többféleképpen is állhattak német szolgálatba:

1. „Hilfswillige”, azaz a Wehrmacht vagy SS kötelékében szolgáló segédszolgálatosként körülbelül hat-nyolcszázezer személy (minden hadosztályban szervezetszerűen körülbelül két-háromezer fő).⁵⁹

2. „Ordnungsdienst”, azaz a településeken rendőri szolgálatot ellátó személyként körülbelül húszezer fő.

3. „Schutzmannschaften” és egyéb zászlóalj, illetve század erejű partizánvadász alakulatokban körülbelül háromszázezer fő.⁶⁰

4. „Vlaszovista”-ként 1944 végén felállított két hadosztályban 50 000 fő.⁶¹

5. Az „Ostruppen” keretében kozák, türkmén, azerbajdzsán stb. egységekben önkéntesként 233 000 fő.⁶²

6. SS-sorhadosztályban (lettek, észtek, galíciai ukránok) 100 000 fő.⁶³

A különféle kategóriák között természetesen létezett átmenet, hiszen például a két Vlaszov-hadosztály tagjai korábban zömmel segédszolgálatosok vagy faluőrök voltak. Abszolút értékét tekintve azonban nem jelentős az ilyen esetek száma. Feltételezhető, hogy körülbelül 1 200 000–1 400 000 szovjet állampolgár harcolt német oldalon, és a harcok során feltehetően 20-30 százaléku elpusztult, ami 240 000–420 000 főt jelent.

Jelentős, feltehetően több tízezres számot tesz ki azon civilek csoportja, akiket a kommunista partizánok gyilkoltak meg kollaborálás miatt. A brjanszki területen 1942 tavaszára például az összes németek által kinevezett polgármestert agyonlőtték. A megtorlások nemcsak a kollaboránsokat, hanem a családjukat is érintették, hasonlóan a németek által alkalmazott könyörtelen módszerekhez.

A német oldalon harcoló szovjet állampolgárok száma folyamatosan változott. Segédrendőrként kezdettől fogva sokan álltak német szolgálatba. Hitler eredetileg megtiltotta, hogy szovjet állampolgárok a fronton fegyveres segédszolgálatot teljesíthessenek. A keleti hadszíntéren azonban már 1941 augusztusában olyan nagy volt az emberhiány, hogy ezt az intézkedést nem vették figyelembe. Az Észak-Hadseregcsoport már a harmadik háborús hónapban kérvényezte, hogy lett és észtt zászlóaljakat állíthasson fel mögöttes területei biztosítására. A Közép-Had-

58 Goeken: i. m. 75. o.

59 A szovjet önkéntesek szervezetszerű rendszeresítésének pontos időpontját nem tudtam megállapítani. Az 1943-ban kiadott hadosztály-szervezeti táblák mindenestre már tartalmazzák ezt a kategóriát. Mivel a Wehrmachtban szervezés és létszám szempontjából több mint hetven különféle típusú hadosztály létezett, ezért az önkéntesek szervezetszerű létszáma nem adható meg pontosan. A német hadosztályok teljes előírási létszáma 12 500–18 500 fő között váltakozott.

60 Krausnick, Helmut–Wilhelm, Hans–Heinrich: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*. Stuttgart, 1981, DVA, 168. o.

61 Neulen: i. m. 350. o.; Dallin: i. m. 660. o.

62 Uo. 555. o.

63 Két lett, egy észtt SS-hadosztály, két észtt–német biztosító hadosztály és egy galíciai SS-hadosztály került felállításra 1943–1944 folyamán.

seregcsoportnál ugyanekkor titokban ukrán és belorusz egységek szervezését kezdték meg. Sajnos sok ilyen alakulat kitüntetett szerepet játszott a helyi zsidóság megsemmisítésében is. 1941. november 15-én az OKW engedélyezte mohamedán egységek felállítását, kozák lovas osztályokat pedig már szeptemberben elkezdtek felállítani. Ettől kezdve gomba mód szaporodtak a különféle „önkéntes” egységek. Az önkéntesség sokszor formális volt, hiszen a jelentkezők másik alternatívaként az éhen halást vagy a partizánharcot választhatták volna.

Hitler annyira megdöbben a szláv önkéntesek létszámának növekedésén, hogy 1942. február 10-én megtiltotta további egységek felállítását. Az egyre súlyosabb hadi helyzet néhány hónap múlva visszavonatta vele ezt a rendelkezést. Illegálisan amúgy is folyamatosan születtek újabb és újabb egységek. A Wehrmacht csupán Hitler azon tiltását fogadta meg, hogy zászlóaljnál nagyobb egység nem szervezhető.

Paradox módon a hadi helyzet rosszabbra fordulásával egyre többen vállalták az önkéntes harcot német oldalon. A szovjet állampolgárok sejtették, hogy aki kollaborálás gyanújába keveredik, az szovjet győzelem esetén nem sok jóval számolhat. Még inkább így gondolkoztak a baltikumi és a kaukázusi népek tagjai. Utóbbiak különösen kitűntek aktivitásukkal: 1945-ben 100 000 kaukázusi volt német szolgálatban.⁶⁴

1943. június 8-án Kurt Zeitzler vezérkari főnök Hitlernek a következő önkéntes alakulatokat jelentette: 78 zászlóalj, 1 ezred, 122 század, valamint 60 000 posztos őr és különféle német egységekben 220 000 segédszolgálatos (a valóságban százezzerrel több segédszolgálatos volt, de ezt nem merték Hitlernek bevallani). Csak a 18. hadseregnél 47 000 segédszolgálatost tartottak nyilván. A keleti csapatok szemléltő tábornoka (General der Osttruppen) 1943. júniusi belső felhasználásra készített adatai szerint 600 000 segédszolgálatos volt állományba véve.⁶⁵ Ezeket az adatokat más kimutatások is megerősítik.⁶⁶ A nem segédszolgálatosként alkalmazott önkéntesek zöme az SS parancsnoksága alá tartozott, mivel a partizánharc vezetése Himmler kompetenciája volt. 1943. május 10-én a Lengyel Főköormányzóság területén 15 000 ukrán és lengyel, Oroszországban 50 000 szovjet állampolgár különféle egységekben és 250 000 fő egyéni szolgálatban (faluőrként) állt SS-parancsnokság alatt, emellett 39 000 fő közvetlenül a különféle rendőri egységekben tevékenykedett.⁶⁷

Egyes parancsnokok egységeik ütőképességét már csak a szovjet önkénteseknek köszönhetően tudták fenntartani. A 6. német hadsereg állományában 1942. november közepén nyilvántartott szovjet segédszolgálatosok száma 51 780 fő volt, hadosztályonként átlag háromezer személy. Mindeközben a 6. hadsereg kötelékében 139 832 német katona volt nyilvántartva, vagyis minden harmadik harcos szovjet állampolgár volt!⁶⁸ Hasonlóan felülreprezentáltak voltak a szovjet hadifoglyok a légelhárításnál: itt 1942 végén 100 000 szovjet volt hadifogoly szolgált.⁶⁹

A szovjet önkéntesek jelentős szerepét megerősítik az egyes hadseregek állományáról fennmaradt adatok is. A Közép-Hadseregcsoport keretében alkalmazott 2. hadsereg segédszolgá-

64 NOKW 1604, idézi Hesse: i. m. 129. o.

65 Uo. 132. o.

66 Boog, Horst-Förster, Jürgen-Hoffmann, Joachim-Klink, Ernst-Müller, Rolf-Dieter-Ueberschaer, Gerd R.: *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. 4. kötet. Stuttgart, 1983, DVA (A továbbiakban *Das deutsche Reich...* 4. kötet.), 838., 972. o.

67 BA-B NS 19/1706, 24. o.

68 *Das deutsche Reich...* 4. kötet. 1003. o. Pontos hadosztályonkénti létszámokat is felsorol eredeti német jelentések alapján.

69 Kroener, Bernhard R.-Müller, Rolf-Dieter-Umbreit, Hans: *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. 5/2. kötet. Stuttgart, 1999, DVA, 834. o.

latos állománya a rendszeresített létszám és a tényleges létszám tekintetében a következő képet mutatta: az előírt 21 979 fő helyett ténylegesen csak 14 539 fő volt, akik közül korábban 9603 ember volt hadifogoly. A segédszolgálatosok mellett 1221 türkmén, 2450 kozák és 2426 rendőr teljesített szolgálatot a hadseregben.⁷⁰ A Közép-Hadseregcsoport 1944 januárjában 80 000 segédszolgálatossal rendelkezett a fronton, további körülbelül százezer fő pedig a mögöttes területen vett részt a partizánokkal szemben folytatott hadműveletekben.⁷¹

A BELSŐ HARCOK ÁLDOZATAI

A Baltikum és Ukrajna nyugati, illetve Lengyelország keleti területein 1943-tól többféle partizánegység is működött. A kommunista vezetésű partizánalakulatok mellett idővel számos antikommunista partizánegység is létrejött. A legjelentősebb ezek közül az ukrán felszabadítási hadsereg (UPA), illetve az Armija Krajowa volt. Német, illetve magyar részről ezekkel az egységekkel igyekeztek fegyverszünetet kötni. Az ukrán és a lengyel partizánok egymással is harcoltak, illetve kölcsönösen irtották a másik nemzetiség civiljeit, már-már polgárháborús állapotokat teremtve. Rendkívül hosszan elhúzódó partizánháború bontakozott ki a balti államokban.⁷² Az áldozatok számáról pontos adatok nem maradtak fenn, de feltételezhető, hogy ennek nagysága körülbelül százezer embert tett ki.

ÖSSZEZÉS

Amennyiben összesítjük a különböző veszteségi kategóriákat, minimális becsléssel a következő számokhoz jutunk.

II. táblázat. A Szovjetunió demográfiai veszteségei 1939–1945 között

A DEMOGRÁFIAI VESZTESÉG FAJTÁI	LÉTSZÁM
A német támadás katonai és polgári áldozatai (a járványban, betegségben, éhínségben elhunytak és a hadbíróságok, valamint az NKVD által kivégzettek nélkül)	10 000 000 ⁷³
A sztálini repressziók áldozatai (a hadbíróságok és az NKVD által kivégzettekkel együtt)	1 370 000 ⁷⁴
Kollaboránsként harcban elpusztult	350 000
A belső harcok áldozatai	100 000
Egyéb demográfiai veszteségek (1939–1941 között kitelepítettek és 1945 után külföldön maradtak)	1 006 000
Mindösszesen (a járványok és az éhínségek áldozatai nélkül)	12 826 000

70 BA–MA WF-03/26863.

71 Gerlach: *Kalkulierte Morde...* 202., 829. o.

72 Rauch–Misiunas–Taagepera: i. m. 425. o.

73 8,1 millió katona, 400 ezer partizán és agyonlőtt civil, 200 ezer deportálás során elpusztult civil, 1,3 millió meggyilkolt zsidó és cigány.

74 Körülbelül 100 ezer kivégzett civil, 620 ezer Gulágon elpusztult civil, 100 ezer hadbíróságok által kivégzett, 100 ezer hadbíróság nélkül kivégzett katona, 300 ezer deportálás során elpusztult civil, 150 ezer saját hadifogságban elpusztult katona. A számok nem tartalmazzák a sztálini diktatúra összes áldozatát a kérdéses időszakban, és csak minimális becslésnek tekinthetők.

A sztálini és hitleri népiirtás arányairól a Baltikum területére is rendelkezünk becslésekkel. Bár az adatok nem tekinthetők pontosnak, arra mégis alkalmasak, hogy érzékeltessék a két diktatúra bűncselekményeinek egymáshoz való viszonyát. Míg a szovjetek 235 000 embert deportáltak, addig a németek 67 000 személyt. Szovjet részről körülbelül tízezer kivégzés történt, míg a németek és helyi segítők körülbelül háromszázezer, 90 százalékban zsidó lakost végeztek ki. További tízezrek pusztultak el a szovjet és német csapatokkal történt harcok során.⁷⁵

A Szovjetunió lakossága 1941. január 1-jén 193,1 millió fő volt.⁷⁶ Ebből, ha levonjuk a fenti veszteségeket, körülbelül 180 millió lakosnak kellett volna lennie 1945-ben, plusz az öt év népszaporulata, amely a háborús helyzetre való tekintettel minimális lehetett, feltehetően csak a természetes halálozások számát fedezte.⁷⁷ 1945 végén azonban csak 170,5 millió lakost számlált a Szovjetunió. A tízmilliós hiányt tehát csak a német támadás és a sztálini hadviselés okozta éhínségek, betegségek számlájára írhatjuk. A Szovjetunió lakossága 1946–1947 között a tömeges éhínség miatt vélhetően tovább csökkent, a születésszám meredeken zuhant, és legalább félmillió ember éhen halt.⁷⁸

A Sevljakov számításaira épülő munkák szerint összesen körülbelül 19 millió civil esett a német megszállás áldozatául. Ha ehhez hozzáadjuk a katonai veszteségeket, akkor 27,6 millió fős öszvesztéséget kapunk, amely nem tartalmazza a sztálini népiirtás, a kitelepítések veszteségeit, továbbá a kollaboránsok és a külföldön maradtak számát, amely becsléseink szerint minimálisan 2,8 millió áldozatot jelent. Az öszvesztéséget tehát Sevljakov adatainak figyelembe vételével 30,4 millió személy volna, és ebben az esetben a Szovjetunióknak csak 162,7 millió lakosa lehetett volna 1945-ben ($193,1 - 30,4 = 162,7$). Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy a Szovjetunióban 1945-ben 162,7 millió helyett 170,5 millióan, tehát jóval többen laktak, mint ahányan Sevljakov adatai alapján élhettek volna.

Sevljakov adatai azonban elsősorban nem azért hibásak, mert az áldozatok számát túlbecsülik – a szovjet statisztikai felmérések pontatlansága és a háború alatt született lakosság száma is hozzájárulhat a számításban belüli körülbelül 7-8 milliós hiányhoz. Sokkal súlyosabb hiba, hogy Sevljakov és nyomában a Ruszisztikai Intézet kiadványai az áldozatok sorsával megengedhetetlenül manipulálnak. Annak érdekében, hogy a kommunista bűncselekmények súlyát csökkentse, az áldozatok jelentős részéről egyszerűen nem vesznek tudomást, vagy azokat a náci népiirtás számlájára terhelik. Az áldozat szempontjából gyakorlatilag nincs jelentősége annak, hogy éhenhalás, betegség vagy kivégzés okozza a halálát. A sztálini népiirtás és a német háborús politika szempontjából azonban korántsem mindegy, hogy a körülbelül 25-30 millió

75 Rauch–Misiunas–Taagepera: i. m. 423–426. o.; Wilhelm, Hans-Heinrich: *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*. Frankfurt, 1996, Peter Lang, 425. o.

76 Sevljakov: i. m. 76. o. A szovjet statisztikai hivatal másutt 196,7 milliós adatot ad meg ugyanerre az időpontra. Lásd Harrison, Mark: *Accounting for War. Soviet production, employment and the defence burden 1940–1945*. Cambridge, 1996, Cambridge University, 160. o. Részünkről az alacsonyabb adatot tartjuk reálisnak, mivel a Szovjetunió lakossága 1937-ben még csak 162 millió fő volt (Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: i. m. 543. o.), és az 1939–1940-es területi gyarapodások is csak 22 millió fővel növelték a Szovjetunió lakosságát.

77 A szovjet statisztika a háború alatt 16,4 millió születést regisztrált, ezekből 4,1 millió természetes, 1,3 millió erőszakos halállal halt meg ebben az időszakban. A „természetes” halálozások száma az éhínségek, a járványok és a betegségek miatt volt ennyire magas. Feltételezhetjük, hogy normális körülmények között a természetes halálozások nem haladták volna meg az egymilliósi számot. A születésekkel szemben ugyanebben az időszakban az 1941 előtt születettek közül 11 millió természetes halálesetet könyveltek el. A születések száma tehát éppen csak ellensúlyozni tudta a halálozások számát. A szovjet demográfiai adatokra lásd Harrison: i. m.

78 Werth: i. m. 241. o.

halott a népirtó szándékok közül pontosan melyiknek is esett áldozatul. A második világháború kiobbantásáért és az 1941-es év tragikus vereségéért, valamint az elképesztő véráldozatért súlyos felelősség terheli a Szovjetunió vezetőit is.⁷⁹ Ez a náci háborús bűnösök felelősségét semmivel sem csökkenti.

Abból a tényből, hogy szovjet állampolgároknak csak töredéke halt meg erőszakos halállal, nem szabad arra következtetni, hogy az egyéb halálesetek ne lettek volna belekalkulálva a náci háborús tervekbe. A Generalplan Ost⁸⁰ tízmilliók áttelepítését irányozta elő, a Szovjetunió rövid távú gazdasági átrendezését tervező úgynevezett „Grüne Mappe”⁸¹ pedig 25–30 millió ember éhenhalását tartotta szükségesnek a náci szempontból helyes népsűrűség kialakulásához. Göring maga szögezte le, hogy „tízmilliók fognak éhen halni” a német rend bevezetése után. Az, ami 1941–1945 között történt, logikus folytatása volt ennek a német politikának, amely a meghódított népesség tervgazdasági módszerekkel történő kíméletlen kizsákmányolását tűzte ki célul.

A Szovjetunió lakosságának szerencsétlensége, hogy egyszerre két bűnöző rezsim uralmát kellett elviselnie. Mint ahogyan az eddig ismertett statisztikákból is kiderül, a náci megszállás és a sztálini politika egyaránt milliók életébe került. Hitler nyíltan hirdette, hogy az alacsonyabb rendű fajoknak pusztulniuk kell, Sztálin pedig hatalma fenntartásáért és a kommunista eszme terjesztéséért küldött milliókat a halálba. Kettejük együttes működése alatt hatványozódott a népirtás. Annak, aki munkaerejét nem tudta áruba bocsátani, 1941–1945 között csak kevés esélye lehetett a túlélésre, akár a német, akár a szovjet oldalon élt. Tízmilliónyi áldozat sorsát és halálának pontos okát mind a mai napig nem tudjuk megállapítani. Az ő halálukért feltehetően mindkét népirtó rezsim felelős.

79 A Szovjetunió háborús felelősségét tárgyaló legújabb irodalmat és az ezzel kapcsolatos forrásokat lásd Ungváry Krisztián: 1939. augusztus 19. Egy beszéd és ami mögötte van. Néhány adalék a Molotov–Ribbentrop-paktum valóságos történetéhez. *Kritika*, 1999. augusztus, 29–31. o.

80 Az 1941 tavaszán elkészült Generalplan Ost a német politikai vezetés Szovjetunióval kapcsolatos távlati gazdasági és politikai terveit tartalmazta.

81 A „Grüne Mappe” tervezésére és megvalósítására lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde... és uő: Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998, Hamburger, 1232 o.

GERMUSKA PÁL

A SZOCIALISTA IPAROSÍTÁS MAGYARORSZÁGON 1947–1953 KÖZÖTT¹

Az első ötéves népgazdasági terv legnagyobb szabású beruházásai azok a létesítmények (Dunai Vasmű, Borsodi Vegyi Kombinát, komlói szénbányák stb.) voltak, amelyek mellé a szocialista városok „települtek”. Az új városok létrehozása nem önmagáért való cél vagy modern építészeti eszmék megvalósítása volt, hanem a kommunista vezetők által megálmodott óriási gyárak munkáshadseregének elhelyezésül szolgáltak. A szocialista városnak életet és értelmet adó üzem határozta meg a település mindenkori sorsát: ha az üzem építése kiemelt feladat volt, akkor a városépítés is rohamtempóban haladt, ha a beruházás ütemét lassították, netán leállították, akkor a település fejlesztése is félbemaradt. Az adott üzem, illetve iparág jövője viszont a gazdaság- és iparfejlesztési politikától függött, amiről pedig a pártközpontban döntöttek.

Erre a gazdaságpolitika és a területi folyamatok közötti összefüggésre már Enyedi György is rámutatott a hetvenes évek végén,² és arra is figyelmeztetett, hogy a függés kölcsönös: az ipartelep koncentrációja, az infrastruktúra, a települések épületállománya mind visszahat a gazdaságpolitika alakulására és sikerére. Ezért elsőként a gazdaság- és iparfejlesztési politikát kell részletesen bemutatnunk, részben annak honvédelmi-katonapolitikai háttérével együtt, hogy területi és települési kihatásait, valamint térbeli megvalósulásukat elemezhesük.³

ÁTMENET A KAPITALIZMUSBÓL A SZOCIALIZMUSBA

1947 őszére a Magyar Kommunista Párt elfoglalta a politika és a gazdaság kulcspozícióit, politikai ellenfelei jelentős részét pedig megsemmisítette vagy meggyengítette. A magyar gazda-

- 1 E dolgozat egy készülő, a magyarországi szocialista városok kialakulásáról szóló PhD-disszertáció egyik fejezete. Ezúton mondok köszönetet a Soros Alapítványnak, amelynek Doktorandusz Programja támogatásával írom értekezésemet.
- 2 „Minden gazdaságpolitikai szakaszhoz megfelelő területi fejlődési szakasz is tartozik, függetlenül attól, hogy megfogalmazódott-e tudatos területfejlesztési politika vagy sem.” Lásd Enyedi György: *Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság*, 1978. 5. sz. 36. o.
- 3 A tárgyalt időszak gazdaságpolitikájának első érdemleges elemzését Berend T. Iván végezte el, aki rámutatott az 1948-tól folytatott iparosítás torzulásaira, és annak a háborús készülőddé váló összefüggéseire. Lásd Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950*. Budapest, 1964, Közgazdasági és Jogi. A nemzetgazdaságnak a vonatkozó korszakban tapasztalható állapotáról lásd részletesen Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a terrutasításos irányítás időszaka*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi, 189–212. o.

ságnak akkor 40-45 százalékát képviselő állami szektor már az MKP által kidolgozott hároméves terv alapján működött, az új kormány programjában pedig szerepelt a bankok államosítása is.⁴ Nyitva állt tehát az út a hatalom kizárólagos megszerzéséhez, ráadásul a nemzetközi politikai akadályok is elhárultak, sőt Sztálintól már kifejezett felszólítás is érkezett a szocializmus bevezetésére. A kommunista párt a következő másfél-két évben végrehajtotta a gazdaság gyökeres átalakítását, törvényerőre emeltette a nehézipar korábban soha nem látott mértékű fejlesztését célzó első ötéves tervet, majd elkezdte annak megvalósítását.

A kétes eszközökkel megnyert 1947. évi választás viharainak elcsendesedése után az MKP vezetése elérkezettnek látta az időt a távlati célok megfogalmazásához, az új társadalmi rendet kialakítani hivatott program kidolgozásához. Az MKP Politikai Bizottsága 1947. október 9-én – a Kominform szeptemberi alakuló ülésén elhangzottak szellemében⁵ – a politikai és gazdasági irányváltásra készülve három munkabizottság felállításáról határozott, amelyek közül az egyiknek a párt gazdaságpolitikai feladatait kellett kidolgoznia (Gerő Ernő, Vas Zoltán, Berei Andor, Friss István és Donáth Ferenc részvételével).⁶ A bizottság által készített *Irányelvek az MKP gazdaságpolitikájához* című tervezetet november 27-én Gerő terjesztette az MKP PB elé.⁷ Az irányelvek szerint az MKP működésének legfőbb eredménye a földreform és a pénzügyi stabilizáció végrehajtása mellett a legfontosabb iparvállalatok államosítása és a hároméves terv elfogadtatása lett. A párt a népi demokrácia gazdasági rendszerének megszilárdítása érdekében alapvető feladatnak tekintette az államosítások folytatását, hiszen a gazdaság közel fele továbbra is magántulajdonban volt. Emellett szűkíteni kívánta a magán-, és kiterjeszteni az állami szektort, hathatósabban akarta támogatni a szövetkezeteket, hogy „biztosítsák a gazdasági élet összes ágainak tervszerű, állami irányítását, és így a hároméves terv végrehajtását”. A tervgazdaság felé tett gyakorlati lépéseket nemcsak a bauxit-, timföld- és alumíniumipari vállalatok, továbbá az erőművek és a nagybankok államosításának szándéka, hanem az állami kezelésbe került vállalatok összevonásának terve is jelezte. A megmaradó magániparnál az anyagelosztás, az ármegállapítás, a hitelezés és az adópolitika eszközeivel, valamint az ellenőrzés szigorításával kívánták elérni a hároméves terv előirányzatainak teljesítését.

Az irányelvek szerint a tervgazdálkodás megvalósítása érdekében az anyag- és árhivatalt is alá kell rendelni a frissen létrehozott Országos Tervhivatalnak (OT). A bizottság a várhatóan növekvő feladatok miatt előirányozta az egységes Iparügyi Minisztérium kettéosztását Nehéz-, illetve Könnyűipari Minisztériumra, valamint egy központi állami ellenőrzési és revizori főhatóság felállítását. Annak érdekében, hogy a nemzetgazdaságot megvédjék a „közeledő kapitalista gazdasági válság kihatásaitól”, a környező országokkal, különösen a Szovjetunióval való gazdasági együttműködést tartották kívánatosnak.

Az MKP PB első olvasatban elfogadta az irányelveket, és az előterjesztő munkabizottságot Háy Lászlóval és Nagy Imrével egészítette ki.⁸ Utóbbi azonban ahelyett, hogy a rendszer-

4 Az átmeneti időszakról és annak értelmezési lehetőségeiről lásd Pető Iván: A gazdaság „átpolitizálása”. In *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949*. Szerk. Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János és mások. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 95–110. o.

5 A Kominform első konferenciájának jegyzőkönyvét lásd *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*. Szerk. Giuliano Procacci. Milano, 1994, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli. (Russian Centre of Conservation and Study of Records for Modern History.) 35–419. o.

6 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274. f. 3. cs. 112. 6. e. Az MKP PB 1947. október 9-i ülésének jegyzőkönyve, 2. o.

7 PIL 274. f. 3. cs. 115. 6. e. Az MKP PB 1947. november 27-i ülésének jegyzőkönyve, 6–18. o. A következő idézetek ugyaninnen.

váltó program mezőgazdasági részének intézkedéseinek dolgozott volna tovább, önálló tervezetet készített.⁹ Nagy Imre elméleti tévedéseket vélt felfedezni a Gerő-féle programban, és a gazdasági fő ideológiával szemben békés, hosszú és fokozatos átmenetet tartott volna jónak. Nagy szinte kizárólagosan az agrártéziseket kritizálta, a program gazdaság- és iparfejlesztési részeihez – talán szakmai kompetencia hiányában – nem fűzött megjegyzéseket. Az MKP PB viszont 1947. december 18-i tanácskozásán egyértelműen Gerő elképzelései mellett tette le voksát.¹⁰

Az új hatalmi konstelláció vetette fel a magyar haderő fejlesztésének kérdését is. Korábban ugyanis, amíg a politikai harc el nem dőlt, nem volt biztosíték arra, hogy a hadsereg (s főként annak tisztikara) a kommunistákat fogja támogatni, ezért addig a védelmi ágazat fejlesztését – a szovjetekkel egyetértésben – az MKP minden lehetséges módon akadályozta.¹¹ Ekkor viszont már elvárásként fogalmazódott meg a Magyar Honvédség újjáélesztése tetszhalott állapotából, amelynek feladata az alakulóban lévő szocialista tábor védelmi képességeinek erősítése lett. Ezután kapott megbízást a kommunista Pálffy György altábornagy 1947. decemberében arra, hogy kidolgozza a haderőfejlesztés négyéves tervét. A javaslat, amely azért figyelemre méltó, mert a háború vége óta az első komoly haderő-fejlesztési program volt, 1948. október 1-je és 1952. szeptember 30-a között fokozatosan hetvenezer főre kívánta növelni a hadsereg létszámát. Az ország teherbíró képességeit reálisan tekintetbe vevő tervezetet 1948. január 29-én hagyta jóvá az MKP PB.¹²

A nyomaiban Nagy Imre elképzeléseit, valamint a hadseregfejlesztés valós szükségleteit is tartalmazó gazdaságpolitikai irányelvek véglegesítésére 1948. február 12-én került sor.¹³ Az MKP PB által jóváhagyott irányelvekben¹⁴ nem voltak újabb konkrét intézkedések az 1947. őszi változathoz képest, azonban a magyar gazdaság (és a társadalmi rendszer) átmeneti jellegét, valamint a szocializmus felé haladó voltát a korábbiaknál határozottabban szögezték le: „a magyar nemzetgazdaság letért a kapitalizmus útjáról, és folytonos, szakadatlan harcban a még igen jelentékeny kapitalista szektorral, fokozatosan a szocialista termelőviszonyok megvalósítása felé fejlődik”.

Az 1948. április közepén az MKP PB által elfogadott, *Az Egyesült Párt rövid programvázlata* című dokumentum már az óhajtott folyamat, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet megvalósításának lépéseit vette sorra. Ezek között szó esett ugyan a mezőgazdaság elmaradottságának felszámolásáról, az ipari és agrártermelés összhangba hozásáról, a takarmánytermelés emeléséről, az állattenyésztés fejlesztéséről is, a fő hangsúly azonban egyértelműen a

8 Uo. 3. o.

9 Lásd erről részletesen Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. kötet. 1896–1953.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 377–388. o. Nagy Imre *Észrevételek az MKP gazdaságpolitikai irányelveinek tervezetéhez* című hozzászólását közli Feitl István: *Társadalmi Szemle*, 1989. 7. sz. 55–61. o.

10 PIL 274. f. 3. cs. 124. ó. e. Az MKP PB 1947. december 18-i ülésének jegyzőkönyve, 3. o.

11 Lásd Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956.* 1–2. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág, 862. o.

12 Okvách Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Budapest, 1998, Aquila, 87. o.

13 PIL 274. f. 3. cs. 131. ó. e. Az MKP PB 1948. február 12-i ülésének jegyzőkönyve, 2. o. A mezőgazdasági irányelvek részletes kidolgozására ugyanekkor Nagy Imre és az MDP KV Falusi Osztálya kapott megbízást. A vitáról részletesen beszámol Vas Zoltán is. Lásd Vas Zoltán: *Betiltott könyvem. Életem III.* Budapest, 1990, Szabad Tér, 39–41. o.

14 PIL 274. f. 3. cs. 131. ó. e. Az MKP PB 1948. február 12-i ülésének jegyzőkönyve, 8–16. o. A következő idézet ugyaninnen.

további iparosításon, a minőségi ipari termelés kialakításán és fejlesztésén, a népi demokratikus hadsereg kiépítésén és sürgős felszerelésén volt. (Ez utóbbi érdekében azonnali hatállyal meg is szavaztak 110 millió forint póthitelt.)¹⁵

Két héttel később *Az MDP elvi programnyilatkozata* című tervezetből a fentieknél is egyértelműbben világítottak ki a valódi fejlesztési célok. Ezen húszoldalas program szerint – a hároméves terv gyorsított megvalósítása után – új, öt éves tervet kell kidolgozni, amely Magyarország további iparosítását, nehéziparának létrehozását, közlekedési hálózatának kiépítését és korszerűsítését célozza.¹⁶

A magyar párt új irányvonalához természetesen Sztálin beleegyezését is mielőbb meg kellett szerezni. Erre 1948. május 13-án került sor, amikor is Rákosi Mátyás Georgij Puskin budapesti szovjet nagyköveten keresztül eljuttatta Moszkvába a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságához a programnyilatkozat-tervezetet. A dokumentum nem arathatott osztatlan sikert, mivel egy június 1-jén keltezett, Mihail Andrejevics Szuszlov KB-titkárnak készült feljegyzés szerint a tervezet nem megfelelően elemzi a magyar gazdasági rendszert, s nem teszi világossá a további fejlesztés távlatait.¹⁷ A szovjet vezetés azonban – az egyes szövegváltozatok tanúsága szerint – mégsem eszközölt lényegi változtatást a programnyilatkozaton.

A nyilvánosság 1948. május 20-a után értesülhetett az új középtávú gazdasági terv elindításának szándékáról. Az MKP PB ugyanis ekkor határozott az öt éves általános gazdasági terv és a tízéves energiagazdálkodási és öntözési terv kidolgozásáról. A terv irányelveinek meghatározására a párt gazdasági és pénzügyi bizottsága kapott megbízást.¹⁸ A határozatot követő hetekben a napilapokban és a kommunista folyóiratokban kifejtett propaganda a tervnek a gazdaság egészére gyakorolt pozitív hatásait sulykolta, hogy elpalástolja annak súlyos egyoldalúságát, az agrárszektor háttérbe szorítását.

Az 1948. június 12–14. között megtartott, a Magyar Kommunista Pártot és a Szociáldemokrata Pártot egyesítő kongresszuson, illetve a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) I. kongresszusán a küldöttek elfogadták *Az MDP elvi programnyilatkozatát*, és annak részeként a gazdaságfejlesztési célkitűzéseket is szentesítették, vitára – a rendszer jellegéből fakadóan – itt már nem került sor.¹⁹

Az MDP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága két nappal a kongresszus után, június 16-i ülésén tárgyalt először az öt éves terv vázlatáról, amely nehézipar-centrikus volt. A tervezett ipari beruházások 85–90 százalékát a nehézipar számára irányozták elő, amit még a bizottság is a könnyűipar „elhanyagolásának” ítélte.²⁰

Az erősödő katonai lobbí már a tervekészítés ezen szakaszában is igyekezett érvényesíteni érdekeit, emiatt június utolsó harmadában összeütközésbe került a hatalmi hierarchiában szintén egyre magasabbra törekvő tervehivattal. Az 1948. augusztus 1-je és 1949. december 31-e közötti átmeneti időre szóló, a hadiipar újjászervezését célzó tervezet tárgyalásakor kiderült ugyanis, hogy az OT a korábbi hadiüzemeket (a balatonfűzfői Nitrokémia kivételével) polgári

15 PIL 274. f. 3. cs. 142. §. e. Az MKP PB 1948. április 15-i ülésének jegyzőkönyve, 32–37., 8. o.

16 PIL 274. f. 3. cs. 144. §. e. Az MKP PB 1948. április 29-i ülésének jegyzőkönyve, 18–19. o.

17 Észrevételek az MDP programnyilatkozatához. 1948. június 1. In *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég, 267. o.

18 PIL 274. f. 3. cs. 147. §. e. Az MKP PB 1948. május 20-i ülésének jegyzőkönyve, 1., 8. o.

19 *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. 1948–1956.* Főszerk. Izsák Lajos. Budapest, 1998, Napvilág (A továbbiakban *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. 1948–1956.*), 25. o.

20 Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első öt éves terv időszakában. *Párttörténeti Közlemények*, 1970. 3. sz. 118. o.

termékek előállítására kívánta használni, s új hadiüzemek létesítésével csak 1950-től akarta kielégíteni a katonai igényeket. A hadsereg képviselőjében Sólyom László altábornagy viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a hadiüzemeket már 1949-ben termelésbe állítsák. Utóbbi álláspont győzelmének köszönhetően aztán a Honvédelmi Minisztérium (HM) már 1948 őszétől több tízmillió forintot fordíthatott a hadiipar újjászervezésére.²¹

Az ötéves terv ügye a júniusi tárgyalásokat követően hónapokra eltűnt az OT útvesztőiben, amiben közrejátszott a politikai viszonyok változása is. Mint az köztudott, a Kominform 1948. június végi, Jugoszláviát elítélő bukaresti határozatával lezárult a szovjet blokk országai számára a különutas próbálkozások időszaka. Sztálin azon „tanítása” vált alaptörvénnyé a szocialista országokban, miszerint „a népi demokrácia valóságban a proletárdiktatúra válfaja, amely a felszabadulás utáni történeti fejlődés különleges körülményei között jött létre. A népi demokrácia nem más, mint proletárdiktatúra szovjet rendszer nélkül, viszont a proletárdiktatúra a földkerekség egyhatodán már meglévő szovjet rendszerre támaszkodik, és nélküle nem létezhet.”²²

A pártközpont még az ősz folyamán sem foglalkozott középtávú tervvel, csak a következő évi gazdasági feladatokkal. Az MDP Állampolitikai Bizottsága mellett működő Gazdaságpolitikai Bizottság 1948. november végén tárgyalta az 1949. évben építendő új ipari létesítményekről. Ezek elkészítésére körülbelül 130 millió forintot szántak, a létesítendő új vasmű telepítési helyének meghatározását azonban magasabb fórumra, az MDP PB-re bízta. Az Iparügyi Minisztérium ekkor megvitattotta előterjesztése még 24–26 milliárd forintnyi beruházási összeget nevezett meg az első ötéves terv időszakára, ebből az iparban 8,5 milliárdot kívántak volna felhasználni, amitől öt éves távlatban 50 százalékos ipari (ezen belül 75 százalékos gépipari) termelésnövekedést reméltek.²³

Az MDP Titkársága által 1948. december 1-jén elfogadott 1949. évi költségvetés fő számai is az iparosítás és a fegyverkezés kiemelt szerepét mutatták, ugyanis egyedül a HM céljaira az összes kiadás 12,4 százalékát szánták.²⁴

AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV KIDOLGOZÁSA

A magyar ötéves terv ügyének minden bizonnyal jelentős lökést adott a Lengyel Egyesült Munkáspártot (LEMP) létrehozó kongresszus, amelyre 1948. december 15–21. között került sor Varsóban, s amelyen a magyar pártvezetés is képviseltette magát. A tanácskozáson Hilary Minc, a LEMP KB Titkárságának tagja és a Minisztertanács Közgazdasági Bizottságának vezetője ismertette a lengyel hatéves terv (1950–1955) irányelveit, amely szintén rohamos tempójú iparfejlesztést irányzott elő.²⁵ A lengyel fővárosból hazatérő Gerő Ernő – nem akarván lemaradni a lengyelektől – azonnal sürgetni kezdte a magyar terv kidolgozását.²⁶

21 Okvách: i. m. 191–192. o.

22 Vas: i. m. 47. o.

23 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 87. cs. 25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Gazdaságpolitikai Bizottsága 1948. november 23-i üléséről, valamint Iparügyi Minisztérium feljegyzése: az 1949. évben elkezdődő vas- és fémipari új létesítményekre fordítandó beruházási tételek, d. n. 2., 9. o.

24 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 19. ő. e. Az MDP Titkársága 1948. december 1-jei ülésének jegyzőkönyve, és az MDP KV Állampolitikai Osztálya előterjesztése, 1., 5. o.

25 Paezkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 152., 156. o.

26 Vas: i. m. 48. o.

Itthon azonban még alig tartott előrébb az első öt éves terv ügye, mint 1948 nyarán. A tervjavaslattal kapcsolatban különböző szervezetek számos kérdést fogalmaztak meg. Az Iparügyi Minisztérium 1949. január közepén készült és Gerő Ernőhöz eljuttatott megjegyzései²⁷ például a honvédség és a hadiipar fejlesztésének tisztázatlanságát kérték számon. A minisztérium az öt év folyamán katonai célokra fordítandó összeget 14-15 milliárd forintra becsülte, a tervjavaslat viszont nem tartalmazta a hadiiparnak a következő öt év során várható 2-2,5 milliárd forintnyi beruházási igényét. Az életszínvonal emelkedését – öt éves távlatban – 45 százalék helyett csak 32-33 százalékban kívánták előirányozni, annak érdekében, hogy a felhalmozási-beruházási rátát viszont magasabbra emelhessek.

Az MDP PB 1949. január második felében foglalkozott újra az első öt éves terv kérdéseivel. Az Állampolitikai Osztály az Iparügyi Minisztérium – fent említett, ám végül vitára nem bocsátott – sarokszámait fogadta el az OT javaslataival szemben, s a nehézipar javára módosított előirányzatokat terjesztett a PB elé is. A határozat szerint a terv öt éve alatt az életszínvonalat 35 százalékkal kell emelni, a kohászat, a gépipar, a vegyipar és a vasúthálózat fejlesztésének gyorsítása érdekében a nemzeti jövedelem több mint 16,4 százalékát kell beruházni, s a lakásépítésre – tekintettel az ügy „nagy politikai hatására” – több mint 1,6 milliárd forintot kell fordítani.²⁸

A tervhivatal az 1949. január 20-i PB-határozat szellemében látott munkához, s a legfelsőbb párttestület közel egy hónap múlva visszatérhetett a középtávú terv fő kérdéseire.²⁹ Az OT évi 10 százalékos nemzetijövedelem-emelkedéssel számolt, 1954-ben pedig 11 százalékkal. Beruházásra a nemzeti jövedelem átlagosan 20,2 százalékát kívánta felhasználni. (Itt már találkozhatunk a később általánosan használt „közület I.” és „közület II.” felosztással: az előbbi azokat az iparágakat foglalta magába, amelyek „békében részben vagy egészben polgári szükséglet számára termelnek, és csak háborús viszonyok között állítandók át teljesen a haditermelésre”, utóbbi pedig a honvédséget és a hadiipart takarta.) Az OT a januári PB-határozatnak megfelelően 34-35 százalékos életszínvonal-emelkedést tervezett. 34,3 milliárd forint beruházással számolt az 1949–1954 közötti időszakra, amiből 16,8 milliárd (48 százalék) jutott a bányászatra és iparra, ebből is 7,6 milliárd a vaskohászat, illetve a vas- és fémipar részére. A PB jóváhagyta ezeket a sarokszámokat, valamint rendelkezett arról is, hogy az öt éves terv új ipari létesítményeit decentralizáltan kell telepíteni. E döntésében vidékfejlesztési szándék vagy honvédelmi elgondolás egyaránt szerepet játszhatott.

Eközben a nagyhatalmak mind élesebb konfrontációja és a szembenállás intézményesüléseként a NATO megalakulása a szovjet blokk országait a haderő és a hadiipar fokozottabb fejlesztésére sarkallta. A magyar vezetés ekkori álláspontjáról tudósít a *Katonapolitikai helyzetkép 1949 márciusában* című belső elemzés. Ennek szerzője egyértelműen leszögezte, hogy „egy háború kitörése, ha nem is azonnal, de néhány éven belül várható, amiből viszont az következik, hogy saját előkészületeinknek olyan fokot kell elérni, hogy erre az időre jól felszerelt, kiképzett csapatokkal és katonai vezetéssel rendelkezünk”³⁰.

27 Az Iparügyi Minisztérium megjegyzései az öt éves tervvel kapcsolatban készült javaslathoz. Budapest, 1949. január 17. MOL M-KS 276. f. 115. cs. 29. 6. e. 144–150. o.

28 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 19. 6. e. Az MDP PB 1949. január 20-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Állampolitikai Osztály előterjesztése a Politikai Bizottság részére. Az öt éves terv alapvető kérdései. 1949. január 20. 3., 13–14. o.

29 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 21. 6. e. Az MDP PB 1949. február 17-i ülésének jegyzőkönyve, illetve OT: Az öt éves terv keretszámai, d. n. 2., 16–25. o. A következő idézetek ugyaninnen.

30 Birta: i. m. 125. o.

Az elemzés elméleti megállapításaiból következtek a HM gyakorlati igényei, amelyeket Farkas Mihály valószínűleg március közepén nyújtott be: 6 milliárd forintnyi katonai fejlesztésre tett javaslatot. Mint az Gerő Ernőnek az MDP Titkársága tagjaihoz intézett körleveléből³¹ kiderül, már 1949-ben is összesen 3 milliárd forintra rúgtak a honvédelmi kiadások (a tervezett 2 milliárddal szemben). A Farkas által kért összegből 1950-ben a következő fejlesztéseket kívánták végrehajtani: 4,5 milliárd forintot szántak közvetlenül a honvédség felszerelésére és fenntartására, 1 milliárdot a hadiipar fejlesztésére, a többit pedig repülőterek építésére, légoltalmi berendezésekre stb. Az említett összegben még nem volt benne a Szovjetuniótól rendelendő 1 milliárd forintnyi hadianyag, valamint az „esetleg építendő erődítmények” ekkor még ismeretlen költsége sem. Az 1950-re várható nemzeti jövedelem 20 százalékát kitevő összeget Gerő az állami vállalatok nyereségadójának növeléséből, a mezőgazdaság fokozottabb megadóztatásából, továbbá a lakossággal lejegyeztetendő kölcsönből kívánta fedezni, s azt is előrebocsátotta, hogy ez az életszínvonal csökkenését fogja magával hozni. Megoldásként azt javasolta, hogy alapjában dolgozzák át az öt éves tervet, de a HM is elégedjen meg 5,2 milliárd forinttal. Ám ehhez rögtön hozzá is tette, hogy az MDP Központi Vezetősége ülésén „lényegileg a régi formában prezentálva a tervet (persze szordínóval), jeleznünk kell, hogy a nemzetközi helyzet kényszeríthet bennünket arra, hogy a terven egyet-mást változtassunk a honvédelem érdekében”.

Farkas Mihály Rákosihoz eljuttatott március 29-i levelében³² Gerő álláspontjával azonosult. Kifejtette, hogy „a Központi Vezetőség előtt nem lehet, és nem is szabad titokban tartani, hogy a honvédelmi kiadások növekedésével kapcsolatosan lényeges változtatásokat vagyunk kénytelenek végrehajtani az öt éves tervben”. Végső konklúziója is Gerőéhez hasonló volt: „azt hiszem, hogy nem célszerű egyszerre mindennel kijönni. Válasszuk mindig a nemzetközi helyzetnek megfelelően az adagolás taktikáját. [...] terjesszük a nép elé eredeti tervünket minden változtatás nélkül.”

A titkárság is minden bizonnyal erre az álláspontra helyezkedett, mert az MDP PB 1949. április 1-jei ülésén³³, majd az MDP KV 1949. április 2-i ülésén³⁴ a korábbi, mérsékeltabb fejlesztési koncepciót tartalmazó öt éves tervjavaslatot terjesztette elő, és szavazta meg. Az elfogadott dokumentumban hangzatos címek hirdették („Fejlett, korszerű közlekedést!”, „Felszámoljuk a falu elmaradottságát!”, „A jólét felé!”, „A legfőbb érték az ember!” stb.), hogy a középtávú program a társadalom széles rétegeinek jólétét szolgálja. Fegyverkezésről, hadiipari fejlesztésről szó sem esett, ehelyett a közszükségleti cikkek gyártását részletezték. A *Népgazdaságunk újjáalakításának és továbbfejlesztésének terve* című fejezet azonban félreérthetetlenül leszögezte, hogy az öt éves terv első számú feladata „Magyarország iparosításának meggyorsítása, elsősorban a nehéz- és gépipar fejlesztése”; és ezért az agrár-ipari országból ipari-agrár országgá történő átalakuláshoz szükséges 35 milliárd forintnyi beruházásból 17 milliárdot az iparban fognak végrehajtani.

Gerő Ernő április 13-án ismertette a közvéleménynek szánt KV-határozatot.³⁵ A propaganda-szólások között is olvasni tudóknak viszont ennél többet mondott Rákosi Mátyás 1949. május 8-i celldömölki *Boldog, erős, független Magyarorszáért!* című beszéde, amely az ipari beruházások hosszas felsorolása mellett csak formálisan emlékezett meg a mezőgazdaság támoga-

31 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 1949. március 27. 1–3. o. A következő idézet ugyaninnen.

32 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 191. ő. e. 1949. március 29. 3–8. o. A következő idézet ugyaninnen.

33 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 24. ő. e. Az MDP PB 1949. április 1-jei ülésének jegyzőkönyve, 1–37. o.

34 *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. 1948–1956.* 55–65. o.

35 *Szabad Nép*, 1949. április 14.

tásáról: „Új, hatalmas munkának gyürkőzünk neki: az ötéves tervnek. Ez a terv a magyar ipart öt év alatt annyira kívánja fejleszteni, mint amennyivel azelőtt ötven esztendő alatt nőtt. A Dunántúlon hatalmas, új acélmű készül. Megkétszereződik a bauxitból előállított alumínium mennyisége. Az ötéves terv hatalmas lendületet ad a Dunántúl iparának. [...] Az ötéves terv meg akarja szüntetni a magyar mezőgazdaság elmaradását.”³⁶

Eközben még a megígért sovány mezőgazdasági beruházási források is veszélybe kerültek a Hadigazdálkodási Bizottság 1949. április 23-i döntése miatt, amely a hadsereg ötéves fejlesztésére 20 milliárd forintot hagyott jóvá. A hatalmas összeg 43 százalékát az első két évben hadianyag-beszerzésre kívánták felhasználni. A testület aztán a május 14-i ülésén – a számítások által előre jelzett feszültségek miatt – úgy módosította a fejlesztési keretszámokat, hogy az 1950. évi építkezési, hadianyag-beszerzési és felszerelési előirányzatokból 559 millió forintnyit átcsoportosított az 1952–1954 közötti évekre.³⁷

1949 késő tavaszán valódi háborús készülődés kezdődött, ami természetesen hatással volt az első ötéves tervre is. A növekvő hadsereg-fejlesztési igények miatt 1949. június 1-jén az MDP Titkárságának ismét foglalkoznia kellett a terv sarokszámaival.³⁸ Az előterjesztés még ekkor sem szolgálhatott végleges adatokkal, ugyanis a „közület II.” címén beállított és a hadsereg fejlesztési költségeit tartalmazó összegek nem voltak véglegesek, mert a hadsereg és a hadiipar terve még csak ekkor készült el. Mindenesetre az első ötéves terv első három évében a gépgyártás termelését úgy kívánták megkétszerezni, hogy polgári beruházásokra az öt év alatt – a korábban tervezett 35 milliárd forint helyett – csak 33,5 milliárdot költöttek volna.

A Nehézipari Minisztériumban valószínűleg az 1949. év második negyedévében készült – a vasipar ötéves terve szigorúan titkos függelékeként – az Iparfejlesztési Igazgatóság (IFIG) ötéves tervének első vázlata.³⁹ A tervezet konkrét előirányzatok mellett számos problémára is felhívta a figyelmet (nyersanyaghiány, tisztázatlan műszaki és hatásköri ügyek stb.), és az új beruházások telepítésével is foglalkozott. A lőpor és robbanóanyag alapanyagát előállító nitrogén-, illetve salétromsavgyárat például a tervezett mohácsi vaskombinát közelében lett volna érdemes felépíteni, ám ezt a jugoszláv határ közelsége miatt elvetették, s a tervezet az üzemnek a nógrádi vagy a borsodi szénmedencébe telepítését javasolta inkább.

1949 júniusában aztán a Hadigazdálkodási Bizottság nemcsak a hadseregfejlesztés ötéves tervét vitatta meg (amelyen az előzőekhez képest alig változtatott), hanem az IFIG fejlesztési tervének egy újabb változatát is. Utóbbi 5,12 milliárd forint beruházást irányzott elő az 1950–1954 közötti időszakra, s az összeg 80 százalékát a lőszergyártás megteremtésére és korszerűsítésére szánták. Az új üzemek döntő részét a borsodi és a nógrádi iparvidékre kívánták telepíteni,⁴⁰ minden bizonnyal a nyersanyagok közelsége, a megfelelően képzett és politikailag megbízható munkaerő jelenléte miatt.

Az OT a terv előkészítésénél az 1949. év második felében nem tudta betartani a határidőket, mert Vas Zoltán – ha hihetünk emlékiratának – a kulcskérdéseket illetően vitában állt Gerő Ernővel. A nehézipar fejlesztésében természetesen egyetértettek, azonban Gerő példátlanul gyors megvalósítást követelt, úgy, hogy közben Farkas Mihály honvédelmi miniszter és katonai lobbijának extra igényeit is ki akarta elégíteni. Vas ellenezte a vas- és acélttermelés

36 Vas: i. m. 50. o.

37 Okvách: i. m. 197., 200. o.

38 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 48. ő. e. Az MDP Titkársága 1949. június 1-jei ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése: Az ötéves terv keretszámai, 4., 44–46. o.

39 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. Az IFIG ötéves terve, d. n. 138–159. o.

40 Okvách: i. m. 206–207. o.

gyorsított növelését, mert az OT számításai alapján bizonyítottan találta, hogy a nehéz- és hadiipari fejlesztést csak – a KV áprilisi határozatának ellentmondóan – lassúbb életszínvonal-emelés árán lehet megvalósítani.⁴¹

Az OT így a nyár folyamán ismét „puhább” javaslatot dolgozott ki, amiért az MDP Titkárságtól 1949. szeptember végén megrovást is kapott.⁴² A tanácskozáson a titkárság – az Államgazdasági Osztály által beterjesztett javaslat alapján – a 38 százalékos életszínvonal-emelés helyett már csak 32 százalékot tartott kívánatosnak. A testület végül kizárólag a tervtörvény megszövegezését bízta az OT-ra, hogy a jogszabály – a Szovjetunió 1946. évi tervtörvényéhez hasonlóan – csak utaljon a fő számokra, és a széles körű agitációhoz felhasználható legyen.

Egy hónap elteltével, 1949. október 25-én tárgyalta az MDP KV Államgazdasági Bizottsága az öt éves terv javaslatát teljes részletességében, és a nehézipar termelési előirányzataitól az árumérlegekig terjedően majd tucatnyi tervkötetre adta az áldását. Megjegyzendő, hogy a tervnek ebben a változatában is még Mohács szerepelt az építendő új vaskombinát telephelyként.⁴³

A legszűkebb pártvezetés valójában ekkortól foglalkozott élénkebben az öt éves terv kérdéseivel. Bár a megmaradt tervhivatali iratanyagban ennek szinte semmi nyoma, Rákosi visszaemlékezéséből tudható, hogy fontos és kevésbé fontos ügyekben egyaránt folyamatosan egyeztettek a szovjet tervhivatallal. Két okból tették ezt: egyrészt a magyaroknak az ilyen típusú tervezésben nem volt gyakorlatuk, másrészt az egyoldalúan szovjetorientálttá tett gazdaság legfontosabb nyersanyag-, félkésztermék-, gép- és műszerbeszerzéseinek ütemezését a szovjet elvárásokhoz, illetve a szovjet kapacitásokhoz kellett igazítani. Rákosi Mátyás visszaemlékezései szerint az együttműködés egyik legproblematisabb pontja a méretarányok közötti különbség volt: „a hatalmas Szovjetunióhoz szokott tervezőknek a mi kis országunk méretei és célkitűzései egyáltalán nem látszottak nagyoknak vagy merészeknek”, s mindenáron még nagyobb szabású – Rákosi által sajnos nem részletezett – beruházásokba akarták a magyarokat behajszolni.⁴⁴

Az MDP PB 1949. november 10-én tárgyalta az első öt éves terv OT által sokadik változatban elkészített törvénytervezetéről. A testület egy hetet adott az OT-nak a véglegesítésre, s a végző formába öntést Gerő Ernő és Révai József kapta feladatul.⁴⁵ A PB – az Országgyűlést megelőzve – a következő hetekben még két alkalommal foglalkozott az első öt éves tervvel: 1949. november 24-én és december 2-án.⁴⁶ Mindkétszer felfelé srófoltak egy kicsit az előirányzatokon, s így született meg a Parlamentnek formális jóváhagyásra végül benyújtott tervjavaslat. Az Országgyűlés 1949. december 10-i ülésén az 1949. évi XXV. törvényként fogadta el végül a dokumentumot.⁴⁷

41 Vas: i. m. 83. o.

42 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 64. ő. e. Az MDP Titkársága 1949. szeptember 29-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése, 4., 37–39. o.

43 MOL M-KS 276. f. 112. cs. 34. ő. e. Az MDP KV Államgazdasági Bizottsága ülése. Lásd továbbá a teljes beterjesztett dokumentációt: 276. f. 103. cs. 1–4. ő. e.

44 Rákosi: i. m. 787. o. Csak az arányok érzékeltetésére: a Szovjetunió első öt éves terve (1928–1932) előbb kétezre, majd ezeröt száz új ipari nagyüzem építését tűzte ki célul. Lásd Markos György: *Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől – Sztalinig* [sic!]. Budapest, 1940, Cserépfalvi, 96. o.

45 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 39. ő. e. Az MDP PB 1949. november 10-i ülésének jegyzőkönyve, illetve OT: Törvényjavaslat a Magyar Népköztársaság első öt éves állami népgazdasági tervéről, 4., 16–42. o.

46 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 40., illetve 42. ő. e.

47 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első öt éves népgazdasági tervéről az 1950. január 1-től 1954.

Az 1949. novemberi változathoz képest a megszavazott törvény retorikája és szellemisége nem változott, a gazdaságpolitikai irányváltás viszont jól érzékelhető. A félfordulat (a még erőltetettebb iparosítás) oka a Kominform 1949. novemberi 16-i budapesti ülése volt, amelyen Jugoszláviát az új háborúra készülő, agresszív imperialista hatalmak körébe sorolták, s ezzel Magyarország egyik pillanatról a másikra „frontországga” vált. Vas Zoltán szerint a Kominform ülését követően Farkas Mihály és (szovjet) katonai tanácsadói azt javasolták a Honvédelmi Bizottságban – amely állítólag már akkor létezett, bár hivatalosan csak 1950 végén alakult meg –, hogy a nehézipar és ezen belül a hadiipar javára az ötéves terv 1950-es, első évére előirányzott beruházási összeget további 1,2 milliárd forinttal emeljék meg. A pártvezetés azonban ekkor nem akart belebonyolódni a részletekbe, mert sokkal fontosabbnak tartotta, hogy az ötéves tervet az év végéig jóváhagyassák az Országgyűléssel.⁴⁸

De térjünk vissza az ötéves terv novemberi változatához, illetve a végleges törvénnyel való összehasonlításához. Változatlan maradt a gazdasági átalakítás és a nagyipar létrehozásának célkitűzése, a véderő megerősítésének-kifejlesztésének kiemelt prioritása, és a tervezett új ipari beruházások telepítési helye. Mindkét változat kiemelte, hogy „az elmaradott mezőgazdasági jellegű vidékek: a Tiszántúl, a Duna–Tisza-köze, a Dunántúl iparban szegény megyéi” gyárakat, üzemeket kapnak; továbbá a nagy-budapesti mellett két új iparvidék is születik: a borsodi és a pécs–mohácsi. A kiemelt beruházások listája még inkább jelezte a nem ipari és „nem termelő” (oktatási, szociális stb.) szektorok háttérbe szorulását: különösen a mezőgazdaságot illetően hiányoztak a konkrétumok, a mohácsi nagyvolvasztó és erőmű, a várpalotai, a barcikai erőmű stb. viszont itt sorjázta. Új elem volt a törvényben a novemberi tervezethez képest az iparosítás meggyorsításának programja, s ennek lényegre törő kifejezéseként a már említett, utóbb közkeletűvé vált jelszó az „agrár-ipari országból ipari-agrár országgá” történő átalakulásról. A tervtörvény az előzetes változatoknál sokkal kevesebb konkrétumot tartalmazott, ami akár titkolódzást is takarhatott, vagy a célok könnyebb módosítását, a források egyszerűbb átcsoportosíthatóságát is szolgálhatta. Szembetűnő az öt évre tervezett beruházások 50,9 milliárd forintos főösszegén belüli újabb átrendeződés az ipar javára: a korábbi 20,3 milliárd helyett a törvényben már 21,3 milliárd szerepelt. Nem mellékes, hogy a törvény – bármennyit is hivatkoztak rá a későbbiekben, és hiába tartalmazott tételes előirányzatokat – csak laza gazdaságpolitikai keretet jelentett, amelyet a részletes éves tervek az aktuális fejlesztési prioritásoknak megfelelően töltöttek meg tartalommal.

Ne feledkezzünk meg eközben arról sem, hogy 1949. december 31-én lezárult az a hároméves terv, amely legfeljebb körvonalalaiban emlékeztetett az eredeti, 1947-es tervtörvényre. Az OT 1949–1950 fordulóján készült, s az MDP KV Államgazdasági Bizottsága 1950. január 31-i ülésén megvitatott jelentése győzedelmes hangnemben számolt be a hároméves terv két év öt hónap alatti teljesítéséről, sőt szám szerinti túlteljesítéséről. Anélkül, hogy belemerülnénk a részletekbe, ki kell emelni, hogy a tervidőszakban beruházott 10,3 milliárd Ft 35,3 százalékát az iparra költötték. A közlekedési ágazat (20,4 százalék), valamint az építési, szociális és kulturális ágazat (25,7 százalék) magas részesedése a beruházásokból kizárólag a minimális infrastruktúra megkerülhetetlen újjáépítésének volt köszönhető. A gyáripar adataiból azonban rögtön kiderül, hogy már ez az újjáépítés is nehézipar-centrikusan zajlott le, többek között a jóvátételi igények miatt is. A hároméves terv eredetileg azt tűzte ki céljául, hogy a háború előtti szintre hozza a magyar gazdaságot, majd a későbbi előirányzat-emelések nyomán az ipari

december 31-ig tartó időszakra. In *A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai*. Budapest, 1952, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 25–45. o.

48 Vas: i. m. 88. o.

termelésnek 1949-ben 27,2 százalékkal kellett volna meghaladnia az 1938-asat, ehelyett átlagosan 53,4 százalékkal volt több. Ezen belül a gépipari termelés megduplázódott (212,1 százalék), s közel ilyen mértékben lépte túl a tervezett számokat a vas- és fémipar (181,9 százalék) vagy a vegyészeti ipar (174 százalék) teljesítménye is. A nehézipari beruházások keretében főként meglévő üzemeket állítottak helyre (például Péti Nitrogénművek), illetve némelyikhez kisebb új gyáregységeket építettek (például ózdi és diósgyőri ércelőkészítő). Ezek alapján az Államgazdasági Bizottság úgy értékelte a helyzetet, hogy a beszámoló nyilvánosságra hozandó változatában a hároméves terv helyreállítási jellegét kell hangsúlyozni, valamint hogy a helyreállításnál már több is történt, amivel az első ötéves terv előfeltételei teremthették meg.⁴⁹

AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV ELSŐ ÉVE

Az ötéves terv elfogadtatása után az 1950. év első hónapjaiban a magyar pártvezetés figyelmébe más irányba fordult (tanácstörvény, területrendezés stb.), így érvényes éves terv hiányában napi operatív utasításokkal igyekeztek működtetni az egész gazdaságot.

Eközben a szovjet nyomás a szinte nulláról induló magyar hadsereg és hadiipar fejlesztésének felfuttatására cseppet sem enyhült. Vas Zoltán emlékirata szerint a hadikiadásokat 1950-re a nemzeti jövedelemnek mintegy 20 százalékában szabták meg, a HM mégis újabb és újabb igényekkel lépett fel, amelyekről már Gerő Ernő és Rákosi Mátyás is úgy vélekedett, hogy azok felborítanák az ország gazdasági és pénzügyi egyensúlyát. 1950 márciusában a Honvédelmi Bizottság végül 15 százalékponttal mégis megemelte a honvédelmi beruházások keretét más ágazatok rovására.⁵⁰

A keretszámok módosítása és újraszámolása miatt az éves terv jóváhagyása egyre csúszott. Az MDP Államgazdasági Bizottsága 1950. március 31-i ülésén tárgyalta meg az 1950. évi népgazdasági terv sarokszámait, és nemcsak az ipari termelés növekedési előirányzatát emelte meg 10 százalékponttal, hanem az összberuházás főösszegét is 900 millió forinttal.⁵¹ Az MDP PB elé csak április végén került az éves terv, amelyet a testület vita nélkül elfogadott.⁵² A PB-határozatban a hadiipar fejlesztésének kiemelt jellegét – lévén, hogy többé-kevésbé a nyilvánosságnak szánt dokumentumról volt szó – csak egy olyan semmitmondó félmondat jelezte, hogy „az 1950. évi népgazdasági terv végrehajtásának szolgálnia kell honvédelmünk, véderőnk fejlesztését”. Az 1950. évre betervezett 8 milliárd forintnyi beruházásból 3,82 milliárd az iparra (az összberuházás 48 százaléka), azon belül is 3,39 milliárd a nehéziparra (az összberuházás 42,3 százaléka) jutott. Az ipari nagyberuházások közül érdekes módon nem tettek említést a dunapentelei építkezésről (ami ekkor már gőzerővel folyt), csak a diósgyőri rekonstrukcióról (ami ekkor még nem is kezdődött el); szó esett a tatabányai alumíniumkohóról, az almásfüzitői timföldgyárról, a Mátravidéki Erőműről, a Péti Nitrogénygyárról, a kazincbarcikai beruhá-

49 MOL M-KS 276. f. 112. cs. 45. ő. e. Az MDP KV Államgazdasági Bizottsága 1950. január 31-i ülésének jegyzőkönyve, illetve Az OT jelentése az 1949. évi terv teljesítéséről, valamint a hároméves terv végrehajtásáról, d. n. 3–4., 12–24. o.

50 Vas: i. m. 91. o.

51 MOL M-KS 276. f. 112. cs. 50. ő. e. Az MDP KV Államgazdasági Bizottsága 1950. március 31-i ülésének jegyzőkönyve.

52 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 51. ő. e. Az MDP PB 1950. április 28-i ülésének jegyzőkönyve, illetve A Minisztertanács határozata a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervének az 1950. évi január 1-től december 31-ig terjedő időszakára, 2., 35–40. o. A következő idézetek ugyaninnen.

zásra viszont szintén csak homályosan utaltak. A kereskedelmi, kulturális stb. beruházások nevesítésénél sem meglepő, hogy sorra a kiemelt települések ellátásának javítását célzó intézkedésekkel találkozunk: Salgótarjánban, Újpesten, Tatabányán és Győrött négy állami áruház, Komlón és Oroszlányban új rendelőintézet, Diósgyőrött és Ózdon tizenkét tantermes gimnázium építését írták elő. Ezzel szemben hét alföldi megye tanyán lakó parasztjainak „az új községekbe és településekbe való önkéntes beköltözését” mindössze 100 millió forintnyi hitellel tervezték segíteni.

A tervhivatal eközben már a következő évek keretszámait dolgozta ki. Egy OT-főosztály-vezetői értekezletre készített 1950. áprilisi előterjesztés a nehézipar gyártás termelésének megkívánt 37 százalékos emelését 1951-ben csak úgy látta megvalósíthatónak, ha „a szükséges keresztmetszetet jelentő gyáraknál” gyors beruházásokat hajtanak végre, növelik az üzemi kooperációt és a dolgozók létszámát, valamint az IFIG-üzemek kapacitását is igénybe veszik.⁵³ Az alapanyaghiány növekedése egyértelműen prognosztizálható volt. A várható feszültségekkel a hivatal teljesen tisztában volt, de a fejlesztés tempóját nem lehetett csökkenteni. Az iparosítás óriási összegeket nyelt el, s a nehézipar többletanyanyag-igényét szinte kizárólag importból lehetett biztosítani, ami tovább rontotta az amúgy is deficitese külkereskedelmi mérleget. 1950 áprilisától a gazdasági vezetés sorozatos áremelésekkel, majd a jegyrendszer bevezetésével igyekezett úrrá lenni a lakossági ellátás problémáin.

Az 1950 júniusában kirobbant koreai konfliktussal a hidegháború – ha lokálisan is, de – „forró” háborúvá változott, amit a szovjet blokk országai közvetlen világháborús fenyegetésként éltek meg. A magyar vezetés is teljes mértékben azonosult ezzel a nézettel, ezért a hadikészültség mielőbbi elérésére sarkallta a magyar haderőt és a honvédelmi ipart. A háborús pszichózis áthatotta a párt vezetőinek (félig) nyilvános beszédeit is. Például Farkas Mihály a hadsereg 1950. október eleji magasabb parancsnoki értekezletén így beszélt: „Az idő, amely most a nemzetközi helyzetre jellemző, keményen szól hozzánk. Megköveteli, hogy úgy határozzuk meg az előttünk álló kiképzési év feladatait, hogy a nemzetközi helyzet bármilyen fordulata hadseregünket felkészülve, harckészen találja.”⁵⁴

Az MDP legszűkebb vezetése a valódi háborús készülődésről szóló információkat, amelyeket sokszor maga is csak homályos utalások formájában kapott Moszkvából, fokozatosan „adagolta” tovább a KV-nak. A KV 1950. október 27-i ülésén például Rákosi Mátyás egyrészt „az eddigieknél is nagyobb áldozatkészséget” kért a lakosságtól, másrészt nagyobb megértést várt a „honvédség összproblémáival” szemben; részletekbe azonban nem bocsátkozott a szavazógéppé degradált testület előtt.⁵⁵

Az 1950. november végén az MDP PB által elfogadott 1951. évi ipari termelési keretszámok azonban jóval konkrétan mutatták a háborús készülődés jeleit.⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy az előterjesztést az OT helyett az Államgazdasági Osztály nyújtotta be, amely annak ellenére, hogy már eleve feszítettnek tartotta a tervet, mégis emelt egy kicsit az előirányzatokon. A PB egyetlen – mint később kiderült, jogos – aggálya az volt, hogy az alapanyagok termelésének lemaradása nincs-e hatással a terv teljesítésére. Az előterjesztés fő számai (lásd az I. és II. táblázatot) egyértelműen jelezték az egyes termelési ágak közötti arányváltozást: egy-

53 MOL M-KS 276. f. 116. cs. „T” 3. 6. e. Az 1951. évi népgazdasági terv előzetes főbb keretszámai. Az OT Közgazdasági Főosztály előterjesztése a tervhivatal főosztály-vezetői értekezlete elé. 1950. április 21. 13. o.

54 Okvát: i. m. 83. o.

55 Birta: i. m. 136. o.

56 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 64. 6. e. Az MDP PB 1950. november 23-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése. 1950. november 22. 2., 28–31. o.

részt egyre nagyobb része volt az iparnak a nemzeti jövedelem előállításában, másrészt a nehézipar, s azon belül is különösen a hadiipar javára bekövetkezett eltolódást.

I. táblázat. Az 1950. és 1951. évi termelés iparágak közötti megoszlása

IPARÁGAK	TELJES TERMELÉSI ÉRTÉK (MILLIÓ FT) VÁLTOZATLAN ÁRON		EMELKEDÉS 1950-HEZ KÉPEST (%)
	1950	1951	
Nehézipar	19596,1	26476,1	135,1
Hadiipar	856	3171,9	366,7
Könnyűipar	13841,7	17524,2	130,5
Mezőgazdasági ipar	7853,5	9665,3	123
Összesen/Átlag	42147,3	56837,5	133,5

Forrás: MOL M-KS 276. f. 53. cs. 64. ő. e.

II. táblázat. Az ipar súlya a nemzeti jövedelemben, illetve a nehézipar részesedése a gyáripari termelés új értékéből 1949–1951

ÉV	AZ IPAR SÚLYA A NEMZETI JÖVEDELEMBEN (%)	A NEHÉZIPAR RÉSZESEDÉSE A GYÁRIPARI TERMELÉS ÚJ ÉRTÉKÉBŐL (%)
1949	48,5	40
1950	50,3	44
1951	54,4	48

Forrás: MOL M-KS 276. f. 53. cs. 64. ő. e.

A tendencia folytatásaként az OT – a PB-iránymutatásnak megfelelően – olyan magasra emelte a beruházási és termelési előirányzatokat, hogy 1950. december közepén az MDP PB-nek már mérsékelnie kellett azokat.⁵⁷ Ahogyan azt az – OT elképzeléseit felülbíró – Államgazdasági Osztály előterjesztése megfogalmazta: „ez a javaslat az előző évi tervekhez viszonyítva nagy előrehaladást jelent, bár [...] fő hibája, hogy az eddigi túlságosan laza tervezésből bizonyos mértékig az ellenkező végletbe megy át, a terv több területen túlfeszített”. Erre aztán Rákosi azzal a széles körben ismertté vált mondattal vágott vissza, hogy a „feszített terv a jó terv. [...] Az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni.” Az Államgazdasági Osztály bírálata arra is rávilágított, hogy a beruházások – a középtávú tervben korábban megfogalmazott irányelvekkel ellentétben – csupán az ország néhány körzetére összpontosultak: a nagyberuházások 24 százaléka Budapesten, 65 százaléka pedig Pest, Fejér és Borsod megyékben kezdődött meg. Ezen változtatni kívántak ugyan, de ezt az óhajt rögtön ki is oltotta az az elvárás, hogy a beruházási erőfeszítéseket még inkább koncentrálni kellett. Az OT nagyberuházásokról szóló jelentéséből pedig az is kiderült, hogy a beruházások mennyire a nehé- és hadiipari ágazatra korlátozódtak. Ugyanakkor a kapacitáshiány és egyéb okok miatt 5 milliárd forintnyi polgári és katonai beruházás húzódott át 1950-ből a következő évre. A hadiipar további különleges kezelését az is mutatta, hogy új beruházást a védelmi ágazat-

57 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 65. ő. e. Az MDP PB 1950. december 14-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése az 1951. évi népgazdasági tervről. 1950. december 13., továbbá az OT összefoglaló jelentése az 1951. évben induló nagyberuházásokról, d. n. 1., 4., 7–11., 48–65. o. A következő idézetek ugyaninnen.

ban (HM, IFIG, ÁVH) közel kétszer olyan összegben terveztek indítani, mint a polgári termelésben.

Az 1951. évi állami költségvetés számai szintén a katonai kiadások drasztikus növekedéséről tanúskodtak. Az MDP Titkársága 1950. november utolsó harmadában – még a PB-t is megkerülve – döntött a „kettős könyvelésű” (nyílt-titkos) költségvetés fő bevételi és kiadási előirányzatainak elfogadásáról.⁵⁸ 5,9 milliárd forintot – az állami költségvetés titkos főösszegeinek 17 százalékát – kívántak a következő évben a publikus költségvetésen kívül kezelni. A nyílt költségvetésben a HM rovatában szereplő 3,5 milliárdon kívül még bújtatottan 500 millió forint „tartalék”, további 500 millió forint „forgóalap-juttatás” címén szerepelt; költségvetésen kívül pedig még plusz 2,9 milliárdot irányoztak elő katonai célokra. A tervezett összkiadások 33 százalékát beruházásokra és 24 százalékát védelmi kiadásokra kívánták fordítani, ami – egészen rendkívüli módon – együttesen túllépte a költségvetés felét.

Az 1951. év folyamán a HM – több előirányzat-változtatást követően – végül 5,23 milliárd forinttal gazdálkodhatott, ami az állami költségvetés 15-17 százalékát tette ki.⁵⁹ Friss István, a pártközponti osztályvezető mindenestre felfokozott patetizmussal magyarázta a honvédelmi kiadások szükségességét az Országgyűlés 1950. december 8-i, a költségvetésre rábólintani hivatott ülésén: „szent, hazafias kötelességünknek teszünk eleget, amikor honvédelmünket erősítjük. Egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az imperialista hatalmak háborúra készülődnek. [...] Bennünket senki és semmi nem tántoríthat el következetes békepolitikánktól. De éppen a béke fenntartása céljából kell hazánkat megdönthetetlen bástyává kiépíteni a Szovjetunió vezetete béketábor frontján.”⁶⁰

AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV ELŐIRÁNYZATAINAK FELEMELESE

1950–1951 fordulóján a magyar pártvezetés az MDP közelgő kongresszusának előkészítésére koncentrált, s némiképp váratlanul érte egy moszkvai meghívás az európai szocialista országok tanácskozására. Az értekezlet 1951. január 8-án ült össze a Kremlben, ahol a szocialista világ katonai kérdései kerültek napirendre. A Szovjet Hadsereg Vezérkara úgy ítélte meg, hogy a NATO 1953 végére teljesen fel lesz készülve a következő háborúra, s ennek ellensúlyozására a szocialista országok hadseregeit is gyorsított ütemben kell fejleszteni. Álláspontja szerint az 1956-ra tervezett hadsereglétszámot és -felszereltséget legkésőbb 1953 végére ki kellett (volna) állítani.⁶¹

Rákosi Mátyás és Farkas Mihály Moszkvából hazatérve kétségbeesetten hajszolta a párt- és állami apparátust, hogy a Sztálin utasításainak megfelelő hadsereg-fejlesztési programot el lehessen fogadtatni az alig másfél hónap múlva esedékes pártkongresszuson. Vaszilij Romanovics Bojko altábornagy, a magyarországi szovjet katonai tanácsadók vezetője kész kívánságlistát és útmutatást tett le a Honvédelmi Bizottság asztalára, hogy hogyan lehet több mint százötven-

58 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 119. ő. e. Az MDP KV Titkársága 1950. november 22-i ülésének jegyzőkönyve. Előterjesztés az 1951. évi költségvetés tárgyában. 1950. november 20. 3., 22–26. o.

59 Okvách: i. m. 260. o.

60 Friss István: *A jövőt építjük*. Budapest, 1951, Szikra, 188–189. o.

61 Rákosi: i. m. 860–861. o. Jellemző epizódja volt a tanácskozásnak, hogy amikor Rokosszovszkij marsall, lengyel honvédelmi miniszter erőlenül tiltakozni próbált a lehetetlen feladat ellen, Sztálin csak annyit kérdezett lakonikusan, hogy tudja-e garantálni, hogy 1956-ig nem lesz háború, mert ha nem, úgy helyesebb, ha teljesítik a kiszabott feladatot. Lásd uo.

ezer főre növelni a Magyar Néphadsereg létszámát, előteremteni az ehhez szükséges felszereléseket és járműveket, felépíteni az üzemeket és laktanyákat stb. Az első öt éves tervben korábban jóváhagyott, már eleve igen magas beruházási összegeket drasztikusan emelni kellett, hogy meg lehessen kísérlni a nehézipari és a hadiipari előirányzatok teljesítését. Az új terv minden fontosabb részletét persze előzőleg egyeztetni kellett a szovjet tervhivatallal. Rákosi visszaemlékezése szerint szinte naponként változtak a kérések és a javaslatok, s kivétel nélkül mindig felfelé kellett korrigálni az előirányzatokat, mert a hadsereg-fejlesztési koncepció egyre újabb igényeket teremtett.⁶²

1951. február végén tehát az a feladat várt az MDP II. kongresszusára, hogy utólagosan jóváhagyja a gazdaságpolitikai irány módosulást, áldását adja a – nyíltan meg nem fogalmazott – háborús készülődésre. Erre második napirendi pontként a kongresszus ötödik napján került sor: Gerő Ernő *Az öt éves terv első évének eredményei és további feladataink a népgazdaság szocialista építése terén* című referátumában ismertette az új célokat. Az 1950. év „sikerei” alapján meghirdette az új, még nagyobb ugrást jelentő fejlesztési programot: „Öt éves népgazdasági tervünket oly módon kell átdolgozni, hogy meggyorsítsuk országunk iparosítását, vagyis mindenekelőtt a nehézipar, az ipari alapanyagok, a villamosenergia és a gépgyártás, s általában a termelőeszközöket előállító iparágak fejlődését.”⁶³ Miközben a gazdaságban már alapvető strukturális feszültségek mutatkoztak (a feldolgozóipari termelés növekedése mögött elmaradt az alapanyagipar és az energiatermelés fejlődése, a mezőgazdaság és a könnyűipar gyenge teljesítménye pedig a külkereskedelemben és a lakosság fogyasztásának biztosításában okozott feszültséget), Gerő a mezőgazdaság lemaradásából azt a következtetést vonta le, hogy nem lassítani, hanem éppen ellenkezőleg, fokozni kell az iparosítás ütemét.

Gerő szerint magát a vezetést is meglepte a gyorsan fejlődő ipar rohamosan emelkedő energiaigénye, ami „parancsolóan állítja eléink bányászatunk s ezen belül széntermelésünk igen jelentős fokozásának feladatát”. Gerő ezzel új kampánycélt⁶⁴ jelölt ki a fejlesztés számára, a bányászat így még a nehéziparon belül is kitüntetett szerephez jutott. Ez sokszázmillió forintnyi pluszforrást hozott a szocialista városoknak, elég csak Gerő felsorolását megnézni, hogy mely településeken terveztek komoly szociális és kulturális beruházásokat: Salgótarjánban, Gödöllőn, Szigetszentmiklóson, Várpalotán, Tatabányán, valamint Dunapentelén.⁶⁵

A kongresszusi határozat a Gerő-beszéd teljesen irreális és előre láthatóan teljesíthetetlen számait öntötte végleges formába⁶⁶: az első öt éves terv előirányzatait úgy kellett felemelni, hogy a gyáripar termelése 1949-hez képest 1954-re az eredetileg előirányzott 86,4 százalék

62 Uo. 861–863. o.

63 *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24.–március 2.* Budapest, 1951, Szikra, 319. o. (A továbbiakban *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve.*) A következő idézet ugyaninnen.

64 „A kampány mozgósítás; a feladat állandó ismételtetése olyan légkört, pszichózist teremt, amely az érintetteket cselekvésre, mégpedig meghatározott irányú aktivitásra serkenti. [...] A kampány egyértelműsége és keménysége miatt alkalmas eszköz egy-egy konkrét cél elérésére. De éppen emiatt korlátozott érvényű egyfelől abban az értelemben, hogy egyszerre csak egy, szükségképpen kiragadott feladat megvalósítására alkalmazható, részben ezért nyilvánvaló gazdálkodási zavarokhoz vezet. Másfelől szükségképpen viszonylag gyorsan kifulladásos durva hatások, az apparátusok teherbírásiának véglegessége és az általa keltett konfliktusok miatt.” Bodó Péter: *A kampányról*. Kézirat. Idézi: Voszka Éva: *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi, 339–340. o.

65 *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve.* 306., 330. o.

66 Uo. 521–522. o.

helyett legalább 200 százalékkal, ezen belül a nehézipar az eredeti 104,3 százalék helyett 280 százalékkal, a könnyűipar 72,9 százalék helyett 145 százalékkal emelkedjék. A beruházásoknak az eredetileg előirányzott 50,9 milliárd forint helyett legalább 80 milliárd forintot, ezen belül a nehéziparban 18,3 milliárd helyett 37 milliárd forintot kellett elérniük. A nemzeti jövedelemnek 63 százalék helyett 120 százalékkal, az életszínvonalnak öt év alatt 35 százalék helyett 50 százalékkal kellett emelkednie.

Az MDP kongresszusán már felemelt – ám az Országgyűlés által csak május 16-án jóváhagyott – 1951. évi terven már május közepén újra változtattak. A felülvizsgálatra ismét az ipar anyagellátási nehézségei miatt volt szükség, ezért az MDP PB a vaskohászati, az építőanyag-ipari és a szénbányászati ágazatot a tervtől való elmaradásuk „minden erővel” való behozására szólította fel. Ráadásul megfejelték az ipari termelési előirányzatokat is: a nehéziparban 217 millió, a könnyűiparban 323 millió, az élelmiszeriparban 115 millió forinttal.⁶⁷

1951 tavaszán és nyarán azonban sem a hadsereg, sem az ipar fejlesztése nem haladt a megkívánt ütemben. A szüntelenül érkező újabb és újabb katonai követeléseket a formálissá vált MDP PB helyett a Honvédelmi Bizottság próbálta megrostálni, de a szovjet tanácsadók által Farkas Mihály „szájába adott” igényléseket ritkán sikerült mérsékelni.⁶⁸ A hadiipari beruházások hitelkeretét év közben – a rossz tervezés, a különféle pótlólagos munkák, valamint az új, eredetileg nem tervezett létesítmények építése miatt – 950,6 millió forintról 1124,6 millió forintra kellett emelni. A hadiberuházások műszaki teljesítése azonban még így is csak 76 százalékot, pénzügyi teljesítése pedig 69 százalékot ért el.⁶⁹

A LEGNEHEZEBB MÁSFÉL ÉV

1951 őszén már egyre több gazdasági nehézséggel kellett szembenézni. A pártvezetésben azonban még mindig nem tudatosult, hogy ez a megemelt ötéves és éves terv következménye. Az előző év gyenge terméseredményei miatt akadozott a közellátás, ráadásul 1951-ben néhány héttel késett az aratás. Az új munkások tízezreivel sikerült ugyan helyenként mennyiségileg emelni a termelést, a termelékenységi mutatók és a munkafegyelem azonban romlott. A szénbányászatban e problémák már kritikus mértéket értek el, ezért október 21-re Tatabányára országos bányásztanácskozást hívtak össze, amelynek maga Rákosi Mátyás volt a fő szónoka.⁷⁰

A lakosság ellátásának mind tűrhetlenebb állapota és a növekvő külföldi adósság miatt az MDP Titkársága kénytelen volt néhány százalékpontos visszafogásról határozni 1951. október végén: a gyáripár termelését az eredetileg jóváhagyott 25 százalék helyett „csak” 22,9 százalékkal tervezte emelni. Az 1952-re megállapított 17 milliárd forintos beruházási előirányzatot 900 millióval csökkentették volna úgy, hogy a Bánya- és Energiaügyi Minisztériumtól (BEM), a Kohó- és Gépipari Minisztériumtól (KGM) és a Közlekedésügyi Minisztériumtól ösz-

67 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 75. ő. e. Az MDP PB 1951. május 17-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya előterjesztése. 1951. május 15. 2., 15–18. o. A döntési centrum áthelyeződésének ékes bizonyítéka az előterjesztésben, hogy a rendelkező részben minden fontos esetben az MDP Titkársága elé utalják a kérdést.

68 Rákosi: i. m. 897. o.

69 MOL M-KS 276. f. 95. cs. 155. ő. e. A Középgépipari Minisztérium Beruházási Főosztálya jelentése az 1951. évi beruházásokról. 1952. március 6. 165–172. o.

70 Rákosi: i. m. 904. o.

szesen 462 milliót terveztek elvonni, míg a „közület II.” néven futó védelmi ágazatot mindössze 97 millió forinttal rövidítették volna meg.⁷¹

Az MDP Titkársága által 1951. november végén jóváhagyott 1952. évi állami költségvetés⁷² a folyó évi büdzsé szerkezetét tartotta meg, csak a főösszeg növekedett 40 milliárd forintról 46 milliárdra. A teljes (nyílt és titkos) költségvetés kiadásából az összes forrás 23,3 százalékát a védelmi ágazatra, 33,6 százalékát pedig beruházásokra irányozták elő. A költségvetésen kívül kezelt összeg nagysága elérte a 8 milliárd forintot, az összkiadás egyhatodát. A HM költségeiből még a nyílt költségvetésben is 4,3 milliárd forint szerepelt, valamint „tartalékként”, illetve „vállalatoknak közigazgatási tevékenységért térítés” címén további 933 millió forint. A katonai kiadásokra a költségvetésen kívül még újabb 4,3 milliárdot kívántak fordítani.

Ekkorra az egész ipart olyan mértékben leterhelték a honvédelmi megrendelések, hogy 1952 elején egyes minisztériumok és iparági főosztályok nyíltan szembeszegültek a HM kielégíthetetlen követeléseivel, mivel „a honvédség elvisz mindent a népgazdaságból, zavarja a tervezet, és a polgári igényeket a honvédség miatt nem tudják kielégíteni”⁷³.

1952-re – változatlan prioritásokkal – az egész korszak legszigorúbb éves terve készült, amely csődközeli helyzetbe sodorta a tartalékait lassan teljesen felélő magyar gazdaságot. Ez a terv „végső” formájában 1952. február elején született meg, mivel az árváltozásokról szóló 1951. november 30-i KV-határozat és az 1951. évi tényadatok miatt még változtatásokra volt szükség. Az MDP PB a tervről szóló határozatában még a saját 1951. október végi – szerény mérséklést célzó – döntését is felülbírálta.⁷⁴ A PB-határozat leszögezte, hogy tovább kell folytatni az ország gyors ütemű iparosítását, a gyáripár nagymértékű fejlesztése mellett az – 1951-ben elmaradt – alapanyagipar felzárkóztatását is el kell érni, valamint „fokozottan ki kell elégíteni a honvédelem szükségleteit”. (A három fő irány egyidejű fejlesztése determinálta a terv teljesíthetetlenségét.) A befejezetlen és elhúzódó beruházások számát további koncentrációval kívánták csökkenteni: „az erőket az ötéves terv célkitűzéseivel szorosan összefüggő legfontosabb beruházásokra kell összpontosítani”. 1952-re 17,53 milliárd forintot irányoztak elő beruházásokra (28 százalékkal meghaladva az előző évi 13,72 milliárd beruházási összeget). A több mint 17 milliárdból 7,5 milliárd forintnyi beruházást irányoztak elő a nehéziparra (43 százalék), azon belül is főként a kiemelt létesítményekre (Sztálin Vasmű 965 millió, komlói szénbányák 147 millió, kazincbarcikai kooperáció 290 millió, várpalotai kooperáció 407 millió forint stb.). 1952-ben százhetvenöt folyamatban lévő beruházást kívántak befejezni, és húsz újat megkezdeni. A kommunális beruházásokból szintén a nehézipari központok részesültek kiemelkedő mértékben. Új, állami finanszírozású lakásokat szinte kizárólag Sztálinvárosban, Miskolcon, Várpalotán, Tatabányán, Salgótarjánban és Komlón kívántak építeni.

Ugyanezen évben a védelmi ágazat korábban sosem látott összegek felett rendelkezett, hogy végrehajthassa a sztálini fegyverkezési programot. Az állami költségvetés, illetve az annak he-

71 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 166. ő. e. Az MDP Titkársága 1951. október 24-i ülésének jegyzőkönyve, illetve OT-előterjesztés a népgazdaság 1952. évi keretszámainak módosításáról, 2., 17–24. o.

72 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 170. ő. e. Az MDP Titkársága 1951. november 28-i ülésének jegyzőkönyve, illetve a Pénzügyminisztérium előterjesztése az 1952. évi költségvetés tárgyában, 1951. november 26. 2., 17–20. o.

73 Okvát: i. m. 241. o.

74 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 93. ő. e. Az MDP PB 1952. február 7-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP KV Államgazdasági Osztálya: Az 1952. évi népgazdasági terv fő feladatai és célkitűzései. 1952. február 5. 2–3., 23–41. o. A következő idézetek ugyaninnen.

lyébe lépő egységes Népgazdasági Pénzügyi Terv Farkas Mihály által 1952. március 10-én jóváhagyott változata 13,542 milliárd forintos HM-keretösszeggel számolt.⁷⁵

Az 1952. évi úgynevezett KR- (koordinációs, azaz a háborúra való átállást irányító) terv, amelyet valószínűleg az OT katonai részlege állított össze, s Vas Zoltán egyenesen Rákosi Mátyásnak terjesztett fel⁷⁶, kertelés nélkül beszélt a fegyverkezés következményeiről. A népgazdaság – minden erőfeszítés és rendszabály ellenére – háborús mozgósítás esetén a néphadsereg eszközigényének csak 76,6 százalékát tudta volna kielégíteni. Ezt is csak úgy lehetett teljesíteni, hogy a lakosság fogyasztását az 1952-ben eredetileg tervezetthez képest 30 százalékkal, az 1951. évi színvonalnál 14 százalékkal alacsonyabbra szállították le. Így a nemzeti jövedelemnek a 24,1 százalékát emésztették fel a honvédelmi kiadások, s ez még nem tartalmazta az összes katonai beruházást és a készenléti anyagtartálékot.

1952 májusában Gerő Ernő is hasztalanul próbálta takarékoskodásra bírni a HM-et, arra hivatkozva, hogy a túlzott honvédségi igények zavarokhoz fognak vezetni a gazdaságban. Farkas Mihály ugyanis a védelmi beruházások csökkentését a hadsereg fejlesztésének leállításával tartotta egyenértékűnek.⁷⁷ Pedig a nemzetgazdaság túlhajszoltságára utaló válságjelek már 1952. első félévének gazdasági adataiban is megmutatkoztak: a beruházások lendülete megtört, s az alapanyag-termelés súlyos nehézségekkel küzdött. Az MDP PB 1952. június 19-i döntései⁷⁸ azonban ismét csak tüneti kezelést jelentettek: az alapanyagiparból ezúttal a kohókokszzükséglet előteremtését emelték ki, és a kokszbekhozatal növelésével kívánták kampányszerűen javítani az ellátást.

A HM mohósága ellenére, illetve a gazdaság és a társadalom véges teljesítőképessége miatt 1952. első félévében a minisztérium költségvetésének mindössze 30 százalékát tudta felhasználni. Egy Friss István által 1952. július 1-jén – kizárólag Rákosi és Gerő számára – készített kimutatás szerint a honvédelmi kiadások előirányzata ekkor már 15,815 milliárd forintra rúgott – az alábbi megoszlásban⁷⁹: a HM költségvetése 12,092 milliárd forint; HM-beruházás 1,415 milliárd forint; közlekedési beruházás a HM részére 292 millió forint; postai beruházás a HM részére 73 millió forint; a Középgépipari Minisztérium beruházásai 966 millió forint; a Középgépipari Minisztérium költségvetése 43 millió forint; az (Államvédelmi Hatóság) Határőrség költségvetése 359 millió forint; az (Államvédelmi Hatóság) Határőrség beruházásai 173 millió forint; Belügyminisztérium Légoltalom 347 millió forint; a hadianyag-szállítás törlesztése a Szovjetunióknak 55 millió forint. Az év folyamán végül „csak” 8,486 milliárdot tudott elkölteni a védelmi ágazat.⁸⁰

A fegyverkezés okozta nehézségek sokasága nyilvánvalóan a pártvezetésre is nyomást gyakorolt, ugyanis Rákosi Mátyás – aki korábban felajánlásokkal ment elébe Sztálin kívánságainak – a hadikiadások esetleges csökkentésének kérésével kereste fel a szovjet diktátort. Sztálin

75 Okvát: i. m. 261. o.

76 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. Az 1952. évi KR-terv keretszámai, d. n. 319–335. o. 1950 végén minden minisztériumban, főbb gazdasági hivatalban, valamint minden megyei és járási tanácsnál, illetve számos ipari üzemben úgynevezett KR-szervet alakítottak a háborús termelés és irányítás megszervezésére. Erről lásd Okvát: i. m. 143. o.

77 Okvát: i. m. 242. o.

78 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 101. ő. e. Az MDP PB 1952. június 19-i ülésének jegyzőkönyve, illetve az MDP PB határozata a népgazdaság 1952. második félévi tervének fő feladataira vonatkozólag, 1., 18–28. o.

79 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 262. o. Idézi Balló István: Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951–1953). *Új Honvédségi Szemle*, 1994. 5. sz. 58. o. 41. lábjegyzet.

80 Okvát: i. m. 261. o.

azonban az alkudozásra válaszul állítólag „őszintén és mélyen felsőhajtott: Hát még ha tudná, hogy nekünk mibe kerül a honvédelem!”, s kioktatta Rákosit, hogy „amennyiben csökkentjük a hadseregfejlesztést, az ellenség ezt észreveszi, s háború esetén természetesen ott támad, ahol a legkisebb ellenállást reméli”⁸¹. A szovjet vezetés tehát minimális engedményre vagy visszafogásra sem volt hajlandó.

A HM eközben már nemcsak a 210 ezer főre duzzasztott hadsereg felszerelésének igényével lépett fel, hanem a háborús mozgósítás („M”) esetén első és második lépcsőben felállítandó, 400-800 ezer főnyi haderő felszerelését irányozta elő az 1953. évi tervezetében, valamint az „M”-létszám számára négy hónapi ellátási tartalékot. Az 1953-as terv összeállításánál ráadásul nem is a folyó évi tévyszámokból, hanem az előirányzatokból indultak ki, s a keletkező lemaradást egyszerűen „rátervezték” a következő évre. A HM így – saját beruházások nélkül számolva – 11,2-11,4 milliárd forintra számított a költségvetésből.⁸²

Az 1953. évi költségvetés fő számainak 1952. augusztusi jóváhagyásakor is minden bizonnyal ezekből a számokból indultak ki, mert az MDP Titkársága a védelmi ágazat összköltségvetését 14,6 milliárd forintban szabta meg.⁸³ Ebből 7,3 milliárd jelent meg a kinyomtatott költségvetésben, a többi az eddigre jól bejártott költségvetésen kívüli fejezetbe került. A beruházások 16,4 milliárd forintos tétele minden korábbi összeget felülmúlt, mint ahogyan a rendészeti ágazat kiadásai is tovább nőttek (18 százalékkal az előző évhez képest). A költségvetés főösszegeinek újabb, közel tízmilliárdos növekedése mellett (49-50 milliárd forintról 59,8 milliárdra) alig változott a költségvetésen kívül kezelni kívánt összeg, amelyet 1953-ban 8,8 milliárd forintra terveztek.

A véglegesnek mondható és a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemlé*ben 1953 februárjában közzé is tett folyó évi költségvetés annyiban különbözött az előbb ismertetettől, hogy a beruházási kiadásokat további 3 milliárd forinttal megemelték, amely így 19 milliárdos főösszegevel a nyilvános büdzsé 37 százaléka rúgott.⁸⁴

1952. november végén az MDP PB áttekintette az adott év gazdasági eredményeit és tendenciáit, valamint elfogadta Gerő Ernőnek az erről szóló KV-ülésre szánt beszámolóját. Ezzel párhuzamosan döntöttek az 1953. évi legfontosabb fejlesztési feladatokról.⁸⁵ Gerő referátumában átmeneti nehézségekről beszélt, de nem ismerte be a gazdasági válság tényét. Az önálló kohászati és vegyipari minisztériumot viszont talán éppen ezen iparágak nehézségeinek kezelésére kívánta létrehozni. Gerő legszükségesebb feladatként két ágazat fejlesztését és négy nagyberuházás befejezését emelte ki: a honvédelmi és az alapanyagipart, illetve a mielőbb üzembe helyezendő Sztálin Vasmű mellett Komlót (mint új bányászvárost és széntermelő helyet), valamint a várpalota–inotai és a kazincbarcikai kooperációt és erőművet.

81 Rákosi: i. m. 915–916. o. Rákosi ezek után azzal nyugtatta magát, hogy a fegyverkezés a blokk többi országának is sokba kerül: „Kolarovval beszéltem egyszer a kérdéstről, s ő mosolyogva mondotta: Maguk még boldogok, mert Maguknak nincs tengerük. Tudja maga, mibe kerül egy cirkáló?” Uo. 915. o.

82 Okvát: i. m. 249. és 261. o.

83 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 206. 6. e. Az MDP Titkársága 1952. augusztus 13-i ülésének jegyzőkönyve, [pénzügyminisztériumi] Előterjesztés az 1953. évi költségvetésről. 1952. augusztus 12., illetve az MDP Titkársága határozata, 4., 5/b, 53–60., 61–64. o.

84 Bácskai Tamás–Gerő Tamásné: A Magyar Népköztársaság 1953. évi költségvetése. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1953. 2. sz. 158. o.

85 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 110. 6. e. Az MDP PB 1952. november 26-i ülésének jegyzőkönyve, Gerő Ernő tervezett beszámolója, illetve OT-előterjesztés az 1953. évi népgazdasági terv fő feladatairól. 1952. november 24. 2–3., 7–49., 50–69. o. A következő idézet ugyaninnen.

Gerő fenti irányelvei szerint készült az az OT-előterjesztés, amelyet a PB egyetlen, a komló lakásépítést sürgető kiegészítéssel fogadott el még ugyanezen a november 26-i ülésén. Az OT a nehézipar részesedését az iparon belül a meglévő 54,9 százalékról 58,3 százalékra kívánta emelni. A minisztériumok előirányzatai közül a legmeredekebb növekedést a hadiipari szektornál tervezték (Középgépipari Minisztérium 36 százalék), azt követte a KGM (24 százalék) és a BEM (18 százalék), a többi közül csak a Közlekedési Minisztérium 21 százalékos rátája közelítette meg ezt. A szociális és kulturális ellátás fő feladatainál pedig a korábbi évekből már jól ismert formula köszönt vissza: „az állami lakásépítkezéseket elsősorban Budapesten és a gyorsan fejlődő ipari településeken kell összpontosítani”.

Az MDP KV 1952. november 29-i ülésén Gerő Ernő – a PB-határozatnak megfelelően – élesen bírálta több minisztériumot, ám ugyanakkor változatlan gazdaságpolitikai irányvonalat vázolt fel.⁸⁶

Az OT néhány nappal későbbi, de a fenti PB-határozat szellemében készített előterjesztése a közel tízmilliárd forintos ipari beruházási főösszeg majdnem egyharmadát szánta a szocialista városok és nagylétesítményeik fejlesztésére 1953-ban: Sztálin Vasműre és a városépítésre 1552 millió forint, Komlóra 500 millió forint (ebből 200 millió a városépítésre), Kazincbarcikára (borsodi kooperáció) 789 millió forint (ebből 81,6 millió a városépítésre), Várpalotára 276 millió forint (ebből 65,3 millió a városépítésre), Ajkára 110,6 millió forint (ebből 10,6 millió a kommunális építkezésekre).⁸⁷

A HM-et eközben továbbra sem elégtették ki az elfogadott tervszámok, ezért Farkas Mihály honvédelmi miniszter – a néphadsereg magasabb igényeire hivatkozva – a Honvédelmi Tanácsnál tett javaslatot a védelmi előirányzatok felemelésére. A testület azonban nem volt hajlandó teljesíteni az újabb követelést.⁸⁸

GAZDASÁGPOLITIKA A VÁLTOZÁSOK ELŐESTÉJÉN

Az MDP legfelső vezetőit a következő fél évben teljesen lekötötték a politikai kérdések: a „cionista összeesküvés”, Péter Gábor és az ÁVH főtisztjeinek ügye, majd a Sztálin halálát követő hatalmi küzdelmek. A párt vezető testületei szinte egyáltalán nem foglalkoztak fejlesztési kérdésekkel, sőt még a gazdasági ügyekkel is alig-alig. A gazdaság fokozódó válságjeleinek észleléséről egyedül a Minisztertanács apparátusában belső használatra készült, s végül soha meg nem vitatott 1953. januári feljegyzések tanúskodtak csak, amelyek elsőként a katasztrofális mezőgazdasági helyzetről számoltak be.⁸⁹ Februárban a moszkvai példa nyomán Magyarországon is újabb politikai tisztogatások kezdődtek, amelyek elérték az MDP legfelső vezetését is. Az MDP KV február 26-i ülésén leváltották, és vidékre „száműzték” Kovács Istvánt, az MDP KV Káderosztályának vezetőjét és Vas Zoltánt, az Országos Tervhivatal elnökét.⁹⁰

A szovjetunióbeli változások 1953 késő tavaszán vettek a magyar vezetés számára is egyértelmű irányt. Erről először Rákosi Mátyás – valószínűleg május 22-e és 29-e között lebo-

86 Rainer: i. m. 491. o.

87 MOL M-KS 276. f. 94. cs. 576. ő. e. OT-előterjesztés az 1953. évi népgazdasági terv fő feladatairól. 1952. december 1. 273–275. o.

88 Okvách: i. m. 255–256. o.

89 Rainer: i. m. 491. o.

90 Uo. 492. o.

nyolcított – moszkvai utazása után hozott hírt.⁹¹ Rákosi visszaemlékezése szerint egy Hruscsov jelenlétében megtartott tájékoztatón „közölték, hogy a Szovjetunió gazdasági tervezésében jelentékeny változtatásokat határoztak el. Növelni fogják minden erővel a tömegfogyasztási cikkek gyártását, erőteljesen emelni kívánják a dolgozók életszínvonalát, csökkenteni fogják e célból a nehézipari beruházások ütemét, s általában az olyan beruházásokat, amelyek csak lassan amortizálódnak. A hadikiadásokat is csökkentik, s ami ezzel együtt jár, igyekeznek a nemzetközi feszültséget megfelelő békepolitikával enyhíteni. [...] Javasolták, hogy mindezt mi is igyekezzünk nálunk megvalósítani, mert érezhető nehézségeink részben ezekkel kapcsolatosak.” Külön figyelmeztették az MDP főtitkárát, hogy Magyarországon a nemzeti jövedelemből túl nagy részt fordítanak beruházásokra, amelyeket feltétlenül csökkenteni kell, s a fel szabaduló összeget fogyasztási cikkek gyártására és az életszínvonal emelésére kell fordítani.⁹²

Rákosi hazatérve azonnal bizottságot állított fel Gerő Ernő vezetésével a közép távú és az éves terv átdolgozására.⁹³ Így az MDP Titkársága június 3-i ülésén a szovjet fővárosból kapott instrukciókat többé-kevésbé megfogadva a „hibák kijavítását szolgáló egyes intézkedésekről” hozott határozatot a Gerő-féle bizottság javaslatai alapján.⁹⁴ A testület hirtelen megvilágosodással megállapította, hogy olyan „gyors és nagyméretű” volt a beruházások tempója, hogy a „dolgozó tömegek életszínvonalának emelését” szolgáló termelési ágakat nem lehetett eléggé fejleszteni; az iparosítás munkáshiányt okozott, csökkentette a munkafegyelmet, káros „szívóhatást” fejtett ki a falusi lakosságra. Mindezek miatt a titkárság a KV következő ülésén javasolta felülvizsgálni az 1953. évi, valamint a következő évek tervét, hogy csökkentsék a beruházásokat, illetve növeljék a fogyasztási javak termelését.

Egy héttel később a titkárság – először véve figyelembe a gazdaságban mutatkozó súlyos problémákat – a termelési és beruházási előirányzatok minimális (körülbelül 13 százalékos) mérsékléséről döntött.⁹⁵ Az MDP KV Államgazdasági Bizottságának az előterjesztésben kifejtett indoklása szerint „hibák fordultak elő magában az eredeti tervezésben, jelentős átcsoportosításokat kellett végrehajtani külkereskedelmi tervünkben, az év első négy hónapjában a legfontosabb iparágak nem teljesítették tervüket, lemaradtunk a begyűjtéssel, végül késedelmek mutatkoznak a beruházási tervek teljesítésében is”. A határozat szinte lehetetlen kívánalmakat fogalmazott meg. A lakosság ellátását nem érinthette a termelési és beruházási előirányzatok csökkentése (sőt a cipő-, valamint a parasztság számára a gyapjú- és pamutellátást is javítani kellett volna). Ugyanakkor viszont a kiemelt építkezések (mint Sztálinváros, Komló, Kazincbarcika stb.) anyagellátását is 100 százalékosan biztosítani kellett volna. Az intézkedés még megvalósulása esetén sem lett volna képes javítani a gazdaság állapotán, hiszen a legtúlterheltebb és legtöbb pénzt elnyelő nagylétesítményeknél és iparágaknál nem történt érdemi változtatás.

A határozat megvalósítására azonban nem maradt idő: „deus ex machina”-ként meghívó érkezett Budapestre az SZKP KB Elnökségétől. Az invitáció valódi céljáról mit sem sejtő magyar párt- és állami vezetés 1953. június 12-én indult Moszkvába, ahol új irányt szabtak az itthoni gazdaságpolitikának.⁹⁶ A június 13–16-i szovjet eligazítás egyik fő témáját a „gazdasági

91 Uo. 500. o. A szovjetunióbeli folyamatok rövid összefoglalását lásd uo. 501–507. o.

92 Rákosi: i. m. 910. o.

93 Uo. 911. o.

94 *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. 1948–1956.* 186–187. o.

95 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 247. ő. e. Az MDP Titkársága 1953. június 10-i ülésének jegyzőkönyve, az MDP KV Államgazdasági Bizottsága előterjesztése a népgazdaság 1953. évi tervének módosításáról, illetve az MDP KV határozata [sic!], 7., 75–80., 81–84. o. A következő idézet ugyaninnen.

96 A fordulópontot jelentő tanácskozást Rainer: i. m. 509–520. o. alapján ismertetem.

fejlődés egyes kérdései” képezték. Georgij Malenkov és Lavrentij Berija egymást kiegészítve adták ki az ukázt az MDP megrökönyödött vezetőinek: még sokkal radikálisabban kell folytatni a megkezdett változtatásokat. Erőteljesen fejleszteni kell a mezőgazdaságot, vissza kell fogni a nehézipar fejlesztését, és előtérbe kell helyezni a közszükségleti cikkek gyártását. Malenkov ehhez hozzátette, hogy a Szovjetunió is felelős azért, ami Magyarországon történik, s ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy Moszkva – Sztálin idejében – néha rossz tanácsokat adott. A következő három napban – a június eleji MDP titkársági határozatokat is felhasználva – körvonalazódott a meghirdetendő új program: a nagyberuházások leállítása, a nehéz- és alapanyagipar elsődlegességének megszüntetése stb. Minderre az utolsó tanácskozási napon az SZKP KB Elnöksége is áldását adta. Az MDP delegációja június 16-án délután hazautazott, s másnap reggel azonnal hozzálátott az utasítások végrehajtásához. Ezzel új fejezet kezdődött a magyarországi szocialista rendszer történetében.

AZ 1947–1953 KÖZÖTTI GAZDASÁG- ÉS IPARFEJLESZTÉSI POLITIKA ÉRTÉKELÉSE

A vizsgált korszak két nagy egységre bontható. Az első, 1947 ősze és 1949 tavasza közötti időszak átmeneti jellegű volt, a kommunista párt ezalatt hajtotta végre az átállítást a piacgazdaságról a tervutasításos rendszerre. A második, 1953 júniusával záruló periódusban alakult ki az az Ungvárszki Ágnes által doktrinérnek⁹⁷ nevezett gazdaság- és fejlesztéspolitikai irányzat, amely később ciklikusan (1958–1959 és 1967 között, valamint 1974–1975 és 1979 között) visszatért a magyar szocialista rendszer történetében. Az 1949–1953 közötti fejlesztési politika által létrehozott struktúra máig hatóan meghatározza a nemzetgazdaság és a településállomány lehetőségeit és gondjait.

A doktriner fejlesztési irányvonal valódi hatásaival és negatív következményeivel már a kortárs közgazdászok, statisztikusok egy része is tisztában volt, elég csak a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* egy-egy írására,⁹⁸ Péter György és Kornai János 1954–1957 között megjelent alapvető munkáira utalni,⁹⁹ vagy a Petőfi Kör 1956. évi két közgazdasági vitájának felszólalásaiba betekinteni¹⁰⁰. Az MDP vezetőinek nemrégiben előkerült emlékiratainak köszönhetően viszont ma már azt is tudjuk, hogy e program két legfőbb irányítója és végrehajtatója, Rákosi Mátyás és Gerő Ernő miként értékelte ezeket az éveket a gazdaság szempontjából.

97 Ungvárszki Ágnes a sztálini alapokon kialakult politikai-gazdasági rendszer megváltoztatására irányuló reformtörekvésekkel jellemezhető irányzatokat nevezi „megújító irányzatnak”, a sztálini struktúrához, annak elvi-gyakorlati tételeihez való ragaszkodást „doktriner irányzatnak”. Lásd Ungvárszki Ágnes: *GazdaságPolitikai [sic!] ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi, 15. o.

98 Lásd például Dreicin József: A beruházások alakulásának néhány kérdése hazánk szocialista iparosításának eddigi szakaszában. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1954. 8–9. sz. 708–729. o.

99 Péter György: Az egyszemélyi felelős vezetésről. *Társadalmi Szemle*, 1954. 8–9. sz. 109–124. o.; Uő: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, 1954. 1. sz. 300–324. o.; Uő: A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban. I–II. *Közgazdasági Szemle*, 1956. 6. sz. 695–711. o.; 7–8. sz. 851–869. o.; Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest, 1957, Közgazdasági és Jogi.

100 Lásd például Szabó Kálmán felszólalását. In *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I. Két közgazdasági vita*. Szerk., összeállította és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András, Rainer M. János. Budapest, 1989, Kelenföld–ELTE, 68. o.

Amikor a moszkovita kommunista vezetők 1945 tavaszán hazatértek – különösen Rákosi Mátyásnak –, nemcsak Magyarországról és a magyar gazdaságról voltak gyér ismereteik, hanem a mintának tekintett szovjet gazdaság működését sem ismerték életközlelől.¹⁰¹ Valójában tehát Sztálin és más szovjet vezetők iránymutatása, jobban mondva utasításai alapján kezdtek meg és hajtották végre a szocialista gazdaság kiépítését, és tartották fenn működését.

Számos gazdasági kérdés s maga a tervgazdálkodás is – Rákosi szavaival – „bizonyos fokig ugrás volt a sötétbe”: „A legtöbb tervszám mögött ott rejtett egy sor olyan tényező, mely csak a fejlődés folyamán lett ismeretes vagy tapasztalatlanságunk következtében egyszerűen nem láttuk őket előre.”¹⁰² A könyvekben olyan világosan és egyszerűen működő rendszer a valóságban sokkal komplikáltabban és kiszámíthatatlanul „viselkedett”. A Rákosi–Gerő-féle vezetés a nehézségekre, a gazdaság és a társadalom ellenállására minden esetben a tervek további fesztítésével, az erőszak fokozásával válaszolt.

Azt később Gerő is belátta, hogy a gazdaságpolitikában „lényegileg hasonló jellegű hibák voltak”, mint a szovjet blokk többi országában, s a „hibák” okai is hasonlatosak: „túlzott hadikiadások, a háború közvetlen közelségének koncepciója; a Szovjetunió és a népi demokratikus országok között fennálló és kialakítandó kapcsolatok elméleti és gyakorlati tisztázatlansága”¹⁰³. Utóbb mindezért a felelősséget – egymástól függetlenül – Rákosi és Gerő is kizárólag a szovjetekre (Sztálinra) hárította, mondván, azok rossz tanácsokat, utasításokat adtak: „lehetséges – írja Gerő –, hogy a Sztálin Vasmű építése helyett gazdaságosabb lett volna a meglévő kohászati üzemeket (Diósgyőr, Ózd, Csepel) rekonstruálni, korszerűsíteni és kifejleszteni. Ha a szovjet tanácsadók ezt javasolták volna, úgy bizonyára így jártunk volna el.”¹⁰⁴ Gerő szerint természetesen a torz gazdasági struktúra kialakításáért is a szovjetek a felelősek, hiszen „minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlenegy sem épült.”¹⁰⁵

Azt el kell hinnünk a mentegetődző felelősöknek, hogy a hadiipar és ebből következően a nehézipar ilyen mértékű (túl)fejlesztése a hidegháború kiéleződése és a Szovjetunióval való legteljesebb kiszolgáltatottság miatt volt szükség. Ijesztő azonban az a tudatlansággal és felelőtlenséggel párosult vakhít, amivel véghezvitték a magyar gazdaságot évtizedekre kényszerpályára állító programot. „A[z első öt éves] tervben nem esett szó a honvédelem kiadásainak emelkedéséről – emlékezik Rákosi. – A békekötés kis hadsereget engedélyezett, melynek költségei akkor nem látszottak olyan súlyosaknak, hogy gátolták vagy éppen veszélyeztették volna az öt éves terv végrehajtását. [...] Mikor alig egy évvel később, pontosabban 1951 januárjában a [későbbi] Varsói Szerződés államai a fokozódó hidegháború meg a NATO-fegyverkezés hatására növelték hadseregeiket, s benne Magyarországra százötvenezer fő jutott, ezzel előre nem látott kiadások olyan zsilipje nyílt meg, amellyel az öt éves terv elkészítésénél nem számol-

101 Ahogyan azt Rákosi írta visszaemlékezésében: „engem egyebek közt az a vád is ért, hogy mechanikusan magyar viszonyokra másoltam a szovjet tapasztalatokat. Őszintén szólva nyugodtan vállalnám ezt a vádat, mert hisz ennél jobb tapasztalat a szocialista építés terén nem állt rendelkezésemre, s a másolásba elkerülhetetlenül belecsúszik egy kis mechanikusság is, de idegen tollakkal kérkednék. Én ugyanis 1945-ben, illetve Magyarországra visszatértemkor nem ismertem a szovjet tapasztalatokat sem a mezőgazdaságban, sem az iparban, sem egyebütt, ennél fogva másolni sem tudtam őket, se mechanikusan, se egyébként. Az én kritikásaim elfelejtik, hogy én 1940 végéig több mint 15 éven keresztül Horthy börtöneiben ültem.” Rákosi: i. m. 800–801. o.

102 Uo. 791. o.

103 Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közzéteszi: Baráth Magdolna. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 149. o.

104 Uo. 165. o.

105 Uo. 164. o.

hattunk. Az ehhez szükséges hadi- (és nehéz)ipar sem szerepelhetett a tervekben, viszont a feszült nemzetközi helyzet ezt is megkövetelte. Őszintén szólva nem is tudtuk akkor, hogy mit jelent számokban kifejezve ekkora modern hadsereg felszerelése, [...] ami alig tizenhárom-tizennégy hónappal az ötéves terv elfogadása után kezdte nyelni – s egyre fokozódó mértékben elnyelni – a be nem tervezett milliárdokat.”¹⁰⁶

A háborús készülődés és a hadseregfejlesztés eltékozolt milliárdjait mindenesetre érdemes összegeznünk. A fentiekben idézett éves állami költségvetések adataiból is láttuk, illetve egy Rákosi Mátyás iratai között található feljegyzés is bizonyítja, hogy a védelmi ágazat (hadereg, hadiipar, államvédelem, rendőrség stb.) tényleges kiadásai – az éves tervekben előírányzott összegektől ugyan elmaradva, de – 1949–1953 között a többszörösükre nőttek.¹⁰⁷ Ezen belül a HM 1949-ben még „csak” 2 milliárd forintot, 1950-ben 2,2 milliárdot, 1951-ben 4,4 milliárdot, 1952-ben 7,4 milliárdot, 1953-ban pedig már közel 9 milliárd forintot; összesen 25 milliárd forintot (!) költött el. Az ÁVH 1951–1953 között közel megkétszerezte kiadásait, s összesen legalább 3,2 milliárd forintot használt fel.

Az adatokat összesítve megállapítható, hogy a hadiipari, valamint a „honvédelmi érdeket szolgáló” közlekedési és postai (hír- és távközlési) beruházásokkal együtt a védelmi kiadások Magyarországon 1950–1952 között minden évben megközelítették, illetve elérték a nemzeti jövedelem 25 százalékát. (Összevetésként érdemes megjegyezni, hogy 1943-ban, amikor a második világháború idején a magyar haditermelés elérte a csúcspontját, az összes hadikiadások a nemzeti jövedelem 27,3 százalékát tették ki.¹⁰⁸) A hadiipar beruházásai 1949–1951 között nominálisan 2,8-szorosukra emelkedtek (393 millió forintról 937 millióra), s ezen a szinten állandósultak, arányukban pedig a népgazdaság összes beruházásának 5-6 százalékát tették ki. Csak az új szakasz idején, a módosított 1953. évi tervvel csökkentették 3,7 százalékára a hadiipari beruházások arányát.¹⁰⁹

Az OT – katonai ügyekkel foglalkozó – Testületi Főosztálya által 1954 februárjában Szalai Béla OT-elnök, illetve Rákosi Mátyás számára összeállított kimutatásból¹¹⁰ az is kiderül, hogy a vonatkozó időszakban a védelmi ágazat egyedül 1950-ben tudta elkölteni a számára biztosított pénzt, 1951–1952–1953-ban viszont 84–87–83 százalékban használta csak fel. A költségvetés természetéből adódóan azonban ezeket a forrásokat mindenképpen kivonták a polgári termelésből, ellehetetlenítve ezzel a könnyű- és az élelmiszeripart, a mezőgazdaságot és a kulturális-szociális ágazatot egyaránt.

A tárgyalt korszakban létrehozott hadiipari üzemek lehet hogy valóban hozzájárultak a fejletlen vidéki térségek iparosításához, és ezek a hatvanas évek elején többségükben polgári termelésre átállított gyárak (például a Hajdúsági Iparművek, a Lehel Hűtőgépgyár, az Északmagyarországi Vegyiművek vagy a Mátravidéki Fémművek) a későbbiekben „jól prosperáló és gyorsan növekvő vállalatokká váltak”¹¹¹. A felépítésükre, majd az átállításukra költött pénz és a befektetett munkát azonban a gazdaság más szektoraiban vagy az ipar más ágazataiban

106 Rákosi: i. m. 791. o.

107 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. Olt Károly feljegyzése Friss Istvánhoz. 1953. szeptember 30. 530. o.

108 Dombrády Lóránd: *A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944*. Budapest, 1981, Akadémiai, 221. o.

109 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. A hadiipar részesedése a népgazdaság összberuházásaiból. 1953. október 531. o.

110 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 242. ő. e. Az OT Testületi Főosztály feljegyzése Szalai Béla OT-elnök részére. 1954. február 11. 28. o.

111 Tatai Zoltán: *Iparunk területi szerkezetének átalakítása*. Budapest, 1984, Kossuth, 148., 150. o.

sokkal hatékonyabban lehetett volna felhasználni. Tulajdonképpen álságos dolog volt forráshiányra hivatkozni a lakásépítés vagy az infrastruktúra-fejlesztés kapcsán olyankor, amikor ilyen nagyságrendű összegek mentek később felszámolt vagy átalakított üzemekre.

Az egész szocialista blokkon belül egyébként is az egyik legfeszítettebb középtávú fejlesztési terv volt a magyar első ötéves terv. Hazug tehát a magyar vezetésnek a szovjetekre mutogatása, hogy mindent csak Moszkva parancsára tettek. A KGST-n belül már 1950-ben is Magyarországon volt a legmagasabb a nemzeti jövedelemből a felhalmozásra, azaz a beruházásra fordított hányad, amely tovább növekedett az ötéves terv előirányzatainak 1951. februári felemelését követően.¹¹² Az ipari beruházások az összes beruházáson belül meghaladták az 50 százalékot, s azon belül is a nehézipar vitte a prímet. (Lásd a III. táblázatot.)

III. táblázat. Egyes szocialista országok középtávú terveinek összehasonlítása a beruházások alapján

MEGNEVEZÉS	BERUHÁZÁS A NEMZETI JÖVEDELEM SZÁZALÉKÁBAN	IPARI BERUHÁZÁS AZ ÖSSZES BERUHÁZÁS SZÁZALÉKÁBAN	NEHÉZ- ÉS ÉPÍTŐ- IPARI BERUHÁ- ZÁSOK AZ IPARI BERUHÁZÁSOK SZÁZALÉKÁBAN
Bulgária első ötéves terve	19,6		83,5
Csehszlovákia első ötéves terve	22,3	40,6	78,1
Lengyelország hatéves terve	21,6	45,4	75
Magyarország első ötéves terve	25,2	51,7	92,1
Az NDK első ötéves terve	n. a.	53,9	75,2
Románia első ötéves terve	n. a.	53,4	82,6
A Szovjetunió első ötéves terve	n. a.	49,1	85,7
A Szovjetunió második ötéves terve	n. a.	47,8	83,1
A Szovjetunió 1946–1950. évi teljesítése	21	n. a.	n. a.

Forrás: Pető–Szakács: i. m. 168. o.

A beruházások ilyen nagyságrendje eleve túlterhelte a nemzetgazdaságot, s ezt csak tovább fokozta, hogy a források döntő részét a leghosszabb megtérülési idejű és legnagyobb forrásigényű nyersanyag-kitermelésbe és alapanyaggyártásba, valamint a hadiiparba investálták. Az első ötéves terv ezen beruházásai aztán – mint azt Pető és Szakács megállapította – „már csak azért is meghatározták a következő évek, évtizedek gazdaságpolitikáját, mert a rendkívüli erőfeszítések elsősorban csak a további iparfejlesztés alapját teremtették meg, s így a meglévő berendezések kihasználatlansága még hátrányosabbnak tűnt.”¹¹³ A megkezdett nagyberuházásokat célszerűbbnek tűnt befejezni, mint veszni hagyni a befektetett százmilliókat, s ezzel kényszerpályára állították a későbbi évtizedek (gazdaság)politikáit is. További messzeható következményekkel járt, hogy az 1949–1953-as periódusban, majd ehhez hasonlóan a későbbi doktriner szakaszokban, a fejlesztési programok „általában a termelési vertikum alacsonyabb hatékonyságot képviselő sávjában akadtak el, és a magasabb feldolgozottsági fokú, nagyobb arányú kvalifikált munkát tartalmazó, relatíve értékesebb termékeket előállító kapacitások kiépítésére már nem került sor”¹¹⁴. Ebben az – extenzív-intenzív fejlődés problematikájaként

¹¹² Pető–Szakács: i. m. 167–168. o.

¹¹³ Uo. 237. o.

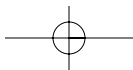
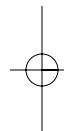
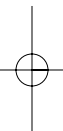
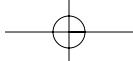
¹¹⁴ Ungvárszki: i. m. 20. o.

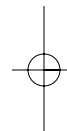
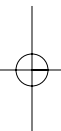
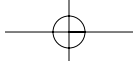
172 HÁBORÚ, HADIGAZDASÁG

GERMUSKA PÁL

is megfogalmazott – ellentmondásban gyökerezett aztán a magyar iparnak a hatvanas–hetvenes évek fordulójától szerkezetváltással orvosolni próbált betegsége.

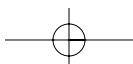
Az a kérdés sajnos történelmietlen, hogy mi lett volna, ha ezeket a súlyos milliárdokat más iparágakban vagy a mezőgazdaságban, netán az infrastruktúra-fejlesztésben vagy az oktatásban használják fel. Minden bizonnyal könnyebben vette volna Magyarország a hetvenes évek olajválsága által kikényszerített gazdasági szerkezetváltás akadályait, korszerűbb iparstruktúrával versenyképesebb lett volna a világgazdaság porondján, s az ezredfordulón nem kellene lerobbant ipari övezetek támogatására újabb forintmilliárdokat költeni. Mentségül legfeljebb az szolgálhat, hogy Nyugat-Európa ugyanúgy beleesett a (túl)iparosítás csapdájába, mint a szocialista országok, elég csak a Ruhr-vidék, az angliai Fekete-vidék vagy a baszk iparvidék lassan három évtizede húzódó válságára gondolni.

HEGEDŰS B. ANDRÁS 1930. október 4.–2001. június 26.

FOTÓ: KORCSOG ERNŐ

LITVÁN GYÖRGY

BÚCSÚ HEGEDŰS B. ANDRÁSTÓL¹

Mélyen tisztelt hozzátartozók, tisztelt Elnök Úr, tisztelt gyászoló gyülekezet, barátaim!

Barátai, ötvenhatos bajtársai, rabtársai és az 1956-os Intézet munkatársai nevében búcsúzóan Hegedűs B. Andrástól.

Negyvenöt éve, 1956 tavasza óta voltunk közeli barátok, később börtöntársak, majd munkatársak is lettünk. E csaknem negyedszázad alatt – a börtönéveket leszámítva – alig volt olyan nap vagy hét, hogy ne beszélünk, vitatkoztunk vagy veszekedtünk volna. Bevallom, hogy halálhírének vétele után is, a mélységes szomorúság óráiban önzően arra is gondolnom kellett, kivel tudom ezentúl nyomban megbeszélni, ha valami jó vagy rossz dolog történik, íródik, ami közös múltunkba és ügyünkbe vág. Hiszen barátságunk kiindulópontja, alapja és fő tartalma közös mániánk, az 56-hoz való, részéről különösen szenvedélyes, minden egyebet háttérbe szorító ragaszkodás volt. Ez vitt bennünket a börtönbe is a Mérei–Fekete-per vádlottjaiként.

A nyolcvanas évek óta nemigen emlékszem olyan itteni megemlékezésre, temetésre vagy más alkalomra, amelyen ő jelen ne lett volna. Emlékeim szerint az ő elgondolása volt 1989-ben, az úgynevezett tereprendezés után, hogy ide, a 300-as parcellába kerülhessenek a kivégzettek mellé más, arra méltó ötvenhatosok is. Ezer idegszállal kötődött ehhez a helyhez. Ő búcsúztatta itt Tánzos Gábort, Lipták Tamást, akárcsak Gáll Ernőt Kolozsváron vagy – alig háromnegyed éve – Szabó Miklóst is a Farkasréten. Ki hitte volna akkor, hogy ilyen rövid idő után ő maga következik, éppen ő, az ötvenhatos hagyomány mindvégig legaktívabb és legmegbízhatóbb letéteményese! Hiszen ugyancsak háromnegyed éve ünnepelte sok-sok barátjával, sok szeretetben és elismerésben fürödve, hetvenedik, utolsónak bizonyult születésnapját. Igaz, a hivatalos elismerés akkor is elmaradt. De annál nagyobb a jelentősége annak a főhajtásnak, amelyben Lengyelországban a múlt heti poznaí megemlékezésen részesült Buzek miniszterelnök, Glemp bíboros prímás és a több ezer résztvevő részéről, akik néma felállással tisztelegtek emlékének a halálhír hallatán. Hiszen öt évvel ezelőtt – annyi más hazai és nemzetközi rendezvény mellett – ő volt a kiötlője és kivitelezője a „Poznań–Budapest” ötvenhatos emlékkiállításnak.

A poznaí összefüggés döböntett rá, hogy HBA sorozatos betegség-csapások után bekövetkezett halála június 27-én éppen a Petőfi Kör csúcspontját jelentő sajtóvita 45. évfordulójára esett. Ha megéri, biztosan megemlékezett volna erről a viharos, drámai és katartikus erejű gyűlésről. Ez a negyvenöt vagy negyvenhat év volt az ő igazi élete, amelynek konzisztenciája, következetessége egészen rendkívüli a mi kusza, ellentmondásos korunkban. A tavalyi születés-

1 Elhangozott Hegedűs B. András temetésén, 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemető 300-as parcellájánál.

napon Göncz Árpád „makacs, következetes és hűséges embernek” nevezte Andrást. Valóban, ő a legnehezebb időkben is makacs következetességgel és rendületlen hűséggel kötődött 1956-hoz, a forradalmat létrehozó és jelképező történesekhez és emberekhez, társakhoz.

Közülük is elsősorban élete legfőbb barátjához, Tánczos Gáborhoz és közös művükhöz, a Petőfi Körhöz. A forradalom leverése és a Nagy Imre-csoport elhurcolása után ki másnak, mint neki jutott eszébe, hogy a várható rendőri akciót megelőzve „házkutatást” tartson Tánczosék lakásán, s eltávolítsa a veszélyes papírokat. Ugyanebben az időben, amikor mindenki más szabadulni igyekezett a vészterhes, kompromittáló iratoktól, újságoktól, ő összegyűjtötte, és biztonságba helyezte a Petőfi Kör vitajegyzőkönyveit s egyéb dokumentumait, már akkor arra készülve, hogy majd egyszer kiadhassa ezeket. De az elsők között ismerte fel azt a pillanatot is, amikor az emlékezést már tettekre lehetett váltani. Gerlóczy utcai lakása a nyolcvanas években fogalommal lett, egyik fő színhelye volt a közös emlékezésnek és a jövő előkészítésének.

1981–1982-ben ott zajlottak azok a kerekasztal-beszélgetések, amelyeken a forradalom egykori szereplői – Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor, Vársárhelyi Miklós és mások – közösen rögzítették emlékeiket az akkor még bizonytalan jövő számára. 1986-ban ott készítettük elő a demokratikus ellenzék vezetőivel szervezett első ötvenhatos konferenciát, 1988 tavaszán pedig ott alakult meg és csaknem egy évig ott működött a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, amely a Nagy Imre-temetés kikényszerítésével és megszervezésével a rendszerbuktatás és -váltás egyik fő tényezője lett. E bizottság titkáraként, majd alelnökéként András volt ennek a munkának és küzdelemnek legtöbbet dolgozó központi alakja, akinek kezében ezernyi szál futott össze. Mintha egész előéletével erre a szerepre készült volna. Az ügyel való teljes azonosulása, négy évtizedre visszanyúló terep- és emberismerete, politikai érzéke és rutinja, valamint közismerten makacs szívóssága nélkülözhetetlen eleme lett a számunkra is váratlan sikernek.

Logikus és egyenes folytatása volt ennek a tevékenységnek mindaz, amit nyomban a fordulat után, sőt már a temetés napjától kezdve tett régi álma, egy 1956 történetével foglalkozó legális dokumentációs és kutatóintézet megvalósításáért. Amint a tavalyi születésnapon kollégái szájából elhangzott, elsősorban ő volt az, aki „kitaposta” az 1956-os Intézetet, annak helyiségeit és anyagi alapjait, a közalapítványt, s az építmény, amelyet létrehozott, amelynek szellemén, színvonalán és morálján őrködött, minden eddigi támadással szemben szilárdnak, ellenállóképességnek bizonyult. A legutóbbi időkig életeleme volt ez a munka, azután is, hogy megbízatásának lejártakor átengedte az irányítást a fiataloknak, köztük saját tanítványainak, akikben egyetemi kurzusain ő ébresztette fel a téma iránti szenvedélyes érdeklődést. Ezt tartom tevékeny és áldozatos élete talán legnagyobb, mert legmaradandóbb teljesítményének. Hiszen csakis ettől várható, hogy az ügy, amelynek egész felnőtt életét szentelte, folytatókra talál, hogy lesznek, akik felveszik a harcot a mindig újra kezdődő, más-más oldalról jelentkező történelemhamisítással szemben, és hogy hányatott sorsú, egy időben sokat tévelygő és tévedő nemzedékünk s benne az ő helyét és szerepét is igazságosan fogja megítélni az utókor.

Teste azok közelében fog elporladni, akikhez ifjúsága óta az összetartozás és a hűség kötelékei fűzték: Nagy Imre, Losonczy Géza, Gimes Miklós és Tánczos Gábor mellett. Így kívánta ő maga, s mi is így érezzük méltányosnak, a veszteségben is megnyugtatónak. De nem mondhatom, hogy pihenjen itt békében, mert nem hiszek ebben, s ő sem hitt benne. Ellenkezőleg, azt remélem, hogy nyughatatlan, küzdő szellemével, egyénisége és munkája emlékével segít majd betölteni az űrt, valamennyire pótolni a súlyos hiányt és veszteséget, amit idő előtti távozásával ránk hagyott.

GERMUSKA PÁL

ISTEN VELED, TANÁR ÚR!¹

A szeretett, tisztelt ember halála mindig fájdalmas az itt maradóknak, de különösképpen az, ha egy olyan aktív, életerős, impulzív embertől kell hirtelen búcsút venni, mint amilyen Hegedűs B. András volt.

Tisztelt gyászolók!

Furcsa ez a múlt idő, ez a „volt”, hiszen néhány hete Hegedűs B. András nemcsak hogy érdeklődött a „benti dolgokról”, az intézet ügyeiről, a munkatársak és a barátok hogylétéről, hanem a terveiről beszélt. Terveiről, amelyek új célokat tűztek saját maga és kollégái elé; terveiről, amelyek mindig újrafogalmazták az el nem végzett feladatokat; terveiről, amelyek a lelkiismeret hangjaként figyelmeztettek a köteleességekre. András évekre előre gondolkodott, s a legnehezebb pillanatokban is igyekezett minden eshetőséget számba venni, mérlegelni. Vezetői szigorát sokan nehezményezték, pedig ő másoktól is csak annyit követelt, amennyit ő maga is mindig megcselekedett. S ha eddig nem tudtuk, most van itt az ideje, hogy belássuk: határozott kormányoskéz nélkül nem lehet új intézményt alapítani, életben tartani és működtetni.

Én azonban a szigorú „főnök” Hegedűs B. Andrásnál hamarabb ismertem meg a Tanár Urat, akinek egyetemi oktatói pályafutásában volt ugyan egy több mint harmincéves szünet, de azt hiszem, pedagógiai módszere, mentalitása és eltökéltsége az évtizedek alatt keveset változott: együtt gondolkodott diákjaival, akiket gyakorlati feladatokkal tett próbára, s akiknek az életről, a történelemről, a rendszerről szóló apró történetek füzérével mondta el azt, amit tudni érdemes a világról. E történetek többet jelentettek egyszerű anekdotáknál, inkább kis példabeszédek voltak a megfelelő helyen és időben, csattanójuk emlékezetes tanulság volt; bátorítást adtak, és finom figyelmeztetésül vagy intésül szolgáltak. A „vonatkozó történet” az élet esszenciája volt, metafora, amit meg kellett érteni, s belőle a helyes következtést levonni.

Ha sportnyelven akarnék fogalmazni, azt mondanám: a Tanár Úr olyan volt, mint egy utánpótláscsapat kapitánya. Figyelte a keze alatt megforduló ifjúságot, s akiben fantáziát látott, azt a maga eszközeivel segítette a cél felé, vagy ha mást nem, hát évekig figyelemmel kísérte az illető pályafutását, értékei alapján számon tartotta, hátha egyszer olyan feladat adódik, amelyre az adott tanítvány lesz a legalkalmasabb. Számosan köszönhetjük támogatásának első szakmai sikereinket és boldogulásunkat.

Beosztottai körében közismert volt, hogy a szokásos hétfői reggeli „raport” a szükséges tennivalók megbeszélésén túl a munkatársak tanítását is szolgálta, s büszke volt arra, hogy bevezethette a rá bízott embereket az üzemszerű intézményműködés művészetébe. Én magam

1 Elhangozott Hegedűs B. András temetésén, 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemető 300-as parcellájánál.

178 EMLÉKEZET, EMLÉK

GERMUSKA PÁL

is mellette tanultam meg dolgozni, szervezni és ügyintézőni, még ha nem is voltam mindig biztos keménységének szükségességében.

Stílusával, habitusával – ifjúkori, utóbb meghaladott marxista elkötelezettsége ellenére is – számos értéket mentett át a szocializmus évtizedein a régi, háború előtti világból: többek között a pontosságot, a precizitást, a polgári szokásrendet, a társadalmi-közösségi boldogulás ma már sehol sem oktatott, de nélkülözhetetlen tudását. S nem mellékesen azt is igyekezett átadni, hogy hogyan kell ezen az úri-kuruc-szocialista Magyarországon valamit elintézni. Ha nem róla lenne itt szó, bizonyára e csapongó beszédet is kijavítaná, határozott, optimistán felfelé ívelő írásával helyesbíténé, hogy a lehető legtökéletesebb búcsúztató kerekedjék belőle.

Azt hiszem, András valahogyan így fogta fel a halált is. Nem félt tőle, mert még sokáig akart élni, és hitte, hogy még számos terve megvalósítására van ideje. A halált nyugodt bölcsességével elkerülhetetlen zárópontnak tekintette, s csak mint egy távoli eshetőséggel, de körültekintően számolt ezzel is. Lelkében töretlenül bizakodott, teste azonban hirtelen alulmaradt a betegséggel vívott küzdelemben.

Isten veled, Tanár Úr! Isten veled, András!

„SOSE HITTEM VOLNA, HOGY A KÖZVÉLEMÉNY FŐ FUNERÁTORNAK FOG ELKÖNYVELNI” RÉSZLET HEGEDŰS B. ANDRÁS INTERJÚJÁBÓL¹

MURÁNYI GÁBOR BEVEZETŐJE

„Nagyon keveset stilizáltam. Érdemes még a szöveg átfésülésére erőfeszítést tenni, mert mindkét (!) fél stílusa nagyon gyenge [...]. Egyébként meg vagyok elégedve. Kikerekedik a történet [...], de a kiegészítéseket ne hanyagoljuk el, és kell még jó néhány interjú.” 1993 augusztusában értékelte így nyolc-kilenc hónapos életútinterjú-beszélgetésünk hatszázharminc oldalas „nyersvázlatát” Hegedűs B. András. HBA akkor éppen Londonban volt, a nekem címzett – ám persze legalább annyira a maga számára készített – emlékeztetőben némi latolgatás után az is szerepel, hogy a beszélgetés „bizalmas lesz”. Bizalmas, vagyis pirosba kötött, idegen szemek elől zárolt interjú, amit csak ő, illetve halála után az interjú készítője oldhat majd fel. A feloldásnak azonban még nem jött el az ideje. Ezt a mostani – illetve a *Be-szélő* 2001. július–augusztusi számában közzétett hosszabb – szerkesztett részletet „csupán” HBA halála, a reá emlékezés szomorú kötelezettsége tette „aktuálisá”.

HBA-val 1989 nyara óta terveztük, hogy leülünk egy magnó mellé, és ő elmondja mindazt, amit elmulasztott napról napra feljegyezni. Aki netán nem tudná: HBA, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága egyik alapítója nem csupán tűzközlelő volt szemtanúja a rendszerváltás szimbólumává lett – akkoriban is, azóta is igen sok indulatot keltő és magasztos érzést kiváltó – Nagy Imre és mártírtársai Hősök terei újratemetésének, de annak (ahogy előtte a TIB-nek és az exhumálásnak) egyik spiritusz rektora, a megvalósításnak fáradhatatlan koordinátora is. Határozott – persze sokak szerint inkább: nyers, pokróc – modora, politikusi óvatossága s egyben örök elégedetlensége folytán majdhogynem közmegeledetlenséggel elegy tisztelet övezte személyét, rögtönzést sem nélkülöző cselekedeteit. Az 1989. június 16-a utáni hetekben még élénken élt emlékezetében az elmúlt esztendő szinte minden részlete, könnyű volt egyetérténünk – neki, az egyik cselekvő koronatanúnak, s nekem, a mindent dokumentálni akaró krónikásnak –, hogy ezeket, ha utólag is, de még frissiben kell rögzíteni. Nem életútinterjúban gondolkodtunk tehát, inkább baráti csevegésben. Aztán, ahogy az lenni szokott, mindig közbejött valami. Nála az 1956-os Intézet alapítása, a kárpótlási kollégiumi munka, a TIB puccsistáival szembeni küzdelem, majd a méltósággal viselt bukás, a Petőfi Kör évtizedeken átmentett jegyzőkönyveinek publikálása, s egyáltalán: a szabad publikálás mákonya,

1 Az interjút Murányi Gábor készítette 1992–1993-ban az Oral History Archívum számára. Terjedelme 31 ív, nyilvántartási száma 475.2.

mámora. Ez utóbbi rám is hatott, talán soha annyit nem írtam azóta se, és mindez megspékelve a *Magyar Nemzet* körüli bonyodalmakkal, amelyek 1991 végétől hosszabb időre állásnélkülivé tettek. Sokszor és sokat találkoztunk, újra és újra megerősítettük, hogy az ő magnóra rögzítendő emlékezése legalább olyan fontos, mint azok az OHA-interjúk, amelyeket az idő tájt készítettem, s amelyeket ő is halaszthatatlannak titulált...

Csak a mi „frissiben” való beszélgetésünk halasztódott egészen 1992 októberéig. Ekkor is csak a véletlen sietett a segítségünkre. HBA-t ugyanis egy időre ágyhoz kötötték gerincbántalmai, s hogy „valami hasznos” azért mégiscsak történjen, hát végre hozzáfogtunk. Az első időben három-négy naponta találkoztunk, ám HBA túl hamar felépült, így aztán egy-egy újabb felvétel között olykor három-öt hét is eltelt. Ebből adódott a „nyersszövegben” a sok HBA utólagos (ön)kritikája szerint (is) „felesleges ismétlés”, nem szólva arról, hogy a témánk is bővült, hiszen – „ha már leültünk” – nemcsak a temetéséről s nemcsak a TIB megalakulásáról, de immár szétveréséről is, valamint az 1956-os Intézetről, létrehozásáról, az indulás zavarairól, szakmai és politikai fogadtatásáról is kimerítő részletességgel beszélünk.

„Naplót kellett volna vezetnem!” – fakadt ki HBA több alkalommal is, amikor egy-egy apróbb, emlékezete rostáján már kiesett részlet iránt érdeklődtem. Ilyenkor, mondhatni, ingerült türelmetlenséggel várta, mikor megyek már el, hogy aztán odalépjem könyvespolcához, asztalfiókjához, számítógépéhez, s vadul lapozgatva, papírok közé túrva, billentyűket verve meglegyen egy-egy fecnit, egy néhány szavas emlékeztetőt vagy egy többoldalas elaborátumot, egy el nem küldött levélvázlatot, amelyekből, amelyekről aztán eszébe jutott a szóban forgó momentum, és amelyeket – miután megtelefonálta „felfedezését” – egy dossziéba tett. Így, jegyzetekkel felszerelten utazott 1993-ban Londonba, s a „Murányi G. feliratú kisméretű flopin, IRNOK programban” javította át a szöveget, s látta el megfogalmazott lábjegyzetek sokaságával. Ennél csak azon lábjegyzetek száma volt (lett volna, s majd egyszer lesz) több, amelyeknél ez a megjegyzés állt: „az interjúkészítő nézzen pontosan utána!” Egy-egy ilyen „megbízás” olykor akár óras keresgélést igényelt (volna). Az alant közölt, több mint száz oldalból negyvenre rövidített interjúrészletben az olvasó most (egy kivétellel) csak azokkal a – meggyőződéses szerint jellemző – lábjegyzetekkel találkozhat, amelyeket HBA fogalmazott utólagos megjegyzésként, önkorrekcióként, kiegészítésként.

A Történelmi Igazságtétel Bizottságának a története az én szemszögemből úgy kezdődött, hogy 1987 végén vagy már őszén, meg nem határozható időben, Kozák Gyulával már harmadik éve csináltuk – formálisan is – az Oral History Archívumot (OHA), az előzményeivel együtt persze már sok éve, hiszen kimondva-kimondatlanul elsősorban ötvenhatos interjúkat próbáltunk készíteni és készíttetni. Ez az egyik, ha úgy tetszik az emberi előzmény. A másik: afféle zsörtölődő értelmiségiekként sokszor elégedetlenek voltunk – vagy állandóan elégedetlenek voltunk – a különböző ellenzéki mozgalmakkal, amelyek 1987-ben, Monor után és Lakitelek táján már nagyon sokat marakodtak. Mindkettőnknek az volt a véleménye, hogy az ellenzéki csoportok között valami olyan egységes vagy egységre törekvő intézményt, szervet – nem szervezet! – kellene létrehozni, amely valamiféle „vének tanácsaként” működne, és közben megpróbálna valamiképp koordinálni a nagyon széthúzó csoportok között. Nekünk, azt kell mondanom, nagyon kritikus volt a véleményünk, nemcsak a népi értelmiségi ellenzékkel kapcsolatban, hanem a demokratikus ellenzékkel szemben is. Ugyanezenközben Kozáknak nagyon szoros kapcsolata volt ez utóbbi csoporttal, terjesztette a *Beszélőt*, szoros barátságban volt Solt Ottiliával és Havas Gáborral, valamint Kenedi Jánossal együtt szerkesztette 1985-ben a Kemény István 60. születésnapjára készült kötetet...

Az Isten éltesen, Pista! című szamizdatot...

Igen. És Kozák részt vett az ugyancsak szamizdatos *Választási Almanach* munkálataiban is. Én a demokratikus ellenzéknek nem ezzel a körével voltam kapcsolatban, hanem, ha úgy tesszük, az öregekkel, vagy udvariasabban: az öregebbekkel.

Ez az „öregek” megjelölés az ötvenhatos reformértelmiségeket, más néven a revizionistákat illeti?

Erre mindjárt válaszolok, de előtte az előző kérdésre folytatásul hadd mondjam még el: 1982-ben Csalog Zsolt és Halda Alíz kezdeményeztek egy ötvenhatos beszélgetést. Először Donáth Péter festőművész Attila úti lakásán gyűltek össze ennek a társaságnak a tagjai, hogy egy hosszú és laza beszélgetésben örökítsék meg ötvenhatos élményeiket. Ezt azóta csak kerekasztal-beszélgetésként emlegetjük. Mivel azonban Donáth Péter lakása egy ilyen rendezvényre technikailag teljesen alkalmatlannak bizonyult, s mert én akkor éppen egyedül laktam itt, a Gerlóczy utcában, ez a nagy lakás meg a forgalmas lépcsőház állambiztonságilag is egy fokkal jobbnak látszott. Az első találkozó után tehát hozzám települt át az egész társaság. Több alkalommal jöttünk össze, gondolom, legalább tizenötször. Nagyon el is húzódott a dolog.

A beszélgetéseiteket már akkor magnóra vették?

Kozák vette magnóra, miközben ő volt az egyik kérdező, a másik pedig Csalog Zsolt. A harmadik interjúvoló Szabó Miklós lett volna, de ő inkább mint szakértő szólalt meg. A következők voltak jelen..., illene persze ábécésorrendben mondanom, de nem fog sikerülni. Kilencen voltunk. Ketten haltak meg azóta, Mérei Ferenc és Donáth Ferenc. Azt hiszem, Halda Alíz volt az egyetlen nő. A Nagy Imre-perből Vásárhelyi Miklós, a Mérei-perből – Mérein kívül – Litván György és én. És ott volt Mécs Imre, Rácz Sándor és Göncz Árpád. Azt mondanám, hogy a kerekasztal egy a féllegális és a legalitás közti fél-magánbeszélgetés volt. A rolót például lehúztuk, s a végén azért mindig egyesével-kettesével távoztak tőlem az emberek. Az egésznek talán egyetlen idevágó érdekes következménye volt, hogy 1983-ban – de ennek utána lehet nézni, ha érdekes, mert lehet, hogy már 1982-ben, mindenesetre körülbelül egy időben – indultunk nyaralni Kozákkal. Ő autóval ment – Hegyeshalmon át – Londonba, én Ferihegyről repülőgéppel indultam az anyámhoz, ugyanoda. A reptéren normálisan beadtam a kofferemet, és már a tranzitban voltam, amikor az információhoz kérték, majd visszatessékeltek a vámhoz, s ott egy derék határőr tisztt – nő volt az illető – személyi motozás alá vett. Nyilvánvaló volt, hogy nem kábítószer keresnek, mert csak úgy nagyjából tapogatott végig. (Csinos nő volt, ezért mondhatni, majdhogynem kellemes élmény volt.) A kofferem már szintén fönt volt a repülőgépen, azt is visszahozták. Természetesen abban sem találtak semmit. Minthogy azokban a hónapokban a kerekasztal volt az egyetlen dolog, amivel vádolni lehetett volna, gondolom, azt hitték, a beszélgetésről készült kazettákat viszem ki. Előre mondom, a történetnek nincs megoldása. Az egész az akkori körülmények között egyfajta szakszerű udvariassággal zajlott le. Végül egy pasas még elnézést is kért. „Örül az ember – mondta –, ha az állampolgár becsületes”, és ők tévedtek. Még a repülőgép is megvárta, az utasok izzadtak csak benne húsz-huszonöt percet. Hogy valójában miről volt vagy lehetett szó, ez azért lett csupán ennyire nyilvánvaló, mert Kozákat ugyanígy szétszedték Hegyeshalomnál. Utólag következtettük ki tehát, bizonyára megtudták a kerekasztalt.² Hozzá kell tennem, hogy nekem azokban az években igazi illegális tevékenységem nem nagyon volt, én inkább a legalitást szerettem. Legfeljebb a *Beszélő*ből nem egy példányt vettem, hanem ötöt-hatot, de ez jelentéktelen. Szóval ez az 1982-es kerekasztal-beszélgetés meg aztán az 1986-ban rendezett ötvenhatos konferencia voltak a

2 De azért az mindenképp megemlítendő, hogy a kerekasztal-beszélgetések idején Rácz Sándort egy-két-három alkalommal, talán Izsákon is, ahol lakott, felkeresték az állambiztonsági szerv tisztjei, és elbeszélgettek vele. Rácz akkori elmondása szerint elsősorban értelmiségi barátaitól óvták őt. (HBA utólagos megjegyzése.)

TIB egyfajta előzményei. Most térnék vissza a kérdésedre, kik voltak az én revizionista barátaim. Az elmondottakból talán már kiderült: az a kilenc plusz három ember, akikről az előbb beszéltem. És ez már a mostani méltatlan vitákkal és alattomos támadásokkal is összefüggésben van, s ezért aztán ki lehet számolni, hogy ebből hány volt eredendően „revizionista”, amely különben is egy hülye szó.

Nem én találtam ki, ez az egyetlen mentségem...

Nem te találtad ki, de akkor is hülye szó. Használatos kifejezés, de hülye szó. Mert ebből a társaságból ugye egyértelműen ide sorolható Litván, Mérei, Donáth, Vásárhelyi, én és többé-kevésbé Halda Alíz, Gimes Miklós élettársa, aki NÉKOSZ-os volt. De Göncz és Mécs soha nem volt revizionista. Göncz ugye kiscgazda volt, Mécs pártonkívüli, katolikus világnézetű és hitű egyetemista, az is maradt. Rácz Sándornak pedig soha semmi köze nem volt ehhez a politikai csoporthoz. A három kérdező közül pedig egyikük sem állt közel a revizionistákhoz soha. Csalog Zsolt egyetemistaként nemzetőr volt, gondolom, nem sértődik meg, ha azt mondom, igazi antikommunista. Szabó Mikinek legfeljebb annyi köze lehetett hozzánk, hogy én tanítottam őt az egyetemen. Ő inkább jobbról balfelé menő diák volt, de soha nem lett még párttag se. Kozákról meg nem is beszélve. Mondom, ez volt az én politikai köröm, az ő véleményükre adtam. Igen jó barátom, Tánzos Gábor akkor már nem élt, 1979-ben öngyilkos lett. A felsoroltakon kívül még Széll Jenő jelentette a szorosabb baráti körömet, de Jenő politikai értelemben már nem volt aktív. Nyilvánvaló, hogy én elsősorban az öregekre, ha úgy tetszik, a revizionistákra néztem föl, de az semmiképp se állítható, hogy csak velük lettem volna kapcsolatban. Meg kell említenem még a számomra talán legfontosabbat, hogy ezekből az említett kapcsolataimból születtek az első oral history-interjúk. A Széll Jenővel készültet például, amelyet még az OHA alakulása előtt csináltunk, és az OHA standardjának tekintjük. Amikor Kozák Gyuszival éppen állástalanok voltunk, heteken át egy megközelítőleg ezeroldalas interjút készítettünk Jenővel. Ezután csináltam meg a Fazekas György-interjút, amely a rendszerváltás évében meg is jelent a *Magyar Hírlap* kiadásában. Hála istennek, hogy elkészült, mert az interjú után Fazekas nagyon gyorsan meghalt. Fazekasra egyébként még Donáth hívta fel a figyelmemet, mondván, nagyszerű mesélő, és mindenre emlékszik. (Most minden kegyeletsértés nélkül azt kell mondanom, az azért nem véletlen, hogy Fazekas a kerekasztal-beszélgetésen nem vett részt. Ő ugyan soha egy pillanatig nem tagadta meg Nagy Imrè-s múltját – ez az interjúból feketén-fehéren kiderül –, ám élete végén bizony rengeteg politikai engedményt tett.) A kerekasztalnak – most már hadd csapongjak tovább – a további, mondhatnám, személyes következménye volt az, hogy igazán összebarátkoztam Göncz Árpáddal. Természetesen vele is csináltam egy nagy életútinterjút. De még ez sem tartozott az OHA szervezett gyűjtéséhez, mondhatni, ez is társadalmi munka volt. Most végre visszaérkeztem oda, ahonnan indultam. Kozákkal tehát sokat morgolódtunk, és a megoldást valamiféle „vének tanácsában” láttuk. Ezt az ötlet(szerűség)et valamikor 1987 legvégén, 1988 legelején megemlítettem Litvának – most tényleg csak tréfásan mondom – mint felső kapcsolatomnak, mert hangsúlyozom még egyszer, semmi illegális szervezetünk nem volt. Litván szólt Vásárhelyinek, neki szintén tetszett, talán úgy is mondhatnám: kapóra jött az ötlet. Gondolom, Vásárhelyi is érezte – Donáth akkor már nem élt, ez nagyon fontos –, hogy az a kísérlet a nemzeti egység megteremtésére, amelyet Donáthnak Monorra sikerült összekalapálnia az..., az...

Az Lakitelekre szétment...

Nem csak Lakitelekre! Lakitelekre végleg szétment. De már előtte sok minden történt, és nem hiszem, hogy a dolog annyira egyszerű, ahogy azt manapság egyrésről Für Lajos beállítja, vagyis hogy a *Beszélősök* a Társadalmi Szerződést nem mutatták meg nekik, de másrésről sem annyira egyszerű, hogy a népiek Pozsgay Imre utasítására nem merték volna meg-

hívni a demokratikus ellenzékét. Ha ma olvassuk el ezt a sok évvel megkésített, csak 1991-ben közzétett lakitelki jegyzőkönyvet, akkor azt kell mondanom, hogy ott 1956 még érintőlegesen sem merült föl. Nekünk három évtizeden keresztül tényleg ez volt a – mondhatni, egyetlen igazi – rögeszménk, és erre, ha úgy tetszik, nyugodtan lehetek és lehetünk büszkék, hogy nemcsak hogy rendszerváltozást nem lehet 1956 nélkül csinálni (ne csapjuk be magunkat, senki sem gondolt a rendszer bukására), de semmi lényeges reformot nem lehet 1956 eszméisége nélkül végrehajtani. Ezt mi alapelvnek tekintettük. Tardos Marci, amikor az Új Márciusi Frontnak a legelső felhívását fogalmazták, megmutatta nekem annak piszkozatát – azt, amit aztán Nyers Rezső egy fél vagy háromnegyed évre hibernált. Elolvasás után megjegyeztem: ez mind nagyon szép, mind nagyon jó, de nem lehet egy reformprogramot úgy megírni, hogy abban ne legyen semmifajta utalás az 1953–1956-os reformszakaszra. Meghökkenő, hogy erre akkor még Tardost is figyelmeztetni kellett. De továbbmegyek: a demokratikus ellenzék meghatározó személyei – akiket manapság ironikusan kemény magnak és még ironikusabban köménymagnak szokás nevezni – nagyon későn vették észre, hogy volt egyszer 1956. Ez az ötvenhatosok és a demokratikus ellenzéki csoportok között kezdetben egy ideig bizony okozott feszültségeket. Az is igaz persze, hogy ezt mára el kell, és el is lehet felejteni, hiszen amikor a demokratikus ellenzék kijött a szamizdat *Beszélő*vel, majd Demszky a *Hírmondó*val, akkor már, gondolom, Donáth hatására – de ezt nekik kellene egyszer elmondani –, tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy 1956 nélkül nincs, nem lehet ellenzéki mozgalom Magyarországon. A *Beszélő* 1. számából (1981-ben jelent meg) már nyilvánvaló, hogy ezt akkorra teljességgel fölismerték. De hát mégiscsak hozzá kell tennem, hogy a különböző akolból jött demokratikus ellenzékieknél ez a felismerési folyamat nagyon lassan ment végbe, s emiatt a mi körünkben bizony sok ingerültség is volt. Tánccos 1979-ben például még úgy ment a halálba, hogy az volt a meggyőződése: nekünk nem sok közünk van vagy lehet „hozzájuk”, hiszen ők nem törődnek 1956-tal. A nyolcvanas évek fordulójáig a történelmi világ nekik 1968-cal, Prágával kezdődött. Ez filológiaiilag is bizonyítható. A Kis János–Bence György szerzőpáros első fő művében – amit Mark Rakovszki álnéven jelentettek meg, s ezt egyszer ebből a szempontból elolvastam – még az 1956-os dátum sincsen benne. Tehát rájuk nemcsak szubjektíve nem volt ez hatással, de hosszú ideig nem is gondolták végig, hogy a demokratikus átalakulás 1956 végiggondolása nélkül nem lehetséges.

Félbe kell hogy szakítsalak. Kérdésem nem a filológiai pontosságokra irányul, hiszen az ellenőrizhető, hanem egy valamivel mélyebb dologra. 1956 előtt ti sem „viszonyultatok”, mondjuk, hogy mást ne mondjak, például a fordulat évéhez, nálatok a történelem 1956-tal kezdődött. Minden nemzedéknek – ez, mondhatni, természetes – az életében azzal kezdődik a történelem, amelyben ő történelmi szerepet játszhatott, vagy legalábbis ami „felébresztette”. 1968 sokfajta szempontból Kis Jánosék nemzedékének volt vízválasztója, olyannyira, hogy jó néhányan akkortól vállaltak komolyabb politikai szerepet, vagy épp ellenkezőleg: akkor „szakítottak”. Van igazságod, de azt kell mondjam, hogy egy nem szabad társadalomban – mert azért ne felejtsük el, hogy ez a Kádár-diktatúra puha volt ugyan, nem volt olyan kemény, mint ahogy ma mondják, a hatvanas–hetvenes években, de nem is volt olyan puha, mint ahogy mások szeretik állítani – mindenesetre ezekről a kérdésekről nem lehetett szabadon beszélni, vitatkozni. 1968-ról sem és 1956-ról sem. Az ötvenhatosoknak tehát nem volt lehetőségük arra, hogy fórumokon, pódiumokon, baráti vitákban igazából propagálják álláspontjukat. Újra megfogalmazom azt a feltételezésemet, hogy szerintem Donáth Feri volt az, aki e csoport felé bizonyos gondolkodási falakat tört át. (Ha ebben tévednék, akkor ezt megengedem magamnak.) Én csupán azt akarom itt megállapítani – nem elítélően, csak kicsit bírálóan –, hogy a demokratikus ellenzék lassan jutott el 1956-hoz. Persze az is tény, hogy a 30. évfordulón a 1986-os konferenciát ilyen értelemben már egységben és egyetértésben lehetett megrendezni!

Mármost ha visszatérnénk a TIB-re...

Jó. Arra például pontosan emlékszem, Vásárhelyinek volt az a határozott javaslata, hogy az alapítói gárdában csak ötvenhatos elítéltek legyenek benne, mert ha ez is egy olyan valami lesz, mint az aláírásgyűjtések, akkor teljesen parttalaná válunk. Egyrészt megsértődnek a kimaradt emberek azon, hogy ők nem kerültek bele, másrészt kezelhetetlenné válik az egész. Egyébként ezért is szerepelt a nevünkben a bizottság megjelölés. Így maradt ki az alapító tagok sorából – rögtön a kezdeteknél – két barátunk, Szabó Miklós és Kozák Gyula, akiknek ez – tegyem hozzá: joggal – igen fájó pont volt, s nyilván maradt is. (Csalog Zsoltot csak azért nem említtem, mert ő ezekben az években Amerikában élt.)

Hadd kérdezzem meg, mielőtt a TIB-ügyekben elmélyednénk, ebben az időben vezetőként bármifajta naplót?

Naplót soha életemben nem vezettem, de feljegyzéseim vannak. S ha filológiai pontosságot akarunk teremteni, akkor igen sok napot pontosan vissza tudok keresni. Ha már rákérdeztél, hadd mondjam: egy ötvenhatos, ugyan már, ne vezessen részletes, gondolati naplót! De ráadásul lusta is voltam. Feljegyzéseim viszont vannak.

Ezek milyen jellegűek? Titkos írással, rövidítésekkel készültek?

Nem, nem! Ennyire azért nem konspiráltam. De annyira viszont igen, hogy amikor 1986-ban már szerveztük az ötvenhatos konferenciát, akkor az egész ötvenhatos gyűjteményemet, amelyet sok éves szünet után ismét itthon őriztem, óvatosságból elvittem Schweitzer Pali barátomhoz.

Kiadod a titkos rejtekhelyet?

Talán most már nem lesz újabb rendszerváltozás. Szóval elvittem Schweitzer Pali barátom lakására, aki befogadta az iratokat, de hozzátette: nem hiszi, hogy baj lesz. Mondtam, én se nagyon, de hogyha a Petőfi körüli jegyzőkönyvek és az ötvenhatos újságjaim és egyebeim elvesznek, akkor harminc év munkája vész oda, és ezt nem tudnám magamnak megbocsátani. Feltehetően túlzott óvatosság vezetett, hiszen egy sztálinista puccs esetén engem aligha tartóztattak volna le az első hullámban, legfeljebb csak a másodikban, harmadikban. Ha a negyedikben kerültem volna csak sorra, az persze már sértő lett volna... De azt hiszem, a második, harmadik etapban mindenképpen begyűjtöttek volna, s akkor maradt volna egy kis időm az anyag elrejtésére. De mégis...

Bocsánat, ha sértő módon kósza ötletnek nevezem, de mégis azt kérdezném: a „négyes fogat” kósza ötlete miként terebélyesedett odáig, hogy el lehetett kezdeni egy bizottság megszervezését?

A dolog teljesen nyilvánvaló volt, hogy amikor mi – Vásárhelyi, Kozák, Litván, Hegedűs – úgy gondoltuk, hogy ez jó ötlet, akkor azokat kell elsőnek összehívni, akik az 1982-es kerekasztal-beszélgetésen részt vettek. Tehát nem az 1986-os konferenciához, hanem a kerekasztalhoz nyúltunk vissza. Az említett tizenkét emberből tizenegy el is jött, mert, mint mondtam, Csalog Zsolt nem volt itthon.³ Ennyien kezdtük el a szervezést, s azt hiszem, az első alkalmakkor még nevet sem adtunk a „gyerekekünknek”, csupán elkezdtünk gondolkozni, kik vegyenek majd részt benne, milyen társaság is legyünk, hogy hívjanak minket, s igen hamar elkezdtük megfogalmazni az alapító felhívást is.

Mikor volt az első „hivatalos” ülésetek?

Ezt majd a „filológiai kutatásaim” alapján pontosan meg fogom mondani, most emlékezetből 1988 februárjára tenném, amikor mint kerekasztalosok először összejöttünk, és gondolatban névsorolvasást tartottunk. Valahogy úgy történt, hogy mindenki elmondta, hogy szerinte kiket hívjunk meg. Az teljesen nyilvánvaló volt, hogy elsőként a Nagy Imre-perben kivégzettek hoz-

³ A kerekasztal-beszélgetésnek kilenc résztvevője és három kérdezője volt, ez valóban tizenkét ember, de mivel időközben Mérei és Donáth meghaltak, így Szabó Miklós, Kozák, Litván, Vásárhelyi, Rácz, Mécs, Göncz, Halda és én dugtuk össze a fejünket. (HBA utólagos kiegészítése.)

zátartozóit kell megnyernünk. Közülük először csak egyvalaki volt jelen, Gimes Miklós élettársa, Halda Alíz. Nem volt semmi probléma Maléter Pál özvegyének, Gyenes Judithnak a „megnyerésével”, már csak azért sem, mert Halda évtizedek óta jó barátságban volt vele. Gyenes Judith, ha nem is gyakran, de mikor hívták, mindig kész volt mindenütt megjelenni. És ez az egyébként nem politizáló, de önmagához és Maléterhez mindig hű, bátor asszony azóta is mindig elvállalta azt a szerepet, amelyet el kellett „játszania”.⁴ Szilágyi József özvegye csupán egyszer vagy kétszer jött el, már nagyon beteg volt, de helyét, mondhatni, automatikusan vette át a leánya, Szilágyi Júlia. Ő bátran, néha nagyon radikálisan, és ha szabad ezt mondani, olykor kicsit hisztérikusan, de mindig aktívan és konstruktívan vett részt mindenben. Ő apja lánya, egy igazi, abszolút hős apa leánya. Ez a történet persze ismert, de hogy az utókori olvasónak is érthetővé váljék, ajánlom, olvassa el Javorniczky István *Elő az a nagy, szép idő* című könyvét, amely nagyon pontosan tükrözi ezt az apa-lány kapcsolatot is. Szilágyi Julinak egyébként nagyon szoros – mondhatni: neveltlányi – kapcsolata alakult ki Göncz Árpáddal, mert – véletlenül – az Árpád szabadulása utáni években egy házban laktak a Bécsi úton. Semmiféle problémát nem jelentett, legfeljebb egy-két embernek okozott kellemes meglepetést, hogy Losonczy Géza özvegye, dr. Haraszi Mária és férje, Ujhelyi Szilárd azonnal és fenntartás nélkül csatlakoztak a kezdeményezéshez, és mindvégig nagyon aktívan és nagyon konzekvensen részt is vettek benne. Ez különösen azért figyelemre méltó, mert tudjuk, hogy Ujhelyi Szilárd azután az Új Márciusi Front elnöke lett, s ő mindvégig szoros barátságban maradt Aczéllal. Szilárd a Kádár-rendszerben többször elvállalt egy-két jelentősebb funkciót, volt Párizsban UNESCO-nagykövet, és egy ideig filmfőigazgató is volt. De 1956-tal kapcsolatban soha egyetlen kritizálható mozdulata, nyilatkozata nem volt. Vásárhelyié az a szellemes mondás, hogy hitével Szilárd az utolsó becsületes huszártiszt a kommunista mozgalomban.

Milyen rendszerességgel jöttetek össze?

1988 júniusáig, tehát ameddig nagy nehezen sikerült nyilvánosságra hozni az első nyilatkozatot, lehetett négy-öt „nagyplénumos” megbeszélésünk.

Csak?

Ennyi. Tényleg nem több. Az érdekesebb inkább az, ahogy végül ez az alakuló nyilatkozatot aláíró névsor összeállt.

De közben kifejtettél a hozzátartozói felsorolásból valakit, Nagy Erzsébetet. Róla nem beszéltél.

Nem véletlenül hagytam a Nagy Imre-per mártírjainak hozzátartozói közül utoljára Nagy Erzsébetet, mert nála már a legelső alkalommal érzékelhetővé váltak azok a problémák, látens konfliktusok, amelyek később kilombosodtak, és az elmúlt hetekben robbantak. Gondolom, most a lemondással Nagy Erzsébet politikai története be is fejeződött.⁵

Mondod ezt 1992. október 6-án. Ezt egy ilyen megállapításodnál, lásd be, nem árt, ha hangsúlyozzuk.

Belátom. Ami tehát biztos: a legelső előkészítő megbeszéléseken Nagy Erzsébet nem vett részt.

Ennek mi volt az oka? Nem hívtátok? Nem jött el? Vagy feltételekhez szabta az eljövételét?

Nem emlékszem pontosan, hogy ez hogy történt. Nekem Nagy Erzsébettel és családjával nemigen volt kapcsolatom az 1956 utáni évtizedekben, annak ellenére, hogy Vészi Jánossal azért volt egy laza és pozitív előjelű kapcsolatom.

4 Gyenes Judith háziasszonyként és hallgatóként már az 1986-os konferencián is részt vett. (HBA utólagos kiegészítése.)

5 A TIB válsága a HBA-val készített interjú idején kulminált. 1992 márciusában – a TIB-en belüli közgyűlési puccsot megelőző napokban – az alapítók nyilatkozatot tettek közzé *Ez a TIB már nem az, ami volt* címmel. A március 28-i közgyűlésen úgymond „spontán” megválasztott Nagy Erzsébet 1992 szeptemberében mondott le a TIB elnöki posztjáról. HBA megjegyzése erre a lemondásra vonatkozik.

Vészi János Nagy Erzsébet második férje.

Így van. Vele egy véletlen folytán, 1962-ben, a szabadulásom után ismerkedtem meg, ugyanis az ő édesanyjával cseréltünk lakást. Vészi első feleségemnek, Ember Máriának is kollégája volt, ezzel együtt legfeljebb véletlen találkozásaink voltak csak. Ezért is nem vállaltam Nagy Erzsébet megkeresését. Amellett persze, hogy úgy gondoltam: Nagy Imre lányát mégiscsak a Nagy Imre-csoportból kellene valakinek fölkerínie. Abszurdum is lett volna, hogy egy olyan bizottságban, amelynek Ujhelyi Szilárd, Vásárhelyi Miklós, Halda Alíz a tagja, rám testálódjon ez a feladat. Kiderült azonban, hogy ez valahogy senkinek sem akaródzott. Nekem akkor – ezt meg kell hogy mondjam – még nem esett le a 20 filléres. Bizonyára naivitás volt a részemről, be kellett volna hogy kattanjon, itt bizony nagyon komoly személyi ellentétek voltak és maradtak fenn a Romániába deportált csoport és a Nagy Imre-család között. Mindenesetre én ebben az eredendő okban látom azt, hogy sem Ujhelyi, sem Szilágyiné, mi több, Vásárhelyi Miklós számára sem volt természetes, hogy élete nagy idoljának a lányához elmenjen, és azt mondja, Zsóka, megalakítjuk a TIB-et, gyere el közénk. Groteszk és furcsa szituáció támadt. Remélem, jól emlékszem, végül Fónay Jenő ment el Nagy Erzsébethez.

Ez már egy többedik ülés után volt?

Mondtam, nemigen volt „sokadik” ülés. Talán a második, de legfeljebb a harmadik összejevetelen került elő ez a probléma. Hozzá kell tennem, az első-második ülésen Nagy Erzsébet leginkább azért nem vett részt, mert az ő aktív politikai szereplése addig igen csekély volt, tudtommal soha egyetlen aláírási akciót nem támogatott.

Már ha felkérték rá...

Bizonyára. Szóval Fónay vállalta, hogy elmegy Nagy Erzsébetékhez, mert ha jól emlékszem, Vészi János a III. kerület egyik iskolájában tanította az ő lányát. S ahogy az már szinte „törvénytörő”, rögtön a kezdet kezdetén történt egy „végzetes” malőr: Miután ugyanis Nagy Erzsébet aláírta a TIB felhívását, utána – mint férj – Vészi János is aláírta. Vészi azonban nem volt sohasem Nagy Imre veje, börtönben sem ült. Ekkor mi, a TIB alapító tagjainak ez a szervező „kemény magja”, megmakacsoltuk magunkat, és dogmatikusan ragaszkodtunk – utólag azt mondom: valószínűleg nagy szamárság volt – az első elhatározásunkhoz, hogy csak börtönviseltek írhatják alá, mert ha Vészi aláírja, akkor aláírhatja bárkinek a férje, felesége. És akkor ott tartunk, amit, mint mondtam, mindenképp el akartunk kerülni, s aminek, mint mondtam már, Kozák is, Szabó Miki is „áldozata” lett. Ám ezen Vészi és persze Nagy Erzsébet is halálosan megsértődött. Egyszerűen képtelenek voltak akceptálni, hogy egy szerveződéshöz lehetnek ilyen-olyan alapelvei, amelyek normális, objektív kritériumok, s amelyeket nem célszerű maguknak a szervezőknek áthágniuk. A már eleve konfliktusokkal terhes kapcsolatot ez a kínos affér tehát szinte a TIB alakulásától kezdődően végzetesen elrontotta.

Amikor 1988 februárjában az első alkalmakkor számba vettétek a potenciális alapítókat, sokat vitakoztatok a neveken?

Inkább úgy mondanám: ötletbörze volt, számtalan név elhangzott, vita leginkább azon volt, hogy kit *nem* hívunk meg. Például egyértelműen fölmerült, hogy Fekete Sándort nem.

Mi volt az indoklás? Hiszen nekem Te többször elütötted azt a bon mot-t, hogy Fekete Sándor „sok mindent elárult, de 1956-ot nem”.

Igen, de a „sok minden” bőven elég volt ahhoz, hogy ne akarjunk vele egy listán lenni. Fekete Sándor 1987–1988 fordulóján az *Új Tükör* sikeres főszerkesztője volt, még nem volt az Új Márciusi Front alapító tagja, és akkor a hetvenes évek végétől főszerkesztői munkájának végéig az aczéli politikának egy olyan nagyon tehetséges kiszolgálója volt, akinek gondolatrendszerét, úgy gondolom, abban lehet összefoglalni, hogy az 1956-os forradalom vívmányait az

európai lehetőségek keretein belül Kádár János és Aczél György a lehető legmaximálisabban végrehajtották, tehát őket támogatni kell. Ez a lehetséges világok legjobbika (Voltaire szavai-
val), és mindenki káros, aki ezt nem veszi tudomásul, mert ez csak sztálinista fordulatot eredményezhet. Fekete a nyolcvanas években nyíltan denúciált minden ellenzéki mozgalmat.

Más vétózott nevekre nem emlékszel?

Nézd, mi Feketével együtt álltunk bíróság előtt a Mérei-perben, s a többi vádlott – Mérei már meghalt –, Széll Jenő, Litván és Hegedűs alapító tagok lettünk. Az ember mindig először a saját körében néz körül, ezért emlékszem ennyire erre a „vétóra”. Talán egy röpké pillanatra Gyurkó László neve is fölmerülhetett, rá mindenki csak legyintett. És biztos, hogy bedobtunk és elvetettünk más neveket is. Ahogy gondolkodom, eszembe jut például, és erre határozottan emlékszem – ez persze más eset –, hogy Vásárhelyi megpróbálta „megvétózni” Dornbach Alajost, mondván, ő a Soros ügyvédje, s ebbeli funkcióját nem lenne szabad veszélyeztetni. **De hát ez egy aktuálpolitikai és nem elvi-politikai megfontolás volt, arról nem is szólva, hogy Dornbach végül is alapító tag lett. Mondd, kialakult-e a vétózásnak valamiféle szabálya?**

Nem, természetesen semmiféle szabály nem volt. Kialakult a konszenzus. Elmondok egy ellenpéldát. Én azt mondtam, hogy Kosáry Domokost mindenképpen kell hívni. Magam nagyon tiszteltem és becsültem Kosáryt, akivel együtt ültem, de az utána következő évtizedekben nem volt vele szorosabb kontaktusom. Mások, akik közelebbről ismerték, úgy gondolták, Kosáry nem fog csatlakozni, mert óvatosabb, akadémiai és tudományos pozícióit bizonyára nem akarja veszélyeztetni. Kosáryhoz hárman mentünk el: Litván, Eörsi István és én. Addigra már kész volt a felhívásunk egyik szövegvariánsa, ami lényegében nem sokban különbözött a véglegesétől. Kosáry elolvasta, s egy hét gondolkodási időt kért. Egy hét után azt mondta – az én csalódásomra és mások kaján kárörömére –, hogy a felhívás nagyon bombasztikus, és ő ilyen szövegeket nem szívesen ír alá. Ez 1988 elején volt. Viszont, s itt engedtessek meg nekem is egy kis kajánság, 1989. június 16-án, a temetésén, ahova ő is mint minden kiemelt elítélt külön meghívót kapott, amikor a szertartás utolsó koszorúját a TIB helyezte el – tudniillik protokollárisan az utolsó koszorú az első –, akkor a legnagyobb meglepetésemre a TIB szűk vezetősége mellé odaállt Domokos, és ő is koszorúzott. És azóta ő is kvázi alapító tag, amit én most ironikusan említek, de meg kell mondanom, hogy azóta minden politikai akcióban és különösen az 1956-os Intézettel kapcsolatban a legmaximálisabban szolidáris velünk.

Végül is milyen stádiumokon ment keresztül a „szóvirágos” felhívás szövege?

Emlékezetem szerint a felhívás nagyon lassan született meg, már csak azért is, mert senki nem gondolt arra, hogy a történelem menete oly hirtelen felgyorsul majd. Nem siettünk azért sem, mert az értelmiségiek – főleg ha többen írnak – lassan szövegeznek. A „vének tanácsának” alap gondolata időközben módosult. 1956 elismertetése, a forradalom igaz történetének felderítése, a kutatások szorgalmazása és emlékének ápolása került előtérbe, azt is mondhatnám: tulajdonképpen a mostani 1956-os Intézet is ekkor körvonalazódott. Egy másik fontos vonulatként rajzolódott ki a rehabilitáció sürgetése, ami akkor még csak nagyon általános szinten fogalmazódott meg, voltaképp 1956 „helyreállításának” keretében. Ne feledd, a Pozsgay-féle, igen szűkre szabott népfelkelés meghatározás⁶ is csak egy év múlva került nyilvánosságra. Ezt azért ne felejtjük el: akármilyen gyorsan száguldott is a történelem, azért még egy év kellett ennek a „hőstettnek” a véghezviteléhez! Most olvastam Hovanyecz László tollából a *Népszabadságban*, hogy Ormos Mária érdemeit elfelejtjük, pedig ő találta ki a népfelkelés szót. Sze-

6 1989. január 28-án a rádió *168 óra* című műsorában az MSZMP KB történelmi albizottsága nevében Pozsgay Imre „népfelkelésnek” minősítette át az 1956-os – addig ellenforradalomnak aposztrofált – forradalmat. (HBA utólagos kiegészítése.)

rintem okosabb is, ha ezt elfelejtjük! Egyáltalán nem érzem akkora érdemnek, hogy 1989-re eljutottak ehhez a lapidáris megfogalmazáshoz. A mi egy évvel korábbi felhívásunkban 1956 forradalommal, szabadságharcra nyilvánításának követelése szerepelt, s persze számos rész-követelés is, például hogy 1956 egykori elítélteit kapják vissza emberi jogikat, adjanak nekik útlevelet, utazási jogot, erkölcsi bizonyítványt. Emlékszem, az egyik ilyen megbeszélésen a feddhetetlenségi intézmény eltörlésének szükségességét is felvettem. Ez engem ugyanis nagyon sértett. Nekem – mint kisidősnek – akkor már volt ugyan erkölcsi bizonyítványom, ám azzal semmit nem lehetett kezdeni, mert a feddhetetlenség is számított. És valamifajta anyagi egyenjogúság követelését is megfogalmaztuk, mert kárpótlásról akkor természetesen nem lehetett beszélni. Nem is beszéltünk róla, mégis, valamivel később, talán 1988 nyarán a *Nép-szabadság* nagyon durván reagált a felhívásunkra, mondván, mi pénzt akarunk.

Volt-e vita közöttetek arról, vagy egyáltalán: beszéltek-e arról, hogy az ötvenhatos emigrációt is bevonjátok a TIB-be?

Nem tudnám megmondani, hogy kinek a javaslatára, de azt elég gyorsan eldöntöttük, hogy az emigrációt nem invitáljuk meg az alapító tagok közé. Ezért többen meg is sértődtek.

Mi volt az elvi indokotok?

Inkább gyakorlati okai voltak, elsősorban is az a megfontolás, hogy egy emigráns nem kockáztat semmit a csatlakozással, tehát a dolog teljesen aránytalanná válik, ha mi bevesszük az emigrációt, amely végtelen, s miért ne csatlakozna bárki az emigrációból. Úgy éreztük, a dolog morális súlya csökkenne ezzel, arról nem is szólva, hogy a már említett „büntönviseltségi” alapvetet is meg kellett volna sértenünk. Ezenkívül tartozom a történelmi igazságnak azzal is, hogy elmondjam: az emigrációval való teljesen nyílt kapcsolatfölvételtől, mármint szervezeti-
leg, 1988-ban még távol akartuk tartani magunkat. Nagynak találtuk a politikai kockázatot. 1988 elején ugyanis nem volt világos az, hogy az MSZMP-n belüli harc merre dől el. Az MSZMP leépülőben volt ugyan, de egy baloldali restaurációnak vagy puccsnak a lehetőségét egyáltalán nem zárhattuk ki. Ezt is számba vettük, ugyanakkor Vásárhelyi Miklósnak volt egy nagyon fontos mondata, amikor ennek a felhívásnak a véglegesítése, közzététele már túl sokáig vacakolódott: „Azért olyan gyávák mégsem lehetünk, hogy megvárjuk az 1988-as pártértekezletnek az eredményét” – mondta többször is. Magyarán: azt nem várhatjuk meg, hogy Kádár bukik vagy megerősödik. Mert azért Kádár bukása nem volt biztos! Az a teljes csere, hogy szinte az egész Kádár-féle Politikai Bizottság eltűnik a pártértekezleten, ez valóban nagy politikai szenzáció volt.

A szövegnek voltak-e lényeges előzményváltozatai?

Véleményem szerint nem voltak. Valamennyi verzió az említett három gondolatra épült.

Ki vagy kik voltak a szövegezők?

Úgy emlékszem, az első, nagyon durva vázlatot én fogalmaztam meg, aztán ahogy az ilyen írásoknál szokott lenni, egyre hosszabb verziók születtek. Majd Litván Gyuri fogalmazott egy újabbat, szerintem nagyon jót, amit újabb menetben két hivatalból írástudó, Eörsi István és Fónay Jenő vett kézbe. Így alakult ki a szerintem igen „ütős”, a maga idején elég nagyot szóló felhívás.

Azért örülnék, ha felidézned a felhívás szövegével kapcsolatos vitapontokat.

Hidd már el, nem voltak politikai, világnézeti vitáink! Amit én írtam, az természetesen túl hosszú volt, olyasmi mint egy párt részletes politikai programnyilatkozata, tehát jogosan nyirbálták meg. Minthogy magam elsősorban történelemben és a történelem rehabilitációjában gondolkoztam, ezért az első változatban a többi szempont talán nem volt elég hangsúlyos. Magamat ismerve, leginkább a kegyeleti szempontok szorulhattak háttérbe. Történelemfeltáró és szociologikus lelkem számára ugyanis a kegyeleti aktus, az, hogy újratemessünk,

hogy a sírokat ápoljuk, akkor nem volt annyira lényeges követelés, mint aztán nem is sokkal később lett. Sose hittem volna, hogy engem a közvélemény jelentős része valamifajta fő funerátornak fog elkönnyvelni, mert alapjában véve ehhez nekem kevés érzékem volt. Ezt én akkor is, azóta is azzal magyarázom, hogy apám valahol a Don-kanyarban egy olyan sírban fekszik, amelyet sose fognak föltárni. Az apósom Auschwitzban égett el. Félreértések elkerülése végett: itt nem a zsidóság a lényeg, hanem az, hogy az ember felmenőinek nincs megjelölt sírja, s én ennek hiányát valahogy nem nagyon éreztem. Bár azt hiszem, hogy a kezdeteknél a többi TIB-es sem tudta igazán felmérni, hogy ennek a kegyeleti résznek milyen nagy, mondhatni, döntő fontossága lesz. Noha már az első felhívásunkban követeltük az emberhez méltó temetést, mégis, igazi hangsúlyt ez csak hónapokkal később kapott. De nem volt politikai vitánk abban sem, hogy a történelmi igazságtétel 1945-tel kezdődjék. Ezért került be a rehabilitálandók sorába Demény Pál, mert akármilyen groteszk – s ez nem egy kommunista gondolkodás, hanem történelmi tény –, hogy az első ártatlanul letartóztatott ember a kommunista Demény volt. És abban is egyetértettünk, hogy a háborús bűnösök igen komplex ügyét mi ne érintsük.

A Történelmi Igazságtétel Bizottsága végül is 1988. június 5-ei dátummal szignálta első felhívását, a krónikák erre a napra teszik a TIB megalakulását is.

Ez persze tévedés, de ezt már aligha lehet korigálni. Említettem, hogy a TIB-et 1988 legelején kezdtük szervezni, és – feljegyzéseim szerint – formálisan május 17-én alakultunk meg. Aznap ebben a lakásban mondtuk ki magunk között, hogy igen, a nyilvánosság elé lépünk. De már azt megelőzően is számos változatban csócsáltuk az alapító nyilatkozatot. Talán most, a naptárbejegyzéseim alapján össze tudom foglalni, hogy mi mikor is történt. Egészen biztos például, hogy már márciusban ezekről az ügyekről tárgyaltam Gönczcel, Vásárhelyivel. Gönczcel áprilisban újra. Április 12-én Kozák, Vásárhelyi, Göncz, Litván, Szabó Miklós volt nálam, másnap Kozák, Litván, Vásárhelyi. Április 26-án már négyórás beszélgetés volt itt a lakásban, s a május 17-i alakulásról már szóltam. Másnap, 18-án aztán Egerben volt egy nagy politológusi értekezlet, ami az akkori forrongó időkből azért volt jelentősebb esemény, mivel a világban élő magyar politológusok először jöttek haza. Emlékezetem szerint, gondolom, Bihari Mihály meghívására olyanok tartottak akkor előadást, mint Tőkés Rudolf, Schöpflin György, s még isten tudja, kik. Ott, Egerben, én is hosszabban hozzászóltam. Mindez egyébként a földcsuszamlásszerű pártértekezlet kezdete előtti napon történt. A politológiai világ érthetően tele volt pletykákkal, találgatásokkal: mi lesz a pártértekezleten, Nyers és Pozsgay bekerül-e a Politikai Bizottságba, vagy éppen ellenkezőleg: kényszerből visszavonulnak? Az aspiráns Grósz Károly győz-e, vagy éppenséggel bukik, s legfőképp: Kádár marad-e, vagy megy. Pozsgay éppen akkor indult vissza Pestre, amikor én odaértem (ez persze véletlen egybeesés volt), ő, mint mondták, a felszólalásában csupa dodonai kijelentéseket tett. Tehát senki nem tudott semmit, minden teljesen nyitott volt, vagy legalábbis annak látszott. Tehát én ott, ebben a kissé bizonytalan légkörben tartottam egy meglehetősen hosszú, rögtönzött felszólalást, amiben lényegében felmondtam a TIB immár végső formába öntött felhívását. Csak azt nem tettem hozzá, arra ugyanis nem volt felhatalmazásom, hogy a TIB meg is alakult. Beszédemet azzal zártam: ha az MSZMP országos értekezlete nem fog 1956 kérdésével foglalkozni, és az az új politikai korszak, amelyik másnap mindenképpen elkezdődik, 1956, a rehabilitációk és a történelmi igazságtétel kérdését nem tűzi napirendre, akkor nem lesz korszakváltás, és reform sem lesz. Egyáltalán nem állítom azt, hogy ez bátorság volt a részemről, de abban a politológiai, kicsit elvont légkörben, ahol struktúrákról, szervezetelekről és isten tudja, még miről tanácskoztak, ott azért ez igen kemény felszólalásként hatott. **Az ottani, egri társaság előtt mennyire lehetett világos, hogy ez nem csupán Hegedűs B. András véleménye, hanem egy alakuló szervezeté?**

„SOSE HITTEM VOLNA, HOGY A KÖZVÉLEMÉNY FŐ FUNERÁTORNAK FOG ELKÖNYVELNI!”

Erre a kérdésre nem tudok egyértelműen válaszolni. Valószínűleg halványan utaltam rá, de ugyanakkor engem ott ismertek, és tudták, hogy mindenkinek megvan a maga politikai rögzeszméje, s nekem 1956 az. S azért az is tény, hogy a kérdés valamiképp ott volt a levegőben.

A májusi megalakulás helyett miért szerepel június a felhívás alján?

A TIB megalakulásának nyilvánosságra hozatala azért húzódott júniusig, mert addig nem volt lehetőségünk semmiféle nyilvánosságra. Pedig rögtön fölkerültük a Magyar Távirati Irodát, hogy tegye közzé, s a napilapokhoz is elküldtük a nyilatkozatunkat.

Mikor? Itt a napoknak is szerepe van.

A kérdésben elhangzott állítással teljesen egyetértek, de igen egyszerű a válaszom: június elejére sikerült csak eljuttatnunk a Szabad Európához a szöveget, azután, hogy pártértekezlet ide, pártértekezlet oda, nyitás ide, nyitás oda, sem a napilapok, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Hírlap*, a *Népszabadság*, sem az MTI nem adtak rólunk hírt.

Nem voltak biztosak a visszautasításban?

De igen. Mégis megpróbáltuk, már csak azért is, hogy aztán hivatkozhatnánk arra, hogy mi előbb itthon próbálkoztunk. Szögezzük le: a rendszer, ha nagyon lassan is, de puhult, lazult, ám a diktatúra a maga struktúrájában még nagyjában-egészében létezett. S a TIB-ben olyan emberek kezdtek el politizálni, akiknek a megtorlás időszakában keserű tapasztalataik voltak a diktatúrával. Én nem szeretek azzal a kifejezéssel, hogy diktatúra, dobálózni, de most készakarva használom. Az idő tájt ugyanis, nem győzőm ismételni, egyáltalán nem volt az eldöntött kérdés, hogy az elkövetkező hónapokban mi történik. Ezt azért is újra és újra el kell mondani, mert 1988-ban olyan sokat megtapasztalt emberek mentek ismét a „barikádra”, akik egyszer már belebuktak a reformtörekvéseikbe, akik megtapasztalták, hogy később fegyveres harc és vérözön következett, olyanok, akik – miként 1956-ban – megint békés átmenetre vagy békés reformra gondoltak, de meg voltak győződve arról, hogy a békés reformnak alapvető feltétele a múlt tisztázása. Olyanok, akik azonban úgy gondolták, nincs erkölcsi alapjuk arra, hogy ebben a fontos, de mégis talán parciális ügyben más politikai csoportokat kivigyenek az utcára, és az ő vérüket kockáztassák. Most, szokásommal ellentétben, a vér kifejezést is többször használtam, megint csak szándékosan. Mert igenis: 1988 tavaszán nem jósolhattuk meg, hogy a magyar rendőrség, a munkásőrség, a forradalmi rendőrezreddé átkelesztett (ma is létező) karhatalom és a katonaság mit fog tenni. És ennek a társaságnak volt már tapasztalata: a karhatalom vagy a fegyveres testületek hol összeomlanak egyik pillanatról a másikra, hol hihetetlenül gyorsan képesek a reorganizációra és a legbrutálisabb megtorlásra. **Miután tehát idehaza nem sikerült közzétennetek ezt a nyilatkozatot, azután juttattátok el – Eörsi Istvánon keresztül – a Szabad Európa Rádióhoz, de mint hírlík, ott sem könnyen ment át. Miért?**

Valami oknál fogva ott is vacakoltak. Az igazi okot persze nem tudom, legfeljebb egy feltételezést engedek meg magamnak. Abban az időben már jó néhány ellenzéki szervezet és csoportocska jött létre, amely a maga fontosságát hangsúlyozandó közleményeket gyártott. Talán a Szabad Európa ezért volt óvatos, talán másért.

A felhívás – bármi okból tehát, de – június 5-ei dátummal jelent meg, ekkor lépett tehát színre a Történelmi Igazságtétel Bizottsága. Ekkor viszont rögtön üdvözölte a napokkal később, június 16-án rendezendő Pere Lachaise-i jelképes síremlékavatást. Én sem akkor, sem utána nem voltam olyan naiv, hogy ne azt gondoltam volna: egyeztetett és időzített akcióról van szó. Ezt a feltételezésemet az is erősítette, hogy nem csak te, a TIB több más tagja is kijutott az ünnepségre Párizsba.

Azt kell mondanom, hogy – minden látszat ellenére – az összefüggés nem volt olyan direkt, mint ahogy ezt a marxista-leninista összeesküvés-elméleted feltételezi. A Pere Lachaise-i emlékműavatás előkészületei akkor már jó ideje folytak, hiszen a sikerhez rengeteg minden kellett. Fejtő Ferencnek és Méray Tibornak a szervezőereje, koordinálása, Nagy Ernőnek, a

giromagnyi nyomdásztulajdonosnak az áldozatkészsége, Rajk Lászlónak a tervezőmunkája, a különböző változatok elvetése, pénzgyűjtés, mindaz, aminek eredményét a *Tetemrehívás* című kötet összefoglalja. A dolog mégis „csak” történelmileg esett egybe. Azt a mondatot, hogy üdvözöljük a Pere Lachaise-t, utólag írtuk bele a felhívásba – és az ember a saját mondataira emlékszik, tehát én írtam bele –, akkor, amikor már elhúzódott a felhívásunk közzététele, s valóban közeledett a párizsi megemlékezés napja. De ismétlem: direkt összefüggés a kettő között nem volt. Hogy azután a TIB megalakulását nem a magyarországi tömegkommunikáción keresztül, hanem a SZER-ben való elhangzás után előszóban ott, Párizsban jelentettük be, nos ezt az alkalom hozta. Persze a párizsiak örömmel egyeztek bele abba, hogy a nemzetközi sajtóértekezleten Halda Alíz felolvassa a felhívást.

Milyen visszhangja volt a TIB megalakulásának?

A baráti visszhang egyértelműen pozitív volt, akadt persze aggodalmaskodás is.

Rendőri „visszhangja” volt-e?

Kézzel fogható, szemmel látható rendőri visszhangja nem volt.

A TIB-nek volt-e szervezetiileg – hangsúlyozottan szervezetiileg – köze a június 16-ai budapesti megemlékezéshez?

Egyértelműen. Először is a felhívásban expressis verbis benne van, hogy a június 16-ai ünnepség kvázi a TIB rendezvénye. A TIB első alkalommal természetesen csak a temetőben akart valamit rendezni, mondjuk egy-egy szál virágot vinni a jeltelen sírokra. Önmagában már az jelentőséggel bírt, hogy délelőtt találkoztak az emberek a temető kapujában, és végigsétáltak azt a három-négy kilométert. Temetői járat még nem volt, az út végén pedig bizony bozót-tenger fogadta az odaérkezőket. (Meggjegyzem, amikor mi sok-sok évvel azelőtt először kimentünk oda, akkor félcipőben egyáltalán nem lehetett a helyszínre jutni. Ezt ne felejtsek soha el azok, akik most ott márványon lépkednek!) Ez a délelőtti akció egyértelműen a TIB-é volt. A *Tetemrehívás* című könyvben megjelent fotókon jól látható, hogy a TIB tagjai vitték a főszerepet. Mécs Imre és Hegedüs László olvasta föl a kivégzettek listáját, Fónay Jenő beszélt, Nagy Elek állt az első sorban. Ami a többi megmozdulást illeti: már akkor érzékelhető volt a különböző ellenzéki csoportok egymásra licitálása. Nem tudom pontosan fölidézni, akárhogy erőltetem is, hogy mi, hogyan és mikor történt, mert az e nap és az 1988-as október 23-a körüli vita nagyon egybefolyik az emlékezetemben. De azt a tények pontos felidézése nélkül mondhatom, hogy mi, a TIB vezetői, sokkal lassúbbak, megfontoltabbak – ha úgy tetszik óvatosabbak – akartunk lenni, mint a radikális utcai akciócsoportok.

Akkor térjünk vissza inkább Párizshoz, ott szemtanú voltál.

Most itt el kéne mondani az egész Párizst?

Inkább csak azt, ami „mögöttes”. Mert az eseménytörténetet és persze még sok minden mást is – például a beszédeket – közli a *Tetemrehívás*.

A mögöttesből talán annyi érdekes, hogy a repülőgépen Vészi János súlyos szemrehányást tett nekem azért, hogy az ő aláírása nincs rajta a TIB felhívásán. Erről korábban már beszéltem, de ezt a részletet kifejejtettem.

Mondható, hogy ezen az úton eszkalálódott a konfliktus?

Nem. A konfliktus addig is valódi volt, tudtam, hogy Vészi meg van sértve, mert ez azért visszajutott hozzám.

De személyesen csak a repülőn beszéltek erről?

Igen, ott találkoztunk, és akkor próbáltam tisztázni vele – hozzá kell tennem: mindenfajta mellébeszélés, hátsó gondolat nélkül –, hogy értse meg, helyesen vagy helytelenül, de úgy döntöttünk, ezt a felhívást csak ötvenhatos elítéltek, illetve az ő hozzátartozóik írják alá. Lehet, mondtam, hogy ez az „elitista magatartás” helytelen volt, de ha kivételt tettünk volna,

akkor azzal sokkal több embert hoztunk volna lehetetlen helyzetbe, így „csak” őt bántottuk meg. Én elnézést kérek tőle – mondtam –, nagyon igyekezve a barátságunkra utalni, mert hiszen addig közöttünk semmi konfliktus nem volt. Marhaság, mondta erre Vészi. Erre a kifejezésére pontosan emlékszem. Mondtam, egyezzünk meg abban, hogy ez marhaság volt, de akkor se haragudjon ránk. Sok eredményt nem értem el. A párizsi megemlékezésre viszont csak azt tudom mondani: szép volt. Nagyon szép, felemelő. Ezt a francia emigráció, annak baloldali része és annak az egyáltalán nem baloldali, szabadságharcos része, Sujánszky Jenővel az élen és mások teljes egységben csinálták. Valóban, mindez 1956 és Nagy Imre szellemében zajlott. Nekem különösen megható volt, hogy életemben először a Petőfi Kör nevében három szál rózsát letehettem a „sírra”, s közben a *Marseillaise*-t játszották, és még valamilyen nagyon szép francia díszkürt is felharsant. És persze sok emberrel is találkoztam Párizsban. A Kanadából odajött Varga Ivánnal, akit húsz éve nem láttam. Egy kávéházban akkor találkozhattam újra Petőfi körí titkártársammal, Nagy Balázssal, akit 1956 novembere óta nem láttam. Az ünnepségre a „trockista” Balázs természetesen nem jött el, ez a trockizmusából fakadó csacsisága. Hozzá kell tennem, hogy a június 16-ai temetésre eljött, tehát lehet, hogy mégsem „elyből” nem volt ott a Père Lachaise-ben, az ördög sem ismeri ki az ő lelkét. Mindenesetre harminckét év után, trockizmus ide, trockizmus oda, órákon keresztül és nagyon jól beszélgettünk.

1988 júniusa után két hónappal, augusztusban a Történelmi Igazságtétel Bizottsága 2. számú nyilatkozata már Magyarországon is ismertté vált, megjelenhetett az első nyilvánosságban is. De mi történik június 16-a és augusztus közepe között a TIB-ben?

Semmi. Azt hiszem, semmi. Érik a történelem, hogy patetikusan fogalmazzak. Én, mint mondtam, Párizsból Angliába mentem, ahol azt hiszem, legalább két hetet töltöttem. Londonban felvettem egy életútiinterjút Rentoul Ferencsel, a BBC magyar osztályának volt vezetőjével, aki 1956-ban tudósított. A családi látogatáson túl ez volt utam célja.

Tehát gyakorlatilag ennek a 2. számú nyilatkozatnak komolyabb megbeszélés-előzménye nem is volt?

De biztos volt. Mikor is adtuk közre? Jó, hogy itt a noteszom! Igen: augusztus 23-án volt itt, a Gerlóczy utcában – harmincöt fővel – egy TIB-ülés. Tehát szinte mindenki megjelent, ami egy augusztusi napon igen szép teljesítmény. Gondolom, azért kellett ezt a nyilatkozatot megtenni, mert a politikai élet érett tovább. Végül is a TIB első nyilatkozata még egy pártértekezlet előtti, Kádár-uralom alatti hangulatban született. Augusztus végére Kádár bukása után eltelt negyed év, megkezdődött a politikai szezon, tehát a TIB-nek is ki kellett lépnie valamivel. Azért ezt a 2. felhívást nagy részben Grósz Károlynak a Nagy Imre és társai hamvai kiadásáról, illetve az illő eltemetéséről tett nyilatkozatigérete ihlethette meg, nem? Grósz kanadai megnyilvánulását sokan és sokféleképpen kommentáltak, a szemellenzős belügyisek például azzal, hogy hogy tehetett Grósz ilyen nyilatkozatot, amikor képtelenség megtalálni a jeltelenül elföldelt holttesteket. A szóban forgó TIB-nyilatkozat augusztusban már tovább ment, annyiban legalábbis, hogy már nemcsak a Nagy Imre-per kivégzettjeinek méltó eltemetését szorgalmazták, hanem azt is kimondták, nem lehet különbséget tenni az ismert vezetők és a névtelen áldozatok között, és a kivégzettek, valamint az őrizetben meghaltak névsorának is elő kell kerülnie.

Ez igen lényeges kérdés, nem is tudom, mitől volt pillanatnyi emlékezetzárlatom. A történelemben ekkor váratlan fordulat történt, tehát elég pontosan tetten érhető, hogy azon a nyáron lett, lehetett politikai követeléssé, mi több: első számú politikai jelszóvá a temetés. Tehát nem a rehabilitáció mint politikai, jogi folyamat, hanem a temetés mint kegyeleti, politikai esemény. Azt hiszem, a véletlenek sorozatában alakult ez így, mi legfeljebb felismertük, hogy ez igen jó jelszó lehet. Politikai követeléseként sokkal megfoghatóbb az exhumálás és az újratevés, mint a korábban követelt absztrakt „rehabilitáció”. Azonkívül – szemben az én már említett, ezzel kapcsolatban kicsit elvont, „nemtörődöm” álláspontommal – az embereket igen

is foglalkoztatta az, hogy a halottak ott, a 301-es parcella valóban elviselhetetlen szörnyűségek között feküdtek több évtizeden keresztül, s addig nem lehetett elérni semmit. Grósz Kanadában viszont kényszerhelyzetbe került. Szilágyi Júlia Torontóban egy sajtóértekezleten „provokálta” őt, s ő zavarában meggondolatlan ígéretet tett. Megjegyzem, Julinak erre a TIB-től nem volt „megbízása”, ez az ő magánakciója volt. De nagyon jól tette, s ezzel, ezt meg kell mondani, Szilágyi Juli bátran, minden előkészítés nélkül hatalmas lökést adott a folyamatnak. Hazaérkezése után Grósz ugyanis utasította a Belügyminisztériumot, hogy kezdjék el a sírok felkutatását. (Megint csak mellékesen: utóbb én Pajcsics József rendőr ezredessel, akivel a 301-es parcellában ismerkedtem meg – akkor még alezredes volt –, ezt a nyomozást egy élet-útinterjú keretében részletesen megbeszéltem. Innen tudom, hogy nekik kezdetben semmiféle információjuk nem volt ezekről a sírokról, és szabályos rendőri nyomozást és vizsgálatot végeztek annak érdekében, hogy megtalálják azokat. S ha már itt tartunk, megint előreugrok egy picit: magam sem hittem, de láttam, észleltem, érzékeltem, mondhatnám többes számban is, érzékeltük, hogy az a két-három rendőrtiszt, aki ott volt az exhumálásnál, szinte ugyanolyan izgalommal várta, megtaláljuk-e a holttesteket. Látnivaló volt, hogy nem biztosra mentek, s egyfajta szakmai presztízs is munkált bennük.)

Nagyon előreszaladtunk...

Valóban. De azt kell mondanom, hogy 1988 nyarán egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy ez a kegyeleti aktus a legújabb kori magyar történelem legnagyobb politikai demonstrációja lesz. A „méltó eltemetetésen” mi még hosszú hónapokkal később is csak „családi” eseményt értettünk. Ami, teszem hozzá, korántsem jelentette azt, hogy ne lettünk volna mindvégig tisztában azzal: valójában politikai akciót szervezünk.

„SOSE HITTEM VOLNA, HOGY A KÖZVELEMÉNY FŐ FUNERÁTORNAK FOG ELKÖNYVELNI!”

KENDE PÉTER

EGY KORSZAK NAGY TANÚJA IN MEMORIAM VÁSÁRHELYI MIKLÓS

Vásárhelyi Miklóssal egy hányatott életű, Magyarország legújabb kori történetében nagy szerepet játszó nemzedék szinte utolsó képviselője, a XX. század második felének egyik legtevékenyebb közéleti szereplője és mindvégig nyitott szemű, páratlan tájékozottságú tanúja távozott el. Az 1956-os Intézet ezen felül egyik legfontosabb támogatóját és tanácsadóját gyászolja személyében.

Vásárhelyi személyiségének és szellemi arculatának kialakulása szempontjából nem elhanyagolható az a körülmény, hogy – egy kikeresztelkedett magyar–zsidó polgárcsalád fiaként – Fiumében született, s gyermekéveit egy döntően olasz, de ugyanakkor a Monarchia vegyes vidékeire jellemző, kozmopolita kultúrkörnyezetben élte meg, ahol a világnyelvek ismerete magától értetődő volt. (A felnőtt V. M. az anyanyelvként bírt magyaron és olaszon kívül folyékonyan beszélt németül, franciául, angolul, tudott oroszul, s valamennyire a délszláv nyelvekben is otthonos volt.) A banktisztviselő apa ugyanakkor a fiumei magyar egyesület vezetője s ízig-ve-rig magyar hazafi volt, aki 1929-ben úgy döntött, hogy családotul hazatelepül Magyarországra.

Az ifjúkori hatások szempontjából a következő fontos színhely Debrecen – a bank itteni fiókjában kínálkozott állás az apa számára –, ahol Miklós a piarista gimnázium növendékéként előbb középiskolai, majd a Tisza István (ma Kossuth Lajos) Egyetem jogi karán felsőbb tanulmányait fogja végezni. Az egyetemen szembesül a kortárs fiatal értelmiség többségét büvöletében tartó virulens, olykor zsidóverésekben is megnyilvánuló, jobboldali szellemiséggel, de ugyanitt mintegy ellentoxiként kerül kapcsolatba a kor baloldali mozgalmaival, a Márciusi Fronttal, a Szociáldemokrata Párttal, sőt az illegális kommunista párttal is, amelyekhez kapcsolódni belső – erkölcsi és szellemi – parancsként jelentkezik számára. A debreceni egyetem e baloldali köreiből köt halálíg tartó barátságot két vele pontosan egykorú, hozzá hasonlóan tehetséges ifjú értelmiséggel, Losonczy Gézával és Szilágyi Józseffel, akikkel – a sors különös fintora révén – mintegy húsz évvel később majd egy *kommunista* vészbíróság előtt fognak együtt állni...

Vásárhelyi 1939-től kezdve volt egyidejűleg a Szociáldemokrata Párt beírt, rendes, sőt a Pest környéki munkásifjúság szervezésében fölöttébb aktív s ugyanakkor az illegális kommunista párt titkos tagja. A háború éveit egyébként már Budapestre felköltözve, részben hadiüzemi szolgálatban, részben (1944 márciusa után) bujkálva éli meg. Életmódjától azonban a bohémság sem idegen, ami pedig szellemi-politikai tájékozódását illeti, arra ez idő tájt is jellemző egyfajta függetlenség, távolságtartás és önálló véleményalkotás. Federigo Argentierinek 1987–1988-ban adott olasz nyelvű életútinterjújában például elmondja, hogy a Szovjetuniót sokkal inkább a harmincas évek független, baloldali látogatóinak (André Gide, Illyés Gyula), mintsem a kommunista pártirodalom szemüvegén át próbálta megérteni. Talán ide is vezethető

vissza, hogy 1945 után a kommunista párt vezető köreiből Vásárhelyit, illegális párttagsága ellenére, inkább szimpatizáns értelmiségiként, mint igazi pártkatonaként – vagy Orwell-lel szólva, mint „a belső párt” tagjaként – tartották számon.

A németektől és nyilasoktól megszabadult, de szovjet befolyás – sőt rövidesen parancsuralom – alá került országban Vásárhelyi Miklós szakmai és politikai tevékenysége újságíróként bontakozik ki. Huszonnyolc évesen a kommunista pártlap, a *Szabad Nép* egyik jó tollú és agilis szerkesztője, akinek politikai érzékére és nem mindennapi tehetségére az újság főszerkesztője és teljhatalmú diktátora, a kérlelhetetlen és mindenkiel fölényes ideológus, a Moszkvából hazatérő 1919-es kommunista Révai József is felfigyel. Vásárhelyi önállósága és emberi könnyedsége még imponál is neki: Révai előbb a bel-, majd a külpolitikai rovat vezetését bízta rá, s talán abban is van némi szerepe (ámbar ez merő feltevés), hogy a Rajk-ügy kipattanásakor, amelynek folyamányaként annyi hazai és Nyugatról hazatért értelmiségi kommunista kerül börtönbe vagy bitófára, Vásárhelyi csupán bizalmi helyzetét veszti el, s a pártlaptól a rádióhoz kerül át.

Vásárhelyi újságírói tevékenysége 1945–1949 között, a Rákosi–Gerő–Révai-triász által kivitelezett, végsőleg Sztálin és Molotov által meghatározott pártstratégia szolgálatában olyan politikai állapotok létrehozásához nyújtott segédkezet, amelyekre pár évvel később már maga Vásárhelyi is csak haraggal és szégyenkezéssel tudott gondolni. Az ezek elleni harc s a diktatúrából való kivezető utak keresése ettől kezdve neki is mint annyi kortársának egyik fő célja, hajtóereje és elkötelezettsége lett.

De térjünk vissza az ötvenes évekhez, amelyek első negyedében Vásárhelyi Miklós szinte minden este azzal a nyomasztó előérzettel tér nyugovóra, hogy másnap hajnalban elhurcolja őt az ÁVO. A szorongásnak ez a korszaka Sztálin halálával (1953. március) és Nagy Imre miniszterelnöki programbeszédével (1953. július) ér véget. Vásárhelyi életében, mint nemzedéktársai közül annyi másnak az életében is, új korszak kezdődik, egy olyan életszakasz, amely egyrészt a megelőző időszak „ellenpontja”, másrészt a Vásárhelyi előtt álló csaknem fél évszázad, tehát az egész további életpálya megalapozása és – a mából visszatekintve – magyarázó kulcsa.

A kommunista újságíró-társadalomban Vásárhelyi az elsők egyike, aki a Nagy Imre programbeszède mögül kihallható „emberszabású” politika hívévé szegődik. Annak, aki őt már a negyvenes években ismerte, ez semmiképpen sem meglepetés. Vásárhelyi ugyanis sohasem volt az előírt szürke formáknak megfelelő szabályos pártkatona. De még az ellenkezője sem – ha ezen az engedelmes sorkatona sematikus ellenpólusát, a sorból kilépő, magánakciókba bonyolódó „partizánt” értjük. Vásárhelyi ugyanis természetből fogva olyan életvidám, barátsággra nyitott, mindenféle fegyelemtől és fölös áldozattól idegenkedő ember volt, aki a „harcnál” többre tartotta a *jó életet*, annak természetes tartozékaival, az önfeledt mókától a magasabb harmóniáig. S aki *tudott* élni, tudott szeretni, tudott érdeklődni pusztán kíváncsiságból, s akit már ezért *is* nagyon lehetett szeretni. A *Szabad Nép* ifjú munkatársaként nagy benyomást tett rá, hogy Miklós úgyszólván semmin nem tudott olyan jóízűen röhögni, mint egy „pártszerű funkcin” vagy egy felfuvalkodott góré. „Micsoda barom!” Hogy ezzel a természetével megúsztá a Rákosi-időket, valóságos csoda. Viszont az már nem csoda, hogy mihelyt lehetősége nyílt rá, beállt a még alig létező s érzelmeit egy ideig még maga előtt is titkoló Rákosi-ellenes táborba. Amelynek rövidesen – Gimes Miklóssal és Haraszi Sándorral – egyik lelke, szervezője és ösztökéje lett.

Méray Tibor sarkos megfogalmazása szerint (amelyhez bizonyítás is kapcsolódik) Vásárhelyi nélkül „nem lett volna 56”. E megemlékezésnek nem feladata, hogy e tézist – amely tulajdonképpen senki más sem zár ki 56 előtörténetéből, hiszen nem állítja, hogy V. M. egymá-

gában *elég* szükséges előfeltétele lett volna a forradalom bekövetkezésének – szakszerű vizsgálat tárgyává tegye. Hogy milyen értelemben olvasandó ez a tézis, azt Litván György így foglalta össze *Népszabadság*-beli nekrológiájában: „1955-ben elsősorban Vásárhelyi volt az, aki a leváltott és elszigetelt Nagy Imrét összehozta Losonczyval és többi későbbi hívével, aki tehát »csapatot« kezdett szervezni Nagy Imre köré, aki Gimessel az első ellenzéki akciót, az úgynevezett író-memorandumot kitalálta, majd aki Tánczos Gáborral kifundálta a Petőfi Kör, amelynek végig fő tanácsadója maradt a háttérből.” Hadd egészítsem ki ezt a képet Vásárhelyi még egy teljesítményével, amely egyszersmind személyiségének rajzához is szervesen hozzátartozik: már ekkor is, mint majd három évtizeddel később, az 1989-es változásokat előkészítő korszakban, nála futottak össze mind a „nagypolitikára” (a nemzetközire és a hazaira), mind pedig a politikában mozgó személyek kijelentéseire, botlásaira, terveire vonatkozó azon információk, amelyek az „ellenzék” helyzete és lehetséges lépései szempontjából némi fontossággal bírtak. Valamilyen ösztönös képessége révén Vásárhelyi valahogyan mindig mindenről tudott. Segítette őt ebben kiterjedt kapcsolatrendszere, félelmetesen pontos memóriája, amelyből egyébként a rokonsági viszonyok ismerete sem hiányzott (az a bizonyos „miszochológia”, amelynek Gogolák Lajos után kétségkívül V. M. volt a legnagyobb hazai bajnoka), de nem elhanyagolható az az olvasási tehetség sem, amellyel a világsajtót nap mint nap szinte egyetlen pillantással áttekintette, abból a fontosat azonnal kiszűrte, és regisztrálta. A jövő komputer-program-készítói bizonyára elképesztő dolgokat fognak még kitalálni, de egy Vásárhelyi Miklóst összehozni sohasem fognak tudni.

1956 forradalmi napjaiban Vásárhelyi mint a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke úgyszólván még munkához sem látott, amikor Budapestet másodsor is lerohanta a szovjet hadsereg. A történet következő fázisa ismert: Nagy Imrével együtt a budapesti jugoszláv nagykövetségen (ámbrár eredeti szándéka nem ez volt), elhurcolás családostul Romániába, vádlottként visszaszállítás Budapestre, ötévi börtönbüntetés a titkosan lefolytatott Nagy Imre-perben. A per kilenc vádlottja közül Vásárhelyi negyedikével élte túl ezt a pokoli színjátékot. Élete utolsó tizenöt évében már csak egy társa maradt a késői túlélésben (Kopácsi Sándor), élete utolsó évében már egy se. Nem lehet azonban nem megemlíteni a pokoljárásról szólva azt a furcsa, de a történelmi mozgások nemzedéki hátterére oly éles fényt vető körülményt, hogy a Nagy Imre-per kilenc vádlottja közül öten voltak 1917-es születésűek: Gimes, Losonczy, Maléter, Szilágyi és Vásárhelyi.

Az 1953-tól 1956-ig tartó rendszerjavító, illetve forradalmi töréshez vezető radikális reformtörekvés Vásárhelyi Miklós számára élete végéig tartó emlékköteggé és politikai hivatkozássá maradt. A Nagy Imre által vívott harchoz lelkileg, ha intellektuálisan nem is, valamiképpen hű maradt még a nyolcvanas években is, amint erről számos interjú tanúskodik. Valószínűleg ez az erős kapcsolódás motiválta őt minden másnál erősebben a Történelmi Igazságtétel Bizottsága megalapításakor is. Jóllehet tisztában volt azzal, hogy a kommunista rendszer jogsértései és büntetési a magyar társadalom minden lehetséges rétegét és politikai színárnyalatát érintették, az ő számára Nagy Imre személyes rehabilitálása, illetve a Nagy Imre személye által képviselt politikai gondolat megtisztítása a ferdítésektől és rágalmaktól továbbra is elsőrendű cél maradt. Úgy gondolta, hogy Nagy Imre központba állítása nélkül 1956 meséje nem áll össze igaz történetté, s elveszti világtörténeti jelentőségét. A késői Kádár-rendszer *erkölcsi* összeomlását bizonyíthatóan a Vásárhelyi, Göncz Árpád és Hegedűs B. András által vezetett TIB fő követelése (Nagy Imre és valamennyi áldozat rehabilitációja) készítette elő. A politikai átalakulás kikényszerítése azután már másfajta csoportok, más erők műve volt. De a szükséges kiindulópontot ehhez a hatalmon lévő pártnak az a helyrehozhatatlan megszegyenítése képezte, amelyet a június 16-i dísztemetés jelentett. Hogy a győzelem után a TIB-be betóduló

elemek Vásárhelyit és az alapítók többségét kiszorították a szervezetből, már csak egy későbbi történethez adalék.

1958-ból mindjárt a jelenkorig előrelépve átugrottuk Vásárhelyi Miklós életének három nehéz évtizedét, a váci börtöntől (ahol Bibó Istvánnal köt életre szóló barátságot) a rosszul fizetett, méltatlan munkákon át az akadémiai világ peremén való elhelyezkedéséig. A kommunista pártállam örök problémája Vásárhelyivel (azon felül, hogy nem bízott benne) először is az volt, hogy egy bevallhatatlan szégyenfolt, a kádárizmust megalapozó *ösbűn* közvetlen tanújaként mindent tudott, és semmit sem titkolt; másodszor pedig hogy hiába nyomták a fejét a víz alá: ahol egy picit is megvethette a lábát, ott nyomban ő lett a központ. Így volt a filmvilágban, ahol egy ideig dramaturgként dolgozhatott; így az MTA Irodalomtudományi Intézetében, ahol a – mindmáig befejezetlen – magyar sajtótörténeti kötetek egyik szerkesztője és fő szervezője volt. Eközben nem feledkezett meg élete fő ügyéről, 1956 igazi történetének felmutatásáról. Ezt a munkát Donáth Ferencsel és az alakuló demokratikus ellenzékkel vállvetve végezte el.

A család mint kitüntetett életdimenzió külön fejezetet érdemel Vásárhelyi Miklós utolsó fél évszázadának történetében. Az akkor NÉKOSZ-növendék, később ugyancsak sajtótörténész Pór Editet a negyvenes évek végén egy olyan időpontban választotta élettársul, amikor már túl volt a *Sturm und Drang* korszakán, s magánéletét teljes egészében a családalapításnak, a gyermekek nevelésének szentelhette. Edit és Miklós mintegy példaképe volt a jóbanrosszban hű, szorosan összetartó, a családi harmóniát mindenek fölé emelő házaspárnak.

A nyolcvanas évek közepén Soros György Vásárhelyi Miklóst választotta személyi képviselőjének abban a furcsa kondomíniumban, amelyet akkor MTA–Soros Alapítványnak hívtak, s amely a későbbi – államtalanított – Soros-alapítványok első kísérleti terepe volt. Valószínű, hogy Vásárhelyi helyzetismerete, kultúrpolitikai látóköre és diplomáciai érzéke nélkül ez a kísérlet hamar ugyanarra a sorsra jutott volna, mint Soros György több más próbálkozása az Elbától keletre. Vásárhelyi és néhány munkatársa segítségével (akik közül talán Forgács Pál és Dornbach Alajos neve kívánkozik elsősorban ide) a magyarországi Soros Alapítvány azonban nemcsak talpon maradt, hanem iskolát teremtett. S vitathatatlanul beleírta a nevét a szellemi felszabadulás, illetve a magyar kultúra Nyugat felé való nyitásának, a világkultúrával való összekapcsolódásának a történetébe. Az állampolitikai tevékenységtől élete túlnyomó részében megfosztott Vásárhelyi Miklós végül is a Soros Alapítvány keretében, 1990-től kezdve annak elnökeként bontakoztathatta ki azt a tehetségét, amely már fiatal korától sajátja volt, de amelyre a pártállam nem tartott igényt; itt, ebben a keretben lehetett az az országos hatású szervező és építő, amire alkatánál fogva hivatott volt. Elnöki posztjáról alig néhány héttel halála előtt köszönt le.

Ha az 1989-es változás néhány évtizeddel korábban következne be, a férfikor javában lévő Vásárhelyi Miklós bizonyára jó külügyminisztere lehetett volna hazájának (hogy csak egy példát mondjunk arra, ahogyan tehetségét az ország javára kamatoztathatta volna). De a szovjet uralomtól való megszabadulás pillanatában ő már a hetvenedik évén is túl volt. Mint az SZDSZ egyik alapítója és állandó belső tanácsadója a képviselőiséget még vállalta (1994-ig), de ennél tovább nem kívánta elkötelezni magát. Pedig 1989–1990 fordulóján az egyik rendszerváltó párt – a FIDESZ – vezető gárdája még arra is megpróbálta rábeszélni, hogy pályázza meg – igen, a FIDESZ jelöltjeként – a köztársasági elnök posztját. Vásárhelyinek az említett két pártion kívül kitűnő kapcsolatai voltak az MDF alapítóival is – Antall Józseffel különösen bizalmas viszonyban állt –, továbbá Nyers Rezső révén azokkal a reformerekkel, akik az MSZMP-t szociáldemokrata vágányra próbálták átvezetni. Ebből is látszik, hogy Vásárhelyi ökümenikus alkat volt. Persze az is igaz, hogy az 1989 körüli időszak politikai légköre egy

rövid ideig maga is „ökumenikus” volt, azaz lehetővé tette, hogy a változásért küzdők az alakuló pártkeretek fölött átnyúlva értsenek szót egymással. Bibó István is ekkor – és csak ekkor – lehetett közös zászlaja az új magyar demokrácia különféle irányzatainak. Márpedig Vásárhelyi – mint vele együtt Göncz Árpád is – Bibó szellemében képzelte el az új Magyar Köztársaság megalapítását.

Újságírói korszakának lezárulásával, tehát az ötvenes évek közepe óta Vásárhelyi Miklós aránylag keveset írt. A hetvenes években azonban két érdekes könyvvel jelentkezett (*A hatalom mestersége*, 1972; *A lord és a korona*, 1974), amelyek fontos politikai személyiségekről szólnak, s amelyekből – ha nem is közvetlenül, de az akkori időkre való tekintettel *átétele-sen* – kibontható a szerző történelmi szemlélete és „a hatalom mesterségéről” alkotott felfogása. Az olvasó előtt aligha marad kétséges, hogy Vásárhelyi a második világháború nyugati vezetőinek (Churchillnek, Rooseveltnak, sőt a maga módján De Gaulle-nak is) őszinte csodálója volt; de még ennél is fontosabb, hogy intuitív beleérzéssel tárgyalja a politikai hatalom és a diplomácia művészetét, vagy ha úgy tetszik, „technikáját”.

Már említettük V. M. sajtótörténeti munkásságát. Legalább egy szóval arról is említést kell tennünk, hogy mint a magyar Pulitzer-díj kurátora a kilencvenes években jelentősen hozzájárult a szabadelvű tényfeltáró újságírás bátorításához. Vásárhelyi szellemi hagyatékának legfontosabb része azonban minden kétséget kizáróan az az élő beszélgetéstömeg, amely részben alkalmi, de olykor egész könyv terjedelmű interjúk formájában maradt hátra. Pontosan ezekből tűnik ki, milyen páratlanul éles szemű és sokoldalúan tájékozott tanúja volt a századnak, amelyben élnie adatott. Sajnos ezek az interjúk csupán egy kicsiny töredékét rögzítették annak, amit ő maga tudott, s amit emlékezetéből alkalmilag elő tudott hívni. Halála már csak ezért is pótolhatatlan veszteség. Vásárhelyivel az utolsó félszázad valóságos történelmének számtalan epizódja, interperszonális vonatkozása, rejtett magyarázata sülyyedt a nemlétebe.

ÉLNI A BÖRTÖN UTÁN RÉSZLET VÁSÁRHELYI MIKLÓS ÉLETÚTINTERJÚJÁBÓL¹

KOZÁK GYULA BEVEZETŐJE

1981-ben, a forradalom 25. évfordulóján a hivatalosság mind a televízióban, mind a rádióban különösen agresszívan és aljas módon „emlékezett meg” 1956-ról mint ellenforradalomról. Ennek reakciójaként jött létre az a kerekasztal-beszélgetés, amelyben két éven át a forradalom kiemelkedő személyiségei mondták magnóra élményeiket, emlékeiket, tapasztalataikat. Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácز Sándor és Vásárhelyi Miklós mint a forradalom aktív résztvevői, valamint a kérdezők oldalán Csalog Zsolt, Szabó Miklós és jómagam. Hegedűs B. Andrással ekkor már egy éve készítettünk életútinterjúkat a forradalom résztvevőivel, s természetes volt, hogy erre a beszélgetéssorozatra is az ő lakásán kerül sor. Hitünk szerint rendkívüli körülménnyel jártunk el, de mint HBA Történeti Hivatalban folytatott kutatásai kiderítették, a III/III-as ügyosztály pontosan tudta, hogy mi folyik, és kik a főkolompások. Ma már csak találgatni lehet, hogy miért nem léptek közbe, miért nem kísérelték meg legalább a kazettákat elkobozni.

Mint az alábbi interjúrészletből kiderül, Vásárhelyi Miklós is ebben az időben tért vissza a politikához, ekkor hagyott fel azzal az elszigetelt privát léttel, amelyet a börtön után kényszerűségből választott. 1985-ben kezdtük el Miklóssal az életútinterjút, amely szintén két éven át tartott, a leirat terjedelme közel ezer oldal. A kétéves időtartamra magyarázatul szolgál, hogy a beszélgetéseknek csak egy részét rögzítettük, az idő egy jelentős részét a világban végbemenő változások értékelésével töltöttük. Ne feledjük, 1985-ben lett Gorbacsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára, s az akkor megindult folyamatok várható hazai és nemzetközi hatásait rendkívüli izgalommal elemeztük. Sajnos ezekről a magnón kívüli beszélgetésekről nem készült feljegyzés. Általában úgy vetettünk véget e bevezető, gyakran több órás társalgásnak, hogy „no, elég a fecsegésből, kezdjünk munkához” – gyakran maga Miklós adta ki ezt az utasítást az órájára nézve.

Amikor az interjú elkészült, s azt Miklós elolvasta, velünk egyetértésben zárt anyagnak nyilvánította. Jó oka volt rá! A terjedelmes beszélgetéssorozatban ugyanis Miklós nem alkalmazta az öncenzúrát, s amilyen kíméletlenül mindent elmondott önmagáról, olyan kíméletlenül őszinte volt a másokról alkotott véleményének kinyilvánításában is.

Közel tizenöt év telt el az interjú befejezése óta, amelyhez egy rövidebb, kiegészítő interjú még 1994-ben Murányi Gábor készített. Természetesen Vásárhelyi Miklós 1994–2001 közötti

¹ Az életútinterjút Hegedűs B. András és Kozák Gyula készítette 1985–1987 között az Oral History Archívum számára. Terjedelme 45 ív, nyilvántartási száma 3.

élete is joggal tarthat számot közérdeklődésre, s bár az ebben az időszakban történtek már a korábbiaknál sokkal jobban dokumentáltak, ez nem jelenti azt, hogy ne hiányozna az utolsó hét év története Miklós által előadva, kommentárjaival fűszerezve, s a sub rosa történésekkel kiegészítve. Hogy mégsem került sor egy újabb kiegészítő interjú elkészítésére, annak az az oka, hogy HBA-val úgy gondoltuk, nem lenne helyes Miklóst a szívműtét után olyan erőfeszítés elé állítani, amely megromlott fizikai állapotával nem összeegyeztethető. Magánbeszélgetések és az 1956-os Intézet kuratóriumi ülései alkalmával egyaránt tapasztalhattuk, hogy fizikai állapotának romlása ellenére szellemileg teljesen friss, s biztos, hogy lett volna még mondani-valója – rajtunk keresztül is – az utókornak.

Az alább közreadott szerkesztett részlet bemutatja, hogy a forradalomban részt vevőkkel szembeni megtorlás nem fejeződött be a börtönből való szabadulással, hanem szinte a rendszerváltozásig tartott. A szokásosnál sokkal nagyobb kapcsolatrendszerrel és sokoldalúan konvertálható tudással rendelkező Vásárhelyi Miklós sorsa is azt bizonyítja, hogy a nála kevésbé exponált helyzetben lévők a börtönből kikerülve egzisztenciálisan milyen mértékben lehetetlenültek el. De megtörhetetlen életkedve, humora, családja szeretete még a legnehezebb helyzeteken is átsegítette Miklóst, s bármilyen munkát is derűvel és furfanggal volt képes túlélni, anélkül, hogy értelmiségi, politikusi énjét egyetlen pillanatra is feladta volna. A felidézett emlékek azt is bizonyítják, hogy a magyar társadalom milyen gyalázatosan gyáva volt a kádári terror nyomására, de bemutatnak olyan embereket is, akik nem törődtek a hivatalos kánonnal, s kiálltak a barátjuk mellett. Úgy gondolom, ez az interjúrészlet sokkal többről szól, mint Vásárhelyi Miklós börtön utáni egzisztenciális hányódásairól, legalább ennyire szól arról a furcsa magyar vagy inkább kelet-európai mentalitásról, amelynek máig szenvedő alanyai vagyunk. S szól Miklós rendíthetetlen optimizmusáról, bölcsességéről, a vele szemben aljasul viselkedőkkel szembeni elnéző fölényéről. S neki lett igaz! Ahogy Litván György írta Vásárhelyi-nekrológiájában, Miklós megmaradhatott a nem hivatalos hierarchia legmagasabb közméltóságának, mindannyiunk családfőjének.

Az 1960-as amnesztiával szabadultam. Velem egy időben egy csomó „nagyidős” is szabadult, akikre nem vonatkozott az amnesztia, ők egyéni kegyelemben részesültek. Egyszerre engedtek ki ötvenhatosokat – Várad Gyulát, Déry Tibort, Donáth Ferencet, Jánosi Ferencet, Haraszi Sándort és Hágy Gyulát – és ávósokat – mint Farkas Mihályt és Péter Gábort. A szabadulásról már napokkal korábban ha nem is hivatalosan, de hallottunk, és biztosak voltunk abban, hogy a hír igaz. Mint később kiderült, a rádió éjszaka mondta be, s amikor Tímár István halotta, hogy másnap életbe lép az amnesztiarendelelet, azonnal átrohant a feleségemhez, Edithez elújságolni neki a hírt. Donáth Feri már a börtönben tudta, hogy ezzel az amnesztiával ő is szabadulni fog, mert vagy Ujhelyi Szilárd, vagy Szirmai István elmondta a feleségének, de Feri olyan szkeptikus volt, hogy az utolsó percig nem hitt benne.

Velünk csak reggel közölték, akkor lett bizonyossá. Beszöltak a zárkába, s felolvasták azoknak a nevét, akik szabadulni fognak. A mi zárkánkból Haraszi Sándor, Donáth Feri, Várad Gyuszi meg én szabadultunk. Földvári Rudolf és Márton András nem kapott egyéni kegyelmet, ami számomra teljesen érthetetlen volt. Ültünk a zárkában, és vártuk, hogy szólítsanak. De nem névsor szerint ment, mert én Déryvel együtt szabadultam, utolsónak szólítottak. Kiadták a pénzünket, a szabadulólevelünket, meg le kellett adni a kincstári holmit, s megkaptuk a civil ruhánkat. Ez már délután történt. Déry tudta, hogy őt Böbe, a felesége kocsival várja, és közölte velem, hogy elvisznek engem is, aminek nagyon örültem. Böbe már

VÁSÁRHELYI MIKLÓS 1917. október 9.–2001. július 31.

reggel óta várta Déryt egy taxival, amelyben még Horváth Zoltán ült. Edit nem tudott elém jönni a gyerekek miatt. Valóban behoztak, de Déryék zsugoriságára jellemző, hogy a fogaske-rekúnél kitétek azzal, hogy nekik nem esik útba a Hankóczy utca. Onnan egy zsákkal a vál-lamon, taxival mentem haza.

Edit a három gyerekkel várt. Már borzasztóan izgatottak voltak, estefelé volt. Amikor a két kisebb gyerek, Marcsi meg Pisti megláttak, megijedtek, és elszaladtak, úgy kellett előcsa-logatni őket. Három éve nem láttak, talán már nem is emlékeztek rám. Nem tudták, ki ez a rongyos, szakadt idegen, aki a vállán egy ilyen ócska zsákkal beállít.

Olyan rossz anyagi helyzetben volt a családom, hogy az egyik szobát ki kellett adni albérlet-be. Román Józsika lakott ott hosszú évekig a hátsó szobában. Amikor megérkeztem, szenzációs vacsorát készített, amire átjöttek a szüleim meg a húgom is. S ezzel az aktussal kezdődött meg a civil életem.

Román Jóska hogy került hozzátok?

Rajk Júlia és Köves Erzszi közvetítésével, mert Román Jóska is a Szabó Ervin Könyvtárban dolgozott, és éppen akkor vált el a feleségétől, és a közelben, a Radna utcában lakott a mosta-ni felesége, Panni. Nagyon rendesen viselkedett a Józsika: amikor hazatértem, azonnal közöl-te, hogy abban a pillanatban, mihelyt mi akarjuk, ő elmegy, és átadja a szobát. De annyira le voltunk rongyolódva, hogy még egy jó darabig szükségünk volt arra a pénzre, amit a szobáért fizetett.

Hazajövedeled nem javította, hanem kezdetben tovább nehezítette a család anyagi helyzetét?

Igen, mert például Edit elveszítette a gyerekek után járó családi segélyt, mert hazatért a csa-ládfő. És hosszú ideig gondot jelentett, hogy nem volt a gyerekeknek SZTK-juk. Amikor Mar-csi eltörte a kezét, óriási probléma volt bevinni a János-kórházba, hogy begipszeljék. Végül Miklós János, az SZTK vezérigazgatója vagy valami nagyfőnöke elintézte. Segítségével kap-tam egy olyan papírt is, hogy bár nem vagyok állásban, azért nekem és a gyerekeknek jár az SZTK.

Nem volt valami vidám a szabad élet kezdete...

Szabadulásom után a lépcsőházban találkoztam Déry első feleségével, Oravec Paulával, aki közölte, örül, hogy itthon vagyok, majd megjegyezte, hogy mindenütt jó, de legjobb otthon. Mintha egy nyaralásból tértem volna haza! Egy kedves, most már nagyon idős, de nagyon csa-csi néni, aki már akkor is ilyen csacsi volt.

Fölöttünk laktak a Széll Jenőék, ez jó szomszédság volt. A házban laktak még Gondos Ernőék és Eckhardték, a szótáros Eckhardt zenész fia. És alattunk olyan régi lakók, akik nagyon féltek tőlünk mint kommunistáktól. Aztán később kiderült, hogy nem nekik volt okuk a félelemre.

Hogyan kezdődött meg a konszolidációd a munkában, illetve a pénzkeresetben?

Nagyon nehéz volt az indulás. Edit nem taníthatott, nem engedték gyerekek közé, a Pedagógiai Könyvtárban helyezték el, így mégis egy kicsit közelebb maradt a szakmájához. Egyébként a munkakönyvében a mai napig az áll arról a két esztendőről, amit Romániában töltött, hogy önkényesen távozott a munkahelyéről, megszakítva a munkaviszonyát. Többször tettünk kísérletet ennek a kijavítására, mindaddig sikertelenül. A könyvtárban elég sokat kellett dolgoznia, a gyerekek pedig még kicsik voltak. Az anyagi helyzetünkre jellemző, hogy a hazatérésem után el kellett adni azt a bundát, amelyet még Romániában kaptunk, és el kellett adni a koloniál garnitúrához tartozó íróasztalt is. Azóta is egy íróasztalunk van Edittel, azon osztozunk, beosztjuk egymás között.

A külső, anyagi körülmények ilyenek voltak. Ugyanakkor feltűnést keltett, hogy hármunkat, Harasztit, Donáthot meg engem – de csak hármunkat! – behívtak a pártközpontba. Sándor József elvtárs foglalkozott velünk, a Kádár-titkárság vezetője. Külön-külön fogadott mindannyiunkat, Aczél György társaságában. Egymás után kerültünk sorra. A beszélgetés hercigessedéssel kezdődött, hogy milyen jól nézel ki, meg mi ez ahhoz képest, mint amikor mi voltunk börtönben, mondta Aczél. Ilyen kedélyeskedések után elmondták, hogy ne menjek sehová, s ha bármilyen problémám van, forduljak a párthoz, személy szerint Sándor elvtárshoz. Ez az elhelyezkedésemre is vonatkozott. Mindhármunk esetében kétezer forintban jelölték meg azt a határt, amennyit kereshettünk. Donáthot elhelyezték a Földművelési Minisztérium könyvtárába, ahol Dinnyés Lajos volt a vezető, s kétszer egy héten kellett bemennie. Harasztit kegydíjat kapott a fővárostól. Nekem pedig az Európa Könyvkiadót jelölték ki munkaadómul, de nem úgy, hogy ott állást kapok, hanem hogy külsős lektor leszek, és havi kétezer forintnyi munkát adnak majd. Hiába mondtam, hogy ez nekem nem megfelelő, ez egy teljesen bizonytalan, esetleges munka. Azt válaszolták, hogy a párt így gondolta, s ez nekem így lesz jó. Alkalmi munkára lettem hát kárhóztatva. Elzárkóztak attól, hogy szerkesztő legyek, hogy rendes állásom legyen. Amilyen derűs légkörben kezdődött a találkozás, annyira hűvösen fejeződött be. Annál is inkább, mert elkezdtem arról beszélni, hogy mi kijöttünk ugyan, de a börtönben százával maradtak benn fiatalok, diákok, munkások, és hogy az amnesztia nagyon szűkmarkú volt, és gondolniuk kellene arra is, hogy ezekkel az emberekkel mi lesz. Erre elég élesen azt mondták, hogy nem vagyok én senkinek a szószólója. Én meg azt válaszoltam, hogy igenis a szószólójuk vagyok, hiszen évekig együtt ültem velük. Ettől aztán eléggé elromlott a hangulat. Mélységes undorral jöttem el tőlük, és néhány nap múlva jelentkeztem Bíró Líviánál, az Európa Könyvkiadó igazgatójánál. Bíró Líviát még az 1945 előtti időkből ismertem, de a legnagyobb meglepetésemre magázva fogadott, mintha nem ismert volna. S megismételte, hogy ez a kétezer forint a limit, ennél többet nem kereshetek. És ezt be is tartották. Annak az előlektorálási osztálynak, ahová én dolgoztam, Gellért Gábor volt a vezetője, aki sokszor hónapokig nem adott munkát, mert mindig megnézte, hogy éppen hol tartok, elértem-e a kétezer forintot. Amikor például Brechtet fordítottam, amit a televízióban is játszottak, kaptam egy nagyobb összeget, és aztán kiszámították, hogy hány hónapig nem kapok tőlük munkát. Nagyon szigorúan betartották.

És máshová nem dolgoztál?

Kezdetben nem. Az első ember, aki ezzel nem törődött, bár megmondtam neki, hogy mi a helyzet, Lukács Juszuf volt, a *Világosság* főszerkesztője és Palkó Magda. Ők valóban nagyon emberien

és barátilag viselkedtek. Magdát még rádiós korából ismertem, Juszuf pedig 1945-ben szemínáriumra járt hozzám, amikor még medikus volt. Újságoknál nem is próbálkoztam. Magyarországon akkor az nem volt normális helyzet, hogy valakinek nincs állandó állása, nincs SZTK-ja, nincs nyugdíjalapja.

Edít nevében nem vállalhattál munkát?

Ehhez ismerni kell a helyzetet. Az emberek magatartására két dolog volt nagyon jellemző. Az egyik a nagymértékű közönyösség, érdektelenség, mert már mindenki sütötte a maga kis pecsenyéjét, és azzal volt nagyon elfoglalva. A másik meg a nagyfokú félelem. Akkor azért éreztem én, hogy az 57–58-as terror megtette a magáét. Az emberek nagyon féltek.

Orvosi ügyekben szerencsére jött segítség, mert amint kijöttem a börtönből, Herman Erzszi azonnal megvizsgált, és utána is bármi gondom volt, foglalkozott velem. De lehetett volna olyan helyzet, mint egy műtét, vagy a gyerekekkel valami, ami miatt kórházba kell menniük, s akkor nem tudom, hogy mi történt volna. Szilárdkán keresztül többször üzentem Aczélnak, hogy változtasson ezen a helyzeten, de nem történt semmi. Szirmai többször is üzente, hogy nem tud semmit tenni, értsem meg, párthatározat van a helyzetemre vonatkozóan, titkársági határozat írta elő, hogy nekem ez jár. S egy időnek el kell telnie, amíg a helyzet megváltozik.

Egy este együtt vacsoráztunk Ujhelyi Szilárdékkal a Gellértben, s Szirmai, aki véletlenül járt arra, odajött az asztalunkhoz, megölelt, rendkívül baráti volt. Szirmai egyébként másban is és máskor is baráti és segítőkész volt velem. Többször üzente Szilárdkával, hogy milyen jelentések érkeznek rólam, hogy mit beszélek, hol mit mondok. Még konkretizálta is, hogy tudjam, ki vamzol, s hogy az uszodában ne politizáljak, hanem a nőket nézzem.

Nem rossz tanács... És ki vamzolt?

Azt nem mondom meg. Szirmai is kellően cinikus volt, azt mondta, ha a Miki olyan okos fiú, hogy tudja, hogy ez egy rendőrállam, s ezt mindenütt hirdeti is, akkor miért viselkedik így, miért pofázik? Így nézett ki a mi viszonyunk.

És a barátok, ismerősök hogyan viselkedtek?

Jellemző a korszakra, hogy egy gyermekkori barátom, akit tízéves korom óta ismertem, s aki akkor a Külkereskedelmi Bank vezérigazgatója volt, amíg én a börtönben voltam, végig nagyon rendes volt a családommal. Segítette Editet, ruhát hozott a gyerekeknek, mindenfélet. De amikor kiszabadultam, úgy jött el hozzám, hogy az autóját a Hankóczy utca sarkán hagyta, és gyalog jött a házig. Ami persze nagyon naiv dolog volt, de jellemzi a hangulatot. Az is jellemző, hogy kik kerestek fel egyáltalán. Természetesen Boldizsár Iván, aki Edittel végig nagyon rendesen viselkedett. Meg Pethő Tibor, Gömöri Endre, Csatár Imre... más nem nagyon.

Sárközi Márta nem segített a családnak?

Mi valahogy ebből kimaradtunk, de Mártával közvetlenül a kiszabadulásom után találkoztam, mert több helyre kellett üzenetet vinni a bentmaradtaktól. Sárközi Mártának és Bibó Boriskának együtt vittem üzenetet Bibó Pistitől. Meg kellett mondanom, hogy hol van eldugva egy kézirat. Aztán Márton Jancsihoz mentem, akinek az öccsétől, Andrástól vittem üzenetet, aki a Zrínyi Katonai Akadémia parancsnoka volt. Egy Harmónia cigaretta dobozának a belső felére írta az üzenetet, ezt kellett kézbesítenem. És Göncz Árpai feleségének, aki akkor egy házban lakott Szilágyi Ellával Óbudán, a városi házakban.

Mennyire tartottak ki a börtönbéli barátságok?

Váradí Gyuszival nagyon összebarátkoztunk a börtönben. Amikor kijöttünk, úgy nézett ki, hogy ez a barátság tartani fog. Őt persze nagyon bántotta, hogy nem hívták be a pártközpontba, vagyis nem gondoskodtak róla. De a felesége párttag volt, funkcionárius, s nyilván ő tiltotta el tőlem. S aztán tökéletesen megszakadt mindenféle kapcsolat közöttünk. Az elmúlt harminc évben egyetlenegyszer találkoztunk, akkor is én kerestem fel.

És a régi barátok? Egyáltalán: milyen társasági életet éltetek?

Nem nagyon volt társaságunk a szabadulásom után. Persze összejöttünk azokkal, akiknek még benn voltak a hozzátartozóik, elsősorban Litvánékkal és persze Losonczy Gyuriékkal, de másokkal nem sokat érintkeztünk. Fáradtak is voltunk, és nagyon sok dolgunk volt. A három kisgyerek és a nagyon rossz anyagi körülmények is akadályoztak abban, hogy túl nagy társasági életet éljünk.

Milyen volt a kapcsolatod Nagy Imre családjával?

Erről nem szívesen beszélek, mert Romániában sok feszültség volt az asszonyok között. Edit, Rajk Júlia, Haraszi Marika, szóval akiket én jobbfejű embereknek tartok, és különösen Nagy Zsóka között. Macát, Nagy Imre feleségét még inkább elviselték, de ő is gögös és kellemetlen modorú ember volt, de azért egyenes. Zsókáékkel nem forszíroztam a viszony helyreállítását. Jánosi pedig teljesen depressziós volt. Maca nénihez Edittel el-eljártunk. De tudom, hogy sem Donáth, sem Haraszi nem látogatták Maca nénit, tulajdonképpen a Romániában összezárt asszonyok közötti izék miatt.

És Erdős Péter?

Vele nem lehetett nem helyreállítani a kapcsolatot, mert ő rögtön rákapcsolt, jelentkezett, beszélt és beszéltetett, és nem kevés sikerrel. Úgyhogy vele tulajdonképpen egészen 1964-ig, amíg rendőri figyelmeztetésben nem részesültem, és az állásomból ki nem dobtak, addig elég rendszeresen találkoztam, Edit és a barátaim élénk tiltakozása ellenére.

Nem próbáltál valamit tenni, hogy a helyzeted konszolidálódjon?

Próbáltam, de 1962-ig teljesen sikertelenül. Akkor aztán Szilárd közvetítésével Szirmai le szólt Aczélnak, és Aczél behívatott. Akkor ő még miniszterhelyettes volt, nagyon kisfű. Közölte, hogy a párttól utasítást kapott, hogy a saját területén helyezzen el. „Mire gondolsz?” – kérdezte. Rögtön a Képcsarnokot javasolta, meg ilyen lehetetlen dolgokat. Én arra kértem, hogy helyezzen el egy könyvkiadóhoz lektorok. Kezdett vakarózni, hogy kevés a státusz, kevés a hely stb. Igyekezett lebeszélni, de én kitartottam. S akkor nagyon kedvetlenül átszólt Köpeczi Bélának, aki akkor kiadói főigazgató volt. Aczél kelleltenkedett, próbálta magát mentetgetni, hogy majd lesz egy igazi szocializmus, de itt mindannyian csak felőrölődünk, és olyanok vagyunk, mint a trágya, amelyből majd kinő a növény, az igazi élet. Én mondtam neki, hogy egyáltalán nem érzem magam trágyának, s ezt Aczél nagyon nem vette jó néven. Aczél irtó hiú és érzékeny ember volt.

Köpeczinél tartunk. Elmentél hozzá?

Elmentem, de ő átpasszolt Aradi Nórához, aki akkor a képzőművészeti főosztály vezetője volt. Persze őt is „kislány korától” ismertem, még a *Szabadság* című laptól, ahol voluntőr volt. Rendkívül ambiciózus nő volt, s majdnem mindenki igen jól megismerte őt a főnököktől a beosztottakig. De nem sokáig volt ott, mert átkerült a katpolra, és már onnan, estin végezte el a művészettörténet szakot. Mondanom sem kell, hogy ő is magázott, és közölte, milyen nagy gond számára, hogy állást szerezzen nekem. Mondtam neki, hogy sikerült azt az egyetlen helyet megtalálni, amihez semmit nem értek, talán csak a turistakönyvek jöhetnek még számításba. De még így is három hónapig tartott, amíg odakerülhettem. Amikor jelentkeztem, fogadott Nemes elvtárs, a Képzőművészeti Kiadó Istenben boldogult igazgatója.

Melyik Nemes volt ez a sok közül?

Egy nagy, hülye, kövér. És Újvári, a párttitkár. Közölték velem, hogy ők ugyan nem kértek engem ide, de ha a párt így döntött, alkalmaznak. Elég jó társaság volt ott, Körner Éva, Havas Lujza és Végh Jancsi, egy nagyon katolikus érzületű középkorász művészettörténész. Mind nagyon barátságosan, de legalábbis kollegiálisan fogadtak, még D. Fehér Zsuzsa, a lektorátus vezetője is rendes volt velem. Ő találta ki, hogy szakirodalmat ugyan nem tud rám bízni, de akkor

már kezdték kiadni a művészéletrajzokat, szerkeszsem azokat: Van Goghot, Michelangelót stb. Ez aztán tényleg nem jelentett számomra nagy gondot. S nem szekíroztak, ami óriási dolog volt. Hetente kétszer kellett bemennem, s egy bő, nagyon nyugodt esztendő töltem itt.

Közben Szilárd a Filmtudományi Intézet igazgatója lett, s engem – persze ismét csak Szirmai hozzájárulásával – odavett félállásba, amitől ugrásszerűen javultak az életkörülményeink. Közben megalakult a *Tükör* című lap is, amelynek a főszerkesztője formálisan egy alkoholista pasi volt, de a lap képi részét ténylegesen Pelbárt Oszai és Reismann Jancsi csinálta. Amikor a lap megindult, kitalálták, hogy legyen benne egy világtükör rovat, ami tulajdonképpen képes válogatás a nemzetközi sajtóból, és ennek a szerkesztésével, elkészítésével engem bíztak meg, s ezért heti fizetést kaptam. Nem kellett státusba venniük, nem lettem újra újságíró, nem kellett, hogy a MÚOSZ tagja legyek, viszont mégis rengeteg külföldi újsághoz jutottam, és ezt a munkát hetente pár óra alatt el tudtam végezni. Rövid idő alatt ez lett a lap legvonzóbb része, és a mai napig is él. Most Edit csinálja. 1977-ben, amikor az infarktusom volt, már nem bírtam tovább csinálni, és átadtam neki. Fekete Sanyi nagyon kollegiálisan viselkedett, mert hagyta, hogy Edit folytassa a rovatomat. Három helyről kaptam fizetést rendszeresen, ezáltal jelentősen megnőtt a jövedelemem, és ugrásszerűen megjavult az életszínvonalunk.

Mit kellett csinálnod a Filmtudományi Intézetben?

Akkor vette át Bíró Yvette a *Filmkultúra* című lapot, ő értett a filmhez, de nagyon, én meg értettem a lapcsináláshoz, s az volt a dolgunk, hogy az addigi teljesen jellegtelen lapból egy jó és olvasmányos szakmai folyóiratot csináljunk. Bíró Yvette akkor népszerűsége, hatalma, befolyása csúcspontján állt, az egész filmszakmát jól ismerte, s én is rajta keresztül ismerkedtem meg a filmes emberekkel. Yvette rendkívül kollegiálisan viselkedett. Ez a békesség eltartott egy darabig, egészen addig, amíg teljesen váratlanul magához nem hívatott egy Kocsis nevű mókus, akit még 1956 előttől ismertem. Közölte, hogy az *Élet és Tudomány*-tól elmegy valaki, és vegyem át annak a helyét. Én ezt semmiképpen sem akartam, de tudatta, hogy ez nem neki jutott az eszébe, hanem Szirmai szólt neki. S más vonalon Szirmai megüzente, hogy azt szeretné, ha lassacskán visszatérnék a sajtóba. Én visszaüzentem Szirmainak, hogy szívesen beszélnék vele, de ha erre nincsen mód, akkor így üzenem, hogy én viszont egyáltalán nem szeretnék visszatérni a sajtóba, mert nekem ott nincs helyem.

A *Magyarország* megalakulásakor konkrét javaslat formájában is fölmerült a nevem, Szirmai engem terjesztett be a Politikai Bizottság elé, de egyedül maradt ezzel a javaslatával. Elutasították, mégpedig azzal, hogy én nem bizonyítottam be, hogy méltó lennék rá, hogy visszatérjek ebbe a csodálatos szakmába. Éreztem, hogy az *Élet és Tudomány* nekem nem lesz jó, de nem voltam elég óvatos. Elveszítettem az éberségemet.

Az ötvenes években megtanultam, hogy az a legjobb, ha az embert nem látják, nem figyelik, nem tudják, hogy mit csinál, hogy egyáltalán létezik. Sokszor megtörtént, hogy például operaházi díszbemutatókra vagy fogadásokra nem mentem el, mert gondoltam, ha elmegyek, akkor valamelyik pasas meglát, és az eszébe jutok. Itt is ez történt. A Hírlapkiadóhoz tartoztunk, és a *Népszabadság* „palotájába” jártunk át ebédelni. Olcsó és nagyon jó koszt volt, és délben a többiekkel én is átmentem. Mint később kiderült, a megjelenésem nagyon nagy visszhangot keltett, olyannyira, hogy valami értekezleten az egyik fejes azt kérdezte, hogy „arról nincs még szó, hogy a Vásárhelyi ide akarnák hozni az én helyemre”. És ekkor megindult mindenféle erőteljes fűrés. Többektől visszahallottam, hogy a rendőr Szabó László, tudjátok, melyik, a *Kék fényes*, meg mások is rosszhallották, hogy mit keresek én ott. Ki ez a Vásárhelyi tulajdonképpen? Hogy van ez? Mindehhez hozzájárult a Hruscsov bukása után bekövetkező merevedés, az egész politikai légkör romlása és a rólam egyre szaporodó vámoszások, bejelentések. Szirmai megint nagyon tisztességes volt, mert azt üzenté, hogy kapja

rólam a jelentéseket, s egy darabig tudja csinálni, hogy azokat bedobja a szemétkosárba, de aztán egy idő múlva már nem tudja megtenni. Aztán behívtak a Gyorskocsi utcába. Közben Kállai Gyula lett a miniszterelnök. Róla már mindent elmondtam: egy hülye, lusta, semmirekellő, buta stb. ember volt. És ő volt a legfőbb előmozdítója annak, hogy elkerüljek az újságírói pályáról. A Gyorskocsi utcában Harangozó Szilveszter fogadott, és rendőri figyelemzésben részesített.

Milyen indoklással?

Hogy én miket mondok. Nem részletezték. Hiába forszíroztam, hogy tulajdonképpen miről van szó, nem mondott részleteket, csak annyit, hogy sokat beszélek és értékelek, és hogy hallgatnak és hivatkoznak rám az emberek. És persze ezzel nagyon veszélyes voltam. Donáth Ferit rettenetesen izgatta, hogy hogy történt, mint történt, mi volt, hogyan hallgattak ki. Szemmel láthatóan megerősítették benne azt az elhatározást, hogy ezekkel nem szabad többé szóba állni.

Nem akarunk itt vizsgálótisztként kérdezni, de valaminek még kellett lenni...

Valami még csakugyan volt. Rendszeresen összejártunk Futó Dezsővel, Kéri Kálmánnal, Révész Andrással. Nem volt semmi különös, nyíltan beszélünk erről-arról. De kiderült, hogy Futó meghívott valakit, aki részletesen beszámolt ezekről a találkozásokról.

A legendárium azért ezt úgy tartja számon, hogy ha nem is úgy, ahogy Harangozó elvtárs gondolta, de mégiscsak ezek különböző pártok politikusai voltak, s az egésznek volt egy népfretonos jellege, egy koalíciós beszélgetéssorozat volt...

Valóban tartottunk rendszeres megbeszéléseket, inkább beszélgetéseket, és nem is lett volna a világon semmi baj, ha Futó nem hozza el ezt a pasast. Amikor megkérdeztem tőle, hogy került ez oda, nem kaptam értelmes magyarázatot. Kéri egyszer hazafelé menet mondta nekem, hogy ez vele együtt volt Recskén, és már ott is mindenki tudta, hogy vamzer. Közismert volt, hogy besúgó!

Milyen időközönként jártatok össze?

Ezek inkább társasági, társadalmi összeröffenések voltak, egy-két hónapoként. Nálam is voltunk, Révész Andriséknál is, és szinte mindig feleségestől. Tulajdonképpen ez volt a társadalmi életem.

Mondhatjuk, hogy a margón lévő, egykori vezető politikusok összejöttek?

Igen, mondhatjuk. Nem álltunk távol egymástól. S a Harangozó elvtárs intése után néhány nappal Kocsis behívatott, és közölte, de tényleg rendkívül letörten, hogy utasítást kapott, hogy el kell bocsátania az *Élet és Tudomány*tól. Akkor aztán már ment minden a maga útján. Behívtak a személyzeti osztályra, ahol közölték velem, hogy elbocsátanak, és okként azt a paragrafust írták be, amelyik a politikai megbízhatatlanságot tartalmazza.

Ehhez nem kellett fegyelmi eljárás?

Nem kellett. Nálam nem volt semmilyen fegyelmi eljárás. Úgy látszik, a rendőri figyelemzés pótolta a fegyelmit. Ez olyan nehéz szituációba hozott, hogy nyilvánvalóvá vált, ezek után sehová sem tudok majd elhelyezkedni.

A Filmtudományi Intézetből is kivágtak?

Nem, mert Szilárd úgy tett, mintha nem tudna az egészeztől semmit se. De a Filmtudományi Intézet kötve volt ahhoz, hogy valahol legyen egy főállásom, mert az csak egy másodállás volt. Mindenfelé próbálkoztam, de a próbálkozásaim eredménytelenek maradtak. Pikler Feri megpróbált bevinni az OMFB-hez, ahol rengeteg nem a nyilvánosság számára szánt szakmai dolgozat készült, s azokat kellett volna szerkesztenem. Mivel Aczél azt üzentte, hogy bárhol elhelyezkedhetek, csak a kultúra területén nem, azt gondoltam, és Pikler Feri is azt gondolta, hogy odavehet. Jelenlétemben hívta fel Aczélt, aki azt mondta neki, hogy nem bízhat meg ezzel a munkával. A Compack vezérigazgatója is fel akart venni propagandistának, de azt sem enge-

délyezték. Nagyon megalázó helyzetbe kerültem, mert még az Anyagmozgatási és Csomagoló-
lástechnikai Intézethez sem mehettem el, ahová Déri Tibor, az ottani igazgató fel akart venni.
Először azt mondta, ő nem kérdez semmit, ő nem törődik semmivel, és felvesz. Egy hét múlva
aztán közölte, hogy nagyon sajnálja, de nem megy. Aztán a Zsigmondi Bandi, aki az Állami
Hirdető Vállalat vezérigazgatója volt, azt mondta, minden el van intézve, de pár nap múlva ő
is telefonált, hogy sajnálja, de nem megy.

A belügy nyúlt utánad? Mert azért Aczélnek erre nyilván nem volt sem energiája, sem lehetősége.

Nem tudom, mert soha nem kérdeztem semmit. De nyilván a belügy éberségének köszönhettem
az irántam megnyilvánuló fokozott figyelmet. Végül Kádár Iván tudott segíteni. Egyébként ő a
kiszabadulásomtól kezdve hihetetlen barátián és áldozatkészen viselkedett. Beszélt egy régi va-
sasos haverjával, aki korábban belügyes, akkor pedig az OKISZ elnöke volt. Veres Jóskának hív-
ták. Azt mondta, hogy őt nem érdekli semmi, ő sportolók százait helyezi el kamu állásokba, s
engem is el fog helyezni. S ez így is történt, felvettek az Építőipari Ktsz-be anyagbeszerzőnek
a Leonardo da Vinci utcába, ezernyolcszáz forintos fizetéssel. Így Szilárdnál is megtarthattam a
mellékállásomat, és senki nem szólt egy szót sem, ahogy azt Veres megjósolta. Ez valamikor
1964-ben vagy 1965-ben volt. S Szirmainak ismét volt egy jó gesztusa, mert személyesen leszólt
a *Tükör* szerkesztőjének, hogy ott megtarthatom az állásomat, így az is megmaradt. S még azt is
üzente Szirmai, hogy hülyeség és provokáció a részemről, hogy elmentem a szövetkezetbe
anyagbeszerzőnek. De visszaüzentem Szirmainak, hogy szép dolog a *Tükör*, de ott nincs SZTK,
nincs nyugdíj, s nem tudom vállalni a három gyerekkel, hogy a levegőben lógnak.

Közben bekövetkezett 1963, a nagy amnesztiá. Mennyiben változtatott ez a társadalmi kapcsolataidon?

Egy szempontból változtatott, Bibó személyét illetően, merthogy őt kiengedték. Akkor Bibót
még egyáltalán nem ismerték, nem volt divatban, nem tudták, hogy ő milyen nagy politoló-
gus. Persze én Boriskával korábban is rendszeresen találkoztam, amíg Pisti bent volt, aztán
amikor kiszabadult, akkor vele nagyon sokat találkoztam. Azt hiszem, hogy rajtam kívül, Ily-
lyésen meg Tóth Bandin kívül mással nem is nagyon érintkezett, mert Boriska, a felesége bor-
zasztóan félt mindenféle kapcsolattól. Pista és köztem volt egy állandó, rendszeres kapcsolat,
velünk rendszeresen összejártak, de ők egyébként nem hívtak meg senkit, és ők se nagyon
mentek senkihez. De vendégek, barátok hozzánk se nagyon jártak, mert a velem való barát-
ság inkább kompromittáló volt, mint előnyös. Persze Litván Gyurival a jó barátság rögtön helyre
állt, de hát az egy kivételes dolog volt. Voltak olyanok, akik a kirúgásom után annyira meg-
ijedtek, hogy megszakították velem a kapcsolatot.

Szirmairól sok jót mondtál. Minek volt köszönhető, hogy irányodban ennyi jóindulatot tanúsított?

Amikor 1953-ban a Tájékoztatói Hivatalhoz kerültem, rengetegen kerestek fel, elsősorban
olyanok, akiket a korábbi időszakban valamilyen méltánytalanság ért. Akit kidobtak, elbocsá-
tottak, eltiltottak stb. Voltak esetek, amikor tudtam segíteni, különösen, amíg Nagy Imrének
nagy volt a tekintélye, mert addig mindenki úgy tekintette, hogy ha én kérek valamit, az
olyan, mintha Nagy Imre kérné, és ha tesznek egy gesztust, akkor neki teszik azt. Szirmai
barátnője a rádiónál dolgozott, s amikor Szirmait lecsukták, rögtön kirúgták a barátnőjét a rá-
diótól, s utána is nyúltak, ezért sehol nem tudott elhelyezkedni. Egészen alacsony szintű mun-
kát végzett, talán mosogatott vagy takarított, miközben a férje megmaradt újságírónak. Mert
persze volt férje, és ettől volt a helyzet különösen pikáns. Az asszony eljött hozzám, és kérte,
hogy vizsgálják felül a helyzetét. Felhívtam Benke Valériát, hogy vegye vissza a rádióhoz, de
ő a legélesebben tiltakozott, és meg is akadályozta. S akkor szóltam Vadász Ferinek, aki a
MÚOSZ főtájkára volt, és vele öt perc alatt elintéztam, hogy vegyék oda valamilyen normális
állásba. Ez volt az egyik, amiért Szirmai hálás volt nekem. A másik pedig, hogy amikor kisza-
badult, és már rehabilitálták, hónapokig senki nem akart vele szóba állni, a pártba sem vették

viszsa, s olyanokat mondtak rá, hogy cionista meg kém meg ügynök, szóval csupa baromságot, s hogy mindenféle anyagi visszaéléseket követett el, amiből persze egy szó sem volt igaz. És akkor szóltam a Hardynak, hogy vegye oda a Bizományi Áruházhoz, mert ennek az embernek rettenetes anyagi gondjai voltak, mert persze annak idején, amikor lecsukták, a feleségét is kirúgták. De a dolog folytatódott azzal, hogy a Kiss Karcival beszéltem, hogy mit hülyéskedtek, ez egy réges-régi, derék káder, vegyék vissza. S akkor Szirmai valamilyen kis pártbüntetéssel visszakerült az anyaszentegyházba, s állást is szereztem neki. És ezt Szirmai soha nem felejtette el. De részemről ez nem volt politikai tett, mert soha nem gondoltam arra, hogy Szirmai valaha még számítani fog, csak egyszerűen megsajnáltam, és segítettem rajta.

Ellentétben oly sok emberrel, ő ezt nem felejtette el...

Sőt messzemenően exponálta magát, s azt hiszem, hogy Aczél Szirmai megbuktatásába nagyon bedolgozta Szirmai velem való liberalizmusát. Azt hallottam, hogy nyilvánosan az orra alá dörgölte, hogy ezt a megátkozott pasast, aki én voltam, Szirmai támogatta.

Tehát elkerültél a szövetkezetbe, amit mi már úgy ismerünk, hogy a „szövíbe”. Mit csináltál itt, hogy éreztet magad?

Anyagbeszerző lettem, s nagyon furcsa volt a helyzetem. Egyrészt tudták, hogy Veres helyezett oda, aki mégiscsak az OKISZ elnöke, de a szövetkezetben egy ávós volt a személyzetis, akit kifejezetten a brutalitása miatt bocsátottak el. A párttitkár pedig egy munkásőr felesége volt, nem is akárcikinek, hanem annak a Halas Lajosnak, aki korábban a munkásörtség országos parancsnoka, azt megelőzően pedig igen magas rangú elhárító tiszt volt. Csupa ilyenfajta emberek voltak ott vezető beosztásban. Maguk a tagok pedig javarészt pomázi és szentendrei svábok voltak. Veres a Vasasnak is az elnöke volt, tehát igen jó kádernek számított abban az időben. Az anyagbeszerzési osztálynak – ahová én kerültem – a vezetője egy tartalékos, továbbbszolgáló százados volt.

Kedzetben lavírozni, egyensúlyozni kellett ezek között az emberek között, de a zöm nagyon hamar rájött, hogy voltaképpen közéjük tartozom. A közvetlen főnököm Wals Ernő volt, aki azt mondta, hogy ő tudja, nem vagyok odavaló, és azt akarja, hogy minél jobb dolgom legyen, de persze a munkát el kell végezni. Reggel nem kellett bejárnom, mert előző nap mindig megkaptam a feladatokat, hogy hová kell mennem, mit kell beszerezni, így megmenekültem a reggel hét órai kezdéstől, a bejárástól. Dél körül vagy még később mentem be, amikor már elvégeztem a rám kiosztott munkát. Cserébe viszont addig maradtam benn, amíg megjöttek a teherautók, meghozták az árut, s azt én átvettem, így nekik nem kellett benn maradniuk a munkaidő után, fél négykor elmehettek haza. Korábban inspekción tartottak, de amikor én odakerültem, ez megváltozott. Átvettem az árut, igazoltam a sofőrök meg a szállítók idejét, aztán még elmentünk a Práter utcába ezekkel a trógerekkel egy fröccsöt meginni, és utána hazamentem. Furcsa, kettős életem alakult ki. Délelőtt intellektuel voltam – ekkor írtam *A hatalom mesterségét* is –, és fél egyre bementem, s attól kezdve tróger voltam.

Mit jelentett az anyagbeszerzés, hiszen te ehhez nem értettél...

Az anyagbeszerzés azt jelentette, hogy cipelni kellett öt kilogramm szeget vagy klozetpucolót, mindenfélét. Egy csomó telepünk volt, ahová mindenféle dolgok kellettek. De nekem nem az volt a lényeg, hogy mit kell cipelni, hanem hogy minél könnyebben be tudjam szerezni, ne kelljen sokat mászkálni utána, és ne kelljen szaktudás a beszerzéshez. Én váltottam ki minden hónapban a vasúti meg a villamosbérleteket. Később aztán belejöttem, és én is értettem annyit a dolgokhoz, mint a többiek.

Ezt a fraternalizálást, az együtt fröccsözést ezekkel az emberekkel hogyan élted meg?

Jól! Voltak közöttük nagyon nagy bunkók, de egy teherautó-sofőr az már rang volt. De volt egy csomó remek kisiparos, akiket belekényszerítettek a szövetkezetbe.

Tudták ezek az emberek, hogy te zsidó vagy?

Nem, de nem is érdekelte őket. Ezek az emberek nem voltak antiszemiták. Amikor a Verest szidták, akkor nem úgy szidták, hogy szar zsidó, hanem hogy rohadt kommunista. Odakerülés után néhány hónappal összebarátkoztam az elnökkel is, aki egy nagy munkabuzi volt, és gyakran mentünk együtt haza. Ilyenkor együtt sétáltunk a körútig. Így teltek a hosszú évek, egészen 1972-ig voltam a „szöviben”. Kifejezetten jól éreztem magam. Kellemes társaság volt, rengeteg duma, pletyka. Minden névnapot, születésnapot megünnepeltünk, s azt hiszem, mindenki mindenkivel lefeküdt, keresztül-kasul. Nagyon lezser, könnyű élet volt. Sok fiatal, csinos lány is volt, mert a Veres kedvence a Vörös kézilabda-szakosztálya volt, s a lányokat itt helyezte el sportállásba, s akkor még nem csak a fizetésért jártak be a lányok. Jópofa, nagyon csinos, fiatal lányok voltak, nem panaszkodhatom, jól telt az életem.

Mennyit kerestél?

Kezdetben ezernyolcszáz forint volt a fizetésem, de amikor 68-ban vagy 69-ben a főnököm, Wals Ernő egy súlyos műtéten esett át, ideiglenesen én lettem az anyagbeszerzési és szállítási osztály vezetője. Ez nekem rossz volt, mert többet kellett benn lennem, de a pénzem is több lett. Ekkor történt, hogy hozzánk került egy báró Bezerédy, egy nagyon buta, volt hivatásos testőrtiszt. A legbutább és legrosszabb fajta ember, akit a szövetkezetben megismertem. És sajnos benzinjegyeket sikkasztott. Nem akartuk lebuktatni, ezért megbeszéltük az elnökkel, akivel ekkor már nagyon jó viszonyban voltam, hogy adjunk neki egy hét haladékat, szedje össze a pénzt, és akkor elsimítjuk az egészet. És akkor kezdtek jönni a Konkoly-Thegék, Ferdinándy, különböző grófok és bárók, és hozták a dohányt, rakták össze a Bezerédynek a pénzt. Végül összejött, és sikerült a pasast megmenteni a börtöntől.

Nagyon lazán elintézted, hogy délelőtt intellektuel, délután meg melós voltál. De azért ehhez elég sok energia is kellett. Hogy bírtad?

Bírtam, mert nagyon jó kondícióban voltam. Nem jelentett különösebb megerőltetést. S ne feledjétek, hogy még a *Tükör*t is csináltam, rendszerint este, amikor hazatértem. Minden második nap be kellett menni a *Tükör* szerkesztőségébe a külföldi lapokért. De ezzel is csak nőtt a népszerűségem a szövetkezetben, mert vittem magammal a *Stern*t, a *Paris Match*ot. És a pálik nézték a meztelen csajokat, a nők meg az elegáns ruhákat. Mindig várták, hogy mikor érkeznek a sajtó. Kinek volt Pesten akkor ilyen fotóválasztéka?

És mikor írtál könyvet?

Délelőtt. Tizenegy-tizenkettő tájéka indultam el otthonról, addig dolgoztam. Úgy szerveztem, hogy az anyagbeszerzést egy-két óra alatt elintézzem – Walsot csak az érdekelte, hogy háromig beérjek, és ők időben haza tudjanak menni. Így át tudta adni nekem az ügyeket, melyik kocsi hová menjen másnap, mert a kocsik korábban indultak, mint ahogy a „szövi” kinyitott. Úgy tudtam beosztani az időmet, hogy a délelőtti munka után gyakran még otthon is ebédeltem. A teherautó-sofőrökkel pedig egy nagyon jó alkut kötöttem. Az alku lényege az volt, hogy minél korábban jönnek be, én annál több órát igazolok nekik. Így mindenki nagyon jól járt. Ők megkapták a túlórákat, én meg korán haza tudtam menni. Általában hat óra tájt otthon voltam, kivéve, amikor bulik voltak.

Valami nekem nem stimmel. Nehezen tudom elhinni, hogy egy olyan nyughatatlan embernek, mint amilyen te vagy, valóban megfelelő lett volna ez az élet. Nem illik bele a rólad kialakult képbe. Nem akartál kilépni, továbblépni?

Persze hogy akartam, rengeteg kísérletet is tettem, de valamin mindig megbukott. 1970-ben, amikor Szirmai már megbukott, s Aczélból politikai bizottsági tag lett, Szilárdék nagyon forszírozták, hogy az Irodalomtudományi Intézetbe kerüljek, de Aczél a leghatározottabban ellenszegült ennek. Mentem volna én többfelé is, de mindig megbukott a dolog. Senki nem

merte az én érdekemben Aczélt felhívni, pedig akkor nyilván ment volna. Aczél mindig azt mondta, hogy igazán nem várható el tőle, hogy a Vásárhelyi érdekében bármit is tegyen. Neki mindegy, hogy hová helyezkedem el, de a kisujját sem hajlandó mozdítani értem. S amikor Szilárd megkérdezte Aczélt, hogy miért ez a nagy ellenállás velem szemben, Aczél válaszolt is: mert a Vásárhelyi engem hülyének tart. Amikor először útlevelet kértem, persze csak pirosat, szocialista országokba szólót, Aczél kereken megmondta, hogy Vásárhelyi ne menjen külföldre. Ha ki akar vándorolni, akkor nagyon szívesen segít, sőt még azt is megüzente, hogy bizonyára hasznára lehetek az Olasz Kommunista Pártnak.

Végül hogyan békéltetek meg Aczállal?

Ez egészen különleges módon történt. Aczél kisebbik lánya Edit tanítványa volt a Markó utcai gimnáziumban. Edit megszállott pedagógus volt, ami sok közeli ismerősömet ellenem fordította, mert mindenkivel egyformán bánt, senkivel nem kivételezett, és ezt sokan rossz néven vették. Edit nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy már nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy egy gyerek mennyit ér, hanem sok más szempontot is. Ő csak végezte a munkáját. Így volt ezzel az Aczél kislánnyal is, akit a gimnázium négy éve alatt Edit tanított. Nagyon gátlásos kislány volt, s Edit úgy kezelte, mint egy olyan gyereket, akinek segítségre van szüksége. És a kislány négy év alatt nagyon sokat változott. S hogy ebben Edit is szerepet játszhatott, arra abból is lehet következtetni, hogy az érettségi után apja, anyja fölhívta Editet, és köszönetet mondtak neki. Aczél ekkor a felesége, Zsuzsa befolyására megenyhült velem szemben. Azt mondta a Szilárdnak, hogy milyen rendes ember ez a Vásárhelyiné, kár, hogy egy ilyen pasashoz ment férjhez. Ezzel Editet azóta is gyakran ugratom.

Edit mikor került vissza a tanári pályára?

1962–1963-ban, szintén a Szirmai segítségével. Először a Váci utcai általános iskolába került, két év után pedig a Markó utcai gimnáziumba, ahol egészen 1977-ig tanított. Akkor volt az infarktusom.

Szövetkezet, három gyerek, *Tükör*... Mire maradt időd egyáltalán? Hogyan maradtál értelmiségi? Hogyan maradtál politikus?

Akkor még nem volt politikai élet. Valami döbbenetes volt a közöny és az érdektelenség 56 iránt. Senki nem kérdezte meg tőlem, hogy hogy volt, mint volt. Viszont naponta olvastam a *Neue Zürcher Zeitungot* meg az *International Herald Tribune*-t, így arról, ami engem érdekelt, tudtam.

A szövetkezetben élted meg 1968-at, a prágai bevonulást. Meg ott volt a maoista összeesküvés, a Haraszi–Pór-ügy...

Erről a maoista ügyről csak nagyon távolról tudtam, semmiféle közvetlen információm nem volt, de rokonszenveztem a gyerekekkel, nem a maoizmusuk miatt, hanem mert mégiscsak akartak valamit, s nem nyugodtak bele abba, ami itt van. Személyesen senkit sem ismertem közülük, és az információim is nagyon hiányosak voltak.

Nem voltak olyan baráti, társasági kapcsolataid, akiktől informálódhattál volna? Ezt nem is értem...

Nagyon felszínesek voltak a kapcsolataim még Donáttal, Harasztival is, mert ebből a Harangozó-féle rendőrségi figyelmeztetésből azt a tanulságot vontam le, hogy csak úgy tudok védekezni, ha elszigetelődöm. Évekig nem érintkeztem senkivel Fekete Sándoron és Litván Gyurin kívül. Fekete ugyanis a kiszabadulásomtól nagyon forszírozta a barátságot, erőteljes volt a közeledés a részéről. Sokat jártunk egymáshoz, s borzasztóan feldobott bennünket a 68-as csehszlovákiai dolog, és nagyon sokat reméltünk tőle. De annál nagyobb volt a letörés, amikor a Dubček-érának vége lett.

Tánczos Gáborral sem voltál kapcsolatban?

Tánczossal igen, de vele se olyan sűrűn. Bácskai Vera és Edit között még Romániában igen

jó barátság alakult ki, s ők időnként eljöttek hozzánk, de Tánczos mindig nagyon elfoglalt volt. Egyébként hogy mennyire vigyáztam, hogy elszigetelt maradjak, még Luppára is lehetőleg akkor mentem ki, amikor nem volt Litvánnál társaság. Féltem, hogy teljesen lehetetlenné tesznek. Különösen az Aczél üzenete után attól tartottam, hogy olyan helyzetet teremtenek, hogy el kelljen mennem az országból, hogy ne legyen más választásom, mint elmenni. De én semmiképpen sem akartam kivándorolni! Ebben családi és érzelmi okok is közrejátszottak, meg a korom is, bár igaz, hogy fiatal voltam, még nem voltam ötvenöt éves, de nem akartam semmiképpen elmenni.

Mikor kaptál először útlevelet Nyugatra?

1970-ben. És akkor természetesen Edittel elmentünk Olaszországba.

Végül hogyan kerültél el a szövetkezettől?

Abban, hogy az Irodalomtudományi Intézetbe kerüljek, Márkus Lacinak volt a legnagyobb szerepe. Hihetetlen szívóssággal és agresszivitással forszírozta a dolgot. Az utcán elkapta Aczél, telefonon fölhívta, bement hozzá, addig erőszakoskodott, míg Aczél 1972-ben megadta a kutatói állást. Közben Szilárd elment a minisztériumba filmfőigazgatónak, és Papp lett a Filmtudományi Intézet igazgatója, és az első dolga az volt, hogy az én szerződésemet felbontsa. Viszont már 1970-től Soproni János, aki a *Filmhíradó* főszerkesztője volt, hetente két napra igénybe vette a munkámat. Amikor végeztem a „szövíben”, akkor kimentem a „filmhíradóba”, ahol külpolitikai szövegeket kellett írnom. Soproni 1972-ben átment a filmgyárba, egy ideig az 1. sz. stúdió vezetője volt, s amikor a Papp kirúgott, Soproni odavett a filmgyárba dramaturgnak.

Ötvenöt éves korodban, 1972-ben ismét minden megváltozott körülötted. Mondhatjuk, hogy végre, majd két évtized után konszolidálódottál?

Tulajdonképpen a véletlenek összzejátszása volt ez, hogy az Irodalomtudományi Intézetbe kerültem és a filmgyárba félállású dramaturgnak. Megint szobatisztának érezhettem magam. Újra kezdtek hívni, meg jöttek az emberek is. Korábban inkább elkerültek, nem nagyon közeledtek, nem barátkoztak.

Mennyire volt ennek a két állásnak színekúra szaga?

Semennyire! És én sem tekintettem annak. Nagyon komolyan kezdtem, sokat dolgoztam, rengeteget kutattam, sokat jártam a levéltárba. S elég hamar ki is adtuk Szinaival meg Márkussal ezt a kötetet a két világháború közötti baloldali sajtóról, amely távolról sem kapta meg azt az elismerést, amit megérdemelt volna. Ez a cenzúrabizottság dokumentumkötetete, amelyhez én írtam az előszót, és Márkussal közösen szerkesztettük. Amikor pedig Dersi megbetegedett, majd meghalt, Szabolcsi engem bízott meg a magyar sajtótörténet szerkesztésével. Nyilván megkérdezte illetékes helyen, hogy ezt rám bízhatja-e, s örült, amikor áment mondtak rám. Két-három év után meg is jelent az első kötet, s eléggé előkészítettem a másodikat is. Magán a könyvön is sokat dolgoztam, de sok volt a szervezői tevékenység, mert ezeknek a köteteknek nagyon sok munkatársa volt. Az egyes kötetek főszerkesztői pedig olyan nehéz böherek voltak, mint Kosáry Domokos meg Németh G. Béla meg Mucsi Feri, meg egy jó ideig még Márkus Laci. Úgyhogy ezekkel nem volt könnyű boldogulni. Nem volt tehát ez az állás színekúra, ellenkezőleg, inkább sokkal több időmet vette el, mint amennyit én szerettem volna.

És a filmgyári dramaturgság? Azért az mégiscsak egy szakma...

Szakma, szakma, de azért nem kell misztifikálni. Valóban vannak szakmai-technikai részei, de azért mégiscsak a tartalmi része a lényege. Dramaturgként azt az irodalmi, politikai és történelmi műveltséget tudtam hasznosítani, ami az évtizedek alatt felhalmozódott bennem. S azért ez sok rendezőnek imponált, olyannyira, hogy hamarosan nagyon divatba jöttem, és többen kértek fel dramaturgnak, mint amennyit el tudtam vállalni.

Milyen filmekben voltál benne?

Egy ideig minden Jancsó-filmnek én voltam a dramaturgja. Aztán ezt a kapcsolatot én szakítottam meg. Én voltam és a mai napig én vagyok minden Makk-filmnek a dramaturgja, aztán a Mészáros Márta-filmeknek. Három vagy négy filmet csinált velem a Márta. A legbüszkébb azonban arra vagyok, hogy sok elsőfilmest én indítottam el, köztük olyanokat, mint András Fricit, Bereményi Gézárt és a letehetségesebb rendezőt, Jeles Andrást. Otthon megvan az összes forgatókönyv, fejből nagyon nehéz ezt felsorolni. Szomjasnak, Grunwalskynak és Ember Juditnak is én voltam a dramaturgja. Elég jól szórakoztam, s egy idő után a Köllő-stúdió művészeti tanácsának is tagja lettem. Amikor 1977-ben az első Charta-aláírás volt, innen is ki akartak zeccolni finoman, de Jancsó és Makk nagyon határozottan kiálltak mellettem, és megakadályozták, hogy eltávolítsanak a szakmából. Időnként kihagytak a művészeti tanácsból, aztán meg visszakerültem. Egy-két Bacsó-filmnek is voltam dramaturgja.

Mit jelentett a te dramaturgiai munkád?

Mindenkinek megmondtam, hogy mindenben nagyon szívesen segíték, de engem nem lehet hajnalban meg éjszaka rángatni. Ha annyi elég, amit adni tudok, hogy segíték a forgatókönyvet létrehozni, és amikor készen van, akkor elemzem, és megbeszélem a részleteket, akkor válasszanak engem, de ha ennél több kell, akkor keressenek mást. Így aztán mind az Irodalomtudományi Intézetben, mind a filmgyárban igen békésen folyt az életem.

Kikkel kerültél baráti kapcsolatba, akik a régi politikai vénádat bizsergették, hogy ezzel a képzavarral éljek?

Donáthtal csak a hetvenes évek vége felé újult fel a kapcsolatunk. Illetve nem is felújult, hanem akkor alakult ki igazán. A harmincas években ő a *nagyfőnök* volt. Negyven év után vált rendszeressé a kapcsolatunk. Azt lehet mondani, akkortól szinte hetente találkoztunk. Vagy kávéházban, vagy én mentem el a Dániel úti legénylakásába, vagy ő ugrott fel hozzánk. Sokat politizáltunk, s akkor kezdett bizalmas lenni velem. Elmondta a Kádárral való két találkozását, meg általában ő akkor már nagyon erősen kezdett reaktiválódni. Kádár olyat mondott Donáthnak, hogy „gondolkozom azon, hogy meg kellene nálunk alakítani a szakszervezeteket” – ami azért egy elég jelentős kijelentés volt. Ez valamikor a hetvenes évek elején történetelt már. S az egyik Kádárral folytatott beszélgetés alkalmával Feri szóvá tette az én ügyemet is, hogy teljes képtelenség, ami velem történik. Kádár csak ógott-mógott, és a végén azt mondta, „olyan furcsa ember ez a Vásárhelyi”. De valami eredménye csak volt a dolognak, mert Aczél akkor kezdett el nyüzsögni, de még így is vagy másfél évig tartott, amíg bejutott az Irodalomtudományi Intézetbe.

Tudjátok, hogy Donáth Feri is sokáig nagyon passzív és tartózkodó volt. Ekkor ismertetett össze engem ezekkel a gyerekekkel, Bence Györggyel, Kis Jánossal, Kenedi Jánossal meg a többiekkel. De ebben, hogy Donáth újra politizálni kezdett, Halda Alízna is jelentős szerepe volt. Elég hamar megállapítottuk, hogy a nézeteink azonosak, vagy legalábbis ahol nem értünk egyet, ott is nagyon közel állunk egymáshoz. Ennek aztán megvoltak a konzekvenciái a későbbiekben is. Lényegében tehát nemcsak először, hanem másodszor is ő aktivált engem a politizálásban.

B. BERNÁT ISTVÁN

JOGSÉRTÉSEK A KOALÍCIÓS IDŐSZAKBAN

PALASIK MÁRIA: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2000, Napvilág, 347 o.

A Politikatörténeti Füzetek XVII. köteteként megjelent munka az 1944–1949 közötti időszak megújuló kutatásainak egyik figyelemre méltó eredménye, az újabb levéltári forrásokat jól kihasználó produktuma.

A jelzett korszak kutatása a rendszerváltás előtt a hatvanas évektől került a történészek és közírók figyelmének középpontjába. A vizsgálódások nem voltak tét nélküliek, hiszen a népi demokrácia története körüli viták s történészi szövegek számos politikai áthallást tettek lehetővé. Az ebben az időben született történészi narratívák „fő sodrát” azok a művek jelentették, amelyek a korszakot önálló történeti periódusnak tekintették ugyan, de úgy láttatták az olvasóval, hogy a politikai küzdelmek „szükségszerű” eredménye, a belső társadalomfejlődés „törvényszerű mozgása” odavezetett, hogy a kommunisták győzelmével megalapozódott a szocialista társadalom kibontakozásának lehetősége. Ezek az írások valóban gyakran „kétfunkciósak” voltak: egyfelől igyekeztek a magyar történelem „nehéz esztendeit”, az úgynevezett Rákosi-korszakot (diktatórikus nyerskommunizmust) elkülöníteni, és hibás iránynak mutatni, másfelől arra törekedtek (akarva vagy akaratlanul), hogy a „szükségszerű” mozzanatot kihangsúlyozásával legitimizálják a kialakult Kádár-rendszert (bürokratikus nyerskommunizmust), valamiféle historizált kontinuitás látszatát keltsék az ábrázolt „közelmúlt” és a korabeli jelen között. E domináns áramlaton belül természetesen további differenciálódást is láthatni, attól függően, hogy az adott kereteken belül a hangsúly hová tolódott: a szükséges reformok historizált előképére avagy a nemzetivé válás mozzanatára, vagy csupán a fennálló legitimizálására. Mindezek mellett azonban még két áthallási lehetőség is volt. Az egyik – szimbolikusan – az 1956-os törekvések „visszavételére” törekedett: a népi demokrácia korszakának többpártrendszeri előnyeit, a spontán népmozgalmakból formálódó s aztán elsorvasztott intézmények lehetséges pozitívumait sugallta. A spontánnak vélt népmozgalmak pozitív ábrázolása nemegyszer összefonódott a másik áthallási lehetőséggel: a jugoszláv öngazgatási rendszer idealizált modelljének alternatívájával. E két áthallási lehetőség már a rendszer el-lenlékének történelmi háttérét adta, s bizonyos értelemben kérdésessé tette a kádári rendszer legitimizálását.

A rendszerváltást követően – törlendő a kulturális emlékezetből az előző rendszer legitimizációját támogató műveket – két fő irányban alakult át a korszakról szóló narratívák politikai áthallása. Az egyik szerint a korszak egy átfogó folyamatba illeszkedik, amelyet szovjetizálás néven szoktak emlegetni, s amelyet így egészében a „sötét múlt” fátylával lehet borítani. A másik fontosabb irány differenciálni igyekszik, s az 1945–1947-es időszakot a mai polgári de-

mokrácia historizált előképévé formálja, és az 1947-es „fordulat” utáni éveket mint a kommunista diktatúra kialakulásának időszakát tárja elének.

A fentebbiekből adódó szakmai és politikai áthallási csapdákat Palasik Mária jó érzékkel próbálja kikerülni, amikor a korszak eseményeinek leírását a jogállamiság általa kiválasztott keretei közé illeszti. Ez utóbbit akként definiálja, hogy „a jogállam olyan eszmény, amely önmagában nem létezik, elválaszthatatlanul kötődik térhez, időhöz és konkrét társadalmi-politikai helyzethez” (13. o.). Bár a „konkrét eszmény” kérdése megérne egy elméleti tisztázást, de véleményem szerint a szerző a jogállamiságról szóló rivalizáló elképzelések közül joggal választotta azt a változatot, amely egy történelmi feldolgozás számára használható. A jogállam mint eszmény elég tág keretet biztosít Palasik Mária számára, hogy az általa feltárt nagy mennyiségű forrásanyagra támaszkodó, a korszak eseményeit ennek alapján rekonstruáló leírása megfelelő szerkezeti összefüggésbe legyen illeszthető. Ugyanakkor megfelelő korlátokat is körvonalaz, hogy ne kelljen a korszak összes problémájával foglalkoznia, hiszen nem a korszak teljes leírását vállalta magára.

A könyv szerzője utal ugyan arra, hogy a jogelméleti szakemberek munkáit a jogállamiság kritériumait illetően a „közmegegyezés hiánya” jellemzi, ugyanakkor *joggal* emel ki három jellemzőt: a jogbiztonságot (kiszámíthatóságot), a hatalmi ágak elválasztását (ahol a hangsúly a hatalommegosztáson van) és az alapjogok (köztük a szabadsághoz, egyenlőséghez és a tulajdonhoz való jog) biztosítását, illetve az ezeket érintő területeken az állam önkorlátozásának hangsúlyozását. E kritériumok megfogalmazásával megteremtődik az a mérce, amelyhez viszonyítva eldönthető, hogy a korszak konkrét történelmi eseményei mennyiben szolgálták a jogállamiság működését, illetve mennyiben sértették azt. S ez az a pont, ahol a történész szerző visszanyeri szerzői szuverenitását, s lehetőséget biztosít magának, hogy eldöntse: mely események összessége az, amely már a jogállamiság hiányát eredményezi. Az olvasó számára már a könyv bevezetőjében nyilvánvalóvá válik a vizsgálódás végeredménye, mikor azt olvashatja, hogy „az 1944–1947 közötti koalíciós korszak évei azok, amikor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy megvolt a jogállam megteremtésének lehetősége” (13. o.), s ezzel mintegy összekapcsolja saját álláspontját a történész szakma azon áramlatával, amely 1947-től látja meghíúsulni Magyarországon a polgári kibontakozás reményeit. Bár ez ügyben Palasik Mária sajátos helyzetbe kerül, mivel az 1947 dereka utáni időszakra vonatkozóan is állítja, hogy „jogállamiságról tovább semmilyen vonatkozásban nem beszélhetünk” (255. o.), majd az 1949-től induló korszakkal kapcsolatban is azt írja, hogy „semmilyen összefüggésben nem beszélhetünk tovább jogállamiságról.” (321. o.)

Úgy tűnik, hogy ezen bizonytalanság mögött egy megoldatlan elméleti probléma rejtőzik. A szerző ugyanis megkerüli azt a kérdést, hogy az 1944–1949 közötti időszak miként is fogható fel: egy forradalmi folyamatnak vagy más politikai változásnak. Ugyanis ha igaza van Szigeti Péter és Takács Péter a szerző által is felhasznált kötetének, amely szerint: „a történelemben egyetlen politikai forradalomban sem tételeződött jogállamiságra, joguralomra hivatkozó legitimizáció, ahol pedig ez a legitimizációs elv, ott nem lehet szó forradalomról, hanem csupán a politikai változás valamilyen más típusáról”, illetve „A legalitás antinómia éppen azt jelenti, hogy amíg valaki a régi jogrend legalitásának talaján áll, addig nem újíthat forradalmi módon. [...] Amikor viszont forradalmi innováció esetéről van szó, akkor szükségképpen megszűnik a korábbi legalitás. A procedurális és formális jogszerűség legalitás érvényének felfüggesztése csak a forradalom aktusában tételezhető” (Szigeti Péter–Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, 1998, Napvilág, 213. o.), akkor a dolog mindenképpen döntést igényel. Mivel nem vagyok jogelméleti szakember, csupán az a kérdés izgat, hogyha az 1944–1949 közötti időszak forradalom, akkor mennyiben kérhető számon rajta jogállamiság, illetve ha nem for-

radalmi időszak, akkor milyen folytonossági sor van az 1945 előtti jogrendszer és az 1945 utáni között. Palasik Mária azzal próbálja áthidalni a nehézséget, hogy az 1944–1949 közötti időszakot két diktatúra közötti átmenetként kezeli, amely átmeneti korszakot a „jogállam megteremtésére tett törekvés” jellemzi, amit a jogalkalmazás során olyan sérülések értek, amelyek „elvezettek ezen törekvés kudarcához” (16. o.). Az olvasó így termékeny bizonytalanságban marad, s érdeklődve lapoz tovább, hogy eldönthesse, volt-e jogállamiság az adott időszakban (s mikortól), vagy csupán törekvések voltak, amelyek nem vezettek sikerre.

A könyv első s terjedelmileg is legnagyobb fejezete az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakáról (1944. december–1945. november) szól. Az újabb levéltári források alapján a szerző egyértelműen bizonyítja, hogy a „nemzetgyűlés tisztikaráról, a kormányprogramként kibocsátott nyilatkozat szövegéről, sőt még arról is, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülészaka ne tartson tovább két napnál, Moszkvában döntöttek 1944. december elején” (22. o.), vagyis hogy az új törvényhozó szerv és az általa megvalósított kormány legalitásának forrása Moszkva volt. A szerző részletesen leírja, miként jöttek létre azok az ideiglenes intézmények – az Ideiglenes Nemzetgyűlés, az Ideiglenes Nemzeti Kormány, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége, a Politikai Bizottság („kis nemzetgyűlés”) és a Nemzeti Főtanács –, amelyek hivatottak voltak arra, hogy előkészítsék és megalapozzák egy új magyarországi demokratikus rend kibontakozásának lehetőségét. Levéltári kutatásainak eredményeit is felhasználva árnyaltan mutatja be a nemzetgyűlést előkészítő tárgyalásokat – idézve Gerő Gyulát, aki 1945 januárjában még tíz-tizenöt évet számított, hogy a kommunisták hegemoniához jussanak Magyarországon, illetve Sztálin rugalmasságra intő szavait a kommunistákhoz –, az Ideiglenes Nemzetgyűlés szervezeti rendjét, működését, érdemül tudva be, hogy előkészítette a népszuverenitás elvén és a szabad választáson alapuló parlament általi kormányzást. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány működését leírva a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezt a kormányt kétszer is felhatalmazta az Ideiglenes Nemzetgyűlés az „ügyek vitelére”, ami a kormányrendeletek révén történő kormányzást jelentette – amelynek ha voltak is korlátai (Politikai Bizottság, Közigazgatási Bíróság, közjogi kérdésekben nem lehetett rendeletet hozni), és az Ideiglenes Nemzetgyűlés számos rendeletet utólag törvényerőre is emelt, és ez olyan lépés volt, amelynek következtében a „felhatalmazásnak egészen 1949-ig kulcsszerepe lett a magyar közigazgatásban” (37. o.). (Sajnos a könyv szerzője ennek részletes kifejtésével, a következmények számbavételével adós marad.) A háromszázhatvanhét meghozott rendeletből a legfontosabbak, amelyek törvénnyé váltak: a Németország elleni hadüzenet (IV. tc.), a fegyverszüneti egyezmény (V. tc.), a nagybirtokrendszer megszüntetése (VI. tc.) és a népbírászkodás (VII. tc.) – mindezek közül a könyv tárgyának megfelelően a népbírászkodás kérdése kerül részletes tárgyalásra.

A szerző differenciált képet fest a népbíróság kialakulásáról, szervezeti felépítéséről, a népbíróságok által kiszabható büntetések mértékéről és az 1945. évi VII. tc. meghozatala körüli vitákról. A magyar népbíróság működéséről szólva állítja, hogy azt egyszerre motiválta a történelmi igazságosság érvényre juttatása és az egyének egyedi bosszújának elkerülése, de az ítéletek során nemcsak azokat marasztalták el, akik bizonyítottan háborús és népellenes bűnököt követtek el, hanem olyanokat is, akiknek az esetében a bizonyítottság nem teljesen sikerült, de bíróság elé állításuk és elítélésük politikai elvárás volt. Ennek alapján fogalmazza meg a szerző: „Azzal azonban, hogy a bírászkodást a kormányrendeletekkel kiemelték a rendes bíróság szervezetéből és a politikai pártok delegálták a népbírókat, lehetővé tették, hogy maga az ítékezés pártpolitikai csatározások színhelyévé váljon, és maguk a népbíróságok pedig a 20. századi jogsértések számát gyarapítsák.” (45. o.) Igazat kell adnunk ez ügyben a szerzőnek, de kérdéses, hogy az adott történelmi helyzetben volt-e alternatíva, amellyel a

„történelmi igazságtételt” jog- és szakszerűen, a politikai megítéltetésektől nagymértékben független intézményre lehetett volna bízni.

A fejezet további részeiben Palasik Mária, miután említi ugyan a Közigazgatási Bíróság intézményét, amelynek tevékenysége még feltáratlan, számba veszi a hatalommegosztás magyar-honi sajátosságait és a kialakuló többpártrendszer jellemzőit. Az utóbbit illetően kiemeli azt a folyamatot, amelynek eredményeként a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban koalíciót alkotó pártok száma ötről négyre csökkent, illetve amelynek másik eredménye, hogy olyan korlátozott többpártrendszer jött létre, amely rendszerből nem csupán a fasiszta és szélsőjobboldali pártok szorultak ki, hanem a konzervatív nacionalista törekvések esetleges politikai képviselői is. Ezt követően szó esik az emberi jogokat sértő rendelkezések felszámolásáról és a demokratikus választójog kimunkálásának folyamatáról.

Önálló és a szerző saját forrásfeltáró munkájának eredményét jól reprezentáló rész foglalkozik az új államszervezet s ezen belül is a rendőrség létrehozásával. Az utóbbit illetően lépésről lépésre igyekszik nyomon követni a budapesti és az országos rendőrség megszerveződését, a politikai rendőrség kialakítását s e folyamatban a kommunisták pozíciószerző magatartásának durvulását, valamint a szovjet állambiztonsági szervek jelenlétét. Az adatok alapján nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy a rendőrség tulajdonképpen a kommunisták fegyveres erejévé vált, s ez kezdettől fogva gerjesztette a koalíción belüli feszültségeket. Hiába sikerült a kisgazdáknak és a szociáldemokratáknak elérniük, hogy a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának helyettes vezetőit saját soraikból nevezzék ki, Péter Gábor sikerrel szigetelte el őket a szervezeten belül; hiába tették szóvá pártközi értekezleteken a rendőrség pártrendőrségként való tevékenységét; hiába próbált többször is Valentiny Ágoston (igazságügyi miniszter) a helyzet megváltoztatása érdekében lépéseket tenni, rendlettervezetei meghíúsultak. Így 1944–1945-től a koalíciós kormányon belül, a Belügyminisztérium keretében a Magyar Kommunista Párt megszervezhette saját fegyveres erejét, ami az adott történelmi szituációban döntően befolyásolta a jövő alakulását.

Az államszervezet új típusú szervei közül a szerző az igazolóbizottságok ellentmondásos működését és az internálótáboroknak a demokratikus jogállamiság keretébe nemigen illeszthető tevékenységét mutatja be, s az utóbbi esetében azt is felvázolja, hogy miként tágult ki az internálhatóak köre. Ugyanis kezdetben bírósági ítélet nélkül internálni lehetett a fasiszta és nyilas „elemeket” (akiket nem lehetett népbíróság elé állítani), majd azokat, akiket reakciósaknak tartottak (1944–1945 fordulóján a koalíciós pártok egyetértettek abban, hogy reakció az, aki az 1939 előtti konzervatív rendszer restaurálását kívánja), s végül azt is, akiről állítható, hogy „általában az ország demokratikus szellemben való újjáépítését gátolni igyekszik” (76. o.). Ezáltal az aktuális politikai viszonyok alakulásától s a jelzett kategóriák értelmezésétől függött, ki kerül a preventív intézkedések hatókörébe.

A szerző két olyan jogsértést is részletesen bemutat, amelyek a jövőre nézve figyelmeztető erejűek voltak. Az egyik a Demény-ügy, ahol szinte minden lehetséges jogsértés megtörtént, a másik pedig a gyömrői gyilkosságok ügye, ahol a kommunisták a nyilvánosság kizárására törekedve igyekeztek megakadályozni a bűnösök felelősségre vonását. „Az utókor számára pedig – teszi hozzá a könyv szerzője – bebizonyosodott, hogy nincs az a pártérdek, amely az elkövetett bűntettek alól felmentést ad.” (93. o.)

A könyv második, az előbbinél jóval szerényebb terjedelmű része, a törvényhozás demokratizáló jogalkotását követi nyomon az 1946–1949 közötti időszakban. Az 1945 novemberében lezajlott országos választások eredményeinek számbavételét és az újonnan alakult nemzetgyűlés szervezetének áttekintését követően Palasik Mária a legfontosabb kérdésekre koncentrálna: a Magyar Köztársaság megeremtését megelőző vitákra és az 1946. évi I. tc. részletekbe menő

ismertetésére, valamint a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvény körüli küzdelmekre. Itt nagyon fontos mozzanatokra is fény derül: az egyik, hogy a koalíción belüli baloldal nyomására a törvénybe nem került bele a magántulajdon védelme, s a másik, hogy nem sikerült a köztársaság alapintézményeit definiálni, és ezáltal tág lehetőséget kapott az ezek elleni lázítás és izgatás megítélése. S talán az sem mellékes, hogy Sulyok Dezső határozott állásfoglalása ez ügyben kényelmetlenné vált a kiscgazda centrumnak, s mikor a megalakult Baloldali Blokk követelésének köszönhetően több kiscgazdát is ki kellett zárni a kiscgazdapártból, a kiscgazdák centruma önként úgy döntött, hogy az intranzigens képviselőktől is „megszabadul”. A könyv ezen fejezetét az emberi alapjogok védelméről szóló törvény előkészítésének vitája és a „hiánypótló” törvények felsorolása zárja.

Külön fejezet szól arról, hogy a parlamenten kívüli eszközök milyen szerepet játszottak az 1945–1946-ban folyó politikai csatározásokban. Ezek közül elsőként a szovjet beavatkozásról esik szó. Megtudjuk, hogy ugyan 1945–1946-ban szovjet részről „Határozottan körvonalazandó, a jövőt érintő stratégiáról [...] nincs tudomásunk, valószínű, hogy nem is volt” (137. o.), mégis a birodalmi politikálás jegyében a szovjetek mind az 1945-ös választásokba, mind az ezt követő koalíciós kormány létrehozásába egyaránt beleszóltak, támogatván a hazai kommunista párt törekvéseit. A választásokat követő új helyzetben a kommunisták célja a kialakult erőviszonyok korrekciója lett, s ezt a „tömegharc” eszközével próbálták elérni. A szerző részletesen ismerteti, hogy miként alakult ki a kommunisták új taktikája, s milyen következményekkel jártak a kommunisták által szervezett népmozgalmak, amelyek némely esetben népféletekké váltak, s miután ez utóbbiakat sem igazságügyi, sem rendőri vizsgálat nem követte, sértették a köztársaság intézményeit és a demokratikus szabadságjogokat. A kunmadarasi és a miskolci megmozdulások antiszemita jellegük ellenére is megtorlatlanul maradtak.

Az új helyzetben a kiscgazdák szervezeti életük megerősítése mellett határozottabban léptek fel az arányosítás és az önkormányzati választások ügyében, s bár részsikereket értek el, lényegében nem tudták megvalósítani a kiscgazda centrum elképzeléseit. A kommunista vezetés ekkor új elemet vont be taktikájába: az állítólagos földalatti fasiszta szervezkedéseket megpróbálták összefüggésbe hozni a helyi, illetve a központi kiscgazda szervezetekkel, s ezt a politikai agitációban felhasználni, mivel úgy látták, hogy ha nem is a kiscgazda felső vezetés tudtával zajlottak ezek a szervezkedések, de – miként Révai fogalmazott – „mindenesetre ezek kifejlődését annak lehet köszönni, hogy a kiscgazdapárt jobbra menő politikája megfelelő talajt, hangulatot teremtett a kiscgazdapárton belüli ilyen szervezkedések számára” (154. o.). Ez a hozzáállás már a lehetséges koncepciós perek politikai megalapozását jelentette, amit jól mutattak a szovjet megszálló csapatok elleni merényletek kapcsán (Páter Kis Szaléz-ügy, Terez körüti lövöldözés) lefolytatott eljárások is.

A könyv negyedik (s másik nagy terjedelmű) fejezete az 1946–1947-ben végbement, a koalíción belüli kommunista hatalom kisajátítási eseményeit mutatja be, középpontjában a Magyar Közösség-üggyel s annak következményeivel. Talán az ebből következő szerkezeti és tárgyi megfontolás eredménye, hogy az 1946 júliusa és decembere közötti időszak vázlatos leírása inkább csak felvezetésül szolgál, jelezvén, hogy a koalíción belüli küzdelemben – bár a kommunisták minden téren igyekeztek magukhoz ragadni a kezdeményezést, annak minden politikai előnyével – egyik fél sem tudott a hatalmi torzsalkodásban döntő előnyhöz jutni. (A korabeli közvélemény-kutatási eredmények jelezték, hogy a koalíciós kormányzás népszerűsége a politikai konfliktusok következtében jelentősen visszaesett, míg 1946 márciusában a megkérdezettek 64 százaléka tartotta fontosnak a koalíció fenntartását, addig decemberben már csak 33 százaléka.) Talán itt lett volna a helye annak, hogy a könyv szerzője részletesebben kifejtse, hogy a pártközi tárgyalások intézménye – ahol minden jelentős kérdés eldőlt – mint

parlamenten kívüli politikai eszköz mennyiben és hogyan korlátozta a parlamenti demokrácia mozgásterét, mennyiben alakította át úgy az erőviszonyokat, hogy a szabad választással létrehozott nemzetgyűlés egyre inkább a pártközi tárgyalások döntéseinek végrehajtójává változhatott.

Palasik Mária a Magyar Közösség-ügy kapcsán ír arról, hogy a szerveződés – amely sem megfelelő pénzügyi forrással, sem fegyverrel, sem külföldi támogatással nem rendelkezett – létrejötte sértette mind a fegyverszüneti megállapodást, mind az 1946. évi I. törvénycikket, aminek alapján jogszerű eljárást lehetett volna kezdeményezni ellene. Palasik Mária azonban azt mutatja be, hogy milyen jogsértések történtek a szervezkedés felszámolása során, illetve hogyan sikerült a kommunistáknak „kiterjeszteniük” a kiszegzák jobboldalának, majd centrumának vezetőire a politikai felelősségen túl a „büntetőjogi” felelősséget. A szerző szinte napról napra követi nyomon a felderítés és a letartóztatás folyamatát, azt, hogy miként került a nyilvánosság elé az ügy – amelyet kezdetben Révai még gyermekes naivitásról árulkodó tervezettségnek minősített –, s miként formálódott a kommunista vezetés koncepciója a helyzet politikai kiaknázására. A kihallgatásokkal kapcsolatos jegyzőkönyvek alapján az is kiderül, hogy – az 1946. évi VII. tc. pontatlanságait is kihasználva – miként keletkeztek a valós tényeket önkényesen és hamisan értelmező vádiratok, s hogy az akkor született vallomások egy részét csak kínzásokkal sikerült kicsikarni a kihallgatott személytől. A Magyar Közösség felszámolásával kialakuló helyzet kulcseleme kétségtelenül a Kovács Béla elleni kommunista fellépés volt, mert itt egyértelművé vált, hogy a parlament, amely ugyan felemásan viselkedett ez ügyben, hiába tagadta meg a megvádolt képviselő mentelmi jogának felfüggesztését, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – feltehetően Rákosi kérésére – közbeavatkozott, s letartóztatta Kovács Bélát szovjetellenes kémkedés és fegyveres összeesküvés szervezésének vádjával. „A szovjet beavatkozás – írja a szerző a közismert tényeknek megfelelően – egyértelműen sértette a II. világháború utáni korlátozott magyar szuverenitást, s egy a kommunista hatalomátvétellelhez vezető lavinát indított el.” (224. o.) Ez utóbbit támaszthatják alá a kiszegzadapárt felbomlását szolgáló perek, s az, hogy bár 1947. március 11-én a koalíciós pártok között megegyezés jött létre, a kommunisták – a nemzetközi helyzet átalakulásának és a kelet-közép-európai viszonyok megváltoztatásának következményeivel is számot vetve – Nagy Ferenc miniszterelnököt is lemondatták, és emigrációba kényszerítették.

A szerző nem csupán azt állítja, hogy „a politikai helyzetet csak az emberi és állampolgári jogok sorozatos megsértésével tudta az MKP a maga javára fordítani” (247. o.), hanem azt is, hogy a Nagy Ferenc elleni puccs a legsúlyosabb sérelem volt, amely 1945 után érte a magyar jogállamiságot. Hiába volt a nyugati nagyhatalmak – igaz, erőtlen – tiltakozása, a demokrácia alapvető szabályait felrúgó kommunisták elérték, hogy a kiszegzák centrumának felszámolásával a Független Kiszegzadapárt szétesen, s ami megmaradt belőle, az engedelmes eszközzé váljék.

Ekkor „az az abszurd helyzet állt elő, hogy bár jogállamiságról tovább semmilyen vonatkozásban nem beszélhetünk a magyar politikai helyzettel kapcsolatban, a jogállam addig megteremtett intézményeire formailag még az elkövetkezendő két évben szükség volt, Rákosiék jogszerűnek kívánták feltüntetni az MKP, illetve az MDP hatalomkiszajátítását” (265. o.), azaz de facto a kommunista irányítás érvényesült, míg de jure a kormányzás koalíciós alapon működött. Lényegében az e szituációt jellemző eseményeket írja le Palasik Mária könyvének ötödik fejezetében, amely az 1947–1949 közötti időszakot öleli fel. Részletes képet kapunk az 1947. évi XXII. törvénycikkről, amely újraszabályozta a választójogot, s ezzel a demokratikus lehetőségeket tovább korlátozta. Az 1947-es választások esetében nemcsak a már közismert „kék cédulás” szavazással történő visszaélésekről ír a szerző, hanem arról is, hogy

– kommunista kezdeményezésre – adminisztratív eszközöket is igénybe vettek, hogy a választópolgárok egyes csoportjait megakadályozzák szavazataik leadásában. A fennmaradó koalíció megszerezte a választási győzelmet a megosztott ellenzékkel szemben. A szerző részletesen leírja, hogyan sikerült Sulyok Dezsőt és pártját ellehetetleníteni, Pfeiffer Zoltánt és pártját kizárni a politizálás teréről (mindkét vezetőnek emigrálnia kellett), illetve Peyer Károlyt és csoportját száműzni a politika porondjáról. Az utóbbi már része volt a szociáldemokrata párt „megtisztításának”, amelynek során mintegy negyven vezetőt mondattak le, s a két munkáspárt „egyesülésének”, vagyis a Magyar Dolgozók Pártja (Kominform által is szorgalmazott) létrehozásának. Részletes képet kapunk arról is, hogy miként sikerült lemondásra kényszeríteni a köztársasági elnököt, s helyére ültetni az MDP jelöltjét, Szakasits Árpádot. Ez az időszak egyúttal az állandósuló politikai perek időszaka volt, amelyek közül az iskolák államosítása körüli harc részeként a pócspetri ügy és Mindszenty letartóztatása és pere emelkedett ki, s kap részletező figyelmet a könyvben.

Sajátos és igen tanulságos a fejezet azon része, amelyben a bemutatott esetek során a hatóságok az 1946. évi VII. tc. 2., 3., 4. és 7. §-át alkalmazva jártak el. Palasik élményszerűvé és átélhetővé tette a korszak nagypolitikában meg nem jelenő és a téma szempontjából fontos, jelértékű viszonyait, az „életvilág” speciális kapcsolati pontjait. Arra a következtetésre jut, hogy Rákosiék megfélemlítő taktikájuk részeként „nyomást gyakoroltak az emberekre, megtanítva, hol, miről, mit szabad gondolni, és hogyan lehet véleményt nyilvánítani” (304. o.).

A könyv utolsó fejezete az 1949-ben elfogadott alkotmányt veszi szemügyre, részletesen ismerteti és áttekinti az igazságszolgáltatás átalakítását. Létrejött a totális államhatalom, ahol jogállamiságról már semmilyen összefüggésben nem beszélhetünk.

Összegzőképpen joggal mondható, hogy Palasik Mária műve jól megírt, világos és áttekinthető szerkezetű, izgalmas olvasmány. A szerző erénye a főként saját kutatási eredményként nyert forrásanyagok megfelelő hasznosítása, az erre építő eseményrekonstrukciók pontos kivitelezése. Az olvasó a mű alapján az eddigieknél differenciáltabb képet kaphat az 1945–1949 közötti történésekről, és érthetőbbé válik számára a nyilvánosság elé nem kerülő politikai küzdelem és annak következményei. S végül joggal oszthatjuk a szerző reményét, amelyet az utószóban fogalmaz meg, miszerint: „Talán a 21. század elején születő új nemzedéknek sikerül majd még mélyebbre jutnia a kor feltárásában”, de ugyanilyen joggal lehetünk szkeptikusak is, mikor ehhez hozzáteszi: „Talán megtehetik ezt politikai felhangok nélkül, s a történelmi tény valóban „csak” történelmi tény marad.” (325. o.)

Palasik Mária műve azért is fontos, mert elolvasása után számos kérdést ébreszt az olvasójában, s gondolkodásra készteti. A felmerülő kérdések közül csak kettőt említek. Az egyik, a jogállamiság összefüggésében felmerülő kérdés, hogy lehetséges-e citoyen (polgári) demokrácia burzsoá (tőkés) nélkül. A történelmi tapasztalat tanúbizonysága szerint úgy tűnik, hogy a modern kori demokrácia kialakulása és működése számára szükséges előfeltétel a burzsoá létezése, bár nem elégséges feltétel is egyben (lásd fasizmus). Az 1944–1949 közötti időszakban a koalíciós pártok gyakorlati-politikai magatartása azt jelzi, hogy ők nem kívánták a tőkés gazdasági rendszert restaurálni, nem kívánták a burzsoát „megteremteni” – talán ezért is jogos a kor gazdaságpolitikájával foglalkozó Pető Iván terminológiája, aki antikapitalistának nevezte a kor politikai törekvéseit –, s a polgári szármánnyal is rendelkező kisgazdáknak sem volt szívügyük (sem tervük) a tőkés gazdálkodási rendszer újjáélesztése. A kisgazda centrum paraszti áruterelésben, piaci értékesítésben gondolkodott, s – mint Nagy Ferenc korabeli beszédei bizonyítják – ezért kiállt ugyan a magántulajdon mellett, de elítélte az „önző” nagytőkét, a „parazita” kereskedőtőkét. Vagyis a kor meghatározó politikai szereplői egy olyan polgári (citoyen) demokrácia megteremtésében gondolkodtak, amelyben nincs burzsoá (vagy ha

akad is, csak a paraszt-munkás-értelmiségi hatalomgyakorlás szolgálója lehet), azaz nincs meg a jogállamiságot is biztosító szükséges feltétel, a politikai hatalomgyakorlás kemény tőkés korlátja. Úgy gondolták, hogy az árutermelő paraszt, a munkás és az értelmiségi réteg politikai szerepvállalásából kibontakozhat és stabilizálódhat egy citoyen demokrácia.

S a másik kérdés: a történelem ezen (vagy bármelyik) szakasza megérthető-e a kor szereplőinek történelmi illúziói nélkül? Úgy tűnik, hogy az a demokrácia, amelyet 1944–1949 között a különböző pártok a burzsoázia nélkül gondoltak el, számos illúzió egybefonódásából eredeztethető. A források közül csak felsorolásszerűen említek néhányat: az előző történelmi korban a polgári viszonyokat is átható úriság elleni mély ellenszenv (amit a reformkonzervatív gondolkodók is osztottak, lásd Szekfű Gyula stb.), a keresztény középosztályra is hatást gyakorló, a népiek által reprezentált eklektikus eszmeegyüttes (forrásvidékén Szabó Dezső „magyar demokráciá”-jával) – amit a kommunista mozgalom népfrempolitikája kisajátított és átalakított a saját céljainak megfelelően, hogy aztán még 1949-ben se tudjon megszabadulni saját „népi” frazeológiájától –, a szocialisztikus gondolatok korabeli dominanciája (a polgári radikálisok „humanista szocializmusától” Lukács György reményéig, hogy nem kell a szovjet mintát lemásolni, vagy az evangéliumi szocializmus pártprogramként való megjelenéséig terjedő eszmevilág), s a hit abban, hogy a háború után egy társadalmilag „igazságosabb” világ építhető fel. A felsorolás nem teljes, s az említettek esetében is ki kellene bontani a kulturális emlékezet sajátos kontinuitásának következményeit, az „életvilágot” átható összefüggéseit.

RÁTKI ANDRÁS

SUTA POLITIZÁLÁS

FÖLDESI MARGIT–SZERENCÉS KÁROLY: *Halványkék választás. Magyarország – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* Budapest, 2001, Kairosz, 388 o.

Amikor új könyv kerül a kezembe, igyekszem külső jegyek alapján tisztázni a kötet személyes értékét, nekem szóló információs tartalmát. A címlap, a verzó, a kolofon, de elsősorban a tartalomjegyzék hordozza ezeket az első, állva is elolvasható ismereteket. A tartalomjegyzék a szerző lelkének a tükré. Önmagában keveset mond a könyv tartalmi értékeiről, de sokat elárul a szerző szándékairól, a téma feldolgozásának tér- és időbeli korlátairól, a munka során igénybe vett társtudományokról, a kiemelt, illetve háttérben hagyott részletekről, a feldolgozás szerkezetéről, a szerző gondolkodásmódjáról. Utóbb izgalmas játék a tartalom és a tartalomjegyzék összevetése.

Legutóbb egy új történelmi munka tartalomjegyzéke keltette fel az érdeklődésemet. Ha szabad egy sajátos, alkalmi osztályozásra vállalkoznom, akkor azt mondhatjuk, hogy sorrendben a történelmi életrajzok vonzzák a legszélesebb közönséget, és a forráskiadványok a legszűkebbet – szinte csak a szakmán belüli olvasókat –, a dolog jellegéből fakadóan. A forráskiadvány nyers szöveggözlés, a laikus számára túl sok ballasztal, szükséztávú eligazító jegyzetekkel. Ezért hatott megdöbbenő erővel, hogy a kezembe került dokumentumkötet élén szépírói előszót találtam. Gondolom, a szerkesztők vagy a kiadó abban a meggyőződésben él, hogy művük a szabályt erősítő kivétel, az általuk közölt nyers szövegek pedig az irodalmi szöveggyűjtemények erejével vonzzák majd a közönséget. Meglátjuk...

A kötet témája valóban sok politizáló embert érdekelt az elmúlt évtizedekben, és ebből az érdeklődésből mára is maradt valami. Az 1947-es „kék cédulás” választásokról van szó. Személyes pedagógiai tapasztalatom is az volt, hogy a háború utáni évekből a társadalmi emlékezet két dolgot őrzött meg: a nagy infláció után jött forintot és a „kék cédulás” választásokat.

A mai politikai közgondolkodás, az a politikai etikett, amelyet a média hirdet, sajátos fénybe vonja a több mint ötven évvel ezelőtti eseményeket. Ma a hatalom csúcsein a törvények szigorú tiszteletben tartása, a közérkölc normáinak megfelelő magatartás kötelező, és minden apróbb botlás is politikusok bukásával járhat. Ehhez képest az 1947-ben történtek valóban elképesztőek. A kommunista párt aktivistái, olyan igazolások segítségével, amelyek szerint választói jogukkal nem tudnak a lakóhelyükön élni, körzetről körzetre utaztak, és ötször-hatször is szavaztak. A kommunista párt egyszerű és alig leplezett csalásra használta ki a Belügyminisztérium élén és a választási bizottságokban megszerzett pozícióit. Ez a könnyen átlátható jogsértés a maga korában is mélyen felháborította a politizáló tömegeket, és már-már egységfrontba tömörítette – a kommunistákkal szemben – a parlamenti helyekért küzdő pártokat.

A magyar társadalom a kék cédulákkal elkövetett csalást úgy élte meg, hogy a hatalom birtokosai játszották ki a saját törvényeiket. Nem volt nekik elég az 1945-ös választási törvény, annak 1947-es módosítása, a baloldali többségű és általában kommunista vezetésű választási bizottságok szigora a választói jog megítélésekor, saját „játékszabályaikat” sértették meg néhány plusz szavazat érdekében. A társadalom erkölcsi értékítélete ezt nem tudta megbocsátani. Ezzel számára a hatalom elidegenedett szervezetté vált, amely kiszámíthatatlan, mohó, önmagát törvények felett állónak tudó és gátlástalan. Az 1947-es választások előtt és után is számos olyan jogszabály született, amely széles rétegek érdekeit érintette közvetlenül és súlyosan, mégis a kék cédulák jogellenessége maradt meg az emberek emlékezetében.

Feltétlenül idekívánczok a „miért”! Miért tették? A kortársak szerint is az akkori politikusok közül a kommunista vezetők kiemelkedtek felkészültségben, taktikai érzékben, politikai rutinban és nemzetközi politikai tapasztalatban. Tudniuk kellett volna, hogy mit kockáztatnak, azt pedig pontosan tudták, hogy mi az a maximális eredmény, amit elérhetnek, tehát hogy mekkora tétért vállaltak kockázatot. Ez persze a XX. század végének a gondolkodása, innen nézve tűnnek Rákosiék vakoknak, politikai analfabétáknak.

Ők akkor egészen másként gondolkodtak. Ők még mindig az 1945-ös „megalázó” választási vereség tudatában éltek. Még mindig úgy számoltak, hogy a polgári oldal a parlamentben abszolút többséget élvez. Tudták persze, hogy a parlamenti arányokat rengeteg konkrét kérdés eldöntésekor különböző eszközökkel ki tudják egyenlíteni, de mindez nem számított, ők többséget, hatalmat akartak – a dolgozó osztályok nevében –, és ettől a többségtől nagyon messze álltak. Akkor már azt is tudták, hogy az előttük álló választásokon sem lesz meg a többség, csak abban bíztak, hogy az arányok változnak – a kommunisták, illetve a két munkáspárt javára. Az akkori kommunista vezetők még mindig nem érzékelték, hogy a köztudatban már megváltozott a helyzetük. Nem vették észre, hogy már nem a parlamenti matematika számít. Még mindig abban éltek, hogy a közgondolkodásban a Magyar Kommunista Párt egy kis párt, amely a munkásság nevében és érdekében legális és néha egy „kicsit illegális” eszközökkel küzd a jobb politikai pozíciókért. Azt hitték, hogy a társadalom a jobbért küzdő kis pártnak elnézi az apróbb „stikliket”.

A kommunista vezetők sok jó taktikai lépése, esetenként az „utca” segítségül hívása, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közreműködése, több politikai kulcspozíció megszerzése és megtartása mind hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom szemében a kommunista párt 1947 nyarára hatalmon lévőnek számított. És felmérhetetlen súlyú üzenet volt e folyamatban Kovács Béla letartóztatása, amivel a Szovjetunió egyértelművé tette, hogy kész közvetlenül is beavatkozni a magyar politikai közéletbe, ha érdekei úgy kívánják. Lélektanilag e pillanattól kezdve vált egyértelművé, hogy az MKP – háta mögött a Szovjetunióval – a hazai politikai folyamatok alakítója, szavazótábora nagyságától függetlenül az első számú tényező a politikai porondon. Ezt a lélektani pillanatot vétették el Rákosiék, de a napi politikai csatározások közben ezt nem is volt egyszerű észlelni, és a megváltozott helyzethez alkalmazkodni. Ehhez talán túl sok volt bennük a sértettség is.

A választásokkal vagy a választások után kezdődött az az eseménysorozat, amelyet egészében a fordulat évének nevezünk. Ez a fordulat, amely a többpárti parlamentarizmustól az egypártrendszerig vezetett, szinte automatikusan, az európai népi demokratikus országokéhoz hasonló módon ment végbe – függetlenül attól, hogy az MKP 1947 augusztusában 21 vagy 22 százalékot szerzett a választásokon. A kék céduláknak ehhez semmi közük.

A közemlékezetben, a legendáriumban hosszan fennmaradt a választási csalás emléke – meggyőződésem, hogy a közösségi erkölcs sérelme miatt –, és mindaddig izgatta a történeti és politikai kérdések iránt érdeklődő közvéleményt, amíg a valóságos politikai folyamatok, az

akkori rendszerváltás története, történeti összefüggései nyilvánosságra nem kerültek. Ma már csak a hagyományok tartják életben a kíváncsiság pislákoló gyertyalángját.

Palasik Mária *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949* (Budapest, 2000, Napvilág, 347 o.) című könyvében szoroson nyomon követi azokat a jogi, politikai folyamatokat, amelyek a kommunista hegemoniához vezettek. Szól az 1947-es választásokról is, jelezvén, hogy ez volt az utolsó nagy alkalom a belső politikai ellentétek kiegyezésére, az ellentétes érdekű politikai szervezetek nyilvános megmérettetésére. A kék cédulás ügyeskedésekre azonban nincs miért kitérnie. Izsák Lajos (A parlamentarizmus veszített csatája. Az 1947. évi országgyűlési választások. In *Parlamentári képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok*. Budapest, 1994, Politikatörténeti Alapítvány, 243–266. o.) – akinek gondolatmenetét a kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban gondosan követik – áttekinti az idő előtt kiírt választásokhoz vezető politikai csatározásokat, az előkészületeket, a választói jogok korlátozását, a jogosultak mintegy 10–15 százalékának kizárását a választásokból, és mindezekhez viszonyítva említi meg azt is, hogy a névjegyzéki kivonatokkal a kommunisták visszaéltek. Gyarmati György („Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 1997. 7–8. sz. 144–161. o.) igyekszik az elérhető források alapján számszerűsíteni a választások eredményét eltorzító beavatkozásokat, a választásból kizártak nagyságrendjét és a kék cédulákkal elért többlet szavazatok mértékét. Biztosan vitatható, de feltétlenül komolyan veendő érvei vannak.

Földesi Margit és Szerencsés Károly a választás történetéhez nem tesz hozzá semmit, csak a hangsúlyokat tolják el a névjegyzékkivonatokkal elért többlet szavazatok szerepének felértékelése irányába. Gyarmati azt az álláspontot erősíti, hogy a kék cédulákkal mintegy hatvanhatvanötezer többlet szavazatot adtak le. A szerkesztők Gyarmati érveit nem vitatva közlik, hogy a többlet szavazatok száma mintegy kétszázezer. Sajnos nemcsak a számok tekintetében, de a dolog jogi, politikai és erkölcsi megítélése tekintetében is – mintha a forráskritika fogalmát sem ismernék – átveszik a kor politikai küzdelmeiben hévvel és indulattal nyilatkozó ellenérdekű felek állítását, véleményét. Ettől a bevezető tanulmány hitele sérül.

A bevezető végén azt írják, hogy rengeteg forrás maradt fenn. De nem mondják meg, hogy ezek hol találhatóak, mire vonatkoznak, és hogy a közölt nyolcvanöt dokumentum a forrásoknak mekkora hányada. A válogatás szempontjaira vonatkozó érdeklődést igyekeznek leszerelni azzal, hogy vállalják a szubjektivitást. Egy tudományos igényű publikáció esetében ez így kevésnek tűnik. Az nagyon jó, hogy a dokumentumok között hozzáférhetővé teszik a ma már csak nagy könyvtárakban elérhető vonatkozó jogszabályokat. Azt azonban nem értem, hogy a rengeteg dokumentum közül miért csak a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzöttek kaptak helyet a kötetben.

A bevezető dolga lenne megmagyarázni, hogy egy történeti eseményt miért egyetlen aspektusa alapján, egyetlen nézőpontból, nem is a legfontosabb jellegzetességének kiemelésével igyekeznek bemutatni. Erős érvek kellene ahhoz, hogy ezt a torzító egyoldalúságot az olvasóval el lehessen fogadtatni. Ez az érvrendszer hiányzik. Ezzel szemben az a benyomásunk erősödik olvasás közben, hogy a dokumentumok válogatóit elkápráztatták a szövegek. Találtak egy sor levelet, petíciót, feljegyzést, feljelentést, amelyekben valóban a visszaélések jelentették a központi problémát, erről szóltak. A választásnak és különösen az 1947-es év politikai küzdelmeinek azonban marginális részlete maradt csak ez a visszaélés-sorozat.

Mielőtt a dokumentumok közzétételéről szólnék, szeretnék egy általános megjegyzést tenni. A *Fons* című folyóirat 2000. évi 1. számában megjelent Sipos Péter racionális összefoglalója a XX. századi forráskiadás elveiről, gyakorlati követelményeiről. Igen nagy kár, hogy a szerkesztők nem találkoztak ezzel a rövid, de nagyon hasznos segédeszközzel.

A válogatás első darabja vélelmezhető dátuma szerint is a legkorábbi dokumentum, fejléc, címzett, dátum és aláírás híján azonban nehezen értelmezhető. A szerkesztők – különösebb indoklás nélkül – az MKP szervező bizottsága programjaként kínálják. Valószínűbb, hogy valaki a párt vezetői közül értekezletre készülve vetette papírra a javaslatait. Ez egy korai fogalmazvány. Ehhez képest mosolyt fakaszt, hogy a mai szerkesztők a lábjegyzetekben sorra számon kérik a határidőket.

A második dokumentumnál derül ki, hogy nagyon hiányzik a „hivataltörténet”. Nem tudjuk, hogy kikből állt a szervező bizottság, mely testület mikor, mivel bízta meg a bizottságot, mi volt a feladata, hatásköre, munkarendje stb. A dokumentumnak van címe, de nincs dátuma, aláírása. A cím jelen idejű fogalmazása megtévesztő: „A [...] bizottság [...] a következő irányelveket fogadja el.” Tényleg elfogadta? A PB is jóváhagyta? Mi lett a sorsa? Sajnos a dokumentumokra, azok hitelére vonatkozó olvasói kérdéseinkre a szerkesztők alig akarnak válaszolni, illetve a várható kérdéseket eligazító lábjegyzetekkel megelőzni.

A harmadik dokumentum egy értekezleti jegyzőkönyv részlete. De melyik és mekkora részlete? Az csak gondos olvasás során derül ki, hogy a jegyzőkönyv eleje hosszan hiányzik. A közölt szöveg azt a látszatot kelti, hogy az ülés központi figurája Kovács István volt, holott kellő figyelemmel kihámozható, hogy a Szirmai István előadói beszéde után folytatott vitával van dolgunk. A szerkesztők által adott címből, a közlés módjából nem derül ki, hogy részlettel (részletekkel?) van dolgunk, csak az 1. lábjegyzet zárójeles megjegyzése igazít el. Nem tudjuk meg, hogy a közreadott rész előtt ki mit mondott, miért ítélték elhagyhatónak a dokumentum egy – mekkora? – részét. Ez már a forráskiadás írott és íratlan szabályainak olyan mértékű megsértése, ami megrendíti az olvasó bizalmát. A szerkesztők ostobán kockára teszik saját szakmai hitelüket.

Az állatorvosi ló tipikus esete a 12. számú dokumentum. „A Magyarországi Zsidók Irgun Szervezetének körlevele tagjaihoz (1947. július 25.)” – ez a szerkesztők által adott cím. Az 1. lábjegyzet: „A szerzők nem tudják bizonyítani, hogy a dokumentum valódi szándékot tartalmaz-e, avagy provokáció.” A 2. lábjegyzet miután megmagyarázza a Joint szó jelentését, és közli a vezetőit, így folytatódik: „A Joint kezdetektől együttműködött a Kommunista Párttal. Anyagi támogatásban is részesítette a pártot, annak különböző intézményeit, illetve az ellenőrzése alatt álló ÁVO-t. Az irat szerint a Szociáldemokrata Pártot is támogathatták.” A 3. jegyzetben még azt is megmagyarázzák, hogy miért vált ellenszenvenessé a zsidóknak a Nemzeti Parasztpárt.

A szerkesztők egy mondatral jelzik, hogy a dokumentum hitele kérdéses, majd további két bekezdés során olyan kiegészítéseket és magyarázatokat fűznek a szöveghez, amellyel azt hitelesként szeretnék elfogadtatni. Ezt szolgálja az a sajátos játék is, hogy a szövegben előforduló Joint szót megmagyarázzák, de szót sem ejtenek a szinte ismeretlen Irgunról, ami pedig a cím-ben szerepel. (Az Irgun a palesztinai zsidók egyik önvédelmi, felszabadító fegyveres csoportja volt, amely később az izraeli hadsereg része lett. A szervezet jellegéből fakadóan nem lehetett magyarországi csoportja, és nem adhatott programot a magyar zsidóknak a választásokra.)

Az áldokumentum szövege arról szól, hogy a szerzők és a Joint lepénzelték a kisgazdákat, tízmillió forintot adtak a szociáldemokratáknak, és semmi pénzt nem sajnálnak arra a célra, hogy a parasztpárt képviselőit kibuktassák a parlamentből. Ezek után a szerkesztők igen sajtós jegyzetkészítési módjuk szerint közlik – „isten bizonyra” –, hogy a kommunistákat is a Joint pénzeli. A szociáldemokratáknak állítólag adott tízmillióról pedig csak annyit, hogy az mai értékén számolva – a kormány szerint – elegendő a Nemzeti Színház felépítésére.

Ilyen szabadon, szubjektíven kezelt dokumentumokhoz kellett Gyurkovics Tibor szépírói előszava. Ebből idézek egy – talán magyarázatot adó – mondatot: „Nos, a kékcédulás választásokon először lökték oly mélyen a gyanútlan választó arcát a moslékos vályúba, hogy még a huszadik század végén is törölgetheti az utódpartok mocskát megdermedt vonásaiából.”

VALUCH TIBOR

A PROLETÁRDIKTATÚRA A MUNKÁSOSZTÁLY „ÖNURALMA”

Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Budapest, 2000, Napvilág, 485 o.

Bármennyire is közhelyszerűen hangzik, kétségtelen tény, hogy a második világháború befejeződését követő bő évtizedben, a szocialista rendszer kialakulása során a magyar munkásság a társadalmi változtatások egyik kiemelt célcsoportja volt. Ennek az átalakulásnak a leglényegesebb elemei az állandó és nagyarányú létszámnövekedés, valamint a két háború közötti időszak meglehetősen tagolt, sokszínű munkásságának a „proletarizációja”, pontosabban a politika és a kommunista ideológia által kialakított szocialistamunkás-eszménynek történő megfeleltetése voltak. A létszámnövekedés bázisát elsősorban a földtulajdonuktól megfosztott parasztok és az újonnan munkába álló nők jelentették. Ez együtt járt a városi munkásság belső tagoltságának az átalakulásával is, hiszen közöttük folyamatosan nőtt a képzetlen, illetve alacsony iskolázottságú munkavállalók aránya. A városhoz, valamint az ipari munkavállaláshoz kötődő proletárlét az ötvenes évek első felében vált tömegesen megélt társadalmi tapasztalattá. Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezzel egyidejűleg a káderré válást jelentő kiemeléseknek köszönhetően – különösen 1956 előtt – a kilépés is nagy arányokat öltött.

A kérdéskör – annak ellenére, hogy elemzése nélkülözhetetlen a szocialista rendszer kialakulásának és működési mechanizmusainak megértéséhez – a szükségesnél és a lehetségesnél is kevesebb figyelmet kapott az elmúlt évek történetírásában. Az adott keretek között természetesen nincs lehetőség arra, hogy hosszasan taglaljuk a XX. század második felével, ezen belül pedig a munka világával kapcsolatos (társadalom)történeti kutatások állapotát, a helyzetet azonban jól jelzi, hogy a magyar munkásság 1948–1958 közötti történetét egy angol történész, Mark Pittaway kísérelte meg összefoglaló jelleggel feldolgozni 1998-ban elkészült doktori értekezésében. Önmagában már ezért is nagy figyelmet érdemel minden olyan munka, amely új adalékokkal és elemzési szempontokkal gazdagítja az 1945-öt követő évtized magyar munkástársadalmának történetét. A Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos által szerkesztett *Munkások Magyarországon 1948–1956* című dokumentumkötet esetében azonban ennél jóval többről, hiánypótló műről van szó. A kötet összeállítói arra vállalkoztak, hogy – hangsúlyozottan társadalomtörténeti szempontrendszer alapján válogatott – dokumentumok segítségével bemutassák a negyvenes évek végének és az ötvenes évek első felének magyar városi munkásságát, szerkezeti átrendeződését, élet- és munkakörülményeiket s nem utolsósorban a változások mozgásterét megszabó „munkáspolitikát”.

A közel félezer oldalas, hetvenhét dokumentumot tartalmazó kötetet a két szerkesztő mintegy három és fél ív terjedelmű, igen alapos tanulmánya vezeti be. Írásukban nagyívű áttekin-

tést adnak a témakör szinte valamennyi fontos kérdéséről. A háborút követő évtized társadalmi szerkezeti változásaitól kiindulva, a munkásság társadalmi összetételének a vizsgálatán keresztül, a tömegmunka és a munkásság nagyarányú növekedése közötti összefüggéseket elemezve a munkások életmódjának és életkörülményeinek változásait is bemutatják.

A tanulmányban megfogalmazott állítások helytállóak, az adatok általában pontosak. Az azonban mindenképpen fontos lett volna, hogy a szerzők írásuk bevezetésében egyértelműen meghatározzák, hogy az adott időszakban kiket tekintenek (ipari-városi) munkásnak. Ezen túlmenően még két érdemi kritikai észrevétel fogalmazható meg a tanulmánnyal kapcsolatban. Ezek közül az egyik a munkásság létszámával kapcsolatos statisztikai adatokra, a másik pedig a politikai meghatározottságokat némiképp túlértékelő szemléletmódra vonatkozik.

Kétségtelenül nagyon nehéz feladat a korabeli munkásság létszámát pontosan meghatározni, aminek elsődleges oka az akkori adatsorok megbízhatatlansága és az alkalmazott kategóriák tartalmának – gyakori – változása. A munkásság valós létszámnövekedésének bemutatásához azonban szükség lett volna egy olyan táblázatra is, amely külön tartalmazza az iparban, a bányászatban és az építőiparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak adatait. A szövegben több-kevesebb következetességgel egy-egy rövidebb időszakra vonatkoztatva megtörténik ez a bontás, de mindenképpen szerencsésebb lett volna ezeket az adatokat együtt látni a kötet címében megjelölt időhatárok között.

A másik kritikai megjegyzéshez visszatérve: tény, hogy a politika – különösen ebben az időszakban – erőteljesen meghatározta a társadalmi változások irányát és keretét, de a folyamatok feletti teljes körű politikai kontroll még ebben a „vaskorban” sem működött. A politikai akciók – amint ez a kötet dokumentumaiból is kiderül – szinte minden esetben igen gyorsan társadalmi reakciókat váltottak ki –, a munkahelyhez kötés esetében ilyen válasz volt például a tömeges méreteket öltő önkényes kilépés. A társadalom egyes csoportjaiban, így a városi munkásságban is a politikai felügyelet mellett vagy gyakorta éppen ennek ellenére működtek a belső mechanizmusok, hatottak a megnyírbált autonómia maradványait megőrizni akaró erők, az informális társadalmi mechanizmusok. Mindezen kritikai észrevételek ellenére is úgy vélem, Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos tanulmánya jelentősen segíti a kötet használatát, a korszak és a témakör kérdéseiben történő eligazodást.

A szerkesztők a tematikus forráskiadás révén próbálták meg áttekinteni a magyarországi munkásság helyzetének változásait a kommunista hatalomátvétel évtizedében. A kiadás előkészítése során – a vállalkozás úttörő jellegénél fogva is – nyilvánvalóan számos nehézséggel, eldöntendő kérdéssel kerül(het)tek szembe. Az is igaz, hogy egy-egy eseménysorozatról, a politikai küzdelmekről könnyebb feladat forráskiadványt szerkeszteni, mint egy társadalmi kérdésről vagy éppen egy társadalmi csoport helyzetéről, változásairól. Tematikus, társadalomtörténeti dokumentumkötetről lévén szó alaposan át kellett gondolni a közlésre alkalmas dokumentumok gyűjtőkörét, tartalmát, azt, hogy milyen iratoknak van (lehet) ebből a szempontból forrásértéke, milyen legyen a témához kötődő, de elsősorban politikai jellegű dokumentumok aránya. S a sor még hosszan folytatható. A végeredményt tekintve – számomra legalábbis úgy tűnik – kompromisszum született. A bevezető tanulmányban megfogalmazott szempontokhoz képest mintha a szükségesnél valamivel több lenne a társadalomtörténeti szempontból másodlagos forrásértékű iratok aránya. Megítélésem szerint a közölt dokumentumok közel egyharmada sorolható ebbe a kategóriába.

A szerkesztéssel kapcsolatos másik probléma a dokumentumok keletkezési idő szerinti megoszlása: a kötetben szereplő források nagyobbik része 1948–1953 között született, aránytalanul kevés az 1953–1956 közötti időszakra vonatkozó irat. Az 1956 napjaiban keletkezett dokumentumok közlése kapcsán az olvasónak óhatatlanul az az érzése támad, hogy ezek elsősor-

ban azért kerültek a kötetbe, mert szakmai és tudománypolitikai szempontból „illetlenség” lett volna a forradalmi napok munkásköveteléseit kihagyni. Ebben a formában azonban a közlés meglehetősen szervesnek és töredékesnek tűnik. Az itt közzétett három irat mellett vagy helyett nyilvánvalóan számos teljesebb és tartalmasabb, a korszakot és az eseményeket jellemző forrás kerülhetett volna közlésre. Bár az is kétségtelenül igaz, hogy ezeket más tematikus forráskiadványokban már megjelentették.

Belényi és Sz. Varga a válogatás során a lényegi momentumok megragadására törekedett, ezért érdeklődésük homlokterében elsősorban a meghatározó politikai testületek és intézmények iratai álltak. Ez természetesen érthető és elfogadható szempont, hiszen az itt keletkezett iratok révén lehet talán a legrészletesebben bemutatni a változások mechanizmusát, amit még a helyi pártiratokból történő válogatás révén lehetett volna még teljesebbé tenni.

A szerkesztők merítési bázisa lehetett volna valamivel bővebb is, hiszen alig remélhető, hogy belátható időn belül akad olyan kiadó, amely nyomtatott vagy elektronikus formában hasonló kiadvány megjelentetésére vállalkozna. A Magyar Országos Levéltárban, a Politikatörténeti Intézet Archívumában, valamint az egykori Szakszervezeti Levéltárban kétségtelenül számos fontos és érdekes irat található, de biztosra vehető, hogy pusztán ezek alapján nem lehet teljes körű áttekintést adni a kérdésről. Nyilvánvalóan nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni az úgynevezett szocialista városok – például Ajka, Komló, Kazincbarcika –, a régi és az újonnan létesített ipari központok – például Ózd, Salgótarján, Tatabánya, Pécs és Sztálinváros (Dunaújváros) –, valamint a hagyományosan nagy múltú ipari üzemek – például a Ganz, a Goldberger – vonatkozó dokumentációját, ha nem is a teljesség igényével, de legalább tájékoztató jelleggel. Az üzemi szintű dokumentumok közlése ebben az esetben azért lett volna fontos, mert a politikai döntések reakciói ezen keresztül jobban elérhetőek, követhetőek, mint a politikai intézmények irataiban.

A forrásközlés módját tekintve látható, hogy Belényi és Sz. Varga többnyire következetesen ragaszkodott a teljes dokumentum közlésének elvéhez, vagyis csak ott rövidítettek, ahol ez tartalmi-technikai szempontból elkerülhetetlen és szükséges volt. A források közlése mind tartalmi, mind pedig formai értelemben korrekt. Az természetesen már egy másik kérdés, hogy ezen dokumentumoknak mekkora a valóságos forrásértéke. Így például a szindikalizmus vesztélyével (12. sz. dokumentum, 106. o.), illetve a „szociáldemokratizmus” jelenségével foglalkozó irat (50. sz. dokumentum, 278. o.) esetében – csekélyebb információtartalmuknál fogva – talán elegendő lett volna a rövidített közlés, míg az életmóddal, -körülményekkel kapcsolatos dokumentumokat – talán éppen az üzemi iratanyag felhasználásával –, éppen ellenkezőleg, még bővíteni lehetett volna.

Azonban így is számos nagy forrásértékű dokumentumot tartalmaz a kötet, amelyek révén a korszakkal kapcsolatos ismereteink pontosabbá, árnyaltabbá válhatnak. Ennek az összeállításnak azok a legérdekesebb részei, amelyek tartalmukban teljes egészében megfelelnek a szerkesztők által felállított előzetes szempontrendszernek, vagyis elsődlegesen társadalomtörténeti információkat, adatokat tartalmaznak. Ezeknek az iratoknak a segítségével részletes képet kapunk a magyar munkásság élet- és munkakörülményeiről, a rabmunkáról, a munkaügy kriminalizálásáról.

Ugyancsak fontos és rendkívül érdekes részei a válogatásnak a munkahelyi balesetekről szóló (44. sz. dokumentum, 254. o.), avagy a három budapesti munkáscsalád fogyasztási szerkezetét elemző iratok (32. sz. dokumentum, 196. o.), de hasonlóan érdekesítő, bár kétségtelenül aránytalanul hosszúnak tűnő forrás – a könyv teljes terjedelmének több mint egytizede – az üzemi dolgozók szociális és kulturális helyzetét értékelő 1953-as jelentés (62. sz. dokumentum, 327–381. o.), a toborzott dolgozók elképesztő élet- és munkakörülményeit bemutató

VALUCH TIBOR

(52. sz. dokumentum, 289. o.), illetve a munkás- és az alkalmazotti családok 1956-os létminimumát elemző összeállítás (74. sz. dokumentum, 443. o.). A még teljesebb áttekintés érdekében érdemes lett volna megnézni a munkavédelmi vizsgálatoknak, illetve az egyes üzemek közegészségügyi felmérésének, valamint a helyi területi szociálpolitikai igazgatásnak a dokumentációit is.

Mindaz, ami ezekben az iratokban olvasható, nem igényel különösebb kommentárt, nyilvánvalóvá teszi a korszak politikai gyakorlata és a hétköznapiak kiszolgáltatottsága, nyomorúsága, az általános elszegényedés között feszülő ellentmondásokat, egyértelműen bizonyítja, hogy a proletárdiktatúra korai szakaszában az uralkodó osztállyá nyilvánított munkásosztály rosszabb körülmények között élt és dolgozott, mint a kor propagandája által nap mint nap kárhoztatott Horthy-korszakban.

A két szerkesztő munkájának eredményeként egy olyan könyv látott napvilágot, amely a korszak történeti feldolgozásához és megértéséhez valószínűleg megkerülhetetlen. Remélhetőleg egyszer majd kézbe vehetjük – talán éppen ennek a munkának a folytatásaként – a Kádár-korszak városi munkásságának világát bemutató dokumentum-összeállítást is.

VARGA LÁSZLÓ

VÁLSÁG VAGY MEGÚJULÁS? „DESZTALINIZÁCIÓ” KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. [Sztálintalanítási válság Kelet-Közép-Európában, 1953–1956. Június 17-től a magyar népfelkelésig. Politikai, katonai, társadalmi és nemzeti vonatkozások.] Szerk. Jan Foitzik. Paderborn, 2001, Schöningh, 393 o.

Időnként fel kell tennünk a kérdést, hol vagyunk mi, magyarok, a szűkebb vagy tágabb térségben, milyen a helyértékünk, ha mondjuk – mint esetünkben – egy kiváló német történész kötetet szerkeszt, legyen szó akár csak három év történetéről. S az sem mellékes, hogy hol van ebben a magyar történetírás. Látszólag egyszerű a válasz, hiszen Jan Foitzik – a müncheni Institut für Zeitgeschichte tudományos munkatársa – a kötet kiindulási pontjával a keletnémet munkások 1953. júniusi felkelését, záróaktusként viszont a magyar „népfelkelést” határozta meg. Ez persze közhely: Magyarország soha nem volt olyan mértékben „jelen” az egyetemes történelemben, mint az 1956-os forradalommal. Foitziktól sem idegen ez a megközelítés, hiszen az adott országok (Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és Magyarország) közül minket sorolt előre. Bevezető tanulmányát (amely egyben a kötet legnagyobb tudományos teljesítménye) követően – holott tematikailag a „vége” – a magyar tanulmányok következnek, nevezetesen T. Varga György, Vida István és Horváth Miklós írása.

A Jan Foitzik szerkesztette kötetnél azonban már a címmel bajban vagyunk. Nehezen is fordítható magyarra, nem pusztán a tömörség okán, hanem legalább ennyire az eltérő fogalmak miatt. Maga Foitzik is jelzi a bevezetőben, hogy amíg a nyugati szakirodalomban az 1953–1964 közötti időszakot a „desztalinizáció” jegyében szokás ábrázolni, addig Kelet-Európában (főleg az orosz és a lengyel szakirodalomban) „olvadásként”. Ez utóbbi kifejezés nálunk ugyan használatos, de leginkább a Sztálin halálát követő másfél-két évet jelzi.

Leegyszerűsítve az (egyik) uralkodó nyugati értelmezést arról van tehát szó, hogy a hruscsovi időszak (tágabban a csehszlovákiai intervencióig) a maga vélt egységében jelenik meg, amelynek kezdete még a sztálinizmus okozta válság (a keletnémet felkeléstől a magyar forradalomig), majd ezt követi egyfajta (inkább töretlen) stabilizáció. Foitzik bevezetőjében kifejti: mind maga a fogalom, mind annak korszakhatárai alapjaiban tisztázatlanok. Lényegében az a (megválaszolatlan) kérdés, hogy a sztálinizmus esetében a rendszer lényegi strukturális elemeiről van-e szó, amelyek meghaladása magát a rendszer alapjait érinti, vagy olyan specifikus vonásokról, amelyek revidálhatók, reformálhatók. A fogalom a (reform)kommunista értelmiség terméke, eredetileg meghatározott uralmi formák kritikájaként használták, amely azonban sem magát a modellt, sem annak legitimitását nem vonta kétségbe. Ezzel szemben – mutat rá a szerkesztő – a desztalinizáció történelmi távlatból nézve a politikai gyakorlat mar-

xista–leninista felfogásának hagyományos szerkezeti elemeire épül. Nem kívánta a monolit uralom minőségi megváltoztatását, hanem lényegében – alapvetően visszafordítható – alkalmazkodást jelentett a változó társadalmi struktúrákhoz, s az ezzel összefüggő politikai szervezeti formákhoz, vagy akár a külpolitikai adottságokhoz. A „desztalinizáció válsága” tehát Foitzik szerint egyaránt következménye a sztálinizmusnak, s az azt követő óvatos korrekcióknak. Szerinte a desztalinizáció mögött több – egymással összefüggő – jelenség húzódott meg. Egyrészt az „erőltetett iparosítás”, másrészt a hatalom belső legitimitációjának súlyos fogyatékoságai, s végül a hatalmon belüli harc, amelynek során a „meggyőződéses funkcionáriust” a „hivatásos” váltotta fel.

A nemzetközi politikában ezek azok az évek, amikor konszolidálódott a második világháború után kialakult geopolitikai helyzet, a jaltai és potsdami tárgyalásokon kialakult rend bebetonozta a szovjet dominancia mellett Kelet-Európában kialakult belpolitikai uralmi viszonyokat. (Az NSZK 1955-ben a NATO, az NDK 1956-ban a Varsói Szerződés tagja lett.) Sztálin halála mindkét oldalon destabilizálta a kialakult katonai-politikai rendszereket, de e folyamatok végeredményeképpen a tulajdonelv alapján rögzültek a világháború után létrejött geopolitikai rendszer koordinátái.

Nyugat-Európában a katonai védelmi tömörülés 1956-tól kiegészült a gazdasági közösség megeremtésével, tehát e térség megerősödve került ki e folyamatokból. Kelet-Közép-Európa országai számára viszont a globális politikai rend ilyenét rögzülése végzetesnek bizonyult. Katonailag és politikailag szilárdan a Szovjetunióhoz kötődtek, s így a szovjet hegemonia érdekeinek pusztá tárgyává váltak. Az amerikai „felszabadítás politikája” is a bipolaritásból indult ki, s így hozzájárult annak megerősödéséhez, esélyt sem adva a nemzeti (kommunista) variánsok kialakulására, holott ez elősegíthette volna a rendszer teljes dezintegrációját.

Foitzikot természetesen a közös vonásokon túl a nemzeti (ne szépítsük, hiszen megfogalmazása szerint: a nacionalista) sajátosságok izgatják. Számára nem kétséges, hogy például mind a lengyel, mind a magyar válság kialakulásában (mélységében) meghatározó szerepet játszott a fejlettségét tekintve hozzávetőlegesen azonos gazdaság, de a válság eltérő „megoldása” a politikai tényezők közvetlen hatását mutatja. A szerkesztőnek persze igaza van, s „kintről” nézve a nemzeti különbségeket lefedi az internacionalizmus, nem kevésbé az a tény, hogy az egyes országok belpolitikáját is Moszkva határozta meg. (Tegyük hozzá: ha ez a látszat maga a valóság, akkor alapvetően érdektelen a szatellitországok története.) Ennek mond ellent az egyes országok nacionalista megoldása. Holott ezek azok az évek, amikor megindul Nyugat-Európa egységesülése, s valóban feltűnő, hogy az internacionalizmus leple alatt Kelet-Európa (újra) nacionalizálódik. (Vagyis végiggondolva ezt az eszmefuttatást, téves az a megállapítás, amely szerint a nacionalizmus szűkebb térségünkben csak az államszocializmus összeomlása után éledt újjá.)

A szocialista viszonyok között tovább élő nacionalizmus azonban nemcsak Magyarországot és Lengyelországot jellemezte, hanem eltérő formában a kötetben tárgyalt másik két államot is, csak inkább ellenkező, a rendszert stabilizáló hatással. Csehszlovákiában a feléledő szlovák nacionalizmus fékezte az átfogó társadalmi mozgalmak kialakulását, az NDK-ban pedig a Kelet-Európával szembeni (hagyományos) német negatív elfogultság töltött be hasonló szerepet. 1956 őszén szórványosan itt is felütötte a fejét a revízió gondolata, egyesek a lengyel válság elmélyüléséből a keleti (német) területek visszaszerzésének lehetőségére asszociáltak. Foitzik tehát joggal jut arra a következtetésre, hogy a nacionalizmus egyaránt alkalmas volt a szovjet dominancia elleni mozgósításra és a szovjet hegemonia stabilizálására. (Magyarországon 1956 után egyértelműen ez utóbbi szerepet töltötte be.)

Történetírásunkban fel sem merülnek ezek vagy ehhez hasonló kérdések, hiszen mi akár még ott is saját sajátosságunkat véljük felfedezni, ahol az internacionalizmus nem lepel, hanem

hétköznapi valóság, vagy ellenkezőleg, elhallgatjuk, ha a nacionalizmus (a maga avíttóságával) a „progressziót” szolgálja. A magyar történetírásba nem épült be az egyetemes történelem, legfeljebb csak „relációként”, leginkább előbb német–magyar, majd szovjet–magyar viszonyként.

Talán már ezek a bevezető megjegyzések is jelzik, hogy mennyire nem sikerült a hazai történetírásnak szinkronba kerülnie a nemzetközi „áramlatokkal”. Mentségünkül szolgálhat, hogy egyrészt radikálisan szakítania kellett a tudomány korábbi túlideologizáltságával, amely elsősorban éppen a fennálló kommunista diktatúra terméke volt, de reakcióként ellenfeleit is jellemezte. A kilencvenes években megnyíló levéltárak talán önmagukban is jogosan erősítették a konzervatív (szigorúan tényyszerű, ideológiamentes) történetírást. Kétségtelen tény, hogy esetenként a nyugati vitákból kiszorulnak a tények, a valódi történelemismeretek (ez legkevésbé többek közt éppen Jan Foitzikra jellemző). Nálunk viszont a tényyszerűséget a közvélemény Nyugaton elképzelhetetlenül felfokozott érdeklődése is megkövetelte, de ennek következtében elmaradtak, nem léteznek a rendszer lényegéről folytatott viták, értekezések.

A „desztalinizációs” felfogás, annak eredeti értelmében, abból indul ki, hogy az 1953–1956 közötti válságot követően lényegében megszűnt a kommunista diktatúra totalitárius jellege, és kissé leegyszerűsítve már-már minőségileg új uralmi rendszerről beszél. Ebbe tehát semmiképpen nem illeszthető be a magyar forradalmat követő megtorlás időszaka, hiszen az éppen a „legliberálisabb” (hrucsovi) korszakra esik. Az talán respektálható e gondolatmenetben, hogy maga a megtorlás vagy tágabban a kommunista diktatúra forradalom utáni restaurációja nem teljesen azonosítható a „sztálini” hatalomgyakorlással, lényegesek a minőségi eltérések. Csak hogy ez esetben le kell szögeznünk, hogy a kommunista diktatúra valóban változó totalitárius jellege nem köthető pusztán a sztálini időszakhoz.

A kérdés tehát az, hogy az egész társadalom, az egyén elnyomásának, a terrornak a változásai, mérséklése megkérdőjelezi-e magának a rendszernek a totalitárius jellegét, vagy akár a diktatúrát. Ezeknek a vitáknak a hiánya bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy amíg a hazai közgondolkodás Rákosi Mátyást a magyar történelem egyik legnegatívabb személyiségének tartja, addig az őt követő Kádár Jánost már a másik póluson helyezi el. Így talán az is érthető, hogy a nemrég még rendszerváltó, antikommunista, de szocialista Bibó István törvényszerűen szorul ki a köztudatból. Talán azt kell mondanunk, hogy az átmenet időszakában a napi politikához ezer szállal kötődő történetírás már csak azért is képtelen a fenti alapkérdésekre (és e lista még hosszan sorolható) választ adni, mert reakcióként maga a pártpolitika telepedett rá a tudományra, bünteti a tudományos elkötelezettséget, de bőkezűen honorálja a politikait. Ezek szerint még távlatilag sincs esély arra, hogy a hazai történettudomány eleget tehessen leglényegesebb tudományos feladatainak, amelyek éppen a fogalmak tisztázásával kezdődnének.

Foitzik (és az általa szerkesztett kötet) szerint a „desztalinizáció” válsága magában foglalja a Sztálin halála után Kelet-Közép-Európában látenszen megjelenő, illetve manifesztálódott társadalmi és politikai diszfunkciókat, amelyek egyaránt következtek magából a sztálini hatalmi formából és az ezeket korrigálni próbáló óvatosságból, miközben ez utóbbiak megmaradtak az adott rendszer keretei között.

Magyarország esetében (is) ez akár evidencia, s meglehetősen pontosan vázolható, hogy az adott helyzetben mi a (reformkommunista) elit, s mi a társadalom szerepe. (Ne feledjük, a „pesti srác” kódszava mögé rejtett „vita” középpontjában is ez áll!) Azt, hogy milyen mély volt a magyar társadalom „elégedetlensége” a fennálló rendszerrel szemben 1953-ban, Sztálin halálának az idején, azt nekem nem az ÁVH-s vizsgálatok, jelentések adják híven vissza, hanem az a „hangulatjelentés”, amely Nagy Imre júliusi programbeszédét követően arról számolt be, miként részegedett le (a párttitkárt is beleértve) egy teljes falu, Fegyvernek önfeledt örömeiben.

(Ezt az esetet T. Varga is megemlíti.) Az ipar (a munkásosztály) világa ellenőrzöttebb volt, rejtettebben törtek „felszínre” a társadalmi konfliktusok. A diktatúra eszközeivel azonban ezek, de a falusiak is kezelhetőnek tűntek. A „kezelés” méreteit jelzi az, hogy Piros László belügyminiszter-helyettes szerint – írja T. Varga György – a Nagy Imre-féle amnesztia 758 611 főt érintett.

Szintén T. Varga írja – Pető-Szakács nyomán –, hogy Nagy Imre regnálása alatt a téscsék (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) közel 20 százaléka bomlott fel, a tagok száma viszont már-már 40 százalékkal csökkent. Maga a rendszer azonban sem ebbe, sem abba nem roppant bele, még abba sem, hogy a rendszer kereteit nem fessegető reform már 1954 végére, 1955 elejére kifulladásra jutott. Pontosabban – s ebben Foitziknak teljesen igaza van – a válság rendszerimmanens korrekciója önmagát (a válságot) erősítette.

Az elit (kultúra) központú történetírás megállapításai sem vethetőek el, hiszen a kommunista értelmiség adta – később – a forradalom morális töltetét, azt a bűntudatot, hogy a rendszer nem „csak” terrorisztikus, nem „pusztán” elnyomó, hanem hazug is. A Benjámin-féle bűntudat („Bűnös vagyok, mert elhittem bűnödöt”) nem az elégedetlenséget növelte, hanem a diktatúra egyre szűkülő apparátusi bázisát csökkentette.

Nem vitás, bár a válság elsőként az NDK-ban robbant, maga a rendszer mind itt, mind Csehszlovákiában Magyarországhoz és Lengyelországhoz képest végül stabilabbnak bizonyult. Foitzik szerint ez összefügg a két utóbbi ország mezőgazdasági jellegével. Ez bármennyire is kézenfekvő, mégis nagyon távol áll a hazai elemzésektől. Mondjuk: vizsgálatra érdemes kérdés. Ami Magyarországot illeti, tényleg el kellene azon gondolkodni, hogy miközben a forradalmat valóban egyrészt a (reform)kommunista értelmiség határozta meg, s bázisa (nemcsak november 4-e után) a munkásosztály volt, addig a válság falun kulminálódott. Foitzik szerint Magyarországon – Lengyelországgal ellentétben – nem sikerült ezt a válságot „ventilálni”, kezelhető keretek között tartani, a párt képtelen volt a megindult társadalmi-politikai folyamatokat kézben tartani. Holott – írja – maga a hatalom Lengyelországban sokkal inkább kicsúszott a párt kezéből, mint Magyarországon. Szerinte nálunk a hatalmon belüli harc részesei viszont egymást semlegesítették. Más szóval, amíg Lengyelországban a párt mint olyan vesztette el uralmát a társadalom felett, addig nálunk viszont maga a párt bénult meg. Magam is azt hiszem, itt egy lényeges különbségről van szó, ami különösen Rákosi leváltása után vált nyilvánvalóvá. Miközben a párt őrizte pozícióit, a belső küzdelmek ellehetetlenítették, a reformereknek ekkor éppen ez volt az „érdemük”, belülről semlegesítették a (párt)hatalmat.

Bár az sem vitás, hogy a Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakasz” a lehető legmesszebb elment, de éppen a „sztálinizmus” felszámolásában maradt deficitben. Rákosi már Nagy Imre (a „reform”) bukása után szorult defenzívába, magyarázkodásba a Rajk-per miatt. Ezért volt kimagasló szerepe az SZKP XX. kongresszusának, amely Foitzik szerint kondicionálta Magyarországon is az addig felhalmozott társadalmi és politikai elégedetlenséget, s „kulturális és nemzeti feltámadáshoz” vezetett. Ez csúcsosodott ki abban, amikor Nagy Imre kormánya felmondta a Varsói Szerződést, s bejelentette az ország semlegességét. Ezzel – mondja Foitzik – Magyarország elhagyta a „szocialista országok közösségét”, s egyben eltért „az alternatív szocializmus” (jugoszláv) modelljétől is. Foitzik szerint ehhez maga a szovjet vezetés is nagymértékben hozzájárult, amikor 1956. október 30-án deklarálta a szocialista országok egyenrangúságát, s ezzel párhuzamosan döntött a magyarországi bevonulás mellett. Itt V. L. Muszatov 1992-es – magyarul is megjelent – tanulmányára hivatkozik, amely az SZKP KB Elnökségének ülései alapján cáfolta, hogy a döntés az intervencióról csak napokkal később született meg.

Itt a recenzens is önkorrekcióna szorul, hiszen források hiányában (közvetett források birtokában), miközben nem adott hitelt az akkor még közkeletű hruscsovi verzióknak, amely szerint

a magyar kormány maga provokálta volna ki a második szovjet intervenciót, a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatát pusztán szemfényvesztésként vélelmezte. Az azóta magyarul is megjelent jegyzőkönyvek ismeretében viszont egyre inkább hajlik arra, hogy Foitzikhoz hasonlóan elfogadja Muszatov értelmezését a párhuzamosságról, amely szerint a kormánynyilatkozat és a bevonulás eldöntése között nincs ellentmondás.

Az ismertetendő kötet alcímének megfelelően (Politikai, katonai, társadalmi és nemzeti vonatkozások) nagyon tiszta szerkezetű, az érintett négy országból (Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia és az NDK) két-három szerző ismerteti az 1953 júniusa és 1956 novembere közötti időszak történetét. Így Magyarország esetében T. Varga György a forradalom előtörténetét elemzi, Vida István A Szovjetunió és az 1956. őszi magyar események, Horváth Miklós pedig A Magyar Néphadsereg és az 1956-os forradalom címmel közöl tanulmányt. Idesorolható akár a kötet kvázifüggeléke, amelyben J. D. Orehova, V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin közöl A KGB és a Kádár-rendszer létrehozása (1956. november) címen Magyarországon részben már ismert szovjet dokumentumokat.

Nálunk jószerével a nemzetközi konferenciákról lehet ismerős ez a szerkezet, ami már önmagában is jelzi, történetírásunkba (annak tudatába) nem épült be a „testvér-országok” párhuzamos története, ettől lesz provinciális, alkalmatlan akár arra is, hogy feltárja a magyar sajátosságokat, vagy Foitzik szóhasználatával: a magyar fejlődés nacionalista jellegét. (Magam nem igazán kedvelem, ha egy történész a hiányosságokat felsorolva másoknak ad feladatokat, utaljunk tehát itt arra, hogy egyszerűen az intézményes feltételek hiányoznak, az erre alkalmas intézményeket megfosztották pénzügyi lehetőségeiktől, amelyeknek pedig pénzük van, azok alkalmatlanok. Hibáztathatnánk a könyvkiadást, a fordítások hiányát, csakhogy az önmagában legfeljebb a jéghegy csúcsát képes nekünk, magyar olvasóknak, közvetíteni, s azt így-úgy teszi is. Marad tehát a köldöknézés.)

Foitzik célja a kötetbeli tanulmányok „egységének” megteremtése, vagyis a komparatisztika. Mindez azért lenyűgöző, mert nála az elemzés, a hazai történetírásnál hiányolt elméleti megközelítés megdöbbentően széles kutatómunkán alapul. Ráadásul a hivatkozott levéltári forrásokból az olvasó számára egyértelműen kiderül, hogy a szerző a térség valamennyi nyelvét beszéli, kivéve a magyart. Ez teszi érthetővé, hogy bár a tanulmányban Magyarország éppen forradalma miatt kiemelkedő helyet foglal el, s tárgyi tévedést nem vethetünk a szerző szemére, nemcsak a magyar olvasó számára tűnik kevésnek mindaz, amit Foitzik rólunk ír. Ebből az is kiderül, s ez lényegesebb, mint a szerző nyelvismerete, hogy a magyar történetírás meglehetősen periferikus helyet foglal el a nyugati szakirodalomban. Ez azt jelenti, hogy az 1990 utáni hazai levéltári kutatásoknak, amelyek minőségileg más szintre emelték ezt a történetírást, alig van visszhangja, jóval kisebb, mint az emigrációban született – szakmailag érthetően kevésbé színvonalas – műveknek.

Éppen ezért van kiemelkedő jelentősége a kötetben közölt három magyar tanulmánynak. Ezek fordítója, Mihályhegyi András valóban kiváló munkát végzett, bár esetenként kisebb kislásokkal. Vida István tanulmányában szó esik a Petőfi Kör 1956. június 27-i sajtóvitájáról, amelyet a fordítás szerint hatezer „rádióhallgató” követhetett nyomon. Talán vitatható az is, hogy helyenként szó szerint fordítja az egyes testületek nevét, tehát Központi Vezetőséget ír a németben bevett bizottság helyett, vagy Politikai Bizottságot Politbüro helyett. Vida István tanulmányánál formailag pontos az államvédelem kifejezés, tartalmilag azonban szerencsésebb a Horváth Mihály tanulmányában előforduló állambiztonság. Nem tudni, hogy a fordító vagy a szerző számlájára írható-e Piros László átkeresztelése Lajosra.

T. Varga és Vida tanulmánya korrekt munka, pontosan tükrözi a hazai történetírás színvonalát: kevés elemzés, gazdag tényanyag, követhető kifejtés. T. Varga az 1953. júniusi moszk-

vai tárgyalásoktól Nagy Imre bukásáig követi nyomon a hazai eseményeket, és figyelemre méltó az a megállapítása, amely szerint az „új szakasz” – amelyet a kádári történetírás a szerző szerint szinte teljesen elhallgatott – a mai közfelfogással ellentétben nem Nagy Imre miniszterelnöki programjával vette kezdetét, hanem mindössze az 1954. szeptember közepétől számított másfél hónapban jutott érvényre. A szerzőnek ez a megállapítása egyáltalán nem hangzik abszurdnak, de részleteiben nem fejt ki, érvekkel nem támasztja alá, hacsak nem tekintjük tanulmányának egészét e tétel igazolásának, ez esetben viszont még mindig nem elég meggyőző.

Vida tanulmánya – címének megfelelően – elsősorban a szovjet–magyar viszonyról foglalkozik, nevezetesen az SZKP XX. kongresszusától a forradalom leveréséig. Valójában ennél szerencsére többet ad, s beavatja az olvasót a hazai belpolitika fejleményeibe is. Mindössze egyetlen állítása van, amely az ismert források alapján nehezen igazolható: szerinte az SZKP KB Elnökségének 1956. július 9–12. közötti ülésén döntöttek Rákosi Mátyás leváltásáról. Ismerteink szerint azonban éppen fordítva történt, az ülés még megerősítette Rákosit pozíciójában, s a másnap, vagyis 13-án Budapestre érkező Mikojan – nyilván Hruscsov egyetértésével – változtatott ezen. Ennek az ellentmondásnak a tisztázása a szovjet–magyar kapcsolatok történetének talán valóban fontos kérdése.

Érthető, ha a három tanulmány között átfedések is vannak, bár a jelek szerint a szerkesztői elvek nem egyformán érvényesültek az egyes szerzőknél. T. Vargával ellentétben Vida jegyzetekben tájékoztatja röviden az olvasót egyes szereplő személyek életrajzáról. Ezt a gyakorlatot Horváth Miklós is magáévá tette, de nem igazán érthető, hogy miért pont nála szerepelnek olyan életrajzok, amelyeknek „hősei” (Nagy Imre, Gerő Ernő, Hegedüs András, Kádár János stb.) már az előző két tanulmányban is bőségesen előfordultak.

Zavaróbb az, ha azonos események ténybelileg eltérően kerülnek kifejtésre. Amíg Vida István pontosan leírja, hogy a szovjet csapatok első „behívására” Hegedüs András már felmentett miniszterelnök antedatált kérésére került sor, addig Horváth a visszadátumozás tényét nem említi. Horváth más esetben is, a másik két magyar szerzővel ellentétben, gyakran szelektíven említi a tényeket, így például bár részletesen foglalkozik a Corvin közti fegyveres központ felszámolásának tervével, megelégedezik arról, hogy Nagy Imre e terv végrehajtása esetére egyenesen a lemondását helyezte kilátásba. Ugyanakkor – bár nagyon is témájába váгна – az október 25-i parlamenti sortűzről még említést sem tesz. Horváth tanulmányának nem ez az egyetlen, és nem is a legsúlyosabb fogyatéka. Amíg a másik két magyar szerző nagyon pontosan feltünteti – szinte kivétel nélkül – a felhasznált forrásokat, szakirodalmat, addig ez Horváthnál rendre, még az idézeteknél is elmarad. Ugyanakkor a szerző nagymértékben támaszkodik – felületes forráskritikával – a Hadtörténelmi Levéltár ötvenhatos különgyűjteményére. Holott éppen Horváth volt az, aki ezért 1991-ben Berki Mihály tábornokot – okkal és joggal – megrovta. A felhasznált források zöme a forradalom leverése után keletkezett, annak igazolására, hogy a Magyar Néphadsereg miért mondott csődöt az ellenforradalom leverésében. Horváth az általa korábban bírált Berkihez hasonlóan követi ezt a logikát, nyilván azért, mert egy katonának a hadsereg feladata, hogy leverjen egy lázadást. Nem mondja ki tehát, hogy nem ez volt a feladata, és nem is vezetőinek alkalmatlansága akadályozta meg ebben.

Igazságtalanság lenne a magyar szerzők szemére vetni, hogy tanulmányaikban, nemcsak Foitzikkal, hanem több – számunkra – külföldi szerzővel ellentétben, fel sem merül valamilyen kitekintés, összehasonlítás igénye. Még arról sem esik szó, hogy a párhuzamos lengyel események miként hatottak a magyar forradalom kitörésére. A magyarokat a kötetben követő Pawel Machcewicz velük ellentétben ezzel indítja a tanulmányát, s tőle tudhatjuk meg, hogy Lengyelországban az „olvadás” csak akkor vette kezdetét, amikor Magyarországon az „új sza-

kasz” már szinte kifulladt. (Ez a megállapítás abban az esetben némileg vitatható, ha elfogadjuk T. Varga említett álláspontját.)

A nemzetközi kitekintést (összehasonlítást) követően Machcewicz Vidához hasonlóan az SZKP XX. kongresszusából indul ki, de mélyebben elemzi annak (Hruscsov titkos beszédének) hatásait. Ezt már önmagában az is indokolja, hogy a LEMP-nek köszönhetően Lengyelországban jóval szélesebb tömegek ismerhették meg a titkos beszédet, mint Magyarországon. Talán a következményei is markánsabbak voltak, szakadás következett be a pártvezetésben, a társadalom addigi masszív félelme határozottan oszlani kezdett, s mindennek hatására a bomlás jelei mutatkoztak még az államvédelmi hálózatban is. Mindezt betetőzte a gazdaság rohamosan romló helyzete. Az 1955 végén záruló hatéves terv idején a tervezett 40 százalékkal szemben a korabeli statisztikák szerint csak 26-27 százalékkal emelkedett a reálbér; nem sokkal később azonban ezt az adatot is korrigálni kellett 13 százalékra. A hivatalos statisztikákkal szemben a mai történettudományban legfeljebb az képezi vita tárgyát, hogy stagnált-e a reálbér, vagy akár csökkenés is kimutatható-e. (A korabeli magyar statisztikák pontosabb képet adnak, s egyértelmű csökkenésről tanúskodnak.)

A válság 1956. június végén Poznańban kulminált, amely szociális, nemzeti és vallási jellegű is öltött. A békésnek indult tüntetés pillanatok alatt antikommunista felkelésbe csapott át, majd már-már nemzeti jellegű öltött. Két nap után, amelynek során tízezer katonát vetettek be, körülbelül kilencven halott jelezte a társadalmi kisülés hevességét. Poznań mintegy katalizálta az addigra felhalmozódó társadalmi elégedetlenséget.

Az, amit „lengyel októberként” szoktunk emlegetni, egészen decemberig tartó megmozdulások sorozata volt, erősen nacionalista (orosz- és szovjetellenes) jelleggel. Támadás ért szovjet emlékműveket, laktanyákat, de a külföldi elnyomást leginkább a lengyel származású szovjet marsall, Rokosszovszkij jelképezte, aki honvédelmi miniszterként, miniszterelnök-helyettesként, a Politikai Bizottság tagjaként a lengyel vezetés egyik legerősebb tagjának számított. Rokosszovszkijhoz hasonlóan még számos szovjet tiszt szolgált a lengyel hadseregben. (Paczkowski következő tanulmánya szerint a szovjet befolyás, irányítás a lengyel államvédelemben legfeljebb a keletnémet viszonyokhoz mérhető.) Októberben, júniussal ellentétben, már nem az antikommunizmus dominált, ez egyértelműen a változások következménye, hiszen Gomulka a nemzeti akarát – függetlenség – megtestesítőjévé vált. Így tehát a frissen megválasztott lengyel első titkár eredményesen érvelhetett a térségben szokatlanul „szabad” 1957. januári választások előtt azzal, hogy „ha kihúzzátok a LEMP jelöltjeit, akkor ezzel Lengyelország létét veszélyeztetitek”.

Machcewicz tanulmánya végén újfent összehasonlítja Lengyelországot Magyarországgal. Annak a feltételezésnek ad hangot, hogyha nálunk Gerő október 23-án átadta volna a hatalmat Nagy Imrének („a magyar Gomulának”), s ha a lengyelhez hasonló reformokat vezettek volna be, akkor a bekövetkező társadalmi kataklizma elkerülhető lett volna, illetve megfordítva a tételt, ha a lengyel vezetőknek nem sikerül Hruscsovékkal Gomulkát és a reformokat elfogadtatni, akkor Lengyelországban is elkerülhetetlen lett volna a robbanás. Való tény, hogy ehhez képest Nagy Imre kinevezése megkésett, Gerő még a helyén maradt, s a „júniusi út folytatása” messze nem ígért annyit az elégedetlen társadalomnak, mint amennyit Lengyelországban Gomulka már október 19-én kilátásba helyezett.

Hogy a Machcewicz-féle feltételezésnek mi lett volna a következménye, azt már Leszek Pajórek tanulmányát olvasva sejthetjük meg. Október 19-én nemcsak a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok, hanem lengyel katonai egységek is – részben közvetlen szovjet parancsnokság alatt – megindultak Varsó felé. A lengyel katonák bevetése Poznań után négy hónappal egyáltalán nem tűnt fantazmagóriának. Maguk a katonák is követelték a hadmozdulatokért

felelősök megnevezését, mindenekelőtt maga Rokosszovszkij került a támadások keresztútjába. Messzemenő következtetésekre azonban a szerző szerint ebből a tényből nem juthatunk, hiszen addigra Gomulka hatalomra kerülésével radikálisan megváltoztak a politikai erőviszonyok. Maga Rokosszovszkij tagadta a katonai puccskísérlet vádját.

Pajórek felhívja a figyelmet arra, hogy bár a források nagyon hiányosak, számos jel mégis határozottan arra utal, hogy létezett a katonai-politikai összeesküvés. Ezt azonban nemcsak Rokosszovszkij tagadta, hanem Gomulka és az általa felváltott Ochab is. A kérdés, amellyel Machcewicz zárta a tanulmányát, ezzel még megválaszolatlan marad. Pajórek szerint – bár hangsúlyozza, hogy ez mind a mai napig viták tárgya – a Belügyminisztérium jól felfegyverzett karhatalmi egységei, amelyek 1954 decemberéig az államvédelemhez tartoztak, a „reformerek” bázisát alkották, s vezetői készek lettek volna Rokosszovszkij esetleges akcióit semlegesíteni. Egy esetleges polgárháború veszélye azonban fel sem merült bennük. A belügyi alakulatok folyamatosan tájékoztatták parancsnokságukat a szovjet hadmozdulatokról, de Ochab is hasonlóan járt el Hruscsovék megérkezésekor. Tény, hogy a Frankfurtból érkező szovjet páncélosokat a lengyel határőrök nem engedték át a határon, az Oderán. Komar tábornok, a belügyi alakulatok parancsnoka október 19-én délután kijelentette, hogy nem lépnek fel a munkások és a diákok ellen, ha azok a KB mellett tüntetnek, ha viszont a KB ellen fordulnak szovjetellenes jelszavakkal, akkor határozott fellépést helyezett kilátásba. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a Központi Bizottságot minden (!) veszéllyel szemben meg kell védeni. Törzsének tisztjei reálisnak ítélték a katonai puccs veszélyét.

Végül mind a szovjet, mind a lengyel katonai egységek október 19-én megálltak Varsó előtt, s már másnap visszavonultak. Három nappal később felmentették Rokosszovszkij politikai helyettesét, másnap, október 24-én magát Rokosszovszkijt is szabadságolták. Október 31-én negyvennégy szovjet tisztet (köztük tizenkilenc tábornokot) „helyezték át”. Az 1956 novemberét követő egy év során ötvenhárom tábornok és tiszt tért vissza a lengyel néphadseregből a Szovjetunióba. Közben november 13-án a szejm magát Rokosszovszkijt is felmentette. Tanulmánya végén Pajórek arra a következtetésre jut, hogy a szatellitállamokban érdemi változásra csak Moszkva előzetes engedélyével kerülhetett sor.

Machcewicz és Pajórek tanulmányai közé ékelődik a kötetben a Magyarországon is jól ismert Andrzej Paczkowski írása a lengyel államvédelemről. Számos párhuzam kínálkozna Magyarországgal, csakhogy Paczkowskival összehasonlítva a hazai történészek messze nem rendelkeznek hasonló forrásbázissal, adatokkal. Sztálin halála idején a lengyel államvédelem nyilvántartásában 5,2 millió fő szerepelt, vagyis a felnőtt lakosság egyharmada. (Ez nagyjából megfelel a magyar arányoknak, ahol ugyanekkor 1,4 millió személyt tartottak nyilván.) Mintegy hetvenhetvenötezer ügynököt foglalkoztattak. Lényeges eltérés azonban Magyarországhoz képest, hogy Lengyelországban Sztálin halálát követően, 1953–1954-ben semmiféle változás nem következett be, sőt éppen ekkor, 1953 őszén került sor a katolikus egyház elleni totális támadásra. Paczkowski megállapítása szerint az új szovjet főtanácsadó kinevezése Georgij S. Jevdokimenko személyében sem hordozta magában a változás bármiféle ígérését. Feltehetően a szerző nem tudja, hogy a szovjet KGB-tiszt korábban, mondhatnánk a legsötétebb években, Magyarországon szolgált hasonló minőségben.

Paczkowski szerint egy látszólag lényegtelen esemény hatott végül egyfajta időzített bombaként. 1953 decemberében Nyugat-Berlinben „eltűnt” Jozef Swiatlo, az államvédelem belső (párton belüli) elhárításának helyettes vezetője. Sem a lengyel, sem a szovjet elhárítás nem volt képes rájönni, hogy mi történt, leginkább azt feltételezték, hogy a CIA rabolta el a lengyel tisztet. A bomba Jevdokimenko Varsóba érkezése után néhány nappal robbant, amikor az eltűntnek hitt vezérőrnagy – még ebben a minőségében – 1954. szeptember 28-án megszólalt

a Szabad Európa Rádió lengyel adásában. A rádiósorozat, Swiatlo leleplezései – az adó zavarása ellenére – hónapokig izgalomban tartották a lengyel társadalmat. Amit tehát sem Sztálin halála, sem Berija letartóztatása, majd kivégzése nem volt képes „elérni”, a lengyel államvédelem átszervezését, azt Swiatlo leleplezései vívták ki. (A történetnek volt magyar vonatkozása is. Swiatlo számolt be ugyanis arról, hogy Hermann Field lengyel fogságban van, akít így kénytelenek voltak szabadon bocsátani. Field viszont hallgatását attól tette függővé, hogy Magyarországon szabadon bocsátják-e a fivérét, Noel H. Fieldet. Bierut ennek érdekében felkereste a Szovjetunióban magát „gyógykezeltető” Rákosit, és a segítségét kérte. A magyar pártvezér – bár nem értette lengyel kollégája ijedtségét – haladéktalanul intézkedett.) Végül tehát Swiatlo szökése, kitálalása a korábbi „törvénytelenések” felülvizsgálatát is eredményezte, amelynek során maga Gomułka is szabadult. Az államvédelmi állomány mintegy ötödét bocsátották el.

Jindrich Madry szerint az 1953. június 1-jei csehszlovák valutareform szinte maga alá temette a lakossági megtakarításokat, az árak 14 (az élelmiszereké 27) százalékkal emelkedtek. Egy hét alatt százharminc sztrájk tört ki az országban, és több tüntetésre is sor került. Plzenben a tüntetők az államvédelem és a milícia benuhltsága mellett megszállták a rádiót, bírósági ügyiratokat pusztítottak el, s még a politikai foglyok szabadon bocsátását is kikényszerítették. A megmozdulást végül a katonaság verte le.

Az egyes – e kötetben tárgyalt – országok esetében talán célszerű lenne egyszer azt is megvizsgálni, hogy a helyi fiókdiktátorok sorsa Sztálin halálát követően miként hatott a változásokra, vagy azok elmaradására. Walter Ulbricht, mint tudjuk, átvészelte ezt a válságot, Rákosi menesztéséhez Moszkva megkésve és fél szívvel adta áldását. A lengyel Bierut viszont az SZKP XX. kongresszusát követően Moszkvában halt meg, egyes feltételezések szerint öngyilkos lett. Halála egyértelműen megnyitotta Lengyelországban a változások előtti utat. Bierut-hoz, s ne feledjük, Dimitrovhoz hasonlóan Klement Gottwald is Moszkvában hunyt el, bár a legendákkal ellentétben az ő halála kevésbé rejtélyes: útban Sztálin temetésére szedte össze azt a tüdőgyulladást, amely nem sokkal később a halálát okozta. Gottwald halála Csehszlovákiában megkönnyítette a hatalom hasonló megosztását, mint ami éppen a Szovjetunióban is zajlott. Az államfői posztot Zapotocký vette át, a pártvezérét pedig rövid átmenet után Novotný. Az előbbi bár fegyelmzett bolsevik volt, az utóbbinál sokkal határozottabban hajlott a reformokra, amelyek gazdasági téren erősen emlékeztetnek Nagy Imre kormányprogramjára. Hasonló hatalmi harc tört ki tehát, mint Magyarországon, amelynek során Novotný lépésről lépésre tört előre. Magyar szempontból is elgondolkoztató, hogy a szovjet vezetés már jóval korábban, de hasonló intenciókkal avatkozott be ebbe a küzdelembe. 1953 szeptemberében a Központi Bizottság ülésén – ahol Novotnýt első titkárrá választották – Zapotocký átfogóan bírálta az addigi politikát. Novotný végül a szovjet elvtársaktól kért tanácsot, s az 1954. áprilisi moszkvai tárgyalások már egyértelműen őt „igazolták”. 1955 második felében határozottan erősödött a politikai represszió, a szovjet intencióknak megfelelően (Kaganovics prágai látogatása után) leginkább a „kulákok” elleni hadjárat.

Az 1953. júniusi megmozdulások hatására csökkent a fegyverkezési hajsza, de 1955-re e téren is helyreállt a „rend”, bár a genfi konferencia eredményei (a kelet–nyugati kapcsolatok javulása, a fegyverkezési verseny lanygulása) pozitívan hatottak, s így az újabb hullám csak 1961-től vett lendületet. Ez a hatvanas évek első felében ismét gazdasági válsághoz vezetett. (A szerző nem hivatkozik a Bauer-féle beruházási ciklusokra, de elemzése a magyar közgazdaságt is igazolja.)

Madry felhívja arra a figyelmet, hogy miközben a hruscsovi szovjet vezetés – helyenként akár élesen – bírálta a korábbi gyakorlatot, ami sértette a „testvérországok szuverenitását”,

Hruscsov még a Jugoszláviával kapcsolatos önkritika csúcspontján is leszögezte: „nincs abban semmi rossz, ha javítani akarunk a Jugoszláv Kommunista Párt KB-jának munkáján”.

A csehszlovák vezetés (inkább az ötvenes évek második felében) pozitívan reagált a gazdasági (ipari) struktúra Moszkva által kezdeményezett átalakítására. A törvénytelen ségek felszámolása viszont masszív ellenállásukba ütközött. A Gulágról 1953-ban hazaengedett csehszlovák állampolgárokat „javítóintézetbe” utalták, s az államvédelemnél csak a szovjet tanácsadók vetettek véget a legbrutálisabb kihallgatási módszerek alkalmazásának. A töredelmesen beismert visszaélésekért a már kivégzett Slánskyt tették felelőssé. (Később a hivatalos propagandában Slánsky a „csehszlovák Nagy Imre” rangjára emelkedett, akinek likvidálása akadályozta meg, hogy Csehszlovákiában is kitörjön az ellenforradalom.) Midőn Magyarországon már javában zajlott a politikai elítéltek (egy részének) rehabilitációja, s Lengyelországban is megtették e téren az első lépéseket, akkor Csehszlovákiában a törvénytelen perek újabb hulláma bontakozott ki. (Csak 1954-ben ítélték el Maria Svermovát, s tőle függetlenül, számos „szlovák polgári nacionalistát”.) Az elítéltek és hozzátartozók ekkor már tömeges beadványainak kivizsgálására létrehoztak ugyan egy bizottságot, de az a tizenhatezer panasz felével eleve nem foglalkozott. Mindössze ötven ítéletet minősítették jogilag megalapozatlannak.

Ahogy az már Magyarország esetében is ismert, a szovjetek fontosabbnak ítélték a csehszlovák kommunista vezetők stabilitását, mint a rehabilitációt. Amíg a jugoszlávokhoz fűződő kapcsolatok helyreállításához szükségük volt a Rajk-per felülvizsgálatára (a jugoszláv haderőre hivatkozva ezt Bulgaryin is támogatta), addig a Slánsky-per felülvizsgálatát maguk sem tartották célszerűnek. Amikor Moszkva rendezni kívánta kapcsolatait a Szocialista Internacionáléval, akkor a Labour Party a keleti tömbben fogva tartott szociáldemokraták szabadon bocsátásától tette ezt függővé. Magyarország ennek kényszeredetten eleget is tett, és 1956. április elején a CSKP Politikai Bizottsága is elrendelte a felülvizsgálatot, majd május végén döntött: szabadon engedik Bohumil Lausmant. Az egykori szociáldemokrata minisztert a csehszlovák államvédelem Bécsből rabolta el, s tartotta ítélet nélkül őrizetben. A határozat végrehajtására azonban már nem került sor, s végül Lausman e fogságban halt meg.

1957. január 1-jén a csehszlovák börtönök mintegy tizenegyezer politikai foglyot őriztek, a magyar forradalom hatására még azok száma is csökkent, akik kegyelemben részesültek, 1960. április 1-jén pedig még mindig kilencezer politikai fogoly volt az országban. (1956 közepén Lengyelországban már „csak” huszonhat pap volt börtönben, Csehszlovákiában viszont négyszázharminchárom egyházi személyiséget tartottak őrizetben.)

Novotny a többi kommunista pártvezért felülmúlva függesztette figyelő szemét Moszkvára, még Ulbrichtot is megróttá (feljelentette), mondván, keletnémet kollégája túl nagy nyilvánosságot biztosított az SZKP XX. kongresszusán elhangzottaknak. Amikor a pártvezetésben megkérdezték tőle, hogy hogyan is állunk az „osztályharc éleződésével”, a válasz megadása előtt megint kikérte Moszkva véleményét. A XX. kongresszus „szelleme” azonban Csehszlovákiában is „kiszabadult a palackból”. Olyan nyomást idézett elő „lentől”, ami a „fentieket” súlyos önkritikára készítette. (Erre még nem volt példa. Az „önkritika” a bolsevik pártok fontos tartóoszlopa, de most nem Moszkva, nem a Párt, még csak nem is az államvédelem leleplezése készítették erre a csehszlovák vezetőket, hanem a tömegek nyomása.) Ebben a Politikai Bizottság tagjai 1956. április 17-i ülésükön egymást licitálták felül, s követeltek saját soraikban fejeket, „személyi változásokat”. Végül azonban mindössze az önkritikában élenjáró Ępiska honvédelmi miniszter leváltásáról döntöttek, aki maga ajánlotta fel a lemondását. „A Politikai Bizottság mindenható, ellenőrizetlen oligarchikus csoportja – vonja le Madry a következtetést – a gyakorlatban érintetlen maradt.” A hamvába holt megújulás után egy héttel a Központi Bizottság még utasította a pártszerveket, hogy ne nyomják el, s ne is torzítsák el a tagság kri-

tikáját, de a teljes fordulatról Hruscsov május 1-jei beszéde gondoskodott. Ebben a szovjet pártvezér élesen bírálta a lengyel személyi változásokat („az arany elsüllyed, a szenny a felszínre tör”). A lengyel nagykövetnek egyenesen azt vetette a szemére, hogy hagyták, hogy 70 százalékban zsidók kerüljenek a vezető állásokba. Bírálta a lengyel sajtót, amely síkraszállt a polgári szabadságjogokért. A szovjet külügyminisztérium egyik vezető munkatársa pedig arra hívta fel a csehszlovák nagykövet figyelmét, hogy hasonló jelenségek Csehszlovákiában is tapasztalhatók.

Novotny tehát már másnap lezártnak nyilvánította a vitát, s ennek jegyében a Politikai Bizottság harcot hirdetett az ellenséges nézetekkel szemben. Ennek ellenére egyre többen követelték a rendkívüli pártkongresszus összehívását, sőt az egyetemi diákság körében egyre hangsúlyosabbá vált a sajtószabadság és a pluralista politikai berendezkedés (a valódi többpártrendszer) követelése. Madry szerint a csehszlovák értelmiség aktivitása nem maradt el a lengyelétől, határozottabb volt a magyarnál, de a munkásság a két szomszéd országéhoz képest passzív maradt. (A cseh szerző talán alábecsüli a magyar értelmiség, s minden bizonnyal túlbecsüli a magyar munkásság aktivitását.) A csehszlovák munkásságra kétségkívül hatott a határozottan növekvő életszínvonal, olyannyira, hogy a nyugati baloldal számára a lengyel és a magyar megmozdulásokat követően Csehszlovákia már-már a szocializmus mintaállamává vált. (Egyes olasz kommunisták már arról ábrándoztak, hogy az olasz munkanélküliek majd Prágában találnak munkát.)

Az egyetemek nyári szünetét kihasználva a CSKP valóban „stabilizálta” a helyzetet, a hadsereget is sikerült megtisztítani azoktól, akik soraikban nemrég még a rendkívüli pártkongresszust követelték, proponálták. A sajtót is sikerült (sokkal inkább, mint Lengyel- vagy Magyarországon) ismét szoros ellenőrzés alá vonni.

Október 24-én a Politikai Bizottság már „önkénteseket” ajánlott fel a magyar ellenforradalom leveréséhez. Ezek bevetésére ugyan nem került sor, de Molnár ezredes vezetésével hírszerző csoportot küldtek Magyarországra. Október 27-én egy magyar határőrezred parancsnoka segítséget kért, mivel a felkelők körülzárták a laktanyát. (Az esetet a következő tanulmány szerzője, Jan Staihl is megemlíti, de pontosabban: szerinte október 26-án a mosonmagyaróvári határőrök parancsnoka kért fegyveres segítséget.) Ezt a csehszlovák szervek megtagadták, ahogy ekkor még kérésre sem voltak hajlandók Magyarországra fegyvert szállítani. A csehszlovák vezetők kitarítottak ugyan a Gerő–Hegedüs-páros mellett, de a nagyobb veszély elhárítása érdekében hajlandóak voltak a Nagy–Kádár-féle vezetést is támogatni. A gyakorlatban azonban a magyar „sztálinistákat” segítették. Október 28-án már a salgótarjáni pártbizottság kért csehszlovák fegyvereket, s október 30-án a belügyi szervek valóban át is adtak ötezer géppisztolyt.

November 1-jén, amikor Hruscsov tájékoztatta Novotnyékát a küszöbönálló újabb szovjet intervencióról, a csehszlovák vezetők ismét felajánlották a közreműködésüket, s fokozott harc-készültséget rendeltek el. Bár csehszlovák katonai alakulatok közreműködésére ismét nem került sor, de amikor kézhez vették egy csehszlovák újságíró november 13-i jelentését, mégis konkrét lépésekre szánták rá magukat. Z. Horeni ugyanis arról tudósított Budapestről, hogy a parlamenten kívül egyetlen egy emberrel sem találkozott, aki támogatná Kádárt. Ez adta a propagandabrigádok bevetésének az ötletét, elsősorban „magyarul tudó szlovák kommunisták” közreműködésével. Egyedül a Kassai járásból ezekben a napokban átlag nyolcvan kommunista funkcionárius lépte át a magyar határt, hogy erősítsék a párt szervezését, s propagandaanyagot vigyenek. A határ menti járási pártbizottságok heti rendszerességgel tartottak eligazításokat a magyar elvtársak számára, mindaddig, amíg Kádárék meg nem elégtették ezt a gyakorlatot, amelytől egyre inkább saját autoritásukat féltették.

A csehszlovák hadsereg ezekben a napokban egyenesen három fronton állt harckészültségben. Egyrészt esetleges belső megmozdulások elfojtására, másrészt a szuezi válság kirobbanása után a (nyugat)német határon, s természetesen a magyar határ mentén. Itt október 27-én már kétezer katonát (a határőrség belügyi alakulat volt) és tizenöt tankot vontak össze. Ez a kontingens november 1-jére tizenegyezer katonára és kettőszáznyolcvan tankra bővült, majd a csúcsponton (november 13-án) ez a kvóta huszonnyolcezer katonát, háromszázhuszonkét tankot, ötszázhatvannégy tüzérségi üteget, nyolcvankét repülőt stb. tett ki.

Ennek részleteivel azonban a kötet következő, Jan Staihl által jegyzett tanulmánya foglalkozik, aki szerint nem ennek a katonai demonstrációnak volt köszönhető, hogy csak néhány „súlyosabb” határsértés történt. Így éppen november 13-án hét magyar felkelő hatolt be Rozsnyótól délkeletre az országba, majd rövid tűzharc után nyomtalanul eltűntek. December 10-én mintegy tíz magyar fegyveres keveredett összetűzésbe a csehszlovák belügyi egységekkel. Ezeknél az incidenseknél talán komolyabb volt, amikor november 4-én két szovjet MIG-17-es hatolt be Komáromnál a csehszlovák légtérbe, majd még ugyanaznap másik két gép megtámadott egy csehszlovák Il-10-es repülőgépet. Két esetben (összeütközés nélkül) magyar repülők is megsértették a csehszlovák légteret, feltehetően felderítő gépek, október 30-án Párkánynál, november 3-án pedig Ipolyságnál. Október 27-én viszont magyar területről két helyen vették páncélosok tűz alá a szomszédos csehszlovák vasútállomásokat. November 7-én pedig magyar katonák lőttek a határ túloldalán járőröző csehszlovák katonákra.

A csehszlovák hadsereg vezérkari főnöke már október 29-én (!) számolt azzal a lehetőséggel, hogy magyar ellenforradalmi csoportok likvidálásuk elől menekülve átlépik a határt. Október 31-én a honvédelmi miniszter kollégiuma már határozottan ebből a feltételezésből indult ki, s a szerző szerint tudtak a tervezett második szovjet katonai beavatkozásról (holott arról Hruscsov csak másnap tájékoztatta Novotnyét). Mozgósították a tartalékosokat is, de lemondtak a magyar nemzetiségűek behívásáról, attól tartva, hogy a „revizionista horthysta propaganda” megfertőzte őket. Később a honvédelmi miniszter önkritikát gyakorolt, mivel nem volt szükség ilyen óvatosságra.

Staihl szerint (s ebben a véleménye eltér Madryétól) a Központi Bizottság november 2-i döntése nem jelentett aktív beavatkozási szándékot, hanem azt, hogy a románokhoz hasonlóan (akik melleleg viszont egyértelműen felajánlották közreműködésüket) egyfajta zárt teret hoznak létre a szovjet hadmozdulatok számára. Vagyis megakadályozzák, hogy magyar fegyveresek csehszlovák területre meneküljenek a szovjet csapatok elől.

Ezzel azonban a szerző egyáltalán nem próbálja csökkenteni a második intervenció internacionalista jellegét. Éppen ő az, aki felhívja arra a figyelmet, hogy amíg az első intervenciót még Zsukov marsall, vagyis a szovjet honvédelmi miniszter jegyezte, addig a másodikat már Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Erőinek főparancsnoka. Szerinte a november 4-i katonai intervenció volt a Varsói Szerződés hadseregeinek első összehangolt akciója. Ennek jegyében ezekben a napokban megerősítették a csehszlovák hadsereg mellett tevékenykedő szovjet tanácsadókat, többek között azzal a Bojkov vezérőrnaggyal, aki korábban éppen Magyarországon látott el hasonló feladatokat. (Feltehetően Jevdokimenkóhoz hasonlóan Bojkov esetében sem pusztán névazonosságról van szó. S ismét csak szomorúan regisztrálhatjuk, hogy – Kajári Erzsébet minden erőfeszítése ellenére – megint mi tudunk a legkevesebbet e tanácsadók tevékenységéről.)

Csehszlovák területen október 23-a és november 19-e között négyszázhusz határsértőt tartóztattak le, közülük huszonhatot nyilvánítottak „ellenforradalmár-gyanúsak” (tizenhét fegyveres), harminchat katonát vettek őrizetbe, nyolcvankét kommunista funkcionáriust regisztráltak, s kétszázhatvenhat főt ítéltek „jelentéktelennek”. Más források viszont (november 28-ig) ezer-

háromszázhatvannyolc illegális határátlépőről számolnak be, akik közül ezerkétszázhatvannyolc főt egyszerűen visszaküldték, s száznegyvet tartóztattak le.

A csehszlovák hadsereg aktivitása azonban nem merült ki az erődemonstrációval, sporadikus összeütközésekkel, az illegális határátlépők őrizetbe vételével. Hat rádióadót is átadtak a szlovák pártszerveknek, hogy propagandaadásokat sugározhassanak Magyarország felé. Katonai kultúrbrigádok az ellenséges hatás ellensúlyozására magyar műsorokkal kedveskedtek a dél-szlovákiai magyar lakosságnak. Majd működésbe lépett a katonai elhárítás, amely százharminc katonánál (nyolcvannégy tisztnél) konstatált „ellenséges megnyilvánulást”. A harminchárom sorkatona közül ötöt ítéltek el, egy tisztet hazaárulásért, többet államellenes tevékenységért. Harminchárom tisztet lefokoztak, és elbocsátottak a hadsereg kötelékéből. Ugyanakkor igyekeztek a magyar ellenforradalom tanulságait a napi munkába beépíteni. A Magyar Néphadsereg „feloszlátása” arra sarkallta a csehszlovák honvédelmi vezetést, hogy erősítse a hadsereg szocialista jellegét.

A (német) gazdaságtörténész Burghard Ciesla tanulmányában két kérdésre keresi a választ: miért nem eredményezte a XX. kongresszus politikai és ideológiai nyitása az NDK-ban 1953. június 17-nek a megismétlését? Miért maradtak el Kelet-Németországban a lengyel- és magyarországiakhoz hasonló reakciók?

Ciesla elsőként az államosításokat veszi szemügyre: a látszat ellenére az NDK-ban (némi- leg lassabban, mint például Magyarországon) szintén dinamikusan zajlott a termelőeszközök államosítása. Igaz, 1950-ben a gazdaságnak még csak mintegy fele állt állami irányítás alatt, de 1960-ra ez az arány már elérte a 90 százalékot. A fejlődés nem volt azonban ilyen egyenes ívű, 1953–1956 között határozott megtorpanás figyelhető meg, ekkor az állami szektor részaránya a társadalmi össztermék előállításában csak 1,7 százalékkal nőtt.

A hagyományos társadalmi struktúrát előbb a háború, majd Németország felosztása, végül a kommunista hatalomátvétel radikálisan átalakította, de ez a folyamat a hatalmas méretű elvándorlás következtében (1950–1961 között 3,1 millió fő) az ötvenes években sem jutott nyugvópontra. Ennek az elvándorlásnak a 40 százaléka esett az 1950-et követő hat évre, s rendkívül magas volt 1953 első felében, amit a szerző közvetlen összefüggésbe hoz az 1952 nyarán elhatározott „gyorsítással”, amely főleg a mezőgazdaságot és a kisipart sújtotta. 1954 tavaszán a mezőgazdasági terület 14 százaléka műveletlen maradt.

Az „új szakasz” – amely már 1953 májusában beindult – hatására ötszázötven mezőgazdasági termelőszövetkezet oszlott fel, s harmincháromezer tag választotta ismét a magángazdaságot. S bár 1956-ig újra jelentősen nőtt – mintegy ötven százalékkal – a téjesztagok száma, de zömmel földnélküliek léptek be, s így a mezőgazdasági földterületnek ekkor még mindig csak harminc százaléka tartozott a „szocialista szektorhoz”. A gazdasági „liberalizációval” párhuzamosan zajlott a hatalmi és igazgatási apparátus megerősítése, így például a Stasi létszáma 1953-ban megduplázódott, s elérte a hatezer főt.

A gazdasági növekedés üteme az 1950. évi 22 százalékról 1951-ben még 27 százalékra emelkedett, de 1952-ben már „csak” 13 százalékot tett ki, míg aztán beállt az átlag évi 8 százalékra. A nyersanyaghiány különösen 1956-ban vált az ipari termelésben egyre nyomasztóbbá. Szén hiányában még az új kohókat is le kellett állítani, a barnaszén kitermelését viszont a szénhiány fékezte. Az NDK vezetése ekkor már-már zsarolásszerűen fordult Moszkvához: a gazdasági helyzet veszélyeztette a politikai stabilitást.

Az NDK gazdaságát a háborús károk mellett előbb az ipar leszerelése, majd a szovjet jóvátétel sújtotta. 1954-ig a beruházások ötöde a „szovjet részvénytársaságoknak” jutott. A jóvátételek után is meglehetősen költséges maradt a szovjet barátság. 1954–1957 között pusztán a szovjet ellenőrzés alatt álló uránbányászatba másfél milliárd márkát öltek. Az ország

– még a háború előttről származó – viszonylagos műszaki fejlettsége a társországok (a külkereskedelmi partnerek) igénytelensége miatt a hatvanas évekre fokozatosan elolvadt. Ez a polgári repülőgépgyártás 1961-es befulladásánál mutatkozott meg a leglátványosabban. Az „új szakasz” fordulata tovább mélyítette a válságot, a nehézipari kapacitások kihasználhatatlanná, a késztermékek eladhatatlanná váltak. Már 1954-ben megindult tehát a visszatérés az 1952-es programhoz, 1956-ban pedig egyértelműen a nehézipar élvezte ismét a gazdaságpolitika prioritását.

Az 1952-es „gyorsítás” következtében szinte azonnal az 1947-es szint alá csökkent az élet színvonal. Ez megalapozta a társadalmi elégedetlenséget, amely az 1953. májusi normaemelés után a robbanásig jutott. Az Ulbrichti vezetés június 17-e hatására később mereven őrizte a normákat, a fogyasztási cikkek árát és a munkásokat preferáló bérstruktúrát, vagyis legjobb tudása szerint kerülte (az NDK egész további fennállása alatt) a konfliktusokat. A háború óta tartó katasztrófális lakáshelyzetet ekkor még nem annyira az építőipari tevékenység, mintsem a nagyarányú elvándorlás javította. Az egészségügy viszont (nem csak 1953-tól) már komoly eredményeket mutathatott fel, lényegesen csökkent a csecsemőhalandóság és a tbc-s megbetegedések száma.

Stefan Wolle a „posztmodern” jegyében a regényt mint műfajt hívja a tudomány segítségéül, hogy bemutathassa a belülről megélt 1956-ot. Fontos kiindulása szerint a rendszer esetleges bukása (akárcsak a szovjet függőség lazítása) magát az államot, a „nemzetet” veszélyeztette. Az NDK polgárai 1953 júniusa után a történelmet passzívan, a rádió előtt ülve éltek meg, a „földrengések” epicentruma (Budapest, Prága, Gdańsk) mindig messze esett.

1956 októberében–novemberében persze Magyarországon is meghatározó szerepet játszott a rádió, sokan szinte kizárólag belőle merítették a híreket arról, ami utcájukban, kerületükben, városukban, országukban történt. Az NDK-ban azonban egészen mást jelentett „a” rádió: a szabad választást Kelet és Nyugat között, hiszen anyanyelvükön hallgathattak zavartalanul és ellenőrizetlenül „más” híreket. Stefan Wolle egyébként is azt sejteti, hogy a keletnémetekre (például a csehekkel összehasonlítva) erősebben hatott a magyar megújulás, főleg azokra, akik hittek a „harmadik útban”, a demokratikus szocializmusban. Christa Wolf a forradalom leverése után a rádióban hallani véli az odaát felcsendülő gúnykacajt: az utópia megbukott.

Éppen ez a nyugati nyilvánosság, a rádió tette lehetetlenné, hogy Ulbricht ne foglalkozzon Hruscsov titkos beszédével. A pártlapban a XX. kongresszusról szóló beszámolójában (magát a titkos beszédet természetesen meg sem említtve) egyetlen rövid bekezdésben foglalkozott Sztálin személyével, s jutott arra a következtetésre, hogy nem tartozik a marxizmus–leninizmus klasszikusai közé. Heym ezt a mondatot az újkori történelem legnagyobb kinyilatkoztatásának nevezte, s valóban, már önmagában is „földrengést” okozott, elsősorban a párt soraiban.

Wolle természetesen nem győzi meg olvasóját (nem is akarja), hogy az általa sűrűn idézett értelmiségiek, zömmel írók, önmagukon kívül bárkit is reprezentáltak volna. A Stasi jelentései azonban már meggyőzőbbek: még három hét sem telt el az Ulbrichti beszámoló megjelenése óta, amikor az államvédelem kénytelen volt egy új jelentéssorozatot indítani „az Ulbricht elvtárs elleni uszításról”. E jelentések szerint valóban tömegesen merült fel a pártvezér felelősségének a kérdése, leváltásának a követelése (önkéntes lemondásában senki nem hitt).

A változások elmaradtak, bár felerősödött a félelem, június 17-e réme: már Poznań előtt kisebb sztrájkhullám bontakozott ki, ami őszre kiszélesedett. A munkások viszont megpróbálták a saját hasznukra kamatoztatni a hatalom félelmét. Ehhez kapóra jött, hogy a nyugati (német) nyilvánosság nemcsak minden rezdülésre reagált, hanem lényegesen el is túlozta azokat, keleti cáfolatuk viszont hiteltelen maradt.

Jelentősebbek voltak az egyes egyetemeken megfogalmazott követelések, amelyek ugyan meg sem közelítették a mi tizennégy pontunk radikalizmusát, de a keletnémet állam által megtűrt mértéket így is túllépték. A leszámolással megvárták a „kedvező fordulatot” a nemzetközi helyzetben, vagyis a magyar forradalom teljes leverését. Amikor ez bekövetkezett, akkor nyolcvanhárom főt tartóztattak le, zömmel egyetemi oktatókat és diákokat, újságírókat, szerkesztőket. A háttérben természetesen most is (mint az NDK történelme során mindig) rátaláltak az ellenség kezére, a nyugati titkosszolgálatok aktivitására, az ellenforradalmi törekvések szellemi atyjaiként pedig Lukács Györgyöt és Ernst Blochot leplezték le. Az összeesküvés központja az Aufbau Verlagban (Felépítés Kiadóban) húzta meg magát. A Harich–Janka-per a klasszikus bolsevik szabályok szerint zajlott, beismerő, bűnbánó, másra nézve terhelő vallomásokkal. Günther Zehmet (Bloch asszisztensét az egyetemen) mindez egyre inkább a náci időkre emlékeztette: „lassan ott tartunk – írta naplójába –, hogy még a magánnapló-bejegyzéseket is büntetik”. S valóban, ellenséges naplóbejegyzését a KB számára készült nyolcvankilenc oldalas, szigorúan titkos jelentés perdöntő bizonyítékként idézi.

Wolle – miután olvasóját ügyesen átvezette a posztmodernből a klasszikus történetírás-hoz, a forrásokhoz és azok elemzéséhez – a kötet nemcsak legolvasmányosabb, hanem egyik legszínvonalasabb tanulmányának a végén visszatér a regényhez, Kunderához, Uwe Johnssonhoz.

Szerinte Ulbricht kollégáinál pontosabban ismerte fel, hogy válságok idején szociális engedményeket kell tenni, politikaiakat viszont nem szabad, s a leszámolással pedig meg kell várni az arra alkalmas pillanatot, akkor a pártvezetésen belüli riválisait is kiszoríthatja. Tisztában volt azzal, hogy nem a saját hazájában kell megfelelnie (gyűlölték is), hanem Moszkvában, ahol 1957-ben joggal büszkélkedhetett saját és rendszere stabilitásával.

Wolle végezetül nem sajnál néhány könnyecseptet az örök vesztesektől, a „demokratikus szocialistáktól” sem, akik végül 1989-ben elindították a forradalmat, amitől most már Berlinben rengett a föld, ledől a létező szocializmus valódi jelképe: a Fal. Ez is Ulbrichtot igazolta, nincs harmadik út.

Alekszander M. Orehov, aki szovjet perspektívából ismerteti az 1956-os lengyel válságot, tanulmánya elején okkal vezeti be az olvasót az orosz levéltárak rejtelseibe: a segédletek kutathatatlansága (milyen ismerős gyakorlat) magában rejti a történész manipulálásának a veszélyét. Az Elnöki Levéltár viszont, egy röpké nyitás után, ma már csak a kevés számú kiválasztott számára hozzáférhető.

Orehov szerint a lengyel válság négy szakaszra osztható. Az első (1954 novemberétől 1956 tavaszáig) a pártvezetést ért első kritikáktól Bierut haláláig, illetve Ochab megválasztásáig tartott. A második 1956. október közepéig, vagyis a LEMP KB 8. plénumáig, ennek középpontjában mint egy katalizátor Poznań állt, ami valósággal sokkolta a lengyel társadalmat. Maga a válság – a szó eredeti értelmében – a harmadik szakaszban, vagyis a LEMP KB említett ülésén zajlott le, ez a hatalmi elit radikális lecserélődésével zárult. A válság lecsengő szakasza 1959 októberéig, Lengyelország társadalmi és politikai stabilizálásáig tartott.

A varsói szovjet nagykövetség szerint a lengyel gazdaság vezető iparága, a szénbányászat már 1954-ben súlyos helyzetbe került, az elvándorló munkaerőt alacsony gépesítés mellett csak katonákkal és rabokkal sikerült pótolni, a mezőgazdaságban pedig „szervezési okokból” megakadt a kollektivizálás. A következő évben tovább romlott a lengyel gazdaság állapota, a hivatalos statisztikában megadott életszínvonal-emelkedés széles kritikát váltott ki. Bűnbaknak a lengyel iparosítás főideológusát, Hilary Minc miniszterelnök-helyettest kiáltották ki. 1956 áprilisában a követség felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdaság helyzete általános elégedetlenséghez vezet.

Hasonló éberséggel figyelte a követség a lengyel belpolitika legapróbb rezdülését is, jelentette, hogy a művészet terén egyesek kétségbe vonják a párt és az állam vezető szerepét, egyes írók megkérdőjelezik a szocialista realizmust, a LEMP KB Társadalomtudományi Intézetében pedig felfedezték a revizionizmus darázs-fészkét. 1955 augusztusában Ponomarenko nagykövet Molotovnak írt jelentésében részletesen foglalkozott Robert Wazyk egyik versével, amelyben a lengyel költő szembeállította a párt hazug jelszavait az élet valóságával. Ezt és a hasonló jelenségeket az ellenséges propaganda hatásával magyarázta. Hasonló intenzitással foglalkoztak a lengyel társadalomtudósok (kiemelten Adam Schaff) vitáival, akik a dogmatizmus elleni harc ürügyén a marxizmus–leninizmust támadták. A *Trybuna Ludu* pedig – e jelentések szerint – a tehetetlenség bűnébe esett.

Az SZKP XX. kongresszusát követően semmit sem változott a követségi jelentések hangvétele, „kritikus szelleme”. (A poznańi megmozdulással kapcsolatos jelentések kutatását megtagadták a szerzőtől.) Hruscsov szerint a munkások nem akartak túllépni a sztrájkon, a felkelést reakciós elemek provokálták, s éppen az előkészítés hiányának köszönhetően sikerült olyan gyorsan leverni.

A követség konstataulta, hogy Gomułka személye fokozatosan előtérbe kerül. Ochab később egyenesen azt állította, hogy a követség fel is vette Gomułkával a kapcsolatot, de ezt a szerző szovjet forrásokkal nem tudta alátámasztani. Hasonlóan nincs nyoma Ochab moszkvai tárgyalásainak sem, amikor a lengyel főtitkár (Gerőhöz és Kádárhoz hasonlóan) a kínai pártkongresszusra utazva útba ejtette a szovjet fővárost. A tárgyalást előkészítő szovjet dokumentum szerint a lengyel sajtó ellenséges hangvételét kívánták az első titkár szemére vetni, valamint a Pro Prostu által szervezett vitaklubok (százharminc volt az országban) egyértelműen szocialistaellenes jellegét. (Ponomarenko jelentése szerint a LEMP e klubok felszámolását tervezte.) A Mikojannal folytatott megbeszélésen Ochab a KGB-szakértők visszahívását javasolta, amivel a szovjet vezető is egyetértett. Szóba került a katonai szakértők visszarendelésének kérdése is, s nyilván gazdasági ügyek is, mindenekelőtt a lengyel szénszállítások, illetve szovjet ellentételezésük.

A szovjet vezetés változatlanul a pluralizmust és véleményszabadságot követelő, ez utóbbit részben meg is valósító lengyel sajtóban látta a fő veszélyforrást. Nyilván ez akkor is szóba került, amikor Hruscsov társaival a lengyel vezetők akarata ellenére beállított Varsóba, de az október 19-i, másnap hajnalig tartó tárgyalások középpontjában – mint ismert – a személyi változások, a szovjet–lengyel párt- és állami kapcsolatok álltak. Hruscsovék – egyértelműen alaptalanul – attól tartottak, hogy Lengyelország kilép a Varsói Szerződésből. Drámai fordulat (bár a szerző szerint Hruscsov kiszínezi a jelenetet az emlékirataiban) akkor következett be, amikor a lengyel belügyminiszter tájékoztatta Gomułkát a szovjet hadmozdulatokról. Orehovnak nincs kétsége afelől, hogy a szovjet tankok Varsóban fegyveres ellenállásba ütköztek volna. A stabilizáció kezdete október 24-re tehető, amikor Gomułka (újra) megjelent a tüntető tömeg előtt. A Belvederben folytatott tárgyalásokon viszont létrejöttek az államközi kapcsolatok minőségileg új feltételei.

A követség természetesen a már-már tömeges szovjetellenes megnyilvánulásokról is részletesen beszámolt, nem kevésbé a magyar forradalom iránt tanúsított szimpátiáról. Gyakran hangzott el a követelés, hogy vonják ki a szovjet csapatokat Lengyel- és Magyarországról, s ez a november 4-i intervenció után felerősödött. A szovjetellenes megmozdulásoknak csak az 1956. november 18-i közös lengyel–szovjet moszkvai nyilatkozat vetett véget, amely orvosolta a leg súlyosabb lengyel sérelmeket.

„Bár a Kádár-rendszert több mint harmincéves fennállása alatt több különböző szakasz jellemezte, a hatalom megragadásának jellege azonban mindvégig Achilles-sarka maradt. Ez a

megállapítás még a hatvanas–hetvenes években is igaz volt, akkor tehát, amikor a liberalizáció és a reform politikai hullámán felemelkedve Kádár népszerűsége a tetőfokán volt. Kádár népszerűsége nem változtatott azon, hogy legitimitása még a Rákosi-diktatúráénál is kétségesebb volt. Hiszen ez utóbbi kiépülése idején, a negyvenes évek végén, külső legitimitásának legalább a látszatát őrizte.” Ezzel a kardinális megállapítással indítják az orosz szerzők (Orehova, Szere-da és Sztikalin) a KGB november 4-e utáni magyarországi aktivitásáról közölt dokumentumok elé fűzött bevezetőjüket. Konstatálják a demokratikus forradalom győzelmét, amely a szovjet beavatkozás ellenére (vagy talán éppen általa felgyorsítva) elsöpörte a korábbi hatalmi berendezkedést. (A szerzőket megerősíthetjük feltételezésükben: az első szovjet intervenció szándékával ellentétes hatást váltott ki, nemzeti felkeléssé változtatta az addigi spontán megmozdulást.) Idézik Kádár november 1-jei rádióbeszédét, mondván, „a magyar kommunisták vezére politikai sorsának különös fintora”: nem tudhatott az újabb fegyveres beavatkozásról az előző napon Moszkvában meghozott döntésről, mint ahogy arról sem, hogy ebben rá kulcsszerep vár.

Éppen Kádár kiválasztása volt az, ami a legerősebben megosztotta a szovjet vezetést. Amint erről A. Mikojan az SZKP KB híres 1957. júniusi ülésén (amelyen szétverték a Hruscsov-ellenes „összeesküvést”) beszámolt, a bevonulás előestéjén (inkább november 2-áról lehet szó) még nem dőlt el, kik alkotják azt a kormányt, amelynek kérésére a szovjet csapatok „másnap” hajnalban újra bevonulnak Magyarországra, illetve annak fővárosába. „Hruscsov és Malenkov Jugoszláviában volt – tájékoztatta Mikojan a KB tagjait –, két nap alatt találkoztak a románokkal, a bolgárokkal, a magyarokkal [?] és a jugoszlávokkal, hogy megszerezzék egyetértésüket csapataink akciójához. Én azzal voltam elfoglalva, hogy Kádárt és Münnichet kihozzam Budapestről [!]; kormány még nem létezett, erről folyt a vita.” Mikojanék Kádárt javasolták, Molotov Hegedüs (illetve a Gerő–Hegedüs-páros) mellett kardoskodott. Zsukov sürgette a döntést, mondván, már képtelen a katonai akciót elhalasztani, a csapatok megkapták a felvonulási parancsot.

A szerzők megerősítik azt a változatot, hogy Münnich és Kádár között viszont Tito szava döntött az utóbbi javára. Fejfájást (ez sem nóvum) Hruscsovéknak alapvetően a Nagy-kormány okozott. A szovjet pártvezér az október 31-i elnökségi ülésen felvetette meghívásukat, hogy a szovjet csapatok kivonásának ürügyén tárgyalni kellene velük, s ha jóváhagyják a tervezett lépéseket, akkor Nagy Imrét miniszterelnök-helyettesként akár be is lehetne vonni az új kormányba. (Rainer M. János szerint – a *Döntés a Kremlben* című kötetben – a meghívásról szóló mondat kétértelmű, jelentheti a hivatalban lévő Nagy-kormány lépre csalását, de akár a Kádár–Münnich-kormány meghívását is. Az orosz szerzők most tehát – esetleges további forrásokról nem beszélve – egyértelműen az előbbi értelmezést teszik magukévá, holott nyelvtanilag inkább az utóbbi tűnik helytállóknak.) A szerzők szerint felmerült Nagyék esetleges le tartóztatásának a lehetősége is, de ezt elvetették. (Ezt a feltételezést a Malin-féle – itthon ismert – változat már egyáltalán nem tartalmazza.) Végül ezt a gondot Tito vállalta magára. (A szerzők megint adósok maradnak a forrás megjelölésével, holott nem lenne mellékes tudni, létez-e erre más forrás is Miæunoviæ naplóján kívül, amelyre egyáltalán nem hivatkoznak.)

Akár így, akár úgy értelmezendők a szűkszavú források, a „szerovi diplomácia” (ahogy a szerzők nevezik) végül a magyar katonai vezetők esetében alkalmazásra került. (Szerov Berija helyetteseként 1945 tavaszán tárgyalások ürügyével fogta le a lengyel Honi Hadsereg szinte teljes vezérkarát.) A szerzők ezen túl is joggal hívják fel a figyelmet Szerov személyére, aki most már a KGB vezetőjeként október 24-től december elejéig folyamatosan Magyarországon tartózkodott.

Kádárra – miután beleegyezett abba, hogy ő vezesse a kormányt, s ezzel a jogszerűség lát-szatát kölcsönözze az intervenciónak – hárult az a megoldhatatlan feladat, hogy újrászervezze

a hatalmat Magyarországon. „Ennek megvalósításához olyan megtorló intézkedésekre volt szükség, amelyeket a Rákosi-féle önkény leleplezése után Kádár és támogatóinak szűk csoportja morálisan nem vállalhatott. Szerov szerint a szovjet biztonsági szervek és magyar kollégáik tevékenységének szélességét e csoportnak az ellenséghez fűződő kapcsolatai fékeztek, miközben a lakosság negatív reakcióira hivatkoztak.”

A szerzők szerint egyfajta evolúció figyelhető meg a Kádár-kormány első néhány hetes működése során, ekkor tudatosodott bennük az a kétségtelen tény, hogy nem függetleníthetik magukat hatalomra kerülésük körülményeitől, „nem menthetik át” a forradalom néhány demokratikus vívmányát, s nem kímélhetik meg az országot a véres áldozatoktól. Ugyanakkor a szovjet hierarchiában is voltak egyesek, akiket nyugtalanított a megtorlás mértéke. Végül azonban – szögezik le a szerzők – a megtorlás valójában éppen akkor vette igazán kezdetét, amikor a szovjet megbízottak már visszatértek Moszkvába.

A kilenc közölt dokumentum közül öt magyarul is megjelent a szintén e szerzők által szerkesztett *Hiányzó lapok 1956 történetéből* című kötetben (egy A „Jelcin-dosszié”-ban is), illetve oroszul valamennyi 1998-ban a *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda* (A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság) című kötetben. A magyarul – tudtommal – még nem közölt dokumentumok közül három Szerov budapesti jelentéseit tartalmazza. November 9-én Szerov részletesen beszámol Münnichhel és a közben érkező Kádárral folytatott megbeszéléséről, a másik kettő (a november 24-ei és 27-ei) beleillik a „szokásos” jelentések közé, míg a közölt utolsó iratban Kádár és Münnich a Szerovval folytatott megbeszélések alapján Hruscsovtól huszonhárom szovjet állambiztonsági, rendőri és határrendészeti szakértő delegálását kéri.

Szerov november 9-i jelentése messzemenően alátámasztja az orosz szerzőknek Kádárék evolúciójáról írt gondolatait. A szovjet tábornok felelősségre vonta Münnichet az ÁVH (ismételt) feloszlata miatt, holott annak munkatársai értékes segítséget nyújtanak az ellenforradalmárok felkutatásában. Kádár és Münnich ellenállását („liberális beállítottságukat”) látva Szerov kiadta az utasítást, hogy a letartóztatottakat haladéktalanul útnak kell indítani Csap felé. Nem ez az egyetlen jele annak, hogy Szerov nagyon is pontosan tudta, s ezt a magyar elvtársakkal is megfelelően érzékeltette, hogy ki az úr Magyarországon. A megbeszélés szerovi hangneme nagyon is különbözhetett attól, ahogy néhány nappal korábban Kádárékat Moszkvában fogadták.

Legalább hipotézisként tehát meggondolandó a szerzők magyarázata, amely sokkal hitelesebbnek is hangzik, mint a korábbi zsarolási elmélet. Kádár – és nem kevésbé Münnich – valóban azt hitték, hogy az ő rendszerük alapjaiban különbözhet a megbukottól, s csak itthon döbbsenek rá a véres valóságra. Szerov a fenti megbeszéléseken ugyanakkor javasolta a két magyar vezetőnek, hogy az ÁVH-t szűk létszámmal a rendőrségen belül, politikai osztályként működtessék, s a korábbi állomány többségét titkos beosztásba (SZT-tiszt) vegyék át. Ugyanakkor pontosan vázolta az állambiztonságnak azt a szervezetét, ami később valóban kialakult. E dokumentumokból határozottan az a kép rajzolódik ki, hogy az ÁVH nagyon is túlélte kétszeri feloszlátását, szinte érintetlenül vészelt át a forradalom napjait, s káderei az első perctől bekapcsolódtak a tisztogatásokba. Sőt nemcsak ők, hanem alapjaiban sértetlen maradt a hálózat is, amely szintén derekasan kivette a részét e munkából. A jelentések természetesen csak a jéghegy csúcsát mutatják, azt, hogy Dudás Józsefet is ügynök segítségével sikerült törbe csalniuk, sőt még az amerikai követségre is beküldték Mindszentyhez egyik ügynöküket hasonló céllal, de az már nem járt eredménnyel. Gyakorlatilag az első perctől pontos listájuk volt a letartóztatandókról, s ezt módszeresen végre is hajtották. Szerov megmutatta Kádáréknak, hogy az első kormányközlemény, amely büntetlenséget ígért, értéktelen papír.

Miben állt tehát – kérdezhetnénk a kötet végére érve – a „sztálinizmus” válsága, s mennyiben sikerült ezt a kelet-közép-európai kommunista országokban meghaladni?

B. Ciesla a politikai-társadalmi válságnak tulajdonítja a keletnémet gazdaság 1953-as visszaesését. Majd három évvel később – szerinte – hasonló következményekkel járt a lengyel és magyar szállítások kiesése. P. Machewicz viszont a beígért (életszínvonal-)növekedés elmaradásával magyarázza a társadalmi válságot. J. Mudry a fegyverkezést, a hadsereg fejlesztését véli olyan tehernek a társadalom számára, amely kiélezte az ellentéteket. (A magyar szerzők nemigen foglalkoznak ezzel a kérdéssel, még leginkább T. Varga az MDP KV 1953. júniusi ülése kapcsán.)

Ugyanakkor Ciesla az, aki utal a háború utáni helyreállítási periódusra (a kifejezés nem tőle, hanem Jánossy Ferenctől származik), amely Németország mindkét felében hozzávetőlegesen 1952-re lezárult. (Tegyük hozzá, Magyarországon ez a folyamat egy-két évvel korábban zajlott le.) A két (négy) ország történetében közös, hogy éppen e periódus kifulladásának pillanatában, annak sikerein felbuzdulva (nálunk az első öt éves terv többszöri megemelésével) döntöttek a „gyorsításról”. (Ez nyilván nem véletlen, de az még további kutatások tárgya lehet, hogy az egyes országok vezetése érzékelt-e a növekedés megtörését, s erre reagált direktívákkal, vagy a lassulást nem is érzékelve próbálta a tempót fokozni.)

A szűkös erőforrások elvonása, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása következtében valamennyi országban csökkent a mezőgazdasági termelés, amit leginkább a lakosság ellátása sínylett meg. A rendelkezésre álló erőforrások hiánya hihetetlen méretű pazarláshoz vezetett (v. ö. Kornaival), ami a rohamosan növekvő beruházások következtében valóban pusztító hatással járt. Olyan jelenséggel van tehát dolgunk, amely szerves része a szocialista gazdaságnak, ugyanakkor nem kétséges, hogy ezek a jelenségek a leglátványosabban, a legbrutálisabban éppen Sztálin halála körül csúcsoodtak ki. Leegyszerűsítve: minél inkább növekedtek a beruházások, annál inkább romlott a „megtérülésük”, sőt meg sem térültek. Konkrétan: a nehézipar (kohászat) fejlesztése olyan mértékben szívta el az energiaforrásokat, hogy a gazdaság többi ága, de maga a kohászat is alapvető nyersanyaghiánnyal küszködött. A vasútnak már ahhoz sem volt szene, hogy szénnel lássa el a kohókat.

A Sztálin utáni szovjet vezetés a jelenségek szintjén felismerte a rendszer alapjait veszélyeztető gazdasági tendenciákat, s 1953 kora nyarán – kezeit mosva – valamennyi szövetségese szemére vetette azt a gazdasági irracionitást, amitől maga is szenvedett. Tulajdonképpen a kötet valamennyi tanulmánya utal arra, hogy ez a helyzet (a „szovjet kritika”) a beruházások, a fegyverkezés (hadseregfejlesztés) átmeneti visszafogását eredményezte. S ez valóban csökkentette a társadalmi feszültségeket.

A kötetben Madry az, aki pontosan konstatálja, hogy a feszültségek átmeneti csökkenése (tegyük hozzá: törvényszerűen) „visszarendeződést” eredményezett, a gazdaság visszatért a maga szocialista medrébe. Ezt elodázhatta ugyan az éppen kedvező külpolitikai konstelláció (ahogy Csehszlovákia esetében a fegyverkezés már elhatározott újabb gyorsítását a genfi tárgyalások visszafogták), de előbb-utóbb mintegy sorscsapásként végül bekövetkezett, s annak mértékétől függően újabb társadalmi-politikai válságot idézett elő.

A magyar forradalom leverése elrettentő erejével az egész térségben stabilizációs tényezővé vált. „A Budapesten bevetett páncélosok – idézi Wölle Hans Mayert –, Nagy Imre akasztása a mi életünket is meghatározta az NDK-ban.” Jindrich Madry szerint a csehszlovák értelmiség alapvetően elfogadta az ellenforradalom tételét, s ez a tény növelte konformizmusát. Gomulka és a LEMP 1957. januári sikerét szintén (részben) a magyar forradalom leverése alapozta meg.

Túllépve a kötet időhatárain, megállapíthatjuk, hogy 1953–1956 után valamennyi kommunista ország éppen a permanens válság megoldására koncentrált, vagyis jól-rosszul folya-

matos kríziselhárítással volt alapvetően elfoglalva, s e téren „nemzetközi összehasonlításban” Magyarország valóban mutatott fel „eredményeket”. A „gazdasági reform” gondolata nemcsak nálunk létezett, de Magyarország volt az az ország, ahol viszonylag töretlenül élte át a visszarendeződéseket, a beruházás (és válság) ciklusait.

A lenini–sztálini bolsevizmus egyik – de persze nem egyetlen – markáns sajátossága az egész társadalmat sújtó, még az uralkodó oligarchiát sem kímélő totális terror volt. Joggal írja Foitzik, hogy Sztálin halála idején ennek méretei már a rendszer alapjait veszélyeztették. Bár felszámolása sem volt mentes a „visszarendeződésektől”, de egyetlen országban (még a forradalom utáni Magyarországon sem) érte el soha többé a „sztálini” méreteket. Ennek nyomán többé-kevésbé valamennyi tárgyalt országban – ezzel arányosan – lezajlott a társadalom pacifikálása. Sajátos kivételt legfeljebb az NDK képvisel, amelynek nyitott határa 1961-ig jelentősen mérsékelte az állami terrort, de még ez sem teremtette meg a pacifikálás szükséges és elégséges előfeltételeit.

Anélkül, hogy messzire rugaszkodnánk a kötet tanulmányaitól, s azt tennénk vizsgálatunk tárgyává, hogy miként jutottak Európában a kommunista rendszerek hatalomra, leszögezhetjük: bár maga a terror, a gazdaság irracionalitása stb. alapvető része a rendszernek, de semmiképpen sem öncélként, hanem a fennmaradás eszközeként. Abban a pillanatban, amikor e rendszerimmanens jelenségek magukat a fennálló hatalmi viszonyokat veszélyeztették, képesek voltak „megújulni”, változni.

Más szóval, e kötetet olvasva sem oszthatjuk azok véleményét, akik nem tesznek különbséget a szocializmus (kommunizmus) felépítésének markánsan megkülönböztethető két szakasza között. Azokkal sem érthetünk viszont egyet, akik a tünetek helyenként valóban látványos változásaira hivatkozva tagadják a rendszer kontinuitását.

STANDEISKY ÉVA

VÁLTOZATOK 56-RA

VÖLGYESI ZOLTÁN: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson.* Budapest, 2001, Osiris, 216 o., illusztrált. (Doktori mestermunkák.)

Völgyesi Zoltán könyvének lapjain megelevenedik a tizennyolcezer lakosú mezőváros. A szerző bemutatja benne, hogyan formálták a hajdúnánásiak sajátossá, egyénivé a „nagypolitikában” történeteket.

E mesteri munka elkészítője mindent tud Nánásról, és alaposan ismeri a legújabb kori magyar történelmet. Eszközei és módszerei változatosak: a helyi és országos levéltárak irataiban éppoly otthonos, mint a könyvtárak szakrészlegeiben, s az interjúkészítéshez, a még élő tanúk megszólaltatásához is ért. A könyv címe némileg félrevezető. Nem egyszerűen egy „kisvárosi történetet” olvasunk, hanem egy nagyra nőtt alföldi agrártelepülés lakóinak gyarlóságai és érényei, kínlódásai és ellentmondásos örömei fölött gondolkodhatunk el. Az alcím – *Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson* – azonban pontos: a könyvvé formált doktori értekezés – tág összefüggésbe ágyazva – valóban arról szól, hogyan zajlott a forradalom ezen a Hajdú-Bihar megyei településen.

Bár a „történet” 1956-ban játszódik, a könyvből kiderül: az 1956-os forradalmat helyi szinten is csak a távolabbi múlt teszi érthetővé. A forradalom históriáját nem lehet a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusával vagy akár néhány évvel korábról, Sztálin halálával kezdeni. Vissza kell menni a XIX. századig, majd keresztül kell vergődni a két világháborún, és ki kell térni a világtörténesek országos és helyi következményeire ahhoz, hogy érthetővé váljék mindaz, ami 1956-ban Hajdúnánáson végbement. Völgyesi a miértekre adandó válaszok miatt könyvének több mint egyharmadát az előzményeknek szenteli. Ezek nagy része a zsidó és keresztény hajdúnánásiak együttélésének viszontagságairól szól.

Völgyesi munkája olyan a hatalmváltás módját érintő jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyek eltérnek eddigi ismereteinktől. Ha igaz ugyanis az állítás, hogy 1956-ban antiszemita jelenségek csak szórványosan fordultak elő, Hajdúnánás kivétel: a zsidóellenes indulatok a forradalom alatt és rövid ideig utána is formálták az eseményeket. Ha elfogadjuk azt a példák sokaságával alátámasztható kijelentést, hogy a forradalom második szakaszában csaknem mindenütt elkergették a helyi vezetőket, Nánás megint nem illik a képbe: ezen a településen a helyi forradalmi szervezet élére a volt tanácselnök került, s pozíciója október 30-a után sem rendült meg, sőt Kádár János hatalomra jutása után is vezető maradt. A megtorlás is jóval enyhébb volt itt, mint másutt.

Kezdjük a zsidóellenességgel. A könyvből megtudhatjuk, hogy a helyiek 5-6 százalékát kitevő, szokásaiban, viseletében elkülönülő, zárt zsidó közösség mennyire foglalkoztatta a más

hitűek gondolatvilágát, némelyik zsidó gyáros, kereskedő gyors vagyoni gyarapodása hogyan keltette fel az elszegényedők és a mindig is szegények irigységét.

Völgyesi emlékeztet arra, hogy Hajdúnánás Tiszaeszlár közelében van, amely település a kitalált vérvádhistoria révén a XIX. század végén Európa-szerte hírhedtté vált. Ónody Géza, az Antiszemita Párt egyik megalapítója a nánási választókat képviselte a Parlamentben, s dühe azért fordult a zsidók ellen, mert adósságai miatt kénytelen volt eladni „ősi” birtokát, amelyet egy izraelita vallású honfitársa vásárolt meg. Hajdúnánáson a XX. században négyszer merült fel a vérvádmese – 1911-ben kétszer, majd 1937-ben, illetve 1948-ban –, 1956-ban, a forradalom alatt pedig pogrom tört ki, ami azt bizonyítja, hogy az előítéletesség rendszerváltozásoktól függetlenül áthatotta a város és a környék lakóinak jelentős részét.

A zsidóellenes indulatok továbbéléséről a könyvben az 1911–1937 közötti időszakban nincs adat, s azt sem tudjuk, voltak-e a szélsőjobbnak hívei Hajdúnánáson. Létezésüket feltételezi, hogy az 1937. júliusi vérvádat megelőzően – márciusban – „egy gyűlésen bizonyos Gaál Olivér kritikával illette a nyilasokat, mire előugrott a hallgatóság soraiból a hazai nemzetiszocialisták ismert sajtólevelezője, Dücső Jánosné, és ököllel esett a szónok arcának” (Nyerges András: A magyar baloldal „Bourbonja”. *Magyar Hírlap*, 2001. június 30.).

Az 1939-es választások előtt a helyi rendőrkapitány azzal az ürüggyel korlátozta a hajdúnánási zsidók választójogát, hogy állítólag a hitközség tagjai meghamisították az anyakönyveket, ugyanis az ellenőrzők sok javítást találtak benne, s így nem engedélyezték a nánási zsidók választói névjegyzékbe vételét: közokirat-hamisítással gyanúsították őket. A manipuláció következményeként négyszáz helyett csak hat zsidó szavazhatott (Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény, 1938–1944*. Budapest, 2001, Európa, 108. o.). A választásokat 55,5 százalékkal a kormánypárt (Magyar Élet Pártja) nyerte meg, a kisgazdapárt 44,5 százalékot kapott (Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. Budapest, 2001, Napvilág, III. kötet, 199. o.). A könyvből kiderül, hogy a kormánypárt helyi képviselői szélsőjobboldali beállítottságúak voltak. Felelőségüket növeli, hogy szíttották a tudatlan, babonás antiszemita zsidóellenes indulatait: a helyi sajtóban rendszeresen közöltek zsidókat gúnyoló, rágalmazó, igaztalanul vádoló cikkeket, rémhíreket.

1944-ben tragikus események történtek Hajdúnánáson. Az ezer körüli zsidó közösség tagjait a magyar hatóságok Németországba deportálták, ahol kétharmaduk elpusztult a haláltáborokban, mindössze kettőszázhatvanan maradtak életben. A nem zsidók többségét a tragédia később érte. 1944 nyarán még abban reménykedtek, hogy viszonylag jó feltételek között érik meg a háború végét: a zsidók eltávolításával helyzetük még javult is. Az elhurcoltak vagyonának egy részét ugyanis 1944-ben a hatóságok lefoglalták, majd névleges összegért szétosztották a helyiek között, másik, nagyobb részét pedig széthurcolták a nánásiak. Novemberben azonban a megszálló szovjet csapatok összeszedtek négyszáz nánási férfit, s hadifogolyként a Szovjetunióba vitték őket. Csak néhány tucatnyian éltek túl a megpróbáltatásokat, ami számos családot kilátástalan helyzetbe sodort, s a hozzátartozók, rokonok révén több ezer nánási gyászolt valakit.

Igen kellemetlenül érintette a zsidó javakból részesülőket, amikor a túlélők vissza szeretnék volna kapni tulajdonukat. A szálatat összekuszálta, hogy a régi államhatalmi rend összeomlásával olyanok kerültek „demokratikus” uralmi pozíciókba, akik maguk is haszonélvezői voltak a letűnt hatalom intézkedéseinek. A kommunista párt helyi titkára például egy volt zsidó üzemet birtokolt. A zsidó ingóságokkal rendelkezők hónapokig rettegésben éltek: a helyi politikai rendőrség élére ugyanis egy munkaszolgálatból visszatért kárvallott került. A város politikai vezetése, a koalíciós pártokból alakult nemzeti bizottság őt és két másik, szintén zsidó származású társát „demokratikus döntéssel” eltávolította a rendőrség soraiból. E történé-

sekkel egy időben terjedt el a hír Nánáson, hogy a zsidó politikai nyomozó vezette a megszállókat a Szovjetunióba hurcoltak házaikhoz. A hozzátartozóknak valamilyen magyarázatot kellett találniuk szeretteik hirtelen és irracionális eltűnésére. Erre szolgált a zsidók megvádolása, ami összekapcsolódott bennük a megszálló szovjetek gyűlöletével. 1956 októberéig nem volt módjuk tévképzeteikből táplálkozó antiszemita indulataik kiélésére. A helyi hatalom átrendeződése idején azonban átszakadtak a gátak: pogrom tört ki Hajdúnánáson. Amikor október 26-án délután kiadták a jelszót a zsidóverésre, a felgerjedt tömeg nem csupán a vélt szovjetbérencnek keresésére indult, hanem megrohanta a „zsidó utcát”, és súlyosan bántalmazta a vallási közösség vezetőit, majd a településen élő egyéb zsidók lakta házakat támadta meg. A zsidók száma a kivándorlások következtében ekkorra már körülbelül nyolcvan főre szugorodott.

A nánási forradalmi bizottság a tömeg indulatainak megfékezését vélte a legsürgősebbnek. Ennek érdekében már a bizottság megalakulását követő első napon, október 27-én átszervezték, „megrendszabályozták” a nemzetőrséggé átkeresztelt polgárőrséget. Erre azért volt szükség, mert a rendfenntartók közül többen részt vettek a zsidóüldözésekben és a fosztogatásokban. A polgárőrség más tagjai pedig – például az egyik szovjetbérencnek tartott hajdani zsidó munkaszolgálatos – a népharag célpontjai lettek. A forradalmi bizottság szesztilalmat rendelt el (ez gyakori intézkedés volt országszerte), s a végzett egyetemistákból álló debreceni felkelő-csoport segítségével „leszerelte” a randalírozókat.

A szerző által feltárt tények azt bizonyítják, hogy a forradalmi bizottság vezetője a nép megnyugtatása érdekében engedményeket tett a tömeghangulatnak: azzal szerelte le a lincselni akarókat, hogy a megtámadott zsidók közül néhányat lefogott, mondván, „bűnükért” bíróság előtt felelnek, majd a település elhagyására szólította fel őket. Nekik azzal érvelt, hogy csak így tudja megóvni őket a népharagtól. Egy másik alkalommal, amikor magukból kikelt nők egy csoportja bántalmazni akarta az egyik vétkesnek tartott zsidó férfi feleségét (!), a forradalmi bizottság elnöke úgy csillapította le őket, hogy Debrecenbe szállíttatta a megtámadottat, az asszonyokkal pedig elhitette, hogy hiába keresett „ellenségük” feleségét ott fogják „forradalmi törvényszék” elé állítani. A közbéke érdekében a helyi forradalmi szervezet élén álló népmegbízott azonban becsapta a felhevült nőket: titkos parancsára ugyanis Debrecenben a „fogyot” az egyik sötét utcában szabadon engedték.

A tömeghangulat kiszolgálását példázza a következő eset is: amikor a forradalmi bizottság egyik tagja azt javasolta, hogy vegyék őrizetbe a pogromistákat, a többiek, köztük a nemzetőrparancsnok, leszavazták tásukat, mondván, hogy erre nincs hatáskörük. A zsidók őrizetbe vételekor nem voltak ilyen aggályok. Igaz, az ő lefogásuk a megmentésüket szolgálta, de a „népet” abban a tudatban hagyták, hogy az őrizetbe vett zsidók potenciális bűnelkövetők, míg a zsidóverőkre így még a bűn gyanúja sem vetülhetett, s ezt a „hamis realista megoldást” (Bibó István) a legfőbb helyi néphatalom – a forradalmi bizottság – szentesítette.

A forradalmi bizottság viselkedése emlékeztet a kunmadarasi nemzeti bizottság 1946-os magatartására. A kunmadarasi, halálos áldozatokat is követelő pogrom túlélőinek azt tanácsolták a helyi pártokból alakult néphatalmi szerv képviselői – a központi sugallatnak nem volt szerepe döntésükben –, hogy a tömeg indulatainak leszerelése érdekében hagyják el szülőhelyüket, s ezzel mintegy jóváhagyták azt az antiszemita vélekedést, hogy a pogromért közvetve – létükkel – ők is felelősek.

A könyv másik, a fentiekkel szorosan összefüggő témaköre annak bemutatása, hogy mit csinál a „nép”, ha ön maga irányíthatja a sorsát. Lekerékítve: kiéli indulatait, majd megszervezi önmagát. Hajdúnánáson az országosan jellemző kommunista- és szovjetellenes indulatok antiszemita érzelmekkel keveredtek. Mint másutt, itt is bekapcsolódtak az első napok tünte-

téseibe a helyi lumpenelemek, s zavaró jelenlétük a békésebb napokban is kimutatható. Völgyesi érzékletesen írja le, hogy a szélsőjobb szocialista demagógiája és a kommunisták kollektivizáló szölamai együttesen hagytak mély nyomokat a többnyire félalfabéta és elesett rendbontók tudatában, s mintegy igazolták agresszív, bűnös cselekedeteiket. Amikor néhányan közülük huszonkilenc kövér disznót elhajtottak a termelőszövetkezet sertéstelepéről, indoklásként kijelentették, hogy most már minden az övék.

A szerző a bűnelkövetőkről is árnyalt képet rajzol: keresi a választ emberi gyarlóságai okaira. Idéz a rendbontók leghangosabbikának bírósági tárgyalásán elmondott életrajzából, bár tudja, hogy a vádlott azokat a részeket emelte ki az életéből, amelyekről úgy gondolhatta, hogy részvétet kelthetnek iránta. „Édesapám 16 gyereket nevelt fel. Amikor elértem az iskolaköteles kort, édesanyám odaadott cselédnek. Felnőtt koromban öt és fél évig kocsis voltam. [...] A felszabadulás után az oroszok engem elhajtottak, a feleségem pedig agyonlőtték. Három gyermekem van. Ezek közül egy még kiskorú. [...] A felszabadulás után vettem tíz hold földet, de ez nem az én nevémen van, hanem a gyermekeimén. Feleségem halála után két évig özvegy voltam. [...] 1951-ben 600 Ft pénztartozás meg nem adása miatt hat hó felfüggesztett börtönre és 800 Ft pénzbüntetésre ítélték. Elég szomorú volt eddig az életem. Tiszteségesen sohasem tudtam felöltözni. A vádiratot megkaptam, más olvasta fel előttem, mert nem tudok olvasni” – mondotta Pongor József (178. o.). Völgyesi ugyanakkor arról is ír, hogy a kádáriista igazságszolgáltatás Pongort mindenekelőtt a szovjet emlékmű ledöntéséért és fosztogatásaiért állította bíróság elé, s nem a zsidók elleni támadás kezdeményezéséért, antiszemita uszításaiért.

Az események irányítását kezükbe vevő helyi tanácsi vezetők és a kommunista ellenzéki értelmiségiek a forradalom alatt háromszor hívtak össze népgyűlést annak érdekében, hogy megtalálják a többség igényének megfelelő irányítási formát. A tömeg indulatait lefékező és funkciójukban megerősített vezetők elboldogultak a nem szokványos feladatokkal: szakértelmük, népszerűségük, erkölcsi tartásuk és higgadságuk segítette őket a problémák megoldásában. Központi utasítások híján csak a régió központjának, Debrecennek a példáját követhették volna: ehelyett azonban önállóan cselekedtek, bár a forradalmi bizottmány elnevezést a debreceniektől vették át, s az onnan érkező nemzetőrök segítségét sem utasították vissza. Magatartásukban az ésszerűség volt a mérvadó, s nem ideológiai megfontolások motiválták őket. Ezzel magyarázható, hogy a tanács szinte magától alakult vissza megfontolt döntéseket hozó polgármesteri hivatallá. 1956 októberének végén a rendszerfüggő hivatalnevezések elvesztették ideológiai töltésüket, s azzá váltak, amire rendeltettek: a lakosság ügyeit intéző helyi központtá. Ugyanez a folyamat ment végbe az alsóbb szinteken. A munkahelyek – üzemek, iskolák, boltok, téeszek stb. – demokratikus módon megválasztották munkástanácsukat, amelyeknek tagjai közé nem kerülhettek munkahelyi vezetők. A munkástanácsok feloszlatták a pártállam szerveit: a Magyar Dolgozók Pártját és a szakszervezeteket, rendelkeztek vagyonukkal, s intézték szűkebb közösségük ügyeit. A hasonló szakterületek munkástanácsai is megválasztották saját vezetőiket. Az új önkormányzati szerveket a forradalmi bizottmány fogta össze. A téglagyári munkástanács elnöke zavarában imígyen szólította meg a forradalmi bizottság tanácselnökből lett vezetőjét: „Kedves tanács barát!” (E faramuci érintkezési forma is mutatja, mennyire szokatlan volt az „úr” és az „elvtárs” utáni állapot.) A hajdúnánási önszerveződési formák azt bizonyítják, hogy 1956-ban a lakosság zöme érdekelt volt saját sorsa alakításában, s ehhez meg is találta a megfelelő formákat. Sem a kommunista önkényuralom, sem az azt megelőző évtizedek autoriter, „úri” politizálása nem vette el az emberek kedvét az önkormányzatiságtól.

EÖRSI LÁSZLÓ

IRÁNYTŰ A DIÁKOKNAK?

ORBÁN ÉVA: *Iránytűnk '56. Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak.* Budapest, 2000, Szerző, 374 o.

Orbán Évának nyolc éven belül immár a harmadik kötete jelent meg.¹ E teljesítmény értékét talán némileg csökkenteni, hogy Orbán összességében csaknem ezernégyszáz oldalon – mintegy száztíz oldalt leszámítva – olyan jegyzetekkel el nem látott interjúkat közöl, amelyek nagyobb része (közülük néhány többször is) ismétlődik. E legújabb kiadvány azonban többet nyújt a korábbiaknál: az interjúkon kívül nyolcvanhárom oldalnyi esszét is tartalmaz, amelyben a szerző – feltüntetett könyvészeti források alapján – összefoglalja és értékeli a forradalom előzményeit, történetét és utóéletét. A korábbi „színvonal” már csak azért sem volt tartható, mert e kötet az Oktatási Minisztérium pályázatára készült, érettségiző és felvételiző diákok részére, oktatási segédanyagként. Lektorként pedig nem kisebb szaktekintélyek működtek közre, mint Bardocz Attila főtanácsos és dr. Závodszy Géza egyetemi tanár. Mindezek ellenére e kötet is csak nagyon kevésse felel meg a tudományosság feltételeinek.

Az olvasót legelőször valószínűleg az írás rendkívül rossz stílusa, a helytelen kifejezések gyakorisága, az igeidők egyeztetésének hiánya lepi meg. Már önmagában emiatt sem ajánlanám e tanulmányt az érdeklődő ifjúságnak.

Merész vállalkozás olyan témakörben összefoglaló tanulmányt írni, amelynek már hovatovább könyvtárnyi irodalma van. A szerző levéltári kutatásokat nem folytatott, megjelent tanulmányokból, dokumentumkötetekből és saját interjúiból állította össze „alkotását”. Az összefoglalók – különösen az oktató jellegűek – elsősorban arra valók, hogy még a tájékozatlan olvasó is el tudja sajátítani a bennük lévő tényanyagot, vagy legalább el tudjon igazodni a sorok között. Orbán rengeteg nevet, fogalmat szuszakolt tanulmányába, anélkül, hogy bemutatná a szereplőket, és megmagyarázná a kifejezéseket. A számadatok és dátumok nagyon megterhelik a szöveget, de ha már a szerző ragaszkodik hozzájuk, célszerűbb lett volna a tanulmányához kronológiát és táblázatokat mellékelni. Az állítások között többnyire hiányzik az összefüggés. E fogyatékok miatt a mű meglehetősen zavaros, nehezen követhető.

A szerző még csak meg sem kísérelte, hogy a tárgyilagosság látszatát keltse, és megfelelő távolságot tartson tárgykörétől. Írását árnyalatlan ábrázolással, banális leegyszerűsítéssel átítatott preconcepció jellemzi, szinte mint a kádárista szerzők műveit, csak éppen ellenkező előjellel. Elfogadhatatlan például, hogy a Vörös Hadsereg 1945-ös felszabadító harcát Orbán idézőjelbe teszi, és az ország szétlövéséért is a szovjet csapatokat okolja.

1 A korábbiak: *Üzenet a barikádokról.* Budapest, 1993, FSP Literátor Kft.; *Üzenet a barikádokról.* 1–2. kötet. Budapest, 1996, Kráter.

Számos tárgyi tévedést találhatunk a külpolitikai áttekintésben. (Csak az első oldal baklövéséből: Nyugat-Európa nem került az USA ellenőrzése alá a második világháború után, sem máskor; a hidegháború nem Zsdanov 1947-es moszkvai bejelentésétől, hanem Churchill 1946-os fultoni beszédétől datálódott; Beriját nem belső harc eredményeként, hanem a pártvezetés teljes konszenzusával likvidálták.) Az ötvenhatos részben is akadnak valótlan állítások, jöllehet a szerző ebben a témakörben érzékeltetően „otthonosabban” érzi magát: A Szovjetuniót valójában váratlanul érte az október 23-ai fegyveres felkelés (előzőleg legfeljebb tüntetésekkel, demonstrációkkal számoltak); a felkelőcsoportok megerősödése nem az október 25-ei Kossuth téri sortűz következménye volt; október 24-én a Honvédelmi Minisztérium előtt nem volt sortűz; a Tűzoltó utcai csoport nem harcolt Maléter ezredes ellen; nem október 30-án, hanem november 1-jén vagy 2-án lett Pongrátz Gergely a Corvin köziek parancsnoka, aki nem vett részt a Köztársaság téri eseményekben; Dudás Józsefnek nem volt szerepe a Külügyminisztérium november 2-ai elfoglalásában; K. Grebennyik nem november 5-én adta ki az 1. számú napiparancsát, hanem – mint ahogy a kötet 364. oldalán faksimilében látható – egy nappal később.

Orbán Éva az interjúkészítésben nagy rutint szerzett.² Láthatóan meg is van győződve a riportok valóságtartalmáról,³ kritikátlanul, megjegyzések nélkül elfogadja a visszaemlékezéseket. Micsoda szerencse ez: a megszerzett információk csoportosítása, ütköztetése, kiegészítése elkerülhető, mindenféle szerkesztés nélkül csokorba kötve ki lehet adni az interjúkat.⁴

Tekintve, hogy én – aki ugyancsak a „pesti srácok” történetét kutatom – általában amiatt kerülök a bírálók kereszttüzébe, hogy a levéltári forrásokat előnyben részesítem az évtizedekkel későbbi visszaemlékezésekkel szemben, ezért a recenzióban e módszertani problémával kapcsolatos állásfoglalásomat is ismertetem. Ez csakis a fegyveres felkelőkkel (és közülük is kiváltképp a corvinistákkal⁵) kapcsolatos események feltárására vonatkozik.

Vegyük szemügyre az Orbán kötetekben magukat corvinistának valló interjúalanyok elbeszéléseit és az elmondottakkal kapcsolatos levéltári forrásokat. Orbán Éva magabiztossága azon alapul, hogy „a történészek akkor tekintik hitelesnek az elmondottakat, ha azok 2-3 személy elmondása alapján egybeesnek” (91. o.). Ha valóban ez lenne a hitelesség fokmérője, akkor ezeket a riportokat a tények gyűjteményének tarthatnánk. A fenti megállapítás azonban – amennyire az 1956–1958-as levéltári források tekintetében releváns lehet – az események után harmincöt-negyven évvel elkészült interjúk esetében már sokkal kevésbé igaz. Ugyanis az évtizedekkel később született történetek gyakran tévedéseken, legendákon vagy szándékos torzításokon alapulnak. A Corvin közti mondanok legfőbb megteremtője Pongrátz Gergely volt, aki 1982-ben megjelent kötetével (*Corvin köz 1956*. Chicago, a szerző kiadása) óriási hatást gyakorolt sok egykori felkelő emlékezetére. Ma már könnyen kimutatható, hogy e kötet fő érdeme távolról sem a tényyszerűség, sokkal inkább az akkori hangulat érzékeltetése. Orbán corvinista interjúalanyai azonban (csaknem valamennyien) olyan viszonyba kerültek e kötetrel, mint az eminens tanuló a kötelező olvasmánnyal.

2 Az *Iránytűnk* '56 irodalomjegyzéke utal arra, hogy már kéziratos előkészületben van a következő riportkiadvány, az '56-os interjúk.

3 *Üzenet a barikádokról* című kötetének záró mondata: „A kötetben szereplő dokumentumok és a riportok hitelességéért a szerző és az interjúalanyok felelnek.”

4 A korábbi két kötetben még a tartalomjegyzékben sincs feltüntetve a riportalanyok személye. Ha valaki kíváncsi erre, át kell lapoznia a kiadványokat. Más eszközökről, amelyek megkönnyítenék az olvasó tájékozódását (például névmutatató, tárgymutatató) már szó se essék!

5 Az álötvenhatosok legnagyobb része egykori corvinista szabadságharcosnak vallja magát.

Vizsgáljunk meg egy olyan eseményt, amely az Orbán-kötetekben többször szóba került: Pongrátz Gergely parancsnokká választását. Márton András, Nagy József, Nové Gyula, Peredy László, Szalontay Kovács Ibolya és természetesen Pongrátz beszélt erről, közülük viszont csak Márton András, a Zalka Máté Katonai Akadémia volt parancsnoka az, akinek a visszaemlékezéséről levéltári forrásaink is vannak: 1957-ben a vizsgálati fogságban többször kihallgatták a Corvin köziekkel folytatott kapcsolatáról. Pongrátz kötetéből a választás előzményeiről semmit sem tudunk meg, szerinte csupán arról volt szó, hogy ki kellett végre jelölni a Corvin köziek tényleges parancsnokát, hiszen addig ilyen nem volt. Október 30-án a négy jelölt abban állapodott meg, hogy az összehívott felkelők közfelkiáltással, tapssal és egyéb érzelemyilvánítással válasszák meg közülük a vezetőjüket. E megmérettetésben egyértelműen Pongrátz Gergely bizonyult a legnépszerűbbnek, és így ő lett a Corvin köz főparancsnoka. Szinte ugyanígy ismételte meg a történetet Orbán Éva mikrofonja előtt is, és valóban lényegtelen az az eltérés, amely Márton András, Nagy József, Nové Gyula, Peredy László és Szalontay Kovács Ibolya visszaemlékezésében megmutatkozik.⁶ Mindezek ellenére könnyen kimutatható, hogy e verzió minden állítása hamis, és nem csak azért, mert az irattári adatok közül egy sincs, amely alátámasztaná a Pongrátzék által elmondottakat. A legárulkodóbb az október 30-i keltezés állandó ismétlése. Hogyan lehet az, hogy mindenki ugyanarra a helytelen dátumra emlékszik?

A levéltári források, a szóbeli közlések minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Iván Kovács László gödi munkás személyében már október 25–26-tól volt parancsnoka a Corvin köz felkelőknek.⁷ A fegyverszüneti tárgyalások idején azonban mindinkább szembekerült a radikálisabb, megegyezésekre kevésbé hajlandó, harsányabb csoportosulással, élén Pongrátz Gergellyel (és Antalóczi Sándor orvossal), amelynek tagjai a felkelők irányításában is egyre nagyobb szerephez jutottak. A Corvin-parancsnokság belső vitája miatt október 31-én vált tarthatatlanná a helyzet, amikor a szemben álló felek a Kilián laktanyabeli Forradalmi Karhatalmi Bizottság ülésén más-más honvédelmi miniszter megválasztása mellett kardoskodtak.⁸ Ezen az értekezleten azonban arról is szó volt, hogy a felkelőegységeket katonai mintára kell átszervezni. Ezért másnap⁹ a Corvin köz vezetői Pongrátz-szárnya Márton András hathatós segítségével „villámértekezletet”¹⁰ szervezett (a résztvevőket egy-két kivétellel meg tudjuk nevezni), ahol biztosították a szükséges többségüket, és kizárták a tömeget, akik körében Iván Kovács rendkívül népszerű volt. Ilyen körülmények között lett Pongrátz Gergely a Corvin köz főparancsnoka, és a választás eredményét kikiabálták az ablakon. Mindezeket

6 Az interjúkból az is kimutatható, hogy a felsoroltak közül csak Nové Gyula építette be az emlékeibe a Pongrátz-köteten kívül Iván Kovács önvallomását (Iván Kovács László a forradalomban. Részlet Iván Kovács László önvallomásából. In *Évkönyv II. 1993*. Szerk. Bak M. János, Hegedűs B. András és mások. Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 209–219. o.) is.

7 A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a Pongrátz-epigonok egy része (Lassan György, Nové Gyula, Szalontay Kovács Ibolya és részben Nagy József) elismeréssel adózik Iván Kovács emlékének, tehát ebben az egyben hűtlenné váltak mesterükhöz, aki a tőle telhető módon igyekezett bagatellizálni riválisának szerepét, sőt kötete végén még árulóként is ábrázolja.

8 Iván Kovács a műszaki kiegészítő alakulatok parancsnokát, Maléter Pál ezredest javasolta, míg ellenlábasai Márton András ezredes, a ZMKA parancsnoka mellett szálltak síkra.

9 A résztvevők és a szemtanúk egy része vallomásában november 2-ára tette a parancsnokválasztást, és ezt a verziót nem is lehet minden kétséget kizáróan megeafolni. Valószínűbb azonban, hogy a fenti esemény november 1-jén történt.

10 Iván Kovács kifejezése, amelyet több vallomásában is említett.

a résztvevők és szemtanúk (Iván Kovács László, Jónás Tivadar, Kripta József főhadnagy, Márton András ezredes¹¹, Nagy József, Solymosi János alezredes, Szabó László, Ujfalusy Zoltán és Veszely Attila) kihallgatási, tanúkihallgatási jegyzőkönyve és önvallomása támasztja alá.¹² E vallomástevevőknek valóban nem állt módjukban egyeztetni előállításuk, beidézésük előtt, de nem is lett volna értelme. Iván Kovács korábbi parancsnoki szerepéről ugyanis ennél sokkal szélesebb körben is tudtak, a választás mikéntje pedig teljesen közömbös volt a perek kimenetelének szempontjából, annál is inkább, hogy Pongrátz Gergely a vizsgálat idején már hosszabb ideje külhonban tartózkodott. Természetesen komolytalan az a széles körben uralkodó vélekedés, hogy az 1956-os perek jegyzőkönyveit koncepciós alapon állították volna össze. Ennek semmi értelme nem lett volna. A hatóságok az ezekből készített vádiratokat, ítéleteket, összefoglalókat torzították el, olykor szinte a felismerhetetlenségig. A gyanúsítottak számos esetben nyilvánvalóan igyekeztek taktikázni, de ez gyakran nem vezetett eredményre. (A hatóság által alkalmazott megfélemlítés többnyire eredményesnek bizonyult, ott voltak a beépített ügynökök, az önkéntes „jóakarók” is.) Mindazonáltal a vallomásokat is alapos forráskritikának kell alávetni.

Nyilvánvaló volt Pongrátz célja e történet eltorzításával: a saját ötvenhatos szerepének jelentős felnagyítása akár mások denunciálása árán.¹³ Természetesen még számos példát lehetne felsorolni. A hamisságok terjesztésének felelősségében többek között Orbán Éva is osztozik, mivel minduntalan mellőzi kiadványaiban a kötelező forráskritikát.

De nem csak a sztorik valótlanok, Orbán több corvinista hőséneke corvinista múltja is kétségeket ébreszt, annál is inkább, mivel igyekeznek egymást előtérbe tolni (az utólagos partizánok analógiájára). Elbeszéléseik valószínűtlenekek, illetőleg – mint láttuk – mástól, másoktól származnak. A feljebb említett interjúalanyok közül Nagy József, Nóvé Gyula, Peredy László és Szalontay Kovács egyáltalán nem szerepel az összesen mintegy ezerötyszáz nevet tartalmazó levéltári források között, ami mindenképpen óvatosságra készíteti az olvasót. Számomra ez nem jelenti azt, hogy a levéltári adatokból hiányzóak nem lehettek corvinisták, de csaknem kizártnak tartom, hogy jelentősebb szerepet játszhattak a felkelőcsoport életében. Bocskay T. József-ről is csak egyetlen említés olvasható,¹⁴ tehát valótlannak bizonyul az az elterjedt legenda, hogy ő lett volna a Bányász mozi felkelőparancsnoka.¹⁵ Orbán hősei közül kétségtelenül Szlama Árpád a legbalszerencsésebb. Hiába próbálják társai őt piedesztálra emelni, hiába a kivételes előadói készsége (ahogy ezt a valóságálatot nélkülöző dokumentumfilmekben láthatuk¹⁶), őrá minden kétséget kizáró bizonyítékok igazolják, hogy lövészhadnagyként a forradalom teljes időszakát Orosházán, a laktanyában és annak környékén töltötte,¹⁷ tehát semmi köze nem volt a „pesti srácokhoz”.

11 Vallomásaiban Márton is azt állította, hogy a szavazást szűk körben folytatták le, amelynek csak az eredményét tudatták a többiekkel, míg negyven évvel későbbi visszaemlékezése szerint voltaképpen demokratikusan, a tömeg óhajára került Pongrátz Gergely a felkelők élére.

12 Iván Kovács és társai pere, Pest Megyei Bíróság 002/57; Kovács István és társai pere, Történeti Hivatal (a továbbiakban TH) V–150005, Szabó László pere, Fővárosi Bíróság (a továbbiakban FB) 1731/57; Ujfalusy Zoltán pere, FB 2768/57; Kovács József és társai pere, TH V–141318; Dienes Ödön pere, Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HL) 062/59; Nagy József és társai pere, TH V–143260; „A VIII. kerületi ellenforradalmárok”, TH V–150381/2.

13 „Életem legnagyobb kitüntetése akkor ért, amikor október 30-án a corvinisták engem választottak meg főparancsnokuknak” – írhatta Pongrátz életrajzában (i. m. hátsó borítóján).

14 Volt fogolytársa, az 1957-ben kivégzett Balázs Ferenc utal arra, hogy találkozott vele a Bányász moziban (HL 2134/57).

Talán ennyi példa is bizonyítja, hogy tényanyagként miért használhatatlan(ok) Orbán Éva kötete(i), valamint az, hogy miért tartom lényegesen megbízhatóbbaknak a levéltári iratok közül a kihallgatási, a tanúkihallgatási jegyzőkönyveket és az önvallomásokat (noha – ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – természetesen ezeket is szigorú forráskritikával kell kezelni), mint az évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseket.

15 A levéltári források szerint itt Bacsó László volt a parancsnok, akit ezért 1957-ben kétévi börtönbüntetésre ítélték.

16 Szlamával a rendszerváltás óta számos dokumentumfilm készült, a legutóbbi: *A világ legmocskosabb rehabilitációja* (Gulyás János, MTV, 2001. január 7.).

17 Szlama Árpád és társa pere, TH V-147372, HL 0019/61.

LITVÁN GYÖRGY

VÉGÜL IS MITŐL OMLOTT ÖSSZE?

PAUL HOLLANDER: *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism*. [Politikai akarat és személyes meggyőződés. A szovjet kommunizmus hanyatlása és bukása.] New Haven–London, 2000, Yale University Press, 356 o.

A budapesti születésű Paul Hollander, az amerikai Massachusettsi Egyetem (Amhurst) nyugalmazott politológia professzora és a Harvard Egyetem Orosz Tanulmányok Intézetének munkatársa angolszász területen és itthon is jól ismert szerző a jelenkortörténet és a politológia művelői, különösen pedig a kommunista eszmetörténet iránt érdeklődők körében. Jelentős munkásságából a háború előtti, „szocializmust építő” Szovjetunióba, majd Kínába és Kubába látogató nyugati csodálókról szóló, magyarra is lefordított *Politikai zarándokok* című könyve (1996) (*Political Pilgrims*, 1981, majd 1984, 1990, 1997) aratta eddig a legnagyobb sikert. Méltán, hiszen a kitűnő ötlet alaposan dokumentált leírásban és mélyreható elemzésekben öltött testet.

Legutóbbi könyvével Hollander az elmúlt évtized minden tekintetben legnagyobb témájának, a szovjet blokk és az európai kommunista rendszerek összeomlásának máris hatalmas mennyiségű irodalmát gazdagítja, ezúttal is jelentős mértékben és újszerűen. A „tranzitológia” legtöbb művelőjével szemben, akik katonai-stratégiai, gazdasági-hatékonysági szempontból vagy – ritkábban – a volt szocialista országok politikai hagyományainak, közvéleményének, ellenzéki vagy nemzeti mozgalmainak oldaláról közelítenek a kérdéshez, Hollander – anélkül, hogy e megközelítésekkel közvetlen vitába bocsátkozna – az „emberi tényező”, pontosabban a hatalmon levők mentalitása felől vizsgálja a felbomlás folyamatát. A könyv előszavában hangsúlyozza, hogy nem valamely tézis bizonyítására törekszik, s azt sem állítja, hogy az ő közelítési módja magasabb rendű lenne a többinél. Vizsgálódásában egyszerűen az érdeklődés vezet, valamint az a beállítottsága, hogy az eszméknek, meggyőzéseknek komoly szerepet tulajdonít a társadalmi és politikai fejleményekben. Szerinte ugyanis a kommunista rendszerek összeomlása elsősorban azért következett be, mert vezetőik elvesztették belső ideológiai meggyőződésüket, s feladták a hatalmat, mert hit hiányában megtört a rendszer megvédésére irányuló politikai akaratuk és elszántságuk. Könyve ennek a folyamatnak az előzményeit, mi-benlétét és hatásait vizsgálja, szovjet, csehszlovák és magyar anyag alapján.

A szerző elismeri, hogy a szovjet kommunizmus összerokadását kevesen látták előre, ez a legtöbb nyugati elemzőhöz hasonlóan őt magát is váratlanul érte. Mert noha racionálisan megjósolható lett volna, érzelmileg és ösztönösen mégis váratlan, előkészítetlen volt. De a rendszert a benne élők, belülről ismerők is csaknem végig megdönthetetlennek tartották, hiszen a „homo sovieticus” bebetonozta magát, s ez a szörnyeteg – mint az emigráns író, Vaszilij Akszjonov nevezte – „sohasem adja meg magát pusztító harc nélkül”. (A recenzens itt töre-

delmesen bevallja, hogy 1987-ig ő is erről volt meggyőződve.) Hollander tehát abban látja a tévedés magyarázatát, hogy a tudósok és a politikai elemzők csak a hatalmi viszonyokat és tényezőket vették tekintetbe, az ideológiai, morális és pszichikai faktorokat nem, holott szerinte végül ezek döntöttek.

Tézisének – mert mégiscsak ilyesmiről van szó – legpregnansabb megfogalmazása így szól: „Az összeomlást nem csupán a gazdasági nehézségek és az egész intézményi rendszer rossz működése idézte elő, hanem a hatalom birtokosainak az a kényszerű felismerése is, hogy a rendszer nem egyszerűen nem hatékony, hanem erkölcsileg is elhibázott, hogy eszményeik (avagy egykori eszményeik) megvalósulása nem halad előre, s hogy az elmélet és a gyakorlat, az eszmények és a valóság közötti közismert szakadék nem csökken, és nem is áthidalható. Az elit mentalitásának ez a feltételezhető megváltozása nyújtja a legjobb magyarázatot arra, hogy a vezetők miért reagáltak másként a gazdasági nehézségekre, mint korábban.”

Hollander két kérdést tesz fel az ideológia feltételezett szerepével kapcsolatban: hittek-e egyáltalán a kommunista vezetők az általuk hirdetett ideológiában, s volt-e a hitnek jelentősége a rendszer szilárdsága, fennmaradása szempontjából. Igenlő válaszát a példák, tünetek és releváns idézetek hosszú sorával támasztja alá. Idézi Anatolij Dobrinyin volt washingtoni szovjet nagykövetet, aki 1995-ben megjelent emlékirataiban a politikai akarat hiányáról beszélt, azt állítva, hogy a gazdasági tényezők és a fegyverkezési verseny feszítő ereje korántsem volt döntő oka a felbomlásnak. Hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió sorsa az országon belül dőlt el, s nem titkolja, hogy ezért elsősorban Gorbacsovot tartja felelősnek. Keménykezű politikával, amelyet a katonák is szívesen támogattak volna, el lehetett volna kerülni a rendszer és a birodalom szétesését.

A kapitalista Nyugatnak ebben a folyamatban egészen más szerepe volt. Vaszilij Akszjonov író a szovjet és a kelet-európai elit frusztráltságát a rossz gazdasági rendszeren túlmenően leginkább arra vezeti vissza, hogy a Nyugat fokozatos megismerése pusztító hatású összehasonlításokra adott alkalmat, s az elit – azaz több millió párt- és állami funkcionárius – keserű elégedetlensége nőtön nőtt az életszínvonal-különbség láttán. Valerij Boldin szerint a hit elpárolgása felgyorsította a gazdasági hanyatlást, az általános lerongyolódást, a fegyelem lazulását, a korrupciónak kivált a Brezsnyev-korszakban mutatkozó burjánzását. A szovjet gazdasági, társadalmi és politikai helyzettel foglalkozó amerikai elemzők Hollander szerint alig figyeltek fel ezekre a jelenségekre.

Az ő vizsgálódása tehát az elitre irányul, célja a rendszer fenntartásában és legitimálásában döntő szerepet játszó viszonylag szűk réteg – egy sajátos politikai kultúra tipikus terméke – politikai attitűdjeinek tanulmányozása. Munkáját nehezíti, hogy e vezető réteg mentalitásáról, főszereplőiről és ezek jelleméről igen kevés anyag áll rendelkezésre. (A náci vezetők személyiségvizsgálatával például jóval többet foglalkoztak.) Pedig fontos volna tudni, hangsúlyozza a szerző, hogy ezek az emberek hívők vagy pragmatikusok voltak-e, hogy a hatalmat inkább praktikus vagy erkölcsi megfontolásból engedték-e ki a kezükből. (A további ismertetésnek elébe vágva természetesen – személyes tapasztalatok és tanulmányok alapján – máris leszögezhetjük, hogy a vezető körökben együtt éltek és működtek „hívők” és cinikusok, Gorbacsovok és Ligacsovok, akik egymásra is hatva, de többnyire nem tervszerűen és átgondoltan, s bizonyosan nem erkölcsi motívumok alapján reagáltak és cselekedtek.)

A szerző, hogy válaszolni tudjon saját kérdéseire, a rendelkezésre álló tranzitológiai irodalmon kívül elsősorban a szereplők memoárjaira és velük készített saját interjúira, tehát túlnyomó részben szubjektív, „vallomások” forrásanyagra támaszkodik. Összesen ötven interjút készített, ennek mintegy felét Magyarországon, egy tucatnyit Csehszlovákiában, a többit Szlovéniában, Romániában és Oroszországban, egyrészt volt pártfunkcionáriusokkal, mint

Hegedüs András, Nyers Rezső, Pozsgay Imre, másrészt a kommunista rendszer egykori értelmiségi és egyéb kiszolgálóival, mint Farkas Vladimir vagy Oleg Kalugin, harmadrészt volt ellenzékiekkel, mint Ivan Klima, Konrád György és Haraszti Miklós. Itt rögtön felmerül a kérdés, miért maradtak ki a sorból a hatalomfeladás olyan nem reformer kulcsfigurái, mint Jaruzelski tábornok, Grósz Károly vagy Berecz János. Ugyancsak felmerülhet, nem kellett volna-e olyan objektívebb, egykorú forrásokra is támaszkodni, amelyek a megnyílt levéltárakban vagy akár már publikált formában is rendelkezésre álltak. Ilyen például *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei* című, 1993-ban kiadott kétkötetes gyűjtemény, amelyből plasztikusan és napi részletességgel kirajzolódik a magyar pártvezetők mentalitása. (Megjelent azóta a *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel* című kötet is, amelyet a szerző még nem ismerhetett.) Hasonló dokumentumok a volt szovjet blokk többi országában is napvilágot láttak, s ezek alapján tetten érhető a kommunista politikusok reagálása hatalmuk utolsó éveiben vagy hónapjaiban, egyes esetekben pedig – ami különösen érdekes a téma szempontjából – ez közvetlenül összevethető későbbi emlékezésükkel.

A könyv azonban nem törekszik a hatalomfeladás folyamatának vagy fő mozzanatainak közvetlen nyomon követésére. Ehelyett minden tekintetben mélyebbre igyekszik visszanyúlni, s a *megelőző* ideológiai és erkölcsi bomlás folyamatát vizsgálja a kommunista hatalmi elit köreiben. Őt csoportban mutatja be ennek a rétegnek a jellegzetes típusait s ezek néhány változatát és ismert képviselőjét. Ezekről öt-tíz oldalas portrékat rajzol a szerző.

A legelső csoport a szó mindkét értelmében vett disszidenseké, azoké tehát, akik még jóval a rendszer szétesése előtt kiábrándultak, elhagyták, és nyilvánosan bírálták vagy leleplezték „szocializmust építő” országukat, s ezzel mintegy jelezték, de meg is indították vagy gyorsították a bomlási folyamatot. A dolog természeténél fogva itt nyúlik vissza a legmesszebbre az időben. Első példája az orosz származású, de nyugati neveltetésű idealista forradalmár, Victor Serge (1890–1947), aki miután két évtizeden át hiába igyekezett megtalálni a helyét Szovjet-Oroszországban, keserű emigránsként Mexikóban fejezte be emlékiratait és életét. Őt követi Viktor Kravcsenko (1905–1966), a háború alatt Amerikában működött szovjet kereskedelmi képviselő, aki a legendássá vált *A szabadságot választottam* című (1946), a nagy párizsi politikai pert is kiváló leleplező könyvével látványosan megnyitotta a második világháborúban győztes Szovjetunióval szembeforduló disszidensek sorát. Közülük Arkagyij Sevcenko (1930–1998), az ENSZ főtitkárhelyettese volt a legmagasabb rangú szökevény, *Breaking with Moscow* című könyve 1985-ben jelent meg New Yorkban. Petro Grigorjenko tábornok (1907–1987) abban különbözött az előző kettőtől, hogy ő otthon választotta a szabadságot, s felháborodott röplapokat osztogatott Moszkvában, mire hosszú pszichiátriai kezelésnek vetették alá, majd kitoloncolták. A német Wolfgang Leonhard (1921–) a Szovjetunióban nőtt fel, a háború után tért vissza Kelet-Németországba, itt forrtak ki kiábrándult és kritikus nézetei, amelyeket azután Nyugat-Németországban öntött formába az ötvenes években. Végül az 1968 elején Nyugatra szökött cseh Jan Sejna tábornok (1927–1997) zárja ezt a sort, akiről a szerző is gyanítja, hogy inkább félelemből, saját biztonsága érdekében, semmint lelkiismereti vagy ideológiai okokból hagyta el Csehszlovákiát, éppen a „prágai tavasz” küszöbén.

Kritikában általában nem célravezető hiánylistákat készíteni, s ez esetben sem volna érdemes felsorolni azt a sok kiábrándult kommunistát, a román Panait Istratitól a cseh Eugen Lőblig, akik a könyvben nem szerepelnek, noha ideológiai és lelkiismereti átalakulásuk alighanem mélyrehatóbb volt Sevcenkóénál vagy Sejnáénál. A szerző arra hivatkozhat, hogy az általa felállított csoporthoz nem értelmiségieket, hanem a hatalmi elithez tartozó funkcionáriusokat sorolt (bár Serge vagy Leonhard esetében ez nem egyértelmű). Két név hiányát azonban mindenképpen szóvá kell tenni. Az egyik Milovan Gyilaszé, aki a második világháború

utáni időszak alighanem legjelentősebb és legtudatosabb kommunista eretneke, s akinek munkái (különösen *Az új osztály*, de *A tökéletlen társadalom* is) Arthur Koestler és George Orwell könyvei mellett talán a legerősebb hatást gyakorolták az egész folyamatra. A másik Andrej Szaharové, aki a szovjet elit elitjéhez tartozott, s akinek rendíthetetlen szembeszegülése időben és közvetlenül is szerepet játszott az átalakulásban.

A további fejezetekben a szovjet reformerek (Gorbacsov, Jelcin, Sevarnadze, Jakovlev), majd a szerző által finoman „ambivalens főfunkcionáriusoknak” nevezett helyezkedők (Georgij Arbatov, Anatolij Dobrinyin, Andrej Gromiko, Jegor Ligacsov) portréi következnek. Kiválasztásukat nem csupán vitathatatlan jelentőségük indokolja, hanem az is, hogy a kilencvenes években mindannyian megjelentették öngazoló memoárjaikat, amelyekből a szerző sok érdekes és jellemző részletet idéz. Ezután jönnek a kelet-európai „átlényegülők” (esetükben valódi, mélyreható átalakulásról van szó): Hegedüs András, Nagy Imre, Alexander Dubček és Zdenek Mlynar, végül pedig az állambiztonság „specialistái”: Pavel Szudoplatov, Oleg Kalugin, Farkas Vladimir és Markus Wolf. Ők is megörökítették emlékeiket, Nagy Imre esetében persze erősen korlátozott szabadsággal.

A névsor olyannyira heterogén, a felsoroltak időben és jellegben olyannyira különböző és sajátos szerepet játszottak, hogy történetükből általánosítható következtetésre jutni eleve nem lehet. Hegedüs nem politikusként, hanem csak jóval később, szociológusként szakított a sztálinizmussal. Nagy Imre mindhalálig kitartott reformelképzelései mellett, de meggyőződéses kommunista maradt. Dubček és Mlynar is különböző úton érkezett 1968-hoz, utána pedig néhány külső vagy belső emigrációba kényszerült társukkal csak eszmeileg képviselték az „emberarcú szocializmus” ügyét, miközben a posztsztálinista rendszer még két évtizeden át vidáman működött. Ami mégis közös e négy politikusban, a morális felelősségtudat és az elvhűség, az éppen atipikus, mert az elszigetelt kivételt jelentette a kommunista elitben. Az egykori rákosista vezető csoportból egyedül Hegedüs volt az, aki utólag mélyen át gondolta saját múltját és szerepét. Az elit túlnyomó többségére a mindenkori elvtelen alkalmazkodás volt jellemző.

Még kevésbé mondható „bizonyító” erejűnek a négy főrendőr portréja. Közülük egyedül Markus Wolf volt hivatalban és döntési helyzetben a felbomlás pillanatában, ő azonban nem revidéált és nem bánt meg semmit, tehát inkább ellenpéldának tekinthető. A veterán csekista Szudoplatovról is elmondható lényegében ugyanez. Oleg Kalugin utólagos reflexióiból a szerző azt idézi, hogy ő maga és generációja „a kommunizmusba vetett erős hit” és a szovjet állam rémségeinek kínos felismerése között egyensúlyozott. Ennek hiteléből azonban sokat levon az a szintén idézett beismerés, hogy a KGB-val való személyes konfliktus nélkül Kalugin kétélyei nemigen hatottak volna a magatartására. Magyarán: továbbra is együtt élt volna velük, mint a KGB-sek és a pártfunkcionáriusok túlnyomó többsége.

Fokozottan érvényes mindez Farkas Vladimir esetében, akivel – immár *Nincs mentség* című önvallomásának ismeretében – a szerző szintén hosszú interjút készített. Farkas története voltaképpen egy korábbi korszakra tartozik, hiszen rendőri-politikai pályafutása már Sztálin halála után véget ért a koncepciók perekben való súlyos kompromittáltsága miatt. A bomlás hosszú évtizedeiben tehát nemhogy hatással nem lehetett az eseményekre, de még helyzete vagy gondolkodásának alakulása sem mondható jellemzőnek, hiszen az apparátus kivetette magából, az ébredező pártellenzék pedig – természetesen – nem fogadta be. Múltján kívül azért sem, mert Farkas Vladimir (és társai) „ellenzéki” – akár Rákosival, akár Kádárral szemben – nem liberális-demokratikus irányú volt, hanem feláldozása miatti balos elkeseredettségéből fakadt. S amennyire tiszteletre méltó és fontos, hogy – a társai közül egyedül – képes volt szembenézni a múltjával, olyannyira csak a pszichológiára tartozó magánügy, hogy milyen kétélyei támadtak már 1949-ben, amikor kollégái éppen a Szücs testvéreket verték agyon

a szomszéd szobában. Paul Hollander tehát nem a legjobb helyen teszi fel a jogos és fontos kérdést: miért volt olyan hosszú a kiábrándulás folyamata? Melyek voltak az elit tagjait oly sokáig fegyelmező és sínen tartó erők?

Kételyei ugyanis – az itt mellőzhető kiskorúakon és együgyűeken kívül – gyakorlatilag mindenkinek voltak, de ezeket a politikai nyomás, a személyes érdek vagy a félelem hatására hosszú ideig vagy akár élethossziglan el lehetett nyomni, illetve – lelki alkattól és cinizmustól függően – együtt lehetett velük élni. A könyv egyik gondolati hibája, hogy nem tesz különbséget a kételkedés korszakai és minőségei között. Nagyon nagy különbség például, hogy valaki 1956 körül, az SZKP XX. kongresszusán elhangzott Hruscsov-beszéd és a magyar forradalom hatására kezdett kételkedni, s veszítette el a hitét, vagy végig „szolgált” a magyar, a csehszlovák és a lengyel válság időszakait, s a nyolcvanas években vette észre, hogy valami „nem stimel”. A szerző meglepőnek tartja, holott épp természetesnek kellene tartania, hogy Farkas Vladimírra a Hruscsov-beszéd megismerése nem tett megrendítő hatást. Aminthogy az sem meglepő, amit Gorbacsovról olvashatunk, akinek gyermekkori „traumája” volt (a harmincas években) nagypapa elhurcolása, aki azonban csak az 1991-es puccs és hatalma elvesztése után kezdett a családi történet iránt érdeklődni.

A szerző a vizsgált esetek tanulságát úgy összegezi, hogy „minél több kétely halmozódott fel a politikai elit tagjaiban, annál nehezebb lett számukra a rendszert és a birodalmat teljes határozottsággal megvédeni”. Ez azonban éppen ebben a fokozatos vagy „lineáris” felfogásban nem igaz, hanem csak abban az értelemben, hogy a halmozódó – és figyelmen kívül hagyott vagy erőszakkal elfojtott – kételyek, figyelmeztetések és rossz tapasztalatok egyszer mégiscsak elérték a forráspontot, s hirtelen hatni kezdtek a hatalmon levők magatartására. A kérdés éppen az, hogy miért, s ez az, amire a rendkívül érdekes könyv elolvasása után is elég elvont választ tudunk csak adni.

Hollander hipotézise (vagy tézise) ugyanis minden bizonnyal helytálló (vagy legalább nagy részben az), de a – tág értelemben – „bizonyítási anyag” gyanánt szolgáló öt fejezet és az összesen huszonnégy portré nem tölti be elég meggyőzően ezt a feladatát. Szép és jól dokumentált portrék ezek, amelyek a fiatal amerikai olvasók számára, akiket a könyv feltehetően megcéloz, érzékelhető emberi közelségbe hozzák a szovjet birodalomnak ezeket az évtizedeit, politikai és életviszonyait. De a fenti kérdésre sem a portrék többsége, sem összességük nem ad igazi választ, mert a figurák nagyobb része időben vagy helyzetében távol volt a vizsgált bomlási folyamattól, egy részük pedig atipikus. A szerző – legalább részben – viszonylag ismert, „nagy” neveket akart bemutatni, ám a valóságban a párhatalmat feladó utolsó vezetői generáció – mint ahogy maga Hollander is megállapítja – már zömmel igen silány, jellegtelen bürokratákból állt, akikre sem a korábbi erős meggyőződés, sem az ideológiai vagy morális önvizsgálat nem volt jellemző. Vladimir Krjucskovnak vagy Grósz Károlynak semmi köze nem volt a Victor Serge-ek, Nagy Imrék és Gimes Miklósok egykori vívódásához. Ők kényszerűen tudomásul vették, hogy nincs tovább.

De miért? Itt ismét indokolt lenne különbséget tenni a szovjet vezetés és a csatlós államok elitje között. Ez utóbbiaknál addig állhatott fenn a rendszer, amíg érvényben volt a Brezsnyev-doktrína. Mihelyt Gorbacsov egyértelművé tette, hogy több szovjet beavatkozás nem lesz, a lengyel és a magyar, majd a többi helyi vezető tehetetlenné vált. Grósz Károly még 1988. október 23-án is eléggé kimutatta hajlandóságát a hatalom erőszakos megőrzésére, de észre kellett vennie – mint azt például Rudolf Tőkésnek, *A kialakított forradalom* (1998) szerzőjének később elmondta –, hogy saját pártjára sem számíthat. A magyar politikai elit 1989 tavaszára megértette, hogy el kell fogadnia a többpártrendszert, mert a szovjet hadsereg nem védi meg a hatalmát.

A Szovjetunió esetében a helyzet már csak azért is bonyolultabb, mert itt komoly szerepet játszott az állam nagyhatalmi jellege és világhatalmi szerepe, ami a szovjet rendszertől függetlenül életben tartotta az orosz nacionalizmus hagyományát és ideológiáját. A szovjet vezetés esetében valóban sok múlt a hatalmi legitimitás tudatának és a pártállami ideológia uralmának megrendülésén, de Gorbacsov jóhiszemű tévedésén is, aki komolyan hitte, hogy a rendszer modernizálható, és a megoldást a szocializmuson belül kell megtalálni. Hollander találoan mutat rá az egykor ünnepezt gorbacsovi reformok, különösen a *glasznosztj* pusztító hatására a rendszer állóképessége szempontjából. A kötelező hazugság kiiktatása egyszeriben feltárta és elismerte a végzetes szakadékot az elmélet és a gyakorlat, a propaganda és a való élet között, s ezzel kiütötte az erőszak melletti legerősebb fegyvert a hatalom kezéből. Ebben a kitűnő zárófejezetben, amely méltó párja az ismertetett bevezető fejezetnek, a szerző idézi egy kiábrándult lengyel kommunista értelmiségi, Alexander Wat arról szóló kifakadását, hogy a szabadság hiánya, a zsarnokság és a nélkülözés mind könnyebben elviselhető lett volna, ha nem lett volna kötelező szabadságnak, igazságosságnak és jólétnek nevezni. A XX. század történetéből megtanulhattuk, hogy ez éppen fordítva igaz: totalitárius rendszerek képtelenek a hazugság és az elzárkózás rendszere nélkül fennmaradni.

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 2000. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1956-os Intézet az elmúlt év folyamán tematikailag sokszínű és szerteágazó, a magyar jelenkortörténet több részterületét is érintő kutatásokat végzett. Egyik fő célkitűzése a korai Kádár-korszak történetének feltárása volt az állambiztonsági szervezet, a munkásőrség, az ország nemzetközi kapcsolata, valamint társadalom- és mentalitástörténeti problémák szempontjából. *A vidék forradalma*, illetve *Az 1956-os civil szerveződések* című kutatások az intézet mindenkori alapfeladataihoz kapcsolódtak. Emellett elkezdődtek a *Magyarország története 1944–1956* című multimédia CD-vel kapcsolatos munkálatok is.

Az intézet 2000-ben központi költségvetési támogatás hiányában az Alföldy Géza, a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány, a Budapest Főváros Önkormányzata, a Kapolyi László, a VII. Kerület Polgármesteri Hivatala, a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány, a Magyar Könyv Alapítvány, a Magyar Történelmi Film Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, az Oktatási Minisztérium K+F Helyettes Államtitkársága, az Országos Kiemelésű Tudományos Kutatások Közalapítvány, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, a Pásztor Péter, a Róna és Társa Rt., a Soros Alapítvány és a Vermes Gábor által nyújtott támogatásokból végezte munkáját, fejlesztette eszközparkját, és adta közre munkatársai publikációit.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

KIADVÁNYOK

Az 1956-os Intézet 2000-ben öt kiadványt jelentetett meg.

Májusban mutattuk be Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne *Titokkal a lelkemben életem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa* című tanulmánykötetét.

Októberben tűzte műsorára a Duna Televízió az intézet megbízásából készült *Oly távol, messze van hazám...* című dokumentumfilmet, Góczán Flórián rendező-operatőr, Méry Zsuzsa szerkesztő-riporter, Sárközy Réka producer, Koncz Gabriella vágó és Szakolczai Attila történész szakértő alkotását.

Decemberben egyszerre jelent meg három kiadványunk: a *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991* című forráskiadvány Baráth Magdolna és Rainer M. János szerkesztésében, az *Évkönyv VIII. 2000* Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva és Rainer M. János szerkesztésében, valamint a *Magyarország 1944–1953* című digitális történelmi segédkönyv (<http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>).

Ezekon túl két olyan kötet is megjelent munkatársaink tollából, amelyeket más kiadók gondoztak. Így októberben, Hegedűs B. András hetvenedik születésnapján került sor az ün-

nevelt *Azon a kedden. Válogatott írások (1989–1999)* című – a *Beszélő* által kiadott – kötetnek a bemutatójára.

Decemberben Kenedi János *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból* című – a Magvető Könyvkiadó által gondozott – tanulmánykötetét tártuk a közönség elé.

Ez év tavaszától már angol nyelven is olvashatók a Magyarország 1953–1963 közötti történetét tárgyaló digitális tananyag főbb részei (http://www.rev.hu/history_of_56/navigation/index.htm).

ESEMÉNYEK

Áprilisban „Az Európai Unió felé...” – Az OKTK magyar csatlakozást segítő programjaiból című konferencia IX. főirányának szekcióülésén Germuska Pál a munkásörsegről, Standeisky Éva az 1956-os forradalom civil szerveződéseiről tartott előadást, Hegedűs B. András pedig elnökölt.

Április végén Rainer M. János a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat közös vitaülésén tartott előadást *Múltunk kritikus kérdései – 1956* címmel.

Augusztus végén az intézet munkatársai szervezőként (Valuch Tibor) és előadóként (Litván György, Rainer M. János, Standeisky Éva, Valuch Tibor) is részt vettek a Debrecenben tartott III. Országos Jelenkortörténeti Konferencián.

Október 26–27-én *A médiakompetencia az információs társadalom demokráciája* című egri konferencián Germuska Pál és Lux Zoltán tartott előadást.

November elején Kőrösi Zsuzsanna az Oral History Archívumot bemutató előadást tartott az Open Society Institute által szervezett *Women's Memory: Oral Histories from Transition – Memory and Practice* című konferencia résztvevőinek.

Ugyanebben a hónapban Szokolczai Attila a győri levéltári napon tartott előadást a Dunántúli Nemzeti Tanácsról.

A november 17–19. között megrendezett *Educatio 2000* című oktatástechnológiai tanszeres eszközkiállításon az intézet önálló standdal vett részt.

Decemberben Molnár Adrienne a Politikatörténeti Intézetben a forráskiadásokról rendezett konferencián tartott előadást az Oral History Archívumról.

KUTATÁSOK

Megkezdődött a *Hatvanas évek...* című komplex kutatási program előkészítése a „berendezkedő” Kádár-rendszerrel.

Az 1956-os Intézet szinte valamennyi tudományos munkatársa részt vett az *1956-os forradalom vidéken* című tanulmánykötet egyes megyéket bemutató tanulmányainak elkészítésében, valamint a tervezett kétkötetes kiadványhoz csatlakozó, a forradalom vidéki résztvevőit, illetve rajtuk keresztül a vidéki eseménytörténetet bemutató adatbázis elkészítésében.

Folytatódott a washingtoni National Security Archive-val és a Hidegháború-történeti Kutatóközponttal közös, a magyar forradalom történetének forrásait angol nyelven közreadó kötet összeállítása.

Folytatódtak a Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozó kutatások Kenedi János, Standeisky Éva és Rainer M. János közreműködésével.

Békés Csaba folytatta a kutatást a *Magyarország és a hidegháború, 1945–1989* című készülő monográfiájához, valamint a Magyarország és a Varsói Szerződés, 1954–1990 témakörben.

Eörsi László lezárta a VIII. kerületi felkelőcsoportokról szóló kötete anyaggyűjtését; a könyv 2001 őszén *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai* címmel jelent meg.

Germuska Pál *A magyarországi szocialista városok és a településpolitika* című témában, a munkásörsséggel és a BM III. főcsoportfőnökség ipari elhárító tevékenységével kapcsolatban végzett kutatásokat.

Győri László 1956-os versekből antológiát állított össze, amelyet *Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai* címmel 2001 őszén az Írott Szó Alapítvánnyal és a Magyar Napló Kiadóval közösen jelentetett meg az intézet.

Hegedűs B. András befejezte az NDK-beli és a magyarországi „új szakasz” történetét összehasonlító német–magyar kötet munkálatait, valamint a Történeti Hivatalban végzett kutatásokat.

Kozák Gyula a *Repatriáltak*, illetve a *Hatvanas évek...* című kutatási projektekhez végzett előtanulmányokat.

Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne befejezte *Az ötvenhatosok második nemzedéke* című kutatást, amelynek eredményeit a *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elűltek gyermekeinek sorsa* című kötetben publikálták.

Kőrösi Zsuzsanna vezetésével folytatódott az adatbázis összeállítása az OHA interjúiból *Az 56-os forradalom budapesti résztvevőinek kapcsolathálózati elemzéséhez*.

Litván György folytatta 1956 nemzetközi összefüggéseivel és irodalmával kapcsolatos kutatásait.

Molnár Adrienne több kiadványhoz tematikus interjúrészleteket válogatott, szerkesztett.

Sárközy Réka a Magyar Nemzeti Múzeum, a Hadtörténeti Intézet és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény fényképtárájában végzett kutatást.

Standeisky Éva *Az üldözött eszmék a Kádár-rendszerben*, valamint a *Civil szerveződések az 1956-os forradalomban* című témakörben folytatott kutatásokat.

Szakolczai Attila folytatta a Szigethy Attila életrajzával kapcsolatos kutatásait, illetve az Oktatási Minisztérium 1956-os oktatási segédkönyv megírására kiírt pályázatára benyújtott egy kéziratot, amely *Az 1956-os forradalom és szabadságharc* címmel az intézet kiadásában 2001 őszén jelent meg.

Valuch Tibor megírta *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című monográfiáját, s folytatta kutatásait az 1945–1963 közötti magyar agrártársadalom átalakulásáról.

Az intézet 2000. október 19-én a forradalom 44. évfordulója alkalmából nyílt napot tartott.

GYARAPODÁSOK

Az Oral History Archívum gyűjteménye 2000-ben tizenöt életútinterjúval gyarapodott. Folytatódott a gyűjtemény tudományos feldolgozása, adatbázisban történő rögzítése. Az archívumot rendszeresen látogatták középiskolás és egyetemista diákok, kutatók, újságírók és filmes szakemberek.

A könyvtárban folytatódott az 1956-os és a jelenkortörténeti szakirodalom gyűjtése, feldolgozása, a bibliográfiai és sajtóadatbázisok fejlesztése. Állománya négyszázharminhat könyvvel, tizenhét CD-ROM-mal és huszonnégy kézirattal gyarapodott. A könyvtár az elmúlt év folyamán százharmincöt olvasót (kutatókat, egyetemistákat stb.) fogadott.

Az adatbankban készültek a digitális történelemkönyv és a multimédia CD-ROM technikai munkái. A fotódokumentációs adatbázisba négyezer újonnan feldolgozott fénykép került intézeti és más (Magyar Nemzeti Múzeum, Hadtörténeti Intézet, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény) gyűjteményekből. Elkészült az iskolai oktatást segítő 1956-ról szóló negyven darabos diasorozat.

OKTATÁS

Az intézet munkatársai közül egyetemi oktatói tevékenységet folytatott Rainer M. János az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, Litván György és Valuch Tibor az ELTE Szociológiai Intézetében, Standeisky Éva a Debreceni Egyetemen és Szokolczai Attila a MÚOSZ Bálint György Újságíró Iskoláján.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Márciusban Hegedűs B. András a Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur által Berlinben *Revolution, Transformation, Integration* címmel szervezett konferencián adott elő.

Májusban Békés Csaba tartott előadást a *New Cold War History: Historiography, Theory and Methodology* című moszkvai konferencián.

Júniusban Lux Zoltán előbb Chicagóban a Northwestern Universityn a *Data in the Digital Library: Charting the Future for Social, Spatial and Government Data* című konferencián, majd Egerben a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság *Együtt az információs társadalomban – Az új évezred kihívásai, hazánk esélyei az információs társadalomban* címmel rendezett VII. Országos Kongresszusán tartott előadást.

Júliusban Hegedűs B. András és Somlai Katalin *Román dokumentumok a magyar forradalomról és az ezt követő romániai megtorlásról* címmel tartott előadást Máramarosszigeten a romániai Fundatia Academica Civica által rendezett konferencián.

Augusztus elején Rainer M. János az Oslóban rendezett XIX. Történész Világkongresszuson *Opening the Archives of the Communist Secret Police – the Experience in Hungary* címmel tartott előadást.

Októberben Lux Zoltán Kölnben az V. Társadalomtudomány-metodológiai Konferencia *Social Science Methodology in the New Millenium* című tanácskozásán tartott előadást.

Októberben Standeisky Éva az MTA nemzetközi kutatási együttműködési programja támogatásával tanulmányúton volt Moszkvában, ahol előadást tartott a Magyar Kulturális Központban az 1956 utáni íróperekéről.

Novemberben Hegedűs B. András előadást tartott a Gauck Hivatal, a müncheni Jelenkortörténeti Intézet, a berlini Freie Universität pártállami kutatócsoportja, a Hannah Arendt Intézet és a Bundeszentrale für Politische Bildung által Berlinben rendezett *Kommunismus – Utopie und Wirklichkeit* című konferencián.

SZAKMAI VITÁK

2000-ben öt tudományos vitára, illetve szakmai napra került sor. Az első félévben Békés Csabának *A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere 1988–1990* című és Eörsi Lászlónak a VIII. kerületi felkelőkről írt kéziratát vitattuk meg, valamint Hegedűs B. András felvétele alapján a történeti hivatalbeli kutatás problémáiról tanácskoztunk. 2000 júniusában vendégül láttuk John Lukács professzort, aki 1956 világtörténeti jelentőségéről tartott előadást. A második félévben Szokolczai Attila oktatási segédkönyvének kéziratát vitattuk meg számos meghívott szakértő jelenlétében.

Összeállította Germuska Pál

A MUNKATÁRSOK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE, 2000. JÚLIUS–2001. JÚNIUS

EÖRSI LÁSZLÓ

- Angyal István levele a Markó utcai fogságból. *Élet és Irodalom*, 2000. december 1. 8. o.
 Budapest ostroma, 1956. *Budapesti Negyed*, 2000. 29–30. sz. 256–310. o.
 Corvin köz, 1956. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 95–98. o.
 Az előléptetések. *Népszava*, 2000. november 13. 7. o.
 Érvek helyett csúsztatás. *Magyar Hírlap*, 2000. december 4. 7. o.
 Hozzászólás Gyenes Pál Fellebbezés Tóth Ilona és társai ügyében című írásához (*Magyar Hírlap*, 2000. november 16. 7. o.).
 Gulyás rémverziói. *Élet és Irodalom*, 2001. február 16. 10. o.
 Gulyás János *A világ legmocskosabb rehabilitációja* című Szlama Árpádról készített dokumentumfilmjéről.
 A Haider-csalogató. *Népszabadság*, 2000. december 13. 12. o.
 HVG posta. *Heti Világgazdaság*, 2001. április 7. 3. o.
 Hozzászólás Lindner András és Horváth Zoltán Tamás Károllyal készített interjújához (*Heti Világgazdaság*, 2001. március 10. 140. o.).
 Sajnálom, de... *Élet és Irodalom*, 2001. április 6. 2. o.
 Hozzászólás Gulyás János Az Eörsi László-féle tényverziók című írásához (*Élet és Irodalom*, 2001. március 16. 4. o.).
 A „szabadnépesek”. *Beszélő*, 2001. 4. sz. 79–92. o.
 Tóth Ilona pere nem volt koncepciós. *Magyar Hírlap*, 2000. október 30. 7. o.
 A Vajdahunyad utcai felkelők. In *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva és Rainer M. János. Budapest, 2000, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv VIII. 2000.*), 262–273. o.

GERMUSKA PÁL

- Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években. In *Évkönyv VIII. 2000.* 58–77. o.
 Beszámoló az 1956-os Intézet 1999. évi tevékenységéről. (Összeállította Rainer M. Jánossal közösen.) In *Évkönyv VIII. 2000.* 435–439. o.
 Ellenálló a WC-ben. *Népszabadság*, 2000. augusztus 14. 10. o.
 Fakász Tibor: *Esztergom 1956-os históriája*. (Lektorálta.) Esztergom, 2000, Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 183 o.

- Feltárni – megőrizni – gondolkodni – továbblépni. *Múltunk*, 2000. 4. sz. 261–267. o.
A Történeti Hivatal évkönyve, 1999 című könyv ismertetése.
- A látható légió. Így született a munkásőrség. (Murányi Gáborral közösen.) *Heti Világgazdaság*, 2001. február 3. 73–77. o.
- Magyarország története 1944–1956 interneten és CD-ROM-on. (Lux Zoltánnal közösen.) In *A multimédia alkalmazásának lehetőségei és tapasztalatai a történelemtudományban*. Szerk. dr. Tompa Klára. Eger, 2001, AgriaMedia 2000 (A továbbiakban *A multimédia alkalmazásának lehetőségei...*), 337–340. o.
- Tausz Katalin: Az Óváros. Gondolatok egy városi kis-társadalom szerveződéséről. Balassagyarmat, 1998, Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár, 179 o. (Nagy Iván könyvek 4.) *Budapesti Könyvszemle*, 2000. 3. sz. 282–286. o.
 Könyvismertetés.
- Új modell, régi modell? In *Évkönyv VIII. 2000*. 413–419. o.
A Restauráció vagy kügazítás. A kádári represszió intézményesülése, 1956–1962 című könyv ismertetése.

GYÓRI LÁSZLÓ

- Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1999–2000. (Összeállította.) In *Évkönyv VIII. 2000*. 448–461. o.
- A munkatársak publikációinak jegyzéke, 1999. július–2000. június. (Összeállította.) In *Évkönyv VIII. 2000*. 440–447. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

- Azon a hedden. Válogatott írások (1989–1999)*. Budapest, 2000, Beszélő, 438 o.
 „Bátor embertől búcsúzunk”. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 25–26. o.
 Szabó Miklós halálára.
- Documente romanesti despre revolutia din Ungaria din 1956 si despre urmarile ei in Romania. (Somlai Katalinnal közösen.) Ford. Antoaneta Opris. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului. Comunicari prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmatiei, 2–4 iulie 2000*. Szerk. Romulus Rusan. Bucuresti, 2000, Fundatia Academia Civica, 603–611. o.
- Francia Kiss, Szalasi, Szalay. *168 Óra*, 2000. december 7. 49. o.
- Hegedűs Andrásról. In *Búcsú Hegedűs Andrásról. 1922. október 31.–1999. október 23.* Szerk. Rozgonyi Tamás, Zsille Zoltán. Budapest, 2001, MTA Szociológiai Kutatóintézet (A továbbiakban *Búcsú Hegedűs Andrásról.*), 226–237. o.
 Eredeti megjelenés: *Beszélő*, 1999. 12. sz. 86–93. o.
- A magyar forradalom dán hőse. In *Évkönyv VIII. 2000*. 409–412. o.
 Bo Lidegaard *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959* című könyvének ismertetése.
- Piece of History up for Grabs. Riporter Balázs Eszter. *The Budapest Sun*, 2000. október 19. 1. o.
- Reformkommunismus. In *Kommunismus – Utopie und Wirklichkeit. Kongres der Bundeszentrale für politische Bildung. 16–19. November 2000 in Berlin*. Bonn–Berlin, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung, 24–30. o.
- Schuld und Versöhnung in der Diskussion um die kommunistische Vergangenheit in Ungarn. In *Wie konnten wir das zulassen!? Staatskriminalität – Ostdeutschland und Osteuropa ein Tribunal nach 10 Jahren. Die Referate. Internationale Arbeitskonferenz, Berlin, 20–21.*

September 1999 in Der Europäischen Akademie. Szerk. Reinhard Dobrinski, Wolfgang Ullmann. Berlin, 1999, Forum zur Aufklärung, 47–55. o.

KENDE PÉTER

Bizalmas jelentés a Francia Köztársaság elnökének és miniszterelnökének. In *Magyarországi Egyesült Államok? Levelek a távolból.* Szerk. Gombár Csaba, Volosin Hédi. Budapest, 2001, Korridor Politikai Kutatások Központja–Helikon, 139–196. o. (Korridor kötetek.)

Egy családregény vége. *Magyar Hírlap*, 2001. április 28. 15. o.

Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című könyvének ismertetése.

Fény és árnyék. A magyar–zsidó együttélésekről. *Élet és Irodalom*, 2000. november 17. 11–12. o. Fortinbras. *Élet és Irodalom*, 2001. március 23. 2. o.

Hozzászólás Papp László Tamás Lengyel László *Fortinbras királysága* című könyvéről írt kritikájához (*Élet és Irodalom*, 2001. március 9. 5. o.).

Ha a neveltségesség nem öl, nincs közélet. Kende Péter, a Bibó István Közéleti Társaság alelnöke szerint a gyűlöletbeszéd visszaszorítása pszichiátriai kérdés. Riporter Pungor András. *Népszava*, 2000. december 16. 6. o.

A magyar demokrácia állapota. (Interjú Kónya Imrével közösen.) Riporter Pikó Imre. *Beszélő*, 2000. 11. sz. 76–82. o.

Merre halad a társadalomtudomány? *Magyar Tudomány*, 2000. 11. sz. 1365–1370. o.

Mióta és mitől van köztársaság? *Népszabadság*, 2001. február 1. 10. o.

A politikától való elfordulás mint a XXI. század kihívása. *Politikatudományi Szemle*, 2000. 1–2. sz. 5–14. o.

Rendhagyó életút. In *Búcsú Hegedüs Andrástól.* 241–252. o.

Eredeti megjelenés: *Irodalmi Újság* (Párizs), 1985. 4. sz. 7–8., 23. o.

KENEDI JÁNOS

Bibó István. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szilágyi Sándor. Az életrajzi adatokat összeállította Kenedi János. Budapest, 2001, Új Mandátum, 467 o. (Magyar Panteon.)

K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból. Budapest, 2000, Magvető, 205 o.

Kádár ment, Orbán jött, a kastély maradt. Riporter Tihanyi Péter. *Élet és Irodalom*, 2001. február 3. 11. o.

„Mesterséges amnéziában a társadalom”. Kenedi János: titkosítási téboly fertőzi a nyilvánosságot, törvények akadályozzák a sajtó működését. Riporter Gréczy Zsolt. *Magyar Hírlap*, 2000. szeptember 23. 11. o.

A szavahihetőség és Lovas István. 1–4. rész. *Élet és Irodalom*, 2001. május 11. 3–4., 10. o., május 18. 4–5., 8. o., június 15. 6–7. o., június 22. 7., 12. o.

A (Történeti) Hivatal áldozatai. A diktatúrák folytonossága helyreáll. *Élet és Irodalom*, 2001. március 23. 5–6., 12. o.

KOZÁK GYULA

Egeret fogni kinn is, benn is. *Beszélő*, 2001. 3. sz. 86–92. o.

György Péter *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben.* (*A régmúlttól az örökségig*) című könyvének ismertetése.

Elhunyt Hegedüs B. András. *Népszabadság*, 2001. június 28. 7. o.

Keserű igazság. *Népszabadság*, 2000. október 12. 12. o.

Mindent vissza – Svájcba. *Népszabadság*, 2000. december 13. 12. o.

Műfaja: konfabulálás és csúsztatás. *Népszava*, 2001. március 28. 6. o.

Hozzászólás Dési János és Németh Péter Schmidt Máriával készített interjújához (Helyet teremtünk magunknak. *Népszava*, 2001. március 24. 6. o.).

Szervezetek az 1956-os forradalomban. In *Évkönyv VIII. 2000.* 219–237. o.

KÓRÖSI ZSUZSANNA

„Akarsz boldog lenni? Légy megelégedett!” In *Évkönyv VIII. 2000.* 425–431. o.

Hermann Jánosné *Véső alatt* című könyvének ismertetése.

Az emlékezésről... Kiállítás és szimpozion. Vigadó Galéria, Budapest, 2000. július 27.–augusztus 14. (Felelős szerkesztő.) Budapest, 2000, Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, 125 o.

Évkönyv VIII. 2000. (Szerk. Rainer M. Jánossal és Standeisky Évával közösen.)

Kádár János a kortársak emlékeiben. Évek, évtizedek távlatából. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. (Válogatta és szerk. Molnár Adrienne-nel közösen.) *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 75–98. o.

Kádár János emlékezete. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. (Válogatta és szerk. Molnár Adrienne-nel közösen.) In *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 2001, Rubicon–Aquila (A továbbiakban *Ki volt Kádár?*), 173–188. o.

Az előző tétel újraközlése.

Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. (Albert Fruzsinaival és Dávid Beáttával közösen.) In *Évkönyv VIII. 2000.* 323–337. o.

Az Oral History Archívum újabb interjúinak annotált jegyzéke. (Összeállította Molnár Adrienne-nel közösen.) In *Évkönyv VIII. 2000.* 462–468. o.

LITVÁN GYÖRGY

Búcsú Fekete Sándortól. *Népszabadság*, 2001. június 12. 10. o.

La démocratie hongroise de 1918 et les vainqueurs. In *La fin de la Première Guerre Mondiale et la nouvelle architecture géopolitique européenne.* Szerk. George Cipaianu, Vasile Vesa. Cluj, 2000, Presses Universitaires de Cluj, 63–74. o.

Demokratikus antikommunista. Borsody István halálára. *Népszabadság*, 2000. október 28. 9. o.

Az elnémult hagyomány. *Élet és Irodalom*, 2001. április 13. 14. o.

Hozzászólás György Péter *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)* című könyvének recenzióihoz, illetve magához a könyvhöz.

Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. A rákosista hagyományok dilemmái. In *Ki volt Kádár?* 68–69. o.

Grossbritannien, Frankreich und das Suez-Abenteuer im Herbst 1956 in Korrelation zu den Ereignissen in Ungarn. In *Ungarn 1956. Reaktionen in Ost und West.* Szerk. Heiner Timmermann, László Kiss. Berlin, 2000, Duncker–Humblot, 37–43. o. (Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie, Otzenhausen. 91. kötet.)

Jászi Oszkár. In *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Budapest, 2000, Rubicon–Aquila (A továbbiakban *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok.*), 269–272. o.

Jászi Oszkár kálváriája. A Jászi-napló sajtó alá rendezése közben. In *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000, Multiplex

- Media–Debrecen University Press (A továbbiakban *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.*), 401–409. o.
- A Kádár-kép metamorfózisai. *Rubicon*, 2000. 6. sz. 42–47. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 9–15. o.
- Kovács György, az orvos és író, 1900–1965. *Holmi*, 2001. 1. sz. 72–75. o.
- A magyar polgárság citoyen lelkiismerete. Csécsy Imre, 1893–1961. *Holmi*, 2001. 6. sz. 736–740. o.
- Mítoszok és legendák 1956-ról. In *Évkönyv VIII. 2000.* 205–218. o.
- Régi és új emigránsok. Jászi Oszkár és Kállay Kristóf levélváltása a háború után. *Holmi*, 2000. 9. sz. 1124–1127. o.
- Szabó Miklós, 1935–2000. *Kritika*, 2000. 11. sz. 26–27. o.

LUX ZOLTÁN

- Computerized Support for Research and Publication in Contemporary History [31 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [Online Journal], 1(3). <http://qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm>
- Uaz *IASSIST Quarterly*, 2000. 2. sz. 4–6. o.
- Magyarország 1944–1953. Digitális történelem.* (Szerk. Rainer M. Jánossal közösen.) (A továbbiakban *Magyarország 1944–1953.*) <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- Magyarország története 1944–1956 interneten és CD-ROM-on. (Germuska Pállal közösen.) In *A multimédia alkalmazásának lehetőségei...* 337–340. o.

MOLNÁR ADRIENNE

- „Én is traumatizált gyerek voltam...”. (Szerk. és bevezette.) In *Gerti. Hoffmann Gertrud 1928–1999.* Szerk. Horányi Annabella és Nyerges Katalin. Budapest, 2001, Socio-typo, 183–195. o.
- Feldolgozandó örökségünk. Oral History: Challenges for the 21th Century Xth International Oral History Conference. In *Évkönyv VII. 1999.* Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 397–418. o.
- Kádár János a kortársak emlékeiben. Évek, évtizedek távlatából. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. (Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsannával közösen.) *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 75–98. o.
- Kádár János emlékezete. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. (Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsannával közösen.) In *Ki volt Kádár?* 173–188. o.
Az előző tétel újraközlése.
- Magyarország 1944–1953.* (A visszaemlékezéseket válogatta és szerk.) <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- Az Oral History Archívum újabb interjúinak annotált jegyzéke. (Összeállította Kőrösi Zsuzsannával közösen.) In *Évkönyv VIII. 2000.* 462–468. o.
- Posiciones Políticas y rechazo entre los hijos de los condenados después de la Revolución húngara de 1956. *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, 2000. 2. sz. 63–68. o.

RAINER M. JÁNOS

- Beszámoló az 1956-os Intézet 1999. évi tevékenységéről. (Összeállította Germuska Pállal közösen.) In *Évkönyv VIII. 2000.* 435–439. o.
- Demokratikus újrakezdési kísérlet, 1944–1946. In *Magyarország 1944–1953.* <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>

- Egy kapcsolat vége. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* (Szerk. Baráth Magdolnával közösen.) Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 15–33. o.
- Évkönyv VIII. 2000.* (Szerk. Kőrösi Zsuzsannával és Ständeisky Évával közösen.)
- Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* (Szerk. Baráth Magdolnával közösen.) Budapest, 2000, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel.*), 365 o.
- 1956 változó emlékezete. *Magyar Hírlap*, 2000. október 21. 7. o.
- „Helyezkedés” a csúcson. Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. *Rubicon*, 2001. 3. sz. 36–42. o.
- Uaz in *Ki volt Kádár?* 71–77. o.
- Homályos a nagypolitikai háttér: Rainer M. János a személyes emlékek helyébe a történeti kutatást helyezné. Riporter Zima Szabolcs. *Hajdú-Bihari Napló*, 2000. augusztus 31. 7. o.
- Hosszú menetelés a csúcra, 1954–1958. *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 36–41. o.
- Uaz in *Ki volt Kádár?* 62–67. o.
- Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956.* Szerk. és a bevezetőt írta Varga László. (Szakmailag ellenőrizte.) Budapest, 2001, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 724, 12 o. (Párhuzamos archívum.)
- Kastélyaink, közügyeink. *Holmi*, 2001. 6. sz. 850–854. o.
- Kenedi János *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból* című könyvének ismertetése.
- Ki van ellenünk? Kis magyar katonai puccskísérlet, 1961. In *Évkönyv VIII. 2000.* 40–57. o.
- A klasszikus sztálinizmus időszaka, 1949–1953. In *Magyarország 1944–1953.* <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- Kommunista hatalomátvétel, 1946–1949. In *Magyarország 1944–1953.* <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- A korrekció meghirdetése, 1953. In *Magyarország 1944–1953.* <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- Magyarország 1944–1953.* (Szerk. Lux Zoltánnal közösen.) <http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>
- Magyarország a Szovjetunió árnyékában, 1944–1990.* <http://www.rev.hu/archivum/tanulma.htm>
- Nagy Imre, 1896–1958. In *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok.* 348–355. o.
- Opening the Archives of the Communist Secret Police – the Experience in Hungary.* <http://www.rev.hu/archivum/tanulhist.html>
- Szovjet diktatúra magyar mintára. (Interjú Farkas Vladimírral.) *Élet és Irodalom*, 2000. július 14. 10–11. o.
- A titkosszolgálati archívumok megnyitása – magyarországi tapasztalatok.* <http://www.rev.hu/archivum/tanulhist.html>
- „Az újratemetés felmutatta az ősbűnt”. Riporter Seres László. *Élet és Irodalom*, 2000. október 20. 7. o.

SOMLAI KATALIN

- Aktív semlegesség osztrák módra. In *Évkönyv VIII. 2000.* 400–403. o.
- Soós Katalin *1956 és Ausztria* című könyvének ismertetése.

STANDEISKY ÉVA

- Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és költői rehabilitálása. *2000*, 2000. 6. sz. 49–62. o.
- Civilek forradalma. Standeisky Éva történész a szabad közösségi létről és az önkormányzatokról. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2000. október 21. 22–23. o.
- Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban. In *Évkönyv VIII. 2000.* 26–39. o.
- Évkönyv VIII. 2000.* (Szerk. Kőrösi Zsuzsannával és Rainer M. Jánossal közösen.)
- Kádár és az értelmiség. *Rubicon*, 2000. 6. sz. 26–31. o.
- Uaz in *Ki volt Kádár?* 136–140. o.
- Pethő Tibor–Darvasi István: Feljegyzés Győri Imre elvtársnak. (Közreadta.) *2000*, 2000. 7–8. sz. 98–99. o.
- Véres, szép emlékü évtized. In *Évkönyv VIII. 2000.* 420–424. o.
- A Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története* című könyv ismertetése.

SAKOLCZAI ÁTILA

- 1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára. Szerk. Tóth Ágnes. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 2000. 1–2. köt[et], 829 o. *Századok*, 2000. 5. sz. 1297–1301. o.
- Könyvismertetés.
- Október huszonharmadikánk. *Népszava*, 2000. október 21. 7. o.
- Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In *Évkönyv VIII. 2000.* 303–322. o.

TISCHLER JÁNOS

- Hegedűs B. András emlékére. *Népszabadság*, 2001. július 6. 10. o.
- I do szabli...* Előszó Andrzej Paczkowski. Warszawa, 2001, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 226 o.
- I do szklanki, i na tanki. *Frona*, 2000. 21–22. sz. 82–87. o.
- Közelmúltunk lengyel szemmel. *Magyar Nemzet*, 2000. június 17. 35. o.
- Az MSZMP, a magyar társadalom és az 1980–81-es lengyel válság. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. II. kötet.* Debrecen, 2000, KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 161–172. o.
- Pilsudski marsalltól Kwasniewskiig. A vasárnapi lengyelországi elnökválasztás favoritja a hivatalban lévő államfő. *Népszabadság*, 2000. október 7. 6. o.
- Rewolucja węgierska 1956 oraz jej odgłosy w Polsce. In Csete, Örs: *1956 Budapest. Węgrzy, Polacy – twarze i losy.* Warszawa, 2000, RYTM, 211–227. o.
- Solidarnosc z Budapesztem. *Rzeczpospolita*, 2000. 4–5. sz. D6. o.
- Towarzysze bratankowie. O polskich i węgierskich komunistach z Jánosem Tischlerem rozmawia Wojciech Maziarski. *Gazeta Wyborcza*, 2001. március 22. Magazyn, 16–21. o.
- Wspólny pakiet. *Nowe Książki*, 2000. 8. sz. 68–69. o.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

- Bibó és a zsákutca. Avagy miért nem tudunk mit kezdeni Bibó szellemi örökségével? *Mozgó Világ*, 2001. 2. sz. 78–82. o.
- Budapest ostroma.* 4. kiad. Budapest, 2001, Helikon, 331 o., illusztrált.
- Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 2001. 6. sz. 74–92. o.
- Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Aranyonát. Fejezetek a zsidó nagyon történetéből.* (Lektorálta Karasai Lászlóval közösen.) Budapest, 2001, Osiris, 304 o. (Osiris zsebkönyvtár)
- Második Sztálingrád. *Budapesti Negyed*, 2000. 29–30. sz. 221–255. o.
- Németh László és az antiszemitizmus. *Heti Válasz*, 2001. június 8. 76. o.

280 BESZÁMOLÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GYŐRI LÁSZLÓ

„Sacco di Budapest”, 1919. Gheorghe Mardarescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezérőrnagy nem diplomatikus naplójára. *Budapesti Negyed*, 2000. 29–30. sz. 173–202. o.

VALUCH TIBOR

Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben. In *Évkönyv VIII. 2000.* 286–302. o.

Donáth Ferenc, 1913–1986. In *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok.* 365–367. o.

Magánkisiparosok Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben. In *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* 517–534. o.

A magyar társadalom szerkezeti változásai, 1945–1990. *Rubicon*, 2001. 3. sz. 19–24. o.

Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001, Osiris, 389 o. (Osiris tankönyvek.)

Volt-e „szocialista” társadalom Magyarországon? *Beszélő*, 2001. 4. sz. 72–78. o.

Összeállította Győri László

AZ 1956-OS FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2000–2001

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- DERZSI SÁNDOR: *Szabadító ének. Versek és politikai írások*. Szerk. Kántor Lajos, Derzsi Ottó. Bevezette Kántor Lajos. Budapest, 2000, Püski, 288 o.
- FILEP TIBOR: *Debrecen, 1956. Forradalom, nemzeti ellenállás, megtorlás*. Debrecen, 2000, Csokonai, 187, 15 o.
- GYURKÓ LÁSZLÓ: 1956 talánya és üzenete. *Tekintet*, 2001. 203. sz. 81–101. o.
Részlet a szerző *A bakancsos forradalom* című könyvéből.
- GYURKÓ LÁSZLÓ: *A bakancsos forradalom*. Budapest, 2001, Kossuth, 542 o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: *Azon a kedden. Válogatott írások (1989–1999)*. Budapest, 2000, Beszélő, 438 o.
- HERNÁDI TIBOR: *1956 igaz története*. Baja, 2000, Szerző, 304 o.
- KIRÁLY BÉLA: A Magyar Forradalom eszméinek eltiprása (1956) és győzelme. *Amerikai Magyar Szó*, 2000. október 19. 3. o.
- KOPÁTSY SÁNDOR: *Kádár és kora*. Budapest, 2001, C. E. T. Belvárosi Könyvkiadó, 200 o. (Gondolat Könyvek.)
- KÓSZEG FERENC: 1956: a magunk képére formált forradalom. In uő: *Lehetőségek kényszere. Publicisztikai írások, cikkek*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 223–235. o.
Eredeti megjelenés: *Beszélő*, 1997. 7. sz. 32–39. o.
- LIPTÁK BÉLA: Betrayal of the '56 Legacy. *The Budapest Sun*, 2000. október 19–25. 4. o.
- LIPTÁK BÉLA: *A Testament of Revolution*. College Station, 2001, Texas A and M University Press, 224 o.
- MARTIN JÓZSEF: Népek Krisztusa a pesti utcán. *Népszava*, 2000. október 21. Szép Szó melléklet, I. o.
- MAYER, HANS: Megengedhetetlen pesszimizmus. *Kritika*, 2000. 8. sz. 36–38. o.
- MÉRAY TIBOR: *A párizsi vártán. Írások a Szajna mellől*. 1. kötet. A jegyzeteket összeállította Petres László. Előszó Pomogáts Béla. Marosvásárhely, 2000, Mentor, 392 o.
- NIEDERHAUSER EMIL: *Kelet-Európa története*. Budapest, 2001, História–MTA Történettudományi Intézete, 360 o. (História Könyvtár – Monográfiák 16.)
- SZATMÁRI JENŐ ISTVÁN: *1956. Lehet, hogy másképpen volt?* 2. kiad. Szeged, 2001, Bába és Társai, 239 o.
- SZENTE IMRE: Ötvenhat és előzményei. Fodor András feljegyzéseit követve s kiegészítve. *Kortárs*, 2000. 10–11. sz. 1–13. o.

- Ungarn 1956. Reaktionen in Ost und West.* Szerk. Heiner Timmermann, László Kiss. Berlin, 2000, Duncker–Humboldt, 80 o. (Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie, Otzenhausen. 91. kötet.)
- VALUCH TIBOR: A magyar társadalom szerkezeti változásai, 1945–1990. *Rubicon*, 2000. 3. sz. 19–24. o.
- VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris, 389 o. (Osiris tankönyvek.)
- VERES ANDRÁS: Kis magyar értelmiségtörténet. *Kritika*, 2001. 6. sz. 8–12. o.
- VIDA ISTVÁN: Egy polgár az 50-es évekről, az 56-os forradalomról és az első nyugati benyomásairól. Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz. Bécs, 1957. június 2. *Századok*, 2000. 5. sz. 1279–1292. o.

ELŐZMÉNYEK

- Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről.* Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2000, Történeti Hivatal, 366 o. (Közelmúltunk hagyatéka.)
- BARÁTH MAGDOLNA: Gerő Ernő és a „tisza lap” politikája. *Múltunk*, 2001. 1. sz. 3–58. o.
- BÁNDY SÁNDOR–LONG, JANCIS: A forradalom főpróbája? *Replika*, 2000. 41–42. sz. 265–283. o. Kerékgyártó Elemér (1929–1962) Karácsony Sándorról szóló kandidátusi értekezésének 1956. szeptember 10-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán rendezett vitájáról.
- Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. 1. kötet. Európa kettészakítása és a két-pólusú nemzetközi rend születése, 1945–1949.* Szerk. Mezei Géza. Budapest, 2000, Új Mandátum, 437 o. (Felsőoktatási tankönyv.)
- FÖLDES ANNA: *Az Irodalmi Újság könyve. Tanulmányok, portrék és dokumentumok.* Budapest, 2001, Széphalom Könyvműhely–Új Kézirat, 398 o.
- GYARMATI GYÖRGY: A politika rendőrsége, '45–56. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 85–94. o.
- GYARMATI GYÖRGY: A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban. *Rubicon*, 2001. 3. sz. 11–18. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentumai. In *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva és Rainer M. János. Budapest, 2000, 1956-os Intézet (A továbbiakban: *Évkönyv VIII. 2000.*), 369–391. o.
- KÓ ANDRÁS–NAGY J. LAMBERT: Rákosihoz írt levelek. Lapunk új dokumentumsorozata. *Magyar Nemzet*, 2001. március 26. 1., 6. o.
- MESZERICS TAMÁS: Politikai ellenállás, '45–56. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 74–84. o.
- MESZERICS TAMÁS: Politikai ellenállás 1945–1956 között. *Rubicon*, 2000. 3. sz. 12–18. o.
- Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok.* Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Budapest, 2000, Napvilág, 485 o.
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Két vagon kalap begyűjtve. Nagy Imre miniszterelnöksége, egy párthatározat elsüllyesztése. *Tiszatáj*, 2000. 2. sz. 52–67. o.
- SIMÁNDI IRÉN: A magyar gazdaság a Szabad Európa Rádió Reflektorában, 1951–1956. *Történelmi Szemle*, 2000. 1–2. sz. 129–152. o.
- Tisztelt (szeretett..., kedves..., nagyon drága...) Rákosi elvtárs! Közreadja Kő András és Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2001. március 27. 6. o., április 3. 6. o., április 10. 6. o.,

április 17. 6. o., április 24. 6. o., május 8. 6. o., május 15. 6. o., május 22. 6. o., május 29. 6. o., június 5. 6. o., június 12. 6. o.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- BÁLINT LÁSZLÓ: *1956. A forradalom Szegeden*. Szeged, 2000, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 306 o.
- BÁLINT LÁSZLÓ: *Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád megyében*. Szerk. és utószó Péter László. Szeged, 1999, Somogyi Könyvtár, 117 o.
- BÁTKI FERENC: *A fegyveres felkelés igaz története*. Kecskemét, 1956. október 26. Csongrád, 2000, Szerző, 87 o.
- BAYER ZSOLT: *1956. „...Hogy legyen jel”*. Budapest, 2000, XX. Század Intézet–Történeti Hivatal, 88 o.
- BAYER ZSOLT: *1956. „...to leave a sign”*. Budapest, 2000, Kairosz, 88 o.
- A ciklon szélcsendjében. Emlékezések, dokumentumok Szabó Lőrinc 1956. október 23-i miskolci irodalmi estjéről, illetve Miskolc irodalmi életének szerepéről az 1956-os forradalomban*. Sajtó alá rendezte, bevezette, és jegyzetekkel ellátta Fazekas Csaba. Miskolc, 2000, Bíbor, 271 o.
- DEREGÁN GÁBOR: Nagy Imre beszéde. In uő: *Írásjelek. Novellák, interjúk, beszélgetések*. Budapest, 2001, Onestúdió, 97–103. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Corvin köz, 1956. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 95–98. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A „szabadnépesek”. A székház elfoglalása. *Beszélő*, 2001. 4. sz. 79–92. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Vajdahunyad utcai felkelők. In *Évkönyv VIII. 2000*. 262–273. o.
- ERDEY TIBOR: Recskiek a szabadságharcban. In uő: *A recski tábor rabjai*. 7. kiad. Budapest, 2001, Püski, 296–315. o.
- FAKÁSZ TIBOR: *A dorogi járás 1956-ban*. Utószó Kovács Lajos. Dorog, 2000, Dorog Város Barátainak Egyesülete, 274 o. (Dorogi füzetek 23.)
- FAKÁSZ TIBOR: *Esztergom 1956-os históriája*. Esztergom, 2000, Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 183 o.
- FÖLDVÁRI RUDOLF: Nemzeti egység, 1956. Népi Krónika. *A Népi Írók Baráti Társasága periodikája*, 2000. 2. sz. 25–40. o.
- GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS: Az 1956-os forradalom. In uők: *A huszadik század története*. Budapest, 2000, Pannonica, 376–395. o. (Magyar századok.)
- HUSZÁR TIBOR: Kádár János „eltűnése”, 1956. november 1–3. *Mozgó Világ*, 2001. 2. sz. 57–77. o.
- ILLYÉS GYULA: Una frasa sobre la tiranía. (Egy mondat a zsarnokságról). Fordította Rodrigo Escobar Holguín és Székács Vera. *Lateral. Revista de cultura*, 2001. 73. sz. 16. o.
- KELLER MÁRKUS: A gyár és a munkás. A Május 1. Ruhagyár munkástanácsa 1956–1957-ben. In *Évkönyv VIII. 2000*. 274–285. o.
- KOLOZSVÁRI SÁNDOR: Híradók a forradalomban. *Új Honvédségi Szemle*, 2000. 4. sz. 113–121. o.
- KOZÁK GYULA: Szervezetek az 1956-os forradalomban. In *Évkönyv VIII. 2000*. 219–237. o.
- KÓ ANDRÁS–NAGY J. LAMBERT: *Kossuth tér, 1956*. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 336 o., illusztrált.
- LÁSZLÓ ALAJOS ÁRPÁD *történelmi irattára. Debrecen, 1956. október 23.–1956. november 4.* Szerk., a szöveget gondozta, bevezette Kahler Frigyes, Domokos Ibolya és Kahler Ilona. Budapest, 2001, Kortárs, 158 o.

- ORBÁN ÉVA: *Iránytűnk '56. Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak.* Budapest, 2000, Szerző, 374 o.
- SALAMON KONRÁD: A harmadik út mint az 1956-os forradalom programja. *Valóság*, 2000. 8. sz. 94–101. o.
- SZABÓ KLÁRA: A Városháza a forradalomban. In *Évkönyv VIII. 2000.* 238–261. o.
- Szabolcs-Szatmár megye és Nyíregyháza megyei jogú város '56-os áldozatai időrendben. Összeállította Fazekas Árpád. *Igazunk '56*, 2001. 5. sz. 32–33. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In *Évkönyv VIII. 2000.* 303–322. o.
- VALUCH TIBOR: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben. In *Évkönyv VIII. 2000.* 286–302. o.
- VARGA JUDIT: A forradalom ismeretlen képei. *Élet és Tudomány*, 2000. október 20. 1318–1320. o.
- VINCZE JÁNOS: A Corvin köz igazsága. *Népi Krónika*, 2000. 2. sz. 25–40. o.
- VÖLGYESI ZOLTÁN: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson.* Budapest, 2001, Osiris, 215 o., illusztrált. (Doktori mestermunkák.)

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- ANDERLE ÁDÁM: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése. In *Magyarország és a hispán világ.* Összeállította Anderle Ádám. Szeged, 2000, Hispánia (A továbbiakban *Magyarország és a hispán világ.*), 55–62. o. (Kutatási közlemények 2.)
- BAGHIU, AUREL: Procesul lotului 1 al studentilor de la Timisoara – noiembrie 1956. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului. Comunicari prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmatiei, 2–4 iulie 2000.* Szerk. Romulus Rusan. Bucuresti, 2000, Fundatia Academia Civica (A továbbiakban *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului.*), 704–709. o. (Analele Sighet 8.)
- BEKE MIHÁLY ANDRÁS: Megtorlás-napi emlékezés az erdélyi '56-ra. *Nyugati Magyarság*, 2000. 11. sz. 6. o.
- BENKŐ SAMU: Helyzettudat és történelmi cselekvés. *Hitel*, 2000. 8. sz. 42–47. o.
- BERCZELLY KÁROLY: 1956 után Északon. In *Magyarok Norvégiában. Emlékkönyv a Norvégiai Magyarok Baráti Köre megalakulásának 10. évfordulójára.* Szerk. Bíró-Sey Katalin, Dobos Éva, Fáskerti Mária és Sulyok Vince. Oslo, 2000, Norvégiai Magyarok Baráti Köre (A továbbiakban *Magyarok Norvégiában.*), 136–141. o.
- BERECZKI KÁROLY: 1956 hullámverése és következményei Erdélyben. *Kis Újság*, 2000. november 3. 6. o.
- BOCA, IANA: Urmarile miscarilor studentesti din toamna anului 1956. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului.* 656–666. o.
- BORHI LÁSZLÓ: Empire by Coercion: The Soviet Union and Hungary in the 1950s. *Cold War History*, 2001. 2. sz. 47–72. o.
- BORHI LÁSZLÓ: Rollback, Liberation, Containment or Inaction? U. S. Policy and Eastern Europe in the 1950s. *Journal of Coldwar Studies*, 1999. 3. sz. 67–110. o.
- BORHI LÁSZLÓ: Some Questions of Soviet–Hungarian Relations, 1948–1953. *Hungarian Studies Review*, 2000. 1. sz. 1–44. o.
- BORHI LÁSZLÓ: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968.* Budapest, 2000, Ister, 235 o.

- CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN–GÁBOR RÓBERT–HORVÁTH JÁNOS–TÖRÖK BÁLINT: Varga Béla megrágalmazása. *Élet és Irodalom*, 2001. május 25. 13. o.
- Hozzászólás Gereben István Adalék 1956 történetéhez. Varga Béla tanúvallomása az Egyesült Államok képviselőházában című írásához (*Élet és Irodalom*, 2000. november 3. 5. o.).
- CSIFFÁRY GERGELY: Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi háttere. *Új Hevesi Szemle*, 2000. 3. sz. 41–46. o.
- FAZEKAS ÁRPÁD: Szabolcsi menekültek az ENSZ-különbizottság tanúi. *Igazunk '56*, 2001. 3. sz. 27. o.
- FRUNZA, VICTOR: Studenti la Moscova in 1956. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 736–741. o.
- GECSÉNYI LAJOS–VIDA ISTVÁN: Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez, 1953–1956. *Századok*, 2000. 5. sz. 1195–1234. o.
- GEREBEN ISTVÁN: Adalék 1956 történetéhez. Varga Béla tanúvallomása az Egyesült Államok képviselőházában. *Élet és Irodalom*, 2000. november 3. 5. o.
- GEREBEN ISTVÁN: Rágalmazás? *Élet és Irodalom*, 2001. május 25. 13–14. o.
- Hozzászólás Csicsery-Rónay István–Gábor Róbert–Horváth János–Török Bálint Varga Béla megrágalmazása című cikkéhez (*Élet és Irodalom*, 2001. május 25. 13. o.).
- GHINEA, CORNELIA: Un caz de revolta anticomunista in armata (decembrie 1956). In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 714–721. o.
- GRIGORESCU, AURELIAN: Reflectarea revoltei din Ungaria (in „Scanteia” – octombrie/noiembrie 1956). In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 612–616. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS–SOMLAI KATALIN: Documente romanesti despre revolutia din Ungaria din 1956 si despre urmarile ei in Romania. Ford. Antoaneta Opris. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 603–611. o.
- ILLÉNYI BALÁZS: A lengyel '56 és Magyarország. Esemény utáni esemény. *Heti Világgazdaság*, 2000. október 14. 123–125., 128. o.
- ILLÉNYI BALÁZS: Wladyslaw Gomułka és Kádár János. Bukás a csúcscról. *Heti Világgazdaság*, 2000. december 9. 97–100. o.
- ISTRATESCU, ELENA–SITEANU, EMANUELA: Grigore Gafencu si revolutia din Ungaria – 1956. Pagini de jurnal. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 722–735. o.
- KANYÓ TAMÁS: Die Schweiz und die ungarische Revolution von 1956. Eine Spurensuche. *BIOS*, 2000. 2. sz. 208–224. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán. *Századok*, 2000. 5. sz. 1171–1194. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A márciusi tusa. A NATO és a MUK '57. *Heti Világgazdaság*, 2001. március 17. 80–82. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A NATO-tervek és a felkelő Magyarország. A nyugati katonai beavatkozás esélyei az 1956-os magyar forradalom idején. *Magyar Hírlap*, 2001. január 6. 12. o.
- KOSZTIN ÁRPÁD: Az 1956. évi magyarországi forradalom és szabadságharc alatt és után elkövetett magyarellenes román kegyetlenkedések Erdélyben. – Magyarellenes román kegyetlenkedések Erdélyben, az 1956. évi magyarországi forradalom és szabadságharc hatása terjedésének ellensúlyozására és megakadályozására. In *úő: Magyarellenes román kegyetlenkedések Erdélyben*. 2. kiad. Budapest, 2000, Biró Family Kft., 132–162. o.
- Magyar–kínai kapcsolatok, 1956–1959. Dokumentumok*. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szobolevszki Sándor. Szerk. Vida István. Budapest, 2001, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 355 o. (Iratok a magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez, 1956–1989.)

- MUNTEANU, IOAN: Manifestatia anticomunista studentilor de la Timisoara din octombrie 1956. Semnificatia politica nationala. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 635–655. o.
- MURÁNYI GÁBOR: Más eszközökkel. 56 követi szemmel. *Heti Világgazdaság*, 2000. október 21. 106–109. o.
- MUSZATOV, VALERIJ: Előre kívánnak tekinteni. Riporter Stier Gábor. *Magyar Nemzet*, 2000. július 10. 9. o.
- MUTIU, CAIUS–STANCA, TEODOR–BAGHIU, AUREL: Miscarile studentesti anticomuniste din octombrie 1956 din Timisoara, vazute si prezentate de initiatorii si principalii organizatori. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 667–690. o.
- NEAGU, MIHAI: 1956, anul exploziei rezistentei anticomuniste din Ungaria. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 742–747. o.
- NEVAKIVI, JUKKA: Kekkonen, a magyar '56 és a finlandizáció kezdete. *Hítel*, 2000. 10. sz. 38–48. o.
- SALCA, ALEXANDRU: Brasovul solidar cu revolutia maghiara. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 710–713. o.
- SÁRFI ISTVÁN: Szervezett magyar élet 1957–70 között. In *Magyarok Norvégiában*. 124–135. o.
- SOLYMOSSY PÉTER: Svéd diplomáciai jelentések az 1956. évi magyar forradalom napjaiból. Svédország külpolitikája a II. világháború után. *Századok*, 2000. 5. sz. 1235–1277. o.
- SOMESAN, MARIA–IOSIFESCU, MIRCEA: Ecourile si consecintele revolutiei maghiare din 1956 in universitatile din Romania. In *Anii 1954–1960. Fluxurile si refluxurile stalinismului*. 617–634. o.
- SZABÓ KATALIN: 1956 és az argentinai magyarok. In *Magyarország és a hispán világ*. 98–106. o.
- A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében, 1954–1955. Közli Marelyn Kiss József, Ripp Zoltán és Vida István. *Múltunk*, 2001. 1. sz. 233–284. o.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Szovjetszko–jugoszlavszkaja polemika vokrug szugybi „gruppi I. Nagy” i pozicija ruminszkogo rukovodstva nojabr–gyekabr 1956 goda. *Szlavjanovegyenyije*, 2000. 1. sz. 70–81. o.
- TAMÁSSY SÁNDOR: Ahogy Moszkvában tanítják. *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 24. o.
- TIBORI SZABÓ ZOLTÁN: 1956 Bukarestből nézve, 2000-ben. *Népszabadság*, 2000. október 27. 3. o.
- TIBORI SZABÓ ZOLTÁN: Román beavatkozás készült 1956-ban? *Népszabadság*, 2000. október 31. 3. o.
- UMEMURA, YUKO: Az 1956-os forradalom képe Japánban. *Hítel*, 2000. 8. sz. 42–47. o.
- VÁRDY BÉLA: Az ötvenhatosok megjelenése. Az ötvenhatosok politikai szervezetei. Ötvenhatos diákszervezetek. In uő: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. (Hungarians in the New World.)* Budapest, 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága–Anyanyelvi Konferencia, 482–489. o. (Nyelv és Lélek Könyvek.)

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- EÖRSI LÁSZLÓ: Angyal István levele a Markó utcai fogságból. *Élet és Irodalom*, 2000. december 1. 8. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Budapest ostroma, 1956. *Budapesti Negyed*, 2000. 29–30. sz. 256–310. o.

- Fiatal írók a forradalomban. Közli Sárközi Mátyás. *Kortárs*, 2000. 10–11. sz. 14–24. o.
Cs. Szabó László interjúja Gömöri Györggyel, Márton Lászlóval és Ormay Tamással a BBC-ben 1956 decemberében.
- GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS: A Kádár-korszak. In *uők: A huszadik század története*. Budapest, 2000, Pannonica, 396–450. o. (Magyar századok.)
- GERMUSKA PÁL–MURÁNYI GÁBOR: A látható légió. Így született a munkásőrség. *Heti Világgazdaság*, 2001. február 3. 73–77. o.
- HARSAY GYÖRGY: Der Imre-Nagy-Prozess in Ungarn und seine politischen Hintergründe. *Ungarn-Jahrbuch* (München), 2000. 24. sz. 313–343. o.
- KÁDÁR ZZUZSANNA, B.: Állambiztonsági tervek a szociáldemokraták megosztására, 1959. *Fons*, 2000. 3. sz. 459–471. o.
- KISZELY GÁBOR: Az egyházellenes harc első szakasza a forradalom után. A párt a békepapokra épít. *Magyar Nemzet*, 2001. március 17. 34. o.
- KURCZ BÉLA: Márciusban újra kezdjük! Remény vagy provokáció? *168 Óra*, 2001. március 15. 22–24. o.
- Megtorlás*. Szerk. Zecher János. Dunaújváros, 2000, Dunatáj Kiadói Kft., 79 o.
- SZÁNTÓ GÁBOR: Kegyelettel őrizzük gyilkosa emlékét. In *memoriam Bojti Imre (1909–1957)*. In *uő: Mundérban mindhalálíg. Zsarusirató*. Budapest, 2000, ESZGÉ Bt., 12–36. o.
- VÖLGYESI ZOLTÁN: A vádlottak padján. Egy politikai per és szereplői. In *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000, Multiplex Media–Debrecen University Press, 535–552. o.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- ALBERT FRUZSINA–DÁVID BEÁTA–KÓRÖSI ZZUZSANNA: Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. In *Évkönyv VIII. 2000*. 323–337. o.
- BABUS ENDRE: 1956-os rehabilitációs törvénytervezet. A múlt fátyla. *Heti Világgazdaság*, 2000. november 4. 116–118. o.
- BALI JÁNOS: Sírjelből nemzeti szimbólum. A kopjafaállítások konjunktúrája Magyarországon és Erdélyben a nyolcvanas évek közepétől napjainkig. *Kultúra és Közösség*, 2000. 4. sz.–2001. 1. sz. 15–24. o.
- BARTUS LÁSZLÓ: Az „ötvenhatos” nyilasok. In *uő: Jobb magyarok. A szélsőjobb útja a hatalomhoz, 1990–2000*. Budapest, 2001, Szerző, 72–93. o.
- BERTALAN EMMA, LENHARDTNÉ: 1956. október 23-ra emlékezve. *Evangélikus Élet*, 2000. október 22. 3. o.
- BOROS GÉZA: Kopjafa és fa kockakő. *Élet és Irodalom*, 2000. november 3. 22. o.
- BOROSS PÉTER: Támogatás a politikai üldözötteknek. Boross Péter aggályosnak tartja Göncz Árpád legutóbbi megnyilatkozásait. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2000. november 4. 5. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Gulyás rémverziói. *Élet és Irodalom*, 2001. február 16. 10. o.
Gulyás János *A világ legmocskosabb rehabilitációja* című Szlama Árpádról készített dokumentumfilmjéről.
- FAZEKAS ÁRPÁD: Forradalmunk utóéletéből: Dankó László üzemi munkástanácsi elnök. *Szitytyakürt*, 2001. 1. sz. 10. o.
- FODOR GÁBOR: Ki írta Orbán Viktor 1989. június 16-ai beszédét? Riporter Kurcz Béla. *Magyar Hírlap*, 2001. június 15. 9. o.

- FORINTOS GYÖRCY: Modell és valóság. Észrevételek Kozák Gyula Szent csőcselék című esszéjéhez. In *Évkönyv VIII. 2000.* 338–368. o.
- A forradalom célja a rendszer megváltoztatása volt. Ünnepségekkel, szónoklatokkal emlékeztek országsgzerte 1956-ra. *Magyar Nemzet*, 2001. október 24. 3. o.
- GÖNCZ ÁRPÁD–KOSÁRY DOMOKOS: Az utolsó szó jogán. Riporter Pályi András. *Élet és Irodalom*, 2000. október 27. 22. o.
- GŐZ JÓZSEF: Botrányos emléktábla Debrecenben. *Magyar Nemzet*, 2000. november 7. 4. o.
- GULYÁS JÁNOS: Az Eörsi László-féle tényverziók. *Élet és Irodalom*, 2001. március 16. 14. o.
Válasz Eörsi László Gulyás rémverziói című írására (*Élet és Irodalom*, 2001. február 16. 10. o.).
- GYENES PÁL: Fellebbezés Tóth Ilona és társai ügyében. *Magyar Hírlap*, 2000. november 16. 7. o.
- GYÖRGY PÉTER: A 301-es parcella. A forradalom emlékezetének megalapítása. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 5–10. o.
- GYÖRGY PÉTER: 56-os hagyomány. Értelmezés és párbeszéd. *Élet és Irodalom*, 2001. április 27. 14. o.
Hozzászólás Litván György Az elnémult hagyomány című könyvkritikájához (*Élet és Irodalom*, 2001. április 13. 14. o.).
- GYÖRGY PÉTER: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig.)* Budapest, 2000, Magvető, 347 o.
- GYÖRI LÁSZLÓ: Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1999–2000. In *Évkönyv VIII. 2000.* 448–461. o.
- HORVÁTH JÁNOS: 1956 valódi tétje. *Magyar Nemzet*, 2000. október 17. 7. o.
Hozzászólás Márton László Ötvenhatos tékozló fiúk című írásához (*Magyar Hírlap*, 2000. augusztus 28. 7. o.).
- HORVÁTH VANDA–NAGY BARBARA: Mit mondanak a mai srácok? *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 24. o.
- Javaslat a semmisségi törvényre. *Népszabadság*, 2000. október 21. 4. o.
- KOZÁK GYULA: Műfaja: konfabulálás és csúsztatás. *Népszava*, 2001. március 28. 6. o.
Hozzászólás Schmidt Mária Helyet teremtünk magunknak című interjújához (*Népszava*, 2001. március 24. 6. o.).
- KÓSZEG FERENC: Forradalmi évforduló – „forradalmi” forduló. In uő: *Lehetőségek kényszere. Publicisztikai írások, cikkek.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 216–222. o.
- KÓSZEG FERENC: Huszonöt év után. In uő: *Lehetőségek kényszere. Publicisztikai írások, cikkek.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 209–213. o.
- KULCSÁR ANNA: Bírók ülhetnek a vádlottak padjára. *Magyar Hírlap*, 2000. október 21. 1. o.
- KURCZ BÉLA: 1956 ma. *168 Óra*, 2000. június 15. 16–17. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Mítoszok és legendák 1956-ról. In *Évkönyv VIII. 2000.* 205–218. o.
- LUDWIG EMIL: Élesedő képek. *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 7. o.
- MÁDL FERENC: A bűnt bűnhődésnek kell követnie. *Népszabadság*, 2000. október 27. 4. o.
- MÁRTON LÁSZLÓ: Ötvenhatos tékozló fiúk. *Magyar Hírlap*, 2000. augusztus 28. 7. o.
- MARTONYI JÁNOS: A szabadság anygala. Martonyi János külügyminiszter ünnepi beszéde az Operaházban a forradalom 44. évfordulóján. *Millenniumi Országjáró*, 2000. 3. sz. 11. o.
- MÁTÉ IMRE: Mint kutya a koncon. *Magyar Hírlap*, 2001. február 12. 7. o.
- MÉCS IMRE: Csöndes és hangos ötvenhatosok. Riporter Gyémánt Mariann. *168 Óra*, 2000. október 19. 30–31. o.

- MIKES TAMÁS: A lényeg, hogy magad vagy. Mikes Tamás, 1940–1999. Riporter Udvarhelyi András. *Tekintet*, 2001. 2–3. sz. 19–44. o.
- MINK ANDRÁS: David Irving and the 1956 Revolution. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 160. sz. 117–128. o.
- MINK ANDRÁS: David Irving kalandja 1956-tal. *Beszélő*, 2000. 7–8. sz. 101–114. o.
- NAGY ERNŐ: Az '56-os Pere Lachaise-emlékmű patrónusa. Riporter Kurcz Béla. *Magyar Hírlap*, 2001. június 30. 15. o.
- NAGY IBOLYA, CS.: „Az a nap a miénk volt”. *Reformátusok Lapja*, 2000. november 5. 3. o.
- NAGY N. PÉTER: A búcsúzó forradalom. *Népszabadság*, 2000. október 21. 3. o.
- NÉMETH G. BÉLA: Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról. *Alföld*, 2000. 9. sz. 71–75. o.
- NÉMETH I. PÉTER: Új semmisségi törvény készül. *Világgazdaság*, 2000. október 24. 1., 5. o.
- ORBÁN ÉVA: Új könyv a forradalomról: Iránytűnk '56. Riporter Pósa Zoltán. *Kis Újság*, 2000. november 10. 9. o.
- ORMOS MÁRIA–FÖLDES GÖYRGY–HAJDU TIBOR: Amikor még népfelkelés volt. Riporter Hovanyecz László. *Népszabadság*, 2000. október 21. 24. o.
- PÁSZTOR ZOLTÁN: Semmis '56-os ítéletek. *Magyar Nemzet*, 2000. december 9. 3. o.
- PÉTER LÁSZLÓ: Gyertyák a tarjáni vérmezőn. *Magyar Nemzet*, 2000. december 9. 2. o.
- PETRI GYÖRGY: „Csak mondom bele a pofájukba”. Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról. In uő: *A szabadság hagyománya. A magyar politikai költészet klasszikusai. Petri Györggyel beszélget Kisbali László és Mink András*. Budapest, 2001, *Beszélő*, 125–148. o.
- POMOGÁTS BÉLA: Hitvallás és gond. *Élet és Irodalom*, 2000. október 27. 14. o.
- PÓSA ZOLTÁN: „Anyám, ne sírj ezek előtt!” *Kis Újság*, 2000. október 20. 9. o.
Felavatták Domonkos Béla Tóth Ilona-szobrát.
- PÓSA ZOLTÁN: Csak a végeredmény számít. Nemzeti színű zászló és harckocsi. Ötvenhatos múzeum és történelmi diáktábor Kiskunmajsán. *Magyar Nemzet*, 2001. július 12. 14. o.
- RAINER M. JÁNOS: 1956 változó emlékezete. *Magyar Hírlap*, 2000. október 21. 7. o.
- RAINER M. JÁNOS: Fényes Elek és az '56-os kivégzettek lajstroma. *Magyar Hírlap*, 2001. június 16. 16. o.
- RAINER M. JÁNOS: „Az újratemetés felmutatta az ősbűnt”. Az interjút készítette Seres László. *Élet és Irodalom*, 2000. október 20. 7. o.
- RÁKÓCZY ROZÁLIA: 1956-os röplapok a Hadtörténelmi Múzeum kisnyomtatvány-tárában. 2. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000. 1. sz. 185–220. o.
- RAVASZ LÁSZLÓ: A magyar csoda. *Reformátusok Lapja*, 2000. október 22. 1. o.
- REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ: Emléknapon innen, emléknapon túl. A kiáltás joga és a sértett baloldal. *Magyar Nemzet*, 2001. március 10. 6. o.
- REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ: Hiábavaló véráldozat volt? *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 7. o.
- SÁRKÓZI MÁTYÁS: Ki vett ruhát Kádárnak a GUM-ban? *Magyar Hírlap*, 2000. október 25. 12. o.
- SCHMIDT MÁRIA: Helyet teremtünk magunknak. Riporter Gréczy Zsolt. *Népszava*, 2001. március 24. 6. o.
- SOLYMOSSI FRIGYES: Meddig félünk még? *Magyar Nemzet*, 2000. november 8. 7. o.
- SOMOGYI JÁNOS: Elkésett rehabilitáció. Hogyan lesz az egymillió forintból 15 ezer forint? *Magyar Demokrata*, 2000. november 23. 20. o.
- STANDEISKY ÉVA: Civilek forradalma. Standeisky Éva történész a szabad közösségi létről és az önkormányzatokról. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2000. október 21. 22–23. o.
- STEFKA ISTVÁN: Méltó emlékhely a Széna tér hőseinek. *Magyar Nemzet*, 2001. március 28. 5. o.
- SAKOLCZAI ATTILA: Október huszonharmadikánk. *Népszava*, 2000. október 21. 7. o.

290 BESZÁMOLÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GYÖRI LÁSZLÓ

- SZÉKELYHIDI ÁGOSTON: Ötvenhat igazságának feltámadását ígéri az új század. *Magyar Nemzet*, 2000. december 28. 7. o.
- TAMÁSKA PÉTER: Tűzelhalás. A Nyugati pályaudvar füstje. *Magyar Nemzet*, 2001. június 16. 27. o.
- TEMESI FERENC: Nemzettartó nemzedékek. *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 25. o.
- TÓKÉCZKI LÁSZLÓ: Forradalom vagy forradalom. *Magyar Nemzet*, 2000. december 23. 31. o.
- UGRÓ MIKLÓS: Kései semmisség. *Magyar Nemzet*, 2000. december 13. 7. o.
- Új semmisségi törvényt hoztak. *Népszabadság*, 2000. november 9. 4. o.
- VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS: Milyen június 16-a? *Élet és Irodalom*, 2001. június 22. 4. o.
- VIRÁGH FERENC: Az 1956-os forradalom méltóságáért. *Kis Újság*, 2000. szeptember 29. 10. o.

PORTRÉK**BRUSZNYAI ÁRPÁD**

SZÖLLŐSY PÁL: Az erkölcsi győztes. *Új Horizont*, 2000. 1. sz. 53–54. o.

BUDA FERENC

BUDA FERENC: A füvek példája és az Árvaföld költője. Riporter Pósa Zoltán. *Magyar Nemzet*, 2001. március 13. 14. o.

DONÁTH FERENC

EÖRSI ISTVÁN: Szívós kudarcok dicsérete. *Élet és Irodalom*, 2001. július 13. 11. o.

KIS JÁNOS: Donáth Ferenc csatái. *Élet és Irodalom*, 2001. július 13. 10. o.

LUDASSY MÁRIA: Amikor a kövek megszólalnak... *Élet és Irodalom*, 2001. július 13. 10–11. o.

EÖRSI ISTVÁN

EÖRSI ISTVÁN: „Bekapnám mindkét horgot...” Eörsi Istvánnal Rádai Eszter beszélget. *Mozgó Világ*, 2001. 2. sz. 10–20. o.

EÖRSI ISTVÁN: Pátosz és ironia. Születésnap-i beszélgetés Eörsi Istvánnal életről, halálról, költészetéről és morálról. Riporter Vörös T. Károly. *Népszabadság*, 2001. június 16. 29. o.

KIS JÁNOS: Eörsi tanulóiévei. *Élet és Irodalom*, 2001. június 15. 8–9. o.

MÁRKUS GYÖRGY: Portré – távolból. *Élet és Irodalom*, 2001. június 15. 8–9. o.

FEJTŐ FERENC

FEJTŐ FERENC: A második számú ellenség. Fejtő Ferencsel beszélget Kőrösi Zsuzsa. *Beszélő*, 2000. 9–10. sz. 12–23. o.

FEKETE SÁNDOR

LITVÁN GYÖRGY: Búcsú Fekete Sándortól. *Népszabadság*, 2001. június 12. 10. o.

MOLNÁR MIKLÓS: Sanyi. *Kritika*, 2001. 7. sz. 26. o.

SÜTŐ ANDRÁS: Búcsú Fekete Sándortól. *Magyar Nemzet*, 2001. június 29. 7. o.

FÖLDES LÁSZLÓ

Földes László pályaképe. Egy strapakáder titkai. *Heti Világgazdaság*, 2000. június 3. 81–85. o.

GERŐ ERNŐ

BARÁTH MAGDOLNA: Az árnyékember. Baráth Magdolna történész az ismeretlen Gerő Ernőről. Riporter Kő András–Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2001. április 21. 26–27. o.

GÖMÖRI GYÖRGY

GÖMÖRI GYÖRGY: Egy világpolgár kalandjai. Riporter Dorogi Katalin. *168 Óra*, 2000. október 12. 32–33. o.

GÖNCZ ÁRPÁD

GÖNCZ ÁRPÁD: „Mindenről és mindenkiről volt és van véleményem”. Riporter V. Bálint Éva és Gréczy Zsolt. *Magyar Hírlap*, 2001. február 24. 13. o.

HEGEDŰS ANDRÁS

BÁLINT ÉVA, V.: Hegedüs András, a te(l)jes ember. *Magyar Hírlap*, 2001. március 10. 16. o.
Búcsú Hegedüs Andrástól. 1922. október 31.–1999. október 23. Szerk. Rozgonyi Tamás, Zsille Zoltán. Budapest, 2001, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 345 o. (A továbbiakban *Búcsú Hegedüs Andrástól.*)

HEGEDŰS B. ANDRÁS: Hegedüs Andrásról. Hegedüs B. András szubjektív jegyzetei. In *Búcsú Hegedüs Andrástól.* 226–237. o.

Eredeti megjelenés: *Beszélő*, 1999. 12. sz. 86–93. o.

KENDE PÉTER: Rendhagyó életút. In *Búcsú Hegedüs Andrástól.* 241–252. o.

Eredeti megjelenés: *Irodalmi Újság* (Párizs), 1985. 4. sz. 7–8., 23. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

BÁCHER IVÁN: A gesztusos ember. *Népszabadság*, 2001. július 13. 8. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS: 1989. június 16-a volt a „leg”-nap. Születésnap beszégetés a 70 éves Hegedüs B. Andrással. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2000. október 4. 8. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS: A be nem skatulyázható életmű. Születésnap párbeszéd Hegedüs B. Andrással. Riporter N. Sándor László. *Magyar Hírlap*, 2000. október 7. 12. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS: A Gerlóczy utcától a Gerlóczy utcáig. Hegedüs B. Andrással Rádai Eszter és Mink András beszélget. *Beszélő*, 2001. 1. sz. 20–31. o.

KOZÁK GYULA: Elhunyt Hegedüs B. András. *Népszabadság*, 2001. június 28. 7. o.

MÁRTON LÁSZLÓ: Hegedüs B. András, 1930–2001. *Élet és Irodalom*, 2001. július 6. 4. o.

SÁNDOR LÁSZLÓ, N.: Hegedüs B. András emlékére. *Magyar Hírlap*, 2001. június 28. 4. o.

SZÁSZ ISTVÁN: Elhunyt Hegedüs B. András. *Népszava*, 2001. június 28. 2. o.

TISCHLER JÁNOS: Hegedüs B. András emlékére. *Népszabadság*, 2001. július 6. 10. o.

HOFFMANN GERTRUD

Gerti. Hoffmann Gertrud 1928–1999. Szerk. Horányi Annabella és Nyerges Katalin. Budapest, 2001, Socio-typo, 201, 3 o.

KÁDÁR JÁNOS

BERECZ JÁNOS: Milyenek láttam Kádárt? *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 36–41. o.

Uaz in *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk. Rác Árpád. Budapest, 2001, Rubicon–Aquila, 189–195. o.

HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza, 1912–1956.* 1. kötet. Budapest, 2001, Szabad Tér–Kossuth, 405 o.

HUSZÁR TIBOR: A zsarolható Kádár. *168 Óra*, 2000. október 19. 24–25. o.

Kádár János a kortársak emlékeiben. Évek, évtizedek távlatából. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne. *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 75–98. o.

Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956. Szerk. és bevezette Varga László. Budapest, 2001, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 724, 12 o. (Párhuzamos archívum.)

Kádár János emlékezete. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúiból. Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne. In *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk. Rác Árpád. Budapest, 2001, Rubicon–Aquila, 173–188. o.

Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Szerk. Rác Árpád. Budapest, 2001, Rubicon–Aquila (A továbbiakban *Ki volt Kádár?*), 224 o., illusztrált.

- KISS SÁNDOR, M.: Kádár „apánk” – kinek az apja? *Rubicon*, 2000. 6. sz. 39–41. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 85–87. o.
- LITVÁN GYÖRGY: A Kádár-kép metamorfózisai. Az egyetlen jelentős magyar munkáspolitikus.
Rubicon, 2000. 6. sz. 42–47. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 9–15. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. A rákosista hagyományok dilemmái. In *Ki volt Kádár?* 68–69. o.
- RAINER M. JÁNOS: „Helyezkedés” a csúcson. Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962.
Rubicon, 2000. 3. sz. 36–42. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 71–77. o.
- RAINER M. JÁNOS: Hosszú menetelés a csúcsra, 1954–1958. *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 36–41. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 62–67. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: A kisemberség kísértete. *Népszabadság*, 2001. január 6. 22–23. o.
- STANDEISKY ÉVA: Kádár és az értelmiség. *Rubicon*, 2000. 6. sz. 26–31. o.
Uaz in *Ki volt Kádár?* 136–140. o.
- VARGA LÁSZLÓ: A meggyőződés nélküli ember. *Élet és Irodalom*, 2001. március 30. 10–11. o.
Részlet a *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956* című könyvből.
- KIRÁLY BÉLA**
KIRÁLY BÉLA: Íróasztalok és tankok csatája. Interjú Király Béla vezérezredessel, a miniszterelnök személyes megbízottjával a haderőreformról és életének fordulatairól. Riporter Hajdú Sándor és Somorjai László. *Hetek*, 2000. november 18. 11. o.
- KOPÁCSI SÁNDOR**
Elhunyt Kopácsi Sándor. *Népszabadság*, 2001. március 3. 19. o.
- STEFKA ISTVÁN: Főhajtás Kopácsi Sándor előtt. *Magyar Nemzet*, 2000. március 5. 5. o.
- KÓSA PÁL**
HANTHY KINGA: Meglopott gyermekkor. *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 26. o.
- KRASSÓ GYÖRGY**
KŐSZEG FERENC: Egy forradalmár polgár. *Népszabadság*, 2001. február 12. 12. o.
- MÉREI FERENC**
HORVÁTH JÓZSEF: A Mérei-vita. Ötven éve történt. *Élet és Tudomány*, 2000. december 8. 1542–1544. o.
- NÉMETH LÁSZLÓ**
FÜZI LÁSZLÓ: Ezerkilencszázötvenhat. In uő: *Alkat és mű. Németh László, 1901–1971*. Pozsony, 2001, Kalligram, 465–478. o.
- PÁL JÓZSEF, N.: Az életmű kegyelmi pillanata. Németh László és az 1956-os forradalom. *Kortárs*, 2001. 4. sz. 74–88. o.
- OBERSOVSKY GYULA**
Elhunyt Obersovszky Gyula. *Népszava*, 2001. március 16. 2. o.
- FEJÉR GYÖRGY JÁNOS: Obersovszky Gyula, 1927–2001. *Igazunk ’56*, 2001. 4. sz. 19. o.
- H[OVANYECZ] L[LÁSZLÓ]: Obersovszky Gyula halálára. *Népszabadság*, 2001. március 16. 9. o.
- LUKÁTS GYÖRGY: Oby. *Magyar Nemzet*, 2001. március 16. Sportfoglalás melléklet, 1. o.
- Meghalt Obersovszky Gyula. *Magyar Nemzet*, 2001. március 16. 14. o.
- POMOGÁTS BÉLA: Obersovszky Gyula igaza. Búcsú a Kerepesi temetőben. *Magyar Írószövetség Tájékoztatója*, 2001. május–június, 2–5. o.
- RAKSÁNYI GELLÉRT: „Át kellene tanulmányozni 1956 szent célkitűzéseit”. Riporter Bolgár Sándor. *Magyar Nemzet*, 2001. február 17. Sportfoglalás melléklet, 1. o.

S[ÁNDOR] L[ÁSZLÓ], N.: Obersovszky Gyula már nem vehette át a díjat. *Magyar Hírlap*, 2001. március 16. 10. o.

RAJK JÚLIA

PETŐ ANDREA: *Rajk Júlia*. Budapest, 2001, Balassi, 274 o. (Feminizmus és történelem.)

RÁKOSI MÁTYÁS

PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Illegalításban a Farkasréti temetőben. Rákosi Mátyás halála és titkos temetése. *Kritika*, 2001. 3. sz. 35–37. o.

PÜNKÖSTI ÁRPÁD: A leváltás utáni első hónapok Moszkvában. *Tekintet*, 2001. 2–3. sz. 49–80. o. Részlet a szerző *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971* című könyvéből.

PÜNKÖSTI ÁRPÁD: *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971*. Budapest, 2001, Európa, 642 o.

PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Rákosi mentében. Az 1956-os lemondás legendái és a valóság. *Forrás*, 2001. 5. sz. 41–71. o.

Részlet a szerző *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971* című könyvéből.

REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ

REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ: „A történelem alattunk van...”. Beszélgetés Regéczy-Nagy Lászlóval. Riporter Cservenka Judit. *Európai Utas*, 2000. 4. sz. 73–77. o.

SZALAY RÓBERT

Elbeszélő múlt. Előléptetési botrány a honvédségnél. *Heti Világgazdaság*, 2000. november 18. 119–121. o.

Elhatárolódnak Szalaytól az '56-osok. *Magyar Hírlap*, 2000. november 11. 5. o.

EÖRSI LÁSZLÓ: Előléptetések. *Népszava*, 2000. november 13. 7. o.

HASZÁN ZOLTÁN–VIG GYÖRGY: Szalay Róbert mégis méltatlan a rendfokozatra és az egyenruhára. A vezérkari főnök vizsgálata eltiltással végződött. *Magyar Hírlap*, 2000. december 9. 1. o.

HUNGÁRIA SZABADSÁGHARCOS MOZGALOM ELNÖKSÉGE ÉS TÖRTÉNÉSZ CSOPORTJA: Szalay Róbert alezredes bajtársunk védelmében. *Szittyakürt*, 2000. november 22. 1. o.

A Le Monde Szalay előléptetéséről. *Népszabadság*, 2000. november 20. 6. o.

MATYUC PÉTER: Szalay megkérdőjelezett múltja. Az alezredes 1962-es ítéletét a bíróság 1990-ben is fenntartotta. *Népszabadság*, 2000. november 10. 6. o.

SZÜCS MIHÁLY: A Szalay-ügy kérdőjelei. *Magyar Hírlap*, 2001. január 2. 7. o.

SZÉLL JENŐ

FRANK JÁNOS: Széll Jenő a Műcsarnokban. *Élet és Irodalom*, 2000. augusztus 18. 11. o.

TILDY ZOLTÁN

HAAS GYÖRGY: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Budapest, 2000, Magyar Napló, 359 o.

TÓTH ILONA

HANKÓ ILDIKÓ: Tóth Ilona védelmében. *Magyar Demokrata*, 2000. november 9. 20–21. o.

Tóth Ilona ítélete semmis. *Magyar Nemzet*, 2001. február 24. 1. o.

WITTNER MÁRIA

WITTNER MÁRIA: A siralomháztól az életfogytiglani ítéletig. „...1963-ban közölte velem az ügyész: magát még nem nevelte át a börtön” – emlékezik vissza Wittner Mária. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2001. március 1. 6. o.

ZECHER JÁNOS

ZECHER JÁNOS: Sztálinvárosi stációk, 1956. Zecher János nyolcvanévesen sem alkuszik: írja, kutatja a történelmet. Riporter Stossek Mátyás. *Dunaújvárosi Hírlap*, 2000. november 7. 7. o.

MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

- ASZTALOS JÁNOS: *Fellegek alatt. Magántörténelem*. Nyírbátor, 2000, Szerző, 153 o.
- BAKAY ÉVA, P: *Így éltem át... Napló, 1956*. Sajtó alá rendezte Prágay Dezső. Essen, 2000, k. n., 77 o.
- BÉNYI ÁRPÁD: Szabad Magyarországot. Bényi Árpád, az 1956-os forradalom grafikusa. Riporter Sümegi György. *Magyar Napló*, 2000. 3. sz. 102–105. o.
- CZENE FERENC: „Az első szabad ember a születés jogán”. Czene Ferencsel beszélget Révész Sándor és Zádori Zsolt. *Beszélő*, 2001. 3. sz. 8–19. o.
- CSURKA ISTVÁN: Az esztéta. Száraz regény. 1–18. rész. *Havi Magyar Fórum*, 1999. 11–12., 2000. 1–12. sz., 2001. 1–5. sz.
- DARVAS IVÁN: *Lábjegyzetek*. Budapest, 2001, Európa, 307 o., illusztrált.
- DONÁT ÁRMIN: Tiszti iskolások a hazáért. Emlékeim az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc idejéből. *Vasi Szemle*, 2000. 5. sz. 591–616. o.
- EÖRSI ISTVÁN: *Versdokumentumok magyarázatokkal, 1949–1956*. Budapest, 2001, Palatinus, 117 o.
- FALUDY GYÖRGY: *Pokolbeli napjaim után*. Budapest, 2000, Magyar Világ, 318 o.
- FARAGÓ VILMOS: Tizennégy őszi nap. – Farkas Mihály rézagyúja. – Panta rhei. In *úő: Hosszú utca darabvég. Egy családja ágai*. Budapest, 2000, Móra, 168–190. o. (Zenit Könyvek.)
- FIALA FERENC: 1956. In *úő: Zavaros évek*. San Francisco, 2000, Hídő Baráti Köre, 219–226. o.
- GRYNAEUS TAMÁS: 674–960. *Hitel*, 2000. 12. sz. 31–40. o.
- GYERTYÁN ERVIN: Lidérc és ingovány. Részlet az első kötet készülő folytatásából. *Tekintet*, 2000. 2–3. sz. 21–51. o.
- HÁBEL JÁNOS: Egy „pesti srác” visszaemlékezése. *Szittyakiirt*, 2001. 1. sz. 4. o.
- HEGEDÜS ANDRÁS: Élet egy eszme árnyékában. Az interjút készítette Zsille Zoltán. In *Búcsú Hegedüs Andrástól*. 159–186. o.
- HEGEDÜS ANDRÁS–FARKAS VLADIMIR–KUTRUCZ GIZELLA: Mi történt 1956. október 30-a és november 4-e között? Riporter Gecse Géza. In *Búcsú Hegedüs Andrástól*. 187–192. o.
- HEGEDÜS B. ANDRÁS: Piece of History up for Grabs. Riporter Balázs Eszter. *The Budapest Sun*, 2000. október 19–25. 1. o.
- KIRÁLY BÉLA: Az örök katona. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2000. október 28. 15. o.
- KISS DÉNES: A golyók előtt ott van a szívünk. *Magyar Nemzet*, 2000. október 21. 21. o.
- KISS TAMÁS: „Ötvenhatnak az a megismételhetetlen hangulata”. Beszélgetés Kiss Tamás szegedi diákvezérrel. *Belvedere*, 2000. 5–6. sz. 52–65. o.
- KOPÁCSI SÁNDOR: Búcsúzik a legenda. Riporter Péteri Teréz. *Zsaru*, 2000. november 30. 30. o.
- KOPÁCSI SÁNDOR: Megbocsátottam, tehát győztünk. Riporter Szarka Lajos. *Hetek*, 2000. október 21. 1., 11. o.
- KOVÁCS JÓZSEF: *Ez volt '56. A szabadság mámore*. Budapest, 2000, Szerző, 157 o.
- LISZEWSKI, EDWARD: A forradalom idegenvezetője. Edward Liszewski visszaemlékezései a magyar '56-ra. Lejegyezte Skrabski Fruzsina. *Magyar Nemzet*, 2000. október 24. 5. o.
- NÁDASDY PÉTER: Rabok legyünk, vagy szabadok? Riporter Bagin Lívia. *Ausztráliai Magyar Élet*, 2000. október 19. 10–11. o.
- PINTÉR LÁSZLÓ: *Látomások a múltból. Vindornyalak–Keszthely–Sopron–Kanada*. Budapest, 2000, Tarsoly, 560 o.
- PONGRÁTZ GERGELY: Amerika elárult bennünket. Riporter Kelemen Miklós. *Magyar Demokrata*, 2000. november 9. 30–31. o.

- ROLLER KÁLMÁN: „...mi is voltunk egyszer az Akadémián. Soprontól Vancouverig, 1956–2000. Budapest, 2001, Tarsoly, 255 o.
- SZEMERÉDI TIBOR: Magántörténelem. *Bécsi Napló*, 2001. 1. sz. 4. o.
- UNWIN, PETER: Borders and Crossing. Notes by a Retired Diplomat. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 160. sz. 3–15. o.
- WITTNER MÁRIA: A beszédemből vádirat lett. Riporter Matúz Gábor. *Magyar Demokrata*, 2001. március 8. 30–33. o.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL: *Forradalom a bölcsészkaron*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 240 o.
- HARSAY GYÖRGY. *Ungarn-Jahrbuch* (München), 2000. 24. sz. 387–389. o.
- Beszélgetések Vásárhelyi Miklóssal*. Előszó Massimo d’Alema. Ford. Betlen János és Barna Imre. Budapest, 2000, Magyar Könyvklub, 252 o.
- VARGA PÉTER: Fiumei út. *Élet és Irodalom*, 2000. október 13. 19. o.
- Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész*. Szerk. Révész Sándor. Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 656 o.
- STANDEISKY ÉVA: Véres, szép emlékü évtized. In *Évkönyv VIII. 2000*. 420–424. o.
- 1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára*. Szerk. Tóth Ágnes. *Kecskeméti, bajai, bácsalmási járás*. 1. kötet. *Dunavecsei, kalocsai, kiskőrösi, kiskunfélegyházi, kiskunhalasi járás*. 2. kötet. Kecskemét, 2000, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 426, 427–829. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA. *Századok*, 2000. 5. sz. 1297–1301. o.
- GYÖRGY PÉTER: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest, 2000, Magvető, 347 o.
- ALMÁSI MIKLÓS: Esszé, felejtés, emlékmű. *Élet és Irodalom*, 2001. február 16. 14. o.
- GYÁNI GÁBOR: 1956 elfelejtésének régi-új mítosza. *Élet és Irodalom*, 2001. február 9. 8. o.
- GYÁNI GÁBOR: A felejtés haszna. *Élet és Irodalom*, 2001. március 23. 2. o.
- HORVÁTH ZSOLT, K.: Ami személyes, és ami kollektív. A „lépték” használata. *Élet és Irodalom*, 2001. április 13. 14–15. o.
- KOZÁK GYULA: Egeret fogni kinn is, benn is. *Beszélő*, 2001. 3. sz. 86–92. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Az elnémult hagyomány. *Élet és Irodalom*, 2001. április 13. 14. o.
- PAYER IMRE: A néma hagyomány megszólaltatása. *Magyar Hírlap*, 2001. május 4. 11. o.
- PERECZ LÁSZLÓ: Töronydőlés. *Népszabadság*, 2001. március 13. 10. o.
- SEREGI KÁROLY: Súlyos kövek és elárvult kopjafák. György Péter könyve 1956-ról: Néma hagyomány. *Hetek*, 2001. február 3. 10. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: *Azon a kedden. Válogatott írások (1989–1999)*. Budapest, 2000, Beszélő, 428 o.
- MARTOS GÁBOR: Azon az ’56-os kedden és azóta is mindig. *Népszava*, 2000. október 19. 10. o.
- NYERGES ANDRÁS. *Könyvhét*, 2000. november 30. 19., 21. o.
- VITÁNYI IVÁN: Hegedűs B. András 1956-ról. *Népszabadság*, 2001. március 28. 10. o.
- The Hungarian Revolution. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963*. Szerk. Litván György. Az angol változatot szerk. és ford. Bak M. János, Lyman H. Legters. London–New York, 1996, Longman, XV, 221 o.
- HIDAS I. PÉTER: Az 1956-os magyar forradalom. *Klió*, 2000. 2. sz. 151–153. o.

- HUSZÁR TIBOR:** Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. 1. kötet. Budapest, 2001, Szabad Tér–Kosuth, 405 o.
- Huszár Tibor Kádár-életrajzának első kötetéről. *Népszabadság*, 2001. április 3. 9. o.
- KÁDÁR JÁNOS bírái elött.** Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956. Szerk., a bevezető tanulmányt írta Varga László. Budapest, 2001, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 724, 12 o.
- DÉSI JÁNOS: Kádár János, a kihallgató és a fogoly. „A vakhit és a vakbizalom nem egészséges vonása a pártéletnek”. *Népszava*, 2001. április 7. Szép Szó melléklet, 5. o.
- A rettegésben szocializálódott Kádár. *Népszabadság*, 2001. április 3. 9. o.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR:** *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per.* Budapest, 1997, Püski–Kortárs, 343 o.
- TOTH ADALBERT. *Ungarn-Jahrbuch* (München), 2000. 24. sz. 389–394. o.
- KÓRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE:** *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa.* Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 269 o.
- B. K. *Könyvhét*, 2000. november 2. 21. o.
- KANYÓ TAMÁS: Schweigen und Vergeltung Ungarn nach 1956. Gespräche mit Kindern von „Konterrevolutionären”. *Neue Zürcher Zeitung*, 2000. november 14. 24. o.
- PÁLYI ANDRÁS: A világ, amit elveszítettünk. *Élet és Irodalom*, 2000. november 3. 18. o.
- KÖVÉR GYÖRGY:** *Losonczy Géza, 1917–1957.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 405 o.
- HARSAY GYÖRGY. *Ungarn-Jahrbuch* (München), 2000. 24. sz. 384–386. o.
- LÁSZLÓ ALAJOS ÁRPÁD történelmi irattára.** *Debrecen, 1956. október 23.–1956. november 4.* Szerk., a szöveget gondozta, bevezette Kahler Frigyes, Domokos Ibolya és Kahler Ilona. Budapest, 2001, Kortárs, 158 o.
- KÁKONYI PÉTER: A remény és a kétség krónikája 1956-ból. *Magyar Nemzet*, 2001. április 3. 14. o.
- LIDEGARD, BO:** *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959.* Ford. Kertész Judit. Budapest, 2000, Magyar Könyvklub, 219 o., 8 t.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: A magyar forradalom dán hőse. In *Évkönyv VIII. 2000.* 409–412. o.
- '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958.** A dokumentumokat válogatták és szerk. Csomor Erzsébet és Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1996, Zala Megyei Levéltár, 538 o. (Zalai gyűjtemény 40.)
- HARSAY GYÖRGY. *Ungarn-Jahrbuch* (München), 2000. 24. sz. 386–387. o.
- RAINER M. JÁNOS:** *Nagy Imre. Politikai életrajz. 1. kötet 1896–1953. 2. kötet 1953–1958.* Budapest, 1996, 1999, 1956-os Intézet, 553, 486 o.
- ALFÖLDY GÉZA. *Historische Zeitschrift*, 2001. 272. sz. 265–267. o.
- KOVÁCS ISTVÁN: A néven nevezettek. *Magyar Napló*, 2001. 1. sz. 102–105. o.
- Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése, 1956–1962.** Szerk. Huszár Tibor és Szabó János. Budapest, 1999, Zrínyi, 436 o.
- GERMUSKA PÁL: Új modell, régi modell? In *Évkönyv VIII. 2000.* 413–419. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR:** *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Sík, 493 o.
- KALMÁR MELINDA. *Holmi*, 2000. 6. sz. 753–756. o.
- Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs”. 17. Juni 1953 in der DDR, Ungarische Revolution 1956.** Szerk. Hegedűs B. András, Manfred Wilke. Előszó Göncz Árpád. Berlin, 2000, Akademie, 316 o.
- FRICKE, KARL WILHELM: Fatale Gemeinsamkeiten. Ost-Berlin 1953 und Budapest 1956: Partei und Volk driteten im sowjetischen Imperium auseinander. *Allgemeine Frankfurter Zeitung*, 2001. január 19. 8. o.
- KASZA LÁSZLÓ: Kívül újra tágasabb. *168 Óra*, 2001. március 8. 22. o.

- LUKÁCS ALBIN: Gemeinsame Vergangenheitsbevältigung. Goethe Institut. *Budapester Zeitung*, 2000. július 17. 3. o.
- OTTO, WILFRIEDE: 13 Tage Revolution. Aufstand in Ungarn 1956 eine Retrospektive. *Neues Deutschland*, 2001. január 19. 14. o.
- PLOTZ, MICHAEL: Auf dem Gipfel der Krise. *Berliner Illustrierte Zeitung*, 2000. november 5. 8. o.
- SHULLER, WOLFGANG: Unordnung und frühes Leid. Ein Vergleich der Aufstände von 1953 und 1956 in der DDR und Ungarn. *Berliner Zeitung*, 2001. február 24–25. 8. o.
- Soós KATALIN: *1956 és Ausztria*. Szeged, 1999, JATE Bölcsészettudományi Kara, 147 o.
- SOMLAI KATALIN: Aktív semlegesség osztrák módra. In *Évkönyv VIII. 2000*. 400–403. o.
- Soviet Military Intervention in Hungary, 1956*. Szerk. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Ford. Emma Roper-Evans. Budapest, 1999, CEU, XV, 318 o.
- GRANVILLE, JOHANNA: „Our Troops Are Fighting”. New Evidence from the Archives. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 158. sz. 121–125. o.

Összeállította Győri László

SZERZŐINK

B. BERNÁT István történész, Kodolányi János Főiskola

EÖRSI László történész, 1956-os Intézet

GERMUSKA Pál történész, 1956-os Intézet

GYŐRI László könyvtáros, 1956-os Intézet

JÓZSA Péter (1929–1979) szociológus

KENDE Péter politológus, 1956-os Intézet

KOZÁK Gyula szociológus, 1956-os Intézet

LITVÁN György történész, 1956-os Intézet

MOLNÁR Adrienne szociológus, 1956-os Intézet

MURÁNYI Gábor újságíró, *Heti Világgazdaság*

RAINER M. János történész, 1956-os Intézet

RÁTKI András levéltáros, Belügyminisztérium Központi Irattára

STANDEISKY Éva történész, 1956-os Intézet

UNGVÁRY Krisztián történész, 1956-os Intézet

VALUCH Tibor történész, 1956-os Intézet

VARGA László történész-levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- aloszt. alosztály
ÁVH Államvédelmi Hatóság
ÁVO Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya
BA Bundesarchiv Berlin
BA–MA Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg
BBC British Broadcasting Corporation
BBS Balázs Béla Stúdió
BEM Bánya- és Energiaügyi Minisztérium
BM Belügyminisztérium
bt. betéti társaság
BTK Bölcsészettudományi Kar
c. circa
CD compact disk
CEU Central European University
CGT Confédération Générale du Travail
CIA Central Intelligence Agency
CRU Centralnoje Razvedüvatjelnoje Upravlenijije
cs. csomag
Csf., csfőség csoportfőnökség
CSKP Csehszlovákia Kommunista Pártja
d. n. dátum nélkül
DIMÁVAG Diósgyőri Magyar Állami Vagon- és Gépgyár
DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége
dr. doktor
e. elvtárs
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
é. n. évszám nélkül
ENSZ Egyesült Nemzetek Szövetsége
év. évfolyam
f. fond
FB Fővárosi Bíróság
FIDESZ Fiatal Demokraták Szövetsége
ford. fordította
főoszt. főosztály
Ft forint

GARF	Goszudarsztvennoj Arhiv Rossziszkoj Federacii
HL	Hadtörténeti Intézet Levéltára
HM	Honvédelmi Minisztérium
id.	idősebb
IFIG	Iparfejlesztési Igazgatóság
i. m.	idézett mű
IRA	Irish Republican Army
JATE	József Attila Tudományegyetem
jav.	javított
jr.	junior
Katpol.	Katonapolitikai (Osztály)
kb.	körülbelül
KB	Központi Bizottság
kft.	korlátolt felelősségű társaság
KGB	Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi
KGM	Kohó- és Gépipari Minisztérium
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
kiad.	kiadás
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szervezet
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem
k. n.	kiadó nélkül
Kominform	Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája
Komintern	Kommunista Internacionálé
KTB	Kriegstagebuch
ktsz	kisipari termelészövetkezet
KÜM	Külügyminisztérium
KV	Központi Vezetőség
LEMP	Lengyel Egyesült Munkáspárt
LKM	Lenin Kohászati Művek
LP	Long Play
LSD	lizergsav dietilamid
lt.	levéltár
MALEV	Magyar Légiközlekedési Vállalat
MÁV	Magyar Államvasutak
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MHBK	Magyar Harcosok Bajtársi Közössége
MKP	Magyar Kommunista Párt
MOL	Magyar Országos Levéltár
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MT	Minisztertanács
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
MTV	Magyar Televízió
MUK	Márciusban Újra Kezdjük!
MÚOSZ	Magyar Újságírók Országos Szövetsége
n. a.	nincs adat
NATO	North Atlantic Treaty Organization

- Nb. Népbíróság
 NDK Német Demokratikus Köztársaság
 NÉKOSZ Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
 NKVD Narodnij Komisszariat Vnutrennih Del
 NSZK Német Szövetségi Köztársaság
 nyom. nyomozó
 o. oldal
 OAS Organisation Armée Secrete
 OCI Internationalist Communist Organisation
 OHA Oral History Archívum
 OKISZ Kiszipari Szövetkezetek Országos Szövetsége
 OKTK Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások
 OKW Oberkommando der Wehrmacht
 OMFB Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
 OSA Open Society Archives
 oszt. osztály
 OT Országos Tervhivatal
 OTKA Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
 OTP Országos Takarékpénztár
 ov. osztályvezető
 ő. e. őrzési egység
 PB Politikai Bizottság
 PhD Philologiae Doctor
 PIL Politikatörténeti Intézet Levéltára
 pol. politikai
 r. rendőr
 RÁB Rendkívüli Állami Bizottság
 RAF Red Army Fraction
 rny. rendőrnemzet
 rt. részvénytársaság
 SD Sicherheitsdienst
 SOE Strategic Operations Executive
 SS Schutzstaffel
 Stasi Az egykori Német Demokratikus Köztársaság
 Állambiztonsági Minisztériumának köznyelvi rövidítése
 stb. és a többi
 sz. szám, számú
 SZDSZ Szabad Demokraták Szövetsége
 SZER Szabad Európa Rádió
 szerk. szerkesztette
 SZKP Szovjetunió Kommunista Pártja
 SZOT Szakszervezetek Országos Tanácsa
 SZSZSZR Szajuz Szovjetszkij Szocialiszticeszkij Reszpublik
 SZTK Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ
 SZT-tiszt szigorúan titkos tiszt
 t. tábla
 TASZSZ Tyelegrafnoje Agentsztvo Szovjetszkovo Szozjuza

tbc	tuberkulózis
tc.	törvénycikk
téesz	termelőszövetkezet
TH	Történeti Hivatal
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
tmk.	tervszerű megelőző karbantartás
uaz	ugyanaz
UCLA	University of California Los Angeles
UCSF	University of California San Francisco
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
uo.	ugyanott
uő	ugyanő
uők	ugyanők
UPA	Ukrainska Povsztanszka Armija
USA	United States of America
USSR	Union of Soviet Socialist Republics
v. ö.	vesd össze
ZMKA	Zalka Máté Katonai Akadémia

TABLE OF CONTENTS

THE SIXTIES

GYULA KOZÁK

The world (of the sixties) according to Marwick

PÉTER JÓZSA

Ten years: Developments in the Hungarian intelligentsia, 1967–1977

JÁNOS M. RAINER

Our spies on Oxford Street: Case studies from the history of the Hungarian intelligence service, 1957–1967

ÉVA STANDEISKY

In depth cross-section: Right-wing youth in the 1960s

ADRIENNE MOLNÁR

”They used every means to discredit us”: The fate of the Borsod county worker’s council leaders after the suppression of the revolution

WAR, WAR ECONOMY

KRISZTIÁN UNGVÁRY

Genocide – collaboration – retaliation: The human losses of the Soviet Union, 1941–1945

PÁL GERMUSKA

Socialist industrialization in Hungary between 1947 and 1953

IN MEMORIAM

GYÖRGY LITVÁN

Farewell to András B. Hegedűs

PÁL GERMUSKA

Goodbye, dear teacher!

”I never would have believed that public opinion would consider me a top funeral director!”

Excerpt from a interview with András B. Hegedűs (*Introduced and edited by Gábor Murányi*)

PÉTER KENDE

A great witness to an era: In memoriam Miklós Vásárhelyi

To live after prison: Excerpt from a life-history interview with Miklós Vásárhelyi (*Introduced and edited by Gyula Kozák*)

REVIEWS

ISTVÁN B. BERNÁT

Infringements against legal rights during the coalition period

Mária Palasik: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949* (*The attempt and failure of creating a state of law in Hungary, 1944–1949*)

ANDRÁS RÁTKI

Awkward policy-making

Margit Földesi and Károly Szerencsés: *Halványkék választás. Magyarország – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok (Light-blue elections: Hungary 1947: Studies and selected documents)*

TIBOR VALUCH

The dictatorship of the proletariat as the "self-control" of the working class

Gyula Belényi and Lajos Sz. Varga, eds.: *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok (Workers in Hungary, 1948–1956: Documents)*

LÁSZLÓ VARGA

Crisis or renewal? "Destalinization" in East Central Europe

Jan Foitzik, ed.: *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. (Destalinization crisis in East-Central Europe, 1953–1956. From June 17 to the Hungarian popular uprising: Political, military, social, and national dimensions)*

ÉVA STANDEISKY

Variations on 56

Zoltán Völgyesi: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson (Small-town story: The 1956 revolution and anti-Jewish actions in Hajdúnánás)*

LÁSZLÓ EÖRSI

A compass for students?

Éva Orbán: *Iránytűnk '56: Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak (Our compass 56: Historical reader for students graduating and preparing for entrance examination)*

GYÖRGY LITVÁN

So why did it collapse eventually?

Paul Hollander: *Political will and personal belief: The decline and fall of soviet communism*

REPORTS

On the activities of the 1956 Institute, 2000. Compiled by Pál Germuska

Publications of the Institute's fellows, July 2000–June 2001. Compiled by László Győri

Selected bibliography on the history of the 1956 revolution, 2000–2001. Compiled by László Győri

Contributors

Abbreviations

Table of contents

Publications of the 1956 Institute